

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

МИ ЩЕ ПОВЕРНЕМОСЬ!

СПОГАДИ. ПОВІСТЬ. ПОЕЗІЇ. ДОКУМЕНТИ. ЛИСТУВАННЯ

СЕРІЯ

ОПАМАНІЯ
XX
СТОЛІТТЯ

КНИГА 5

Юрій Горліс-Горський. 1930-ті рр.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

“Ми ще повернемося!”

*Спогади. Повість. Поезії.
Документи. Листування*

Київ – Вінниця
Історичний клуб “Холодний Яр”
“Державна картографічна фабрика”

2012

Це книжка спогадів Юрія Городянина (Горліса-Горського), поручника Армії УНР, ад'ютанта 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру в 1919 – 1920 рр., організатора українського підпілля на Поділлі в 1922 – 1924 рр., політичного в'язня російських тюрем та психіатричних лікарень.

Окрім спогадів про Визвольну боротьбу, у книжці вміщено поезії Юрія Горліса-Горського, повість “Отаман Хмара”, документи, які стосуються його перебування в Армії УНР та в Карпатській Україні 1938 – 1939 року, листування, передмови і післямови його видань тощо.

Події відбуваються в Києві, Львові, Бессарабії, Лемківщині, Придністров'ї, Поволжі, на Дону і Кубані, в Австрії, Єгипті, Німеччині, Польщі, Румунії, Туреччині, Сирії, Фінляндії, Франції, Югославії та на території сучасних Вінницької, Закарпатської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Херсонської, Харківської і Черкаської областей України.

Рекомендовано Історичним клубом “Холодний Яр” для вивчення у вищих і середніх навчальних закладах України.

Рецензент – кандидат історичних наук *Костянтин Завальнюк*
Редактор-упорядник *Роман Коваль*

У серії “Отаманія ХХ ст.” вийшли у світ:

Книга 1. *Роман Коваль*. Отаман Орлик. – Київ: в-во “Стікс”, 2010. – 384 с.

Книга 2. *Роман Коваль*. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею. – Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”; Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2011. – 472 с.

Книга 3. *Роман Коваль*. Отаман Зелений. – Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”; Кам'янець-Подільський: “Медобори-2006”, 2011. – 464 с.

Книга 4. *Роман Коваль*. Іван Ремболович: Історичний нарис / Р. М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу “Холодний Яр”. – Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”; Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2012. – 464 с.

Горліс-Горський, Юрій.

“Ми ще повернемося!”: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / Р. М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу “Холодний Яр”. – Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”; Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2012. – 432 с. – (Серія “Отаманія ХХ століття”. – Кн. 5)

ЗА П'ЯТЬ РОКІВ НА
ФРОНТАХ ДОВЕЛОСЯ
РОЗРУБАТИ В БОЮ
ЧЕРЕП НЕ ОДНОМУ
НІМЦЕВІ, МАДЯРОВІ,
МОСКАЛЕВІ, АЛЕ ЩО
МОЖНА ПІДНЯТИ
ШАБЛЮ НА ВОРОГА,
ЯКИЙ УЖЕ КИНУВ
ЗБРОЮ, ЩО ВОРОГ
ЛИШЕ МЕРТВИЙ
ПЕРЕСТАЄ БУТИ
ВОРОГОМ – З ЦИМ
Я ПОГОДИВСЯ
ЛИШЕ ТЕПЕР, НА
ЦЬОМУ КЛАПТЕВІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ,
ЯКИЙ ТРЕБА БУЛО
ВІДСТОЯТИ АБО
ЗАГИНУТИ.

ЮРІЙ ГОРЛІС-
ГОРСЬКИЙ

ЗМІСТ

<i>Роман Коваль. Револьвер і перо як життєва необхідність</i>	9
<i>Роман Коваль. Коротка біографія Юрія Горліса-Горського</i>	87
<i>Роман Коваль. Зауваги редактора-упорядника</i>	89
<i>Юрій Горліс-Горський. Великдень на сусідах</i>	91
<i>Юрій Горліс-Горський. До характеристики московського наїзду на Україну</i>	96
<i>Юрій Горліс-Горський. У ворожому таборі</i>	102
<i>Юрій Горліс-Горський. В казематах ГПУ</i>	149
<i>Юрій Горліс-Горський. Передмова до спогадів “Отаман Хмара”</i>	188
<i>Юрій Горліс-Горський. Отаман Хмара</i>	191
<i>Юрій Горліс-Горський. Їх прийшло дванадцять</i>	231
<i>Юрій Горліс-Горський. “Ave diktator!”</i>	247
<i>Юрій Горліс-Горський. Колгосп над Інгулом</i>	260
<i>Юрій Горліс-Горський. “Час вибиратися за кордон”</i>	267
<i>Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр. Відгук на згадку “Холодний Яр”</i> <i>Михайла Середи. 1932 р.</i>	271
<i>Юрій Горліс-Горський. Від автора. Передмова до 1-ї частини</i> <i>спогадів “Холодний Яр”. 1934 р. Перевидання 1967 р.</i>	278
<i>Юрій Горліс-Горський. Від автора. Післямова до 2-ї частини спогадів</i> <i>“Холодний Яр”. 1937 р. Перевидання 1961 р.</i>	282
<i>Юрій Горліс-Горський. Подорожні зигзаги</i>	284
<i>Юрій Чорноярський. Печене порося (китайська легенда)</i>	299
<i>Юрій Горліс-Горський. Фінляндія. Країна скель і крицевих людей</i>	305
<i>Юрій Горліс-Горський. Донька Петлюри</i>	311
<i>Юрій Горліс-Горський. “Шановні читачі і читачки!”</i> <i>Передмова до видання “Тюремних поезій”. 1937 р.</i>	315
<i>Юрій Горліс-Горський. Тюремні поезії</i>	318
<i>Поширені скорочення</i>	333
Додаток №1.	
До біографії Юрія Горліса-Горського. Документи. 1921 – 1922 рр.	
Характеристика на поручника Армії УНР Юрія Городянина з реєстру “воjakів-лицарів”, що відзначилися в боротьбі за визволення України	335
“Діло 1921 р. Ч. 8. Штабу 1-ї Стрільцької Запорозької дівізії. Часть Інспекторська. Ріжного роду листування (листування про поміщення касарень, ріжного роду листи, призначення комісій, їх акти і постанови, персональні посвідчення). Почато 20 Грудня 1920 р. Кінчено 9 листопаду 1921 р. На 1650 листах	335

Рапорт поручника Юрка Городянина командирові 1-ї Запорозької дивізії про прибуття з Холодного Яру. 28 квітня 1921 р.	337
Рапорт командира Збірного куреня 2-ї Запорозької бригади про самовільне відлучення з табору Вадовиці Юрка Городянина. 25 вересня 1921 р.	337
Рапорт про розслідування справи зникнення Юрка Городянина. 28 вересня 1921 р.	338
Рапорт командирові 2-ї Запорозької бригади про представлення даних розслідування справи зникнення поручника Юрка Городянина. 28 вересня 1921 р.	339
Рапорт командира 2-ї Запорозької бригади командирові 1-ї Запорозької дивізії про розслідування справи зникнення поручника Юрка Городянина. 28 вересня 1921 р.	339
Лист начальника штабу 1-ї Запорозької дивізії полковника Володимира Мазюкевича командирові полку Чорних запорожців Петрові Дяченку. 1 жовтня 1921 р.	340
Лист начальникові штабу 1-ї Запорозької дивізії полковникові Володимиру Мазюкевичу про перебування у складі полку Чорних запорожців поручника Юрка Городянина. 3 жовтня 1921 р.	341
Лист начальника штабу 1-ї Запорозької дивізії підполковника Семена Скрипки командирові полку Чорних запорожців Петрові Дяченку. 4 жовтня 1921 р.	341
Лист в. о. командира полку Чорних запорожців підполковника Бугаріна. 4 (?) жовтня 1921 р.	342
Лист начальника штабу 1-ї Запорозької дивізії підполковника Володимира Мазюкевича командирові полку Чорних запорожців Петрові Дяченку. 16 жовтня 1921 р.	342
Рапорт командира полку Чорних запорожців Петра Дяченка від 29 грудня 1921 р. про перебування Юрка Городянина на лікуванні у шпиталі м. Новий Сонч.	343
Лист сотникові Марищенку від 22 січня 1922 р. та його відповідь від 24 січня 1922 р. про те, що Юрко Городянин дезертиром не вважається.	344
Лист підполковника Армії УНР Семена Скрипки командирові 2-ї Збірної бригади від 1 лютого 1922 р. про рішення командира Запорозької дивізії не вважати Юрка Городянина дезертиром.	344

Додаток №2.

До біографії Юрія Горліса-Горського. Документи, спогади і лист. 1939 р.

<i>Ірина Гармасій.</i> Опис архівної особової справи Юрія Городянина-Лісовського, вчителя української державної народної школи с. Луг біля Великого Бичкова в Карпатській Україні. 28.01.1939 – 13.03.1939.	347
Особова справа Юрія Городянина-Лісовського, вчителя Української державної народної школи с. Луг.	348
Лист Юрія Городянина-Лісовського Міністерству культу, народної освіти і шкільництва з проханням надати йому посаду вчителя. 28 січня 1939 р.	348
Дозвіл на проживання Юрія Городянина-Лісовського в м. Хусті. 28 січня 1939 р.	349
Протокольне свідчення Леоніда Романюка, Івана Стрільця та Костя Ліневича про здобуття гімназійної освіти Юрієм Городянином-Лісовським. 28 січня 1939 р.	349
Переклад посвідчення особи Юрія Городянина-Лісовського з польської мови. 28 січня 1939 р.	350

Власноручний життєпис Юрія Городянина-Лісовського. Поч. 1939 р.	351
Лист Округного шкільного інспекторату в Рахові до Юрія Городянина-Лісовського про призначення його вчителем до Української державної народної школи в с. Луг Карпатської України. 13 березня 1939 р.	352
<i>Микола Сидор-Чарторийський</i> . У Великому Бичкові.....	355
<i>Микола Сидор-Чарторийський</i> . На волі.....	360
<i>Микола Сидор-Чарторийський</i> . У Руськім Керестурі.....	362
<i>Микола Сидор-Чарторийський</i> . У Відні.....	364
<i>Юрій Горліс-Горський</i> . Лист із Руського Керестура (Югославія). 1939 р.	364
<i>Роман Коваль</i> . Юрій Горліс-Горський як драматург.....	365

Додаток №3.

Спомини, листи, звернення, передмова та післямова до видань Юрія Горліса-Горського.

<i>Зеновія Якимів</i> . Рядок до біографії Горліса-Горського.....	369
<i>Юрій Винничук</i> . “Там на розі, на Яновській, на вулиці Кліпаровській”.....	370
<i>Юрій Горліс-Горський</i> . До всіх таборян! 1946 р.	373
<i>Микола Сидор-Чарторийський</i> . Від видавництва. Передмова до перевидання першої частини роману “Холодний Яр”. Нью-Йорк, 1961 р.	376
<i>М. Мироненко</i> . Від видавця. Уривки післямови видавця до лондонського видання “Холодного Яру”. 1967 р.	377
<i>Галина Гришко</i> . Лист від 5 жовтня 1982 р.	378
<i>Роман Коваль</i> . Відновлюючи історичну справедливість. 1997 р.	379
<i>Галина Гришко</i> . З листів до Романа та Олесі Ковалів. 1996 – 2010 рр.	382
<i>Ірина Строцька</i> . Спогад. 2001 р.	392
<i>Анастасія Остапович</i> . “Наш письменник” (лист до Романа Ковалів). 2002 р.	394
<i>Володимир Зілінський</i> . Шкільна подруга Ліда. 2004 р.	396
<i>Святослав-Василь Оробко</i> . Мій дядько Йосип Оробко. 2012 р.	399
<i>Роман Коваль</i> . На Чигиринщині відкрито пам’ятник письменнику-борцю.....	401

Додаток №4

Фотодокументи.....	403
Біографія упорядника.....	429
Подяки.....	431

Юрій Горліс-Горський (ліворуч) і Микола Лішук. Галичина, 1930-ті рр.

Револьвер і перо як життєва необхідність

Юрій мав не тільки багато прізвищ і псевдонімів, а й різні місця та дати народження. Та і по батькові писав то Юрійович, то Георгійович. У власноручно написаному життєписі дату народження він подав як 4 січня 1898 року, у свідоцтві ж про шлюб зазначено інший день – 14 січня. “Енциклопедія Українознавства” зазначає як ймовірну дату народження 1900 рік, а дружина Галина стверджувала, що він “додав собі 4 роки”, щоб скоріше опинитися на фронті. Невже це означає, що Юрій 1902 року?

Доля його була настільки бурхлива, закручено-звивиста, жорстока і милосердна, що найрізноманітніші чутки про Юрія кружляли ще півстоліття після його таємничого зникнення: “поінформовані” стверджували, що він агент п’яти розвідок, що то не він написав роман “Холодний Яр”, а 1956 року, вже після смерті, був радником угорського генерала Кішбарнака.

Юрій мав стільки іпостасей, що для людей пересічних його біографія виглядала підозрілою. Ось життєві образи Юрія: хорунжий Кабардинського полку Кавказької кавалерійської “туземної” дивізії, півсотенний Богданівського полку, “кармелюківець”, “болбочанівець”, чорний запорожець, заступник отамана полку гайдамаків Холодного

Яру, “советський міліціонер” у Кам’янці, співробітник Повстансько-партизанського штабу генерала Тютюнника, подільський підпільник, терорист-експропріатор, наш чоловік в агентурному відділі Подільського губернського ГПУ, багатолітній політичний в’язень та пацієнт-симулянт психіатричних лікарень, старший санітар Лук’янівської в’язниці, автор споминів, драматург, видавець, фотограф, учитель, журналіст Німецького радіо, шинкар, агент Абверу, можливо, й польських спецслужб, диверсант-парашутист, співредактор української газети, помічник англійської розвідки... “Незбагненні шляхи Аллаха! Мені доводилося в своєму житті бути багато ким – поетом також”, – писав Юрко в передмові до своїх “Тюремних поезій”.

Його ув’язнювали більшовики, румунські прикордонники та гестапівці. Сидів він і за польськими “дружніми” дротами. Його розстрілювали, а він тікав. Друзі двічі проводили по ньому панахиду, а він виривався з обіймів смерті. Її “віддих” Юрій чув не раз – і гарячий поцілунок кулі, і крижаний панцир березневої Тиси, і зашморг на шиї. Не раз вдаряв в очі і блиск ворожої шаблі.

Юрій побував у “царстві смерті” з її липким смородом гнилої крові – в льохах Єлисаветградської ЧК. Вийшов живим з Лук’янівської в’язниці, хоч “дід Лук’ян” рідко кого випускав зі своїх холодних рук. “Показав душу” Юрко і тюрмам Вінниці, Полтави, Херсона. І психікарням теж.

Без грізної “музики небезпек” він, здається, не уявляв собі життя, відтак не розлучався зі своїм братиком-револьвером навіть під час любовних пригод у Галичині.

Юрій – неспокійний дух, казав Улас Самчук, для нього “клімат війни те саме, що для риби вода”. “Огонь запеклих не пече”, – міг би додати й Тарас Шевченко.

Юркові “незбагненні шляхи” пролягли через європейські країни, які палали у вогні Першої світової, через Київ, де він створив перший полк відродженої української армії, рідну Полтавщину та Харківщину, які визволяв під проводом Петра Болбочана. Очевидно, брав участь Юрій і в легендарному поході полковника Болбочана на Крим. “Незбагненні шляхи” привели Юрія до Холодного Яру, на Поділля, в Румунію, Галичину, на Херсонщину, Дон, Кубань, в Поволжя, Москву, Білорусь, на Волинь, Лемківщину, в Польщу, Карпатську Україну, ще раз Румунію, Югославію, Грецію, Туреччину, Сирію, Єгипет, Францію, Берлін, Фінляндію, Ленінград, Австрію, знову Німеччину...

Володимир Скуйбіда визначив Юрія як вояка-фронтовика, вояка-партизана, революціонера-підпільника та революціонера-в’язня. А ще, додала Галина Гришко, він захисник скривджених, друг дітей,

“джентльмен до жінок”, талановитий письменник і “безнадійний романтик”.

Юрій Городянин-Лісовський прожив не життя, а пригодницький роман. Але він ризикував не задля чергової дози адреналіну чи розваг – крізь криваві пригоди він йшов, щоб оборонити нашу Батьківщину. “Бий ворогів – рятуй Україну” – так можна сформулювати кредо його життя.

Юрій Городянин народився у волосному селі Демидівка Полтавського повіту, яке в XIX ст. належало Кочубеям – старовинному козацькому роду кримськотатарського походження. На початку XX ст. в Демидівці було менше трьох сотень господарств, з них 14 козацьких (у 1910 р.).

Хрестили Юрка, очевидно, у Троїцькій церкві, збудованій 1859 року коштом Єлизавети Василівни Кочубей. На жаль, церковні книги та списки мешканців села не збереглися, але завдяки Володимирові Коротенку відомо, що в 1920-х роках у Демидівці ще жили люди з прізвищем Городянин. До слова, двох із них – Панаса Андрійовича та Федора Андрійовича – 1924 року “соввласть” позбавила виборчих прав.

Мати Юрка – Людвина Соколовська – польсько-шляхетського роду. Батько – офіцер російської армії. Хто як не він обдарував сина військовою вдачею, благословив на діла ратні.

Закінчивши 1915 року в Полтаві Олександрівське реальне училище, Юрко поїхав до Новочеркаська – столиці Всевеликого Війська Донського, де поступив у козачу військову школу. 1916-го вийшов з неї в чині хорунжого. Того ж року він уже воював на фронті в лавах Кабардинського кінного полку.

Кабардинський кінний полк – перша на Кавказі добровольча “туземна” кавалерійська частина. 7 серпня 1914 р. в Нальчику її особовий склад присягнув на Корані. 23 серпня командиром полку призначено Ларіона Воронцова-Дашкова, сина кавказького намісника та ад’ютанта “великого князя” Михайла Олександровича. Полковим ад’ютантом став поручник Керим-Аббас-Кулі Хан Єриванський, нащадок перського Єриванського намісника.

5 вересня 1914 р., на момент завершення формування, в полку було 615 вершників, з них 431 кабардинець та 75 балкарців. Усі вони були добровольцями, адже за російським законодавством тубільці Кавказу та Середньої Азії обов’язкової військовій службі не підлягали.

10% особового складу дивізії представляли російське дворянство.

Кабардинський, Дагестанський, Чеченський, Інгуський, Черкеський і Татарський (сформований з азербайджанців) кінні полки формували

Вершники Дикої дивізії

Кавказьку тубільну кавалерійську дивізію. Кабардинський кінний полк разом із 2-м Дагестанським кінним творили її 1-шу бригаду. За кількістю графів, принців, князів і ханів дивізія не мала рівних у російській армії.

У першій половині жовтня 1914 року Кабардинський полк перебував на Поділлі, а наприкінці листопада його вершники вирушили через Львів на Самбір. Уявляю, який жах наводили вони на українців і поляків Галичини!

Наголо стрижені, з великими бородами, пофарбованими хною, з рушницями за плечима чи притороченими до сідла, із шашкою,

яка шалено оберталася в руках, кидаючи довкруги блискавки, вони викликали у ворога страх й оціпеніння. На чолі кожного полку летів назустріч славі чи Богові мулла в зеленому чи карміновому вбранні. Не тільки він, а й усі “правовірні” в дикому алюрі кричать хвалу пророку Магомету: “Аллах акбар!” Про цих “дияволів у мохнатих шапках” ходили страшні легенди: казали навіть, що вони їдять дітей.

Не дивно, що цю частину частіше називали Дикою дивізією.

Ось що про її вершників писав Микола Брешко-Брешковський у журналі “Нива” (№48, 28 листопада 1914 р.): “Осетины, ингуши, черкесы, кабардинцы со своими добровольческими дружинами уже успели показать чудеса легендарной отваги и дерзости, столь же обаятельное, сколь и ошеломляющее тупое и бедное, на клеточки разграфленное, воображение немецких варваров. С каждым днем все прибывают всадники в громадных косматых папахах и с тонкими, как у женщин, талиями, в ловком обхвате желтых, черных и коричневых черкесок. Эти джигиты, с темными продолговатыми глазами, с нездешней гортанной речью, вооруженные до зубов в буквальном смысле этого слова, ибо кидаются в атаку с кинжалами в зубах, привезли с собой оттуда, из кавказских твердынь, что-то в высшей степени декоративное и вместе с тем фантастически воинственное. Да они и смотрят на войну как на религиозный праздник, эти джигиты и абреки Дагестана, Кабарды и Чечни”.

Генерал-лейтенант Гусейн
Хан Нахичеванський

вийшов на лівий берег річки Прут, де в бою захопив у полон 1320 “австрійак”. 6 червня під його ударами впали Чернівці. 27 червня Кабардинський полк почав бої за Станіславів і захопив його...

Не можу стверджувати, що в цих боях брав участь Юрій Городянин, адже точної дати зачислення його в лави полку не знаю.

У грудні 1916 р. Кавказьку тубільну кавалерійську дивізію перекинули на Румунський фронт.

За 1916 р. дивізія провела 16 кінних атак – “нечуваний випадок у військовій історії”. Кількість полонених, яких захопила, в чотири рази перевищувала її чисельний склад. І це при тому, що в полон намагалися не брати...

Але й втрати були великі. За час Першої світової її особовий склад змінився чотири рази. Наприкінці 1918 р. в ній практично не залишилося вояків, які починали в ній службу в 1914-му...

Саме в Кабардинському полку Юрій Городянин, за власним визнанням, “хапнув магометанської військової етики”, постулатами якої були особиста хоробрість та зневага до смерті. Приклад показував молодший брат імператора Миколи II Михайло Романов, який завжди бився в першій лаві.

У полках дивізії витворилася особлива морально-психологічна атмосфера. Якщо в російській армії підлабузництво і плазування перед старшими чинами були звичайним явищем, то серед кавказців у пошани були тільки особиста хоробрість та відданість.

– На війнэ вэсэло, карошо рэзатъ много можно! – казали вершники Дикої дивізіі.

Як у цій компанії опинився юний Юрко Городянин з Полтавщини? Що він тут шукав? Напевно, романтики...

У листопаді 1914 р. Кавказьку тубільну дивізію було включено до складу 2-го кавалерійського корпусу генерала-лейтенанта Гусейн Хана Нахичеванського. Потім дивізія воювала на Південно-Західному фронті (австрійському).

До Кабардинського кінного полку Окремої кавказької дивізіі Юрій Городянин приєднався 1916 року. Було йому тоді 18 років.

22 травня 1916 р. Окрема кавказька дивізія взяла участь у Брусилівському прориві. 29 травня Кабардинський полк із боями

Олесь Козир-Зірка

Почесні місця в полкових офіцерських зібраннях посідали шановані люди літнього вже віку з числа унтер-офіцерів та простих вершників. Багато воїнів були ріднею. У дивізії панувала повага до віровизнання інших. Наприклад, у Кабардинському полку ад'ютант підраховував, скільки за столом офіцерського зібрання перебуває мусульман та християн. Якщо переважали мусульмани, то всі залишались у папахах, якщо більше було християн, то всі їх знімали.

Форма полку – чорні черкески, сині башлики, чорні папахи із синім верхом.

Воювали в Кавказькій кавалерійській тубільній дивізії й українці. Окрім Юрка Городянина, поруч із кавказцями зневагу до смерті виявляли майбутні повстанські отамани Юрій Дроботковський (Андрій Чорнота), Олесь Козир-Зірка та Петро Філоненко.

У Кабардинському полку служили також Федір (Тембот) Бекович-Черкаський (згодом генерал-майор Добровольчої армії, в 1941 – 1945 рр. – керівник Російського національного руху в Парижі) та Костянтин Чхеїдзе (на еміграції – відомий російський письменник, твори якого перекладали на чеську мову). А в 2-му Дагестанському полку відбував службу Михайло Львович Толстой, син визначного російського письменника.

Юрій Городянин, можливо, воював не тільки в Кабардинському полку, а й у Черкеському полку Кавказької кавалерійської тубільної дивізії, адже у споминах “Холодний Яр” він стверджував, що брав участь у Першій світовій під командою князя Султан Гірея. А служив Султан Гірей у Черкеському полку.

У січні – лютому 1917 р. Кавказьку кавалерійську тубільну дивізію відвели в запілля й розподілили по бессарабських селах. Анархія, що запанувала у війську внаслідок Лютневої революції, дивізію не зачепила.

Хоч Кабардинський полк залишався вірний присязі, російська армія розвалювалася –

Костянтин Чхеїдзе

Князь Султан Клич Гірей

Вершники Карачаївського полку Дикої дивізії. 1917 р.

на околицях імперії поневолені народи взялися творити свої збройні сили.

Не спали й українці – 18 квітня 1917 р. у Києві було створено 1-й Український ім. Богдана Хмельницького полк – першу частину української армії. Одним із її творців став Юрко Городянин – півсотенний кінної сотні Богданівського полку.

І все ж Юрію, очевидно, знову довелося захищати Росію – до цього змусила богданівців Центральна Рада. На її вимогу 26 липня (за н. ст. 8 серпня) 1-й Український ім. Богдана Хмельницького полк вирушив на Південно-Західний фронт.

На підході до станції Пост-Волинський кірасири 2-го гвардійського та “казакі” 17-го Донського полків, яких обурила спроба українців створити власне військо, з кулеметів розстріляли перший ешелон.

Богданівці опинилися в пастці: адже потяг якраз перебував між двома високими насипами, на яких укріпився ворог. До того ж росіяни замкнули семафор. Оточивши ешелон, вони били людей прикладами рушниць. Полонених принижували. Чулися вигуки:

– Ми вам покажем автономію! Ми вам покажем Україну!..

Дмитро Дорошенко стверджував, що було вбито 16 богданівців, а 30 поранено. Насправді жертв виявилось більше. Сотник 7-ї сотні

Петро Болбочан. З оригіналу

2-го куреня Богданівського полку Іван Островершенко стверджував, що під час обстрілу загинуло понад 100 богданівців. Ще близько 50 осіб москалі розстріляли на станції вночі...

На фронті Богданівський полк знайшов союзника в особі Петра Болбочана, начальника обозу 10-ї пішої дивізії. Він зміцнив частину новобранцями, допомагав матеріально.

Уже в січні 1918 року богданівці захищали Київ та Центральну Раду від московських банд полковника Муравйова. Чи брав участь у цих боях півсотенний Городянин, невідомо.

З квітня 1918 року богданівці перебували у складі Запорозького корпусу як 3-й Запорозький ім. гетьмана Богдана Хмельницького піхотний полк.

Великдень 1918 року Юрко Городянин святкував у Харкові. Про це він прохопився у спогаді “Великдень на сусідах”. Ще й додав, що святкував разом з підстаршинами Кармелюцького куреня Басюком, Кошкиним та Бужураном. Повна назва цієї частини – 1-й Гайдамацький кінний курінь ім. Кармелюка.

У Харкові Петро Болбочан сформував з підпорядкованих йому частин Кримську групу і вирушив у похід на Крим. Можна припустити, що одним з його учасників був поручник Юрко Городянин...

Служив Юрій і в 2-му Запорозькому (збірному) кінному полку та кінному полку Чорних запорожців. Усі ці частини в різний час входили до 1-ї Запорозької дивізії.

На таких казали: “старий богданівець”, “старий болбочанівець”, “старий запорожець”. А мав Юрко в 1919-му близько 20 літ. Тут згадуєш огляд полку Чорних запорожців 6 грудня 1919 р. в Новій Чорторії на великому майдані біля церкви – перед походом у невідоме.

“Непорушно стояли кінні сотні, найжачивши списи, – згадував командир чорношличників Петро Дяченко. – Темніли пластуни у струнких рядах, а за ними – важкі кулемети, безвусі обличчя, все ясні, мов дитячі, очі. Але яку втому видно в них... Здавалося, що в кожного на лиці записана вся трагедія його Батьківщини. Але не видно було апатії. Все це молоді ветерани, що вже третій рік б'ються”.

Петро Дяченко

хто мав “залізні нерви та сталеве серце”.

І гаряче козацьке серце, – додам я.

На початку лютого 1920 р. 2-й Запорозький збірний кінний полк, де служив Юрій, вимандрував на Чигиринщину. 8 лютого полковник Іван Литвиненко наказав вирушити на село Цвітну, звідки після привалу дійти до Любомирки, де й розташуватися на спочинок.

Уранці передова півсотня 2-го Запорозького збірного кінного полку на чолі з Юрієм Городянином виїхала, як тоді казали, промацати дорогу в бік холодноярського села Матвіївка. Місія була відповідальна, адже при запорожцях перебував командарм Михайло Омелянович-Павленко.

Під час Зимового походу поручника Юрка Городянина на чолі шести козаків було послано в розвідку в Ольгопіль та його околиці. Побачивши на площі в Ольгополі відділ денікінців, Юрко, знаючи, що “несподіванка в бою нищить ворога”, з козаками “на рисях влетів в цю товпу ворога, почав рубати, наслідком чого було двоє зарубаних, останні панічно утікли, залишивши три ранених”.

А було денікінців три десятки.

Ось що значить несподіваний наскок хоробрих людей!

Недаремно командарм Армії УНР Першого зимового походу Михайло Омелянович-Павленко сказав, що в цьому поході взяли участь тільки ті,

Михайло Омелянович-Павленко

Іван Литвиненко

“При в’їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями, – згадував Юрій. – Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних...

Питаю двох молодиць, де живе староста.

– Немає у нас старости.

– Ну, голова чи “присідатель”...

Молодиці переглядаються і знизують плечима:

– Нема ні голови, ні предсідателя...

– Ну, а хто ж над вами в селі старший?

– Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа квартир’єрів повернув конем і, нахилившись, жартівливо обняв здорову гарну молодицю:

– Над такими козаками і я поотаманував би.

Та молодиця несподівано вибила йому зі стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік!

Молодиці сміються:

– Бач, бісової віри козак – на коні не всидить, а в отамани лізе...”

З цієї розповіді й починає свій літопис боротьби в Холодному Яру хорунжий 2-го Запорозького кінного полку Юрко Городянин, який увійшов в українську історію як Юрій Горліс-Горський.

У Матвіївці затрималися – щоб відпочити, розвідати місцевість і відновити зв’язок між частинами, які різними дорогами стікалися на Чигиринщину.

Командири військових частин, як правило, зупинялися в оселях священників, оскільки ті мали найкращі умови. Та й у панотців завжди більше довідаєшся. Так вчинив і командарм української армії Михайло Омелянович-Павленко. Той будинок у Матвіївці і досі називається “поповою хатою”.

12 лютого 1920 р. Юрій на кулеметній тачанці переїхав у сусідню Головкивку, що, як і Матвіївка, визнавала владу отамана полку гайдамаків Холодного Яру Василя Чучупака. На Жуковій горі, в Головкивці, й закінчився для Юрія Зимовий похід у лавах Армії УНР: незадовго перед тим, під час нічного маршу, пересівши з коня на бричку відпочити, він заснув і відморозив пальці правої ступні. Нога розпухла, трусилась лихоманка. Продовжувати мандри з армією він уже не міг. Головкивська

Василь Чучупак. З оригіналу

господиня порадила залишитися на лікування в Мотриному монастирі, де в той час табором стояли гайдамаки Василя Чучупака.

– Там і лікар є, а черниці доглянуть краще, як у лікарні.

У Холодному Яру поручник Юрко Гордянин потоваришував з багатьма достойними українцями, зокрема з братами Чучупаками та їхніми батьками. Знайшов він тут і друга вірного – “кунака” Андрія Чорноту. Андрій хоч і не знав Юрія, але одразу відчув у ньому свого. “Як у чоловіка добра зброя і добрий кінь, то це означає, що він добрий чоловік”, – сказав Чорнота тоном, що не допускав заперечення.

Уже в розмові вони з’ясували, що “обидва почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів Хана Нахічеванського та Султан Гірея”.

До слова, коня Юркового звали Абреком. Абрек – це безстрашний кавказький партизан, який бореться проти російських окупантів.

З перших хвилин перебування на Чигиринщині Юрія вразив війовничий патріотизм місцевих селян. І його серце наповнилось, як він казав, “якоюсь щемливою радістю”. Вразили й висока організованість озброєних хліборобів та їхнє дбайливе ставлення до українського воєнка.

Випадкова хвороба змінила життя молодого поручника: в Холодному Яру він торкнувся серця України, знайшов друзів, бойовою дружбою з якими пишався все життя; тут відчув гіркий щем втрат і поразок та щастя продовження боротьби за свободу Батьківщини. А Холодний Яр відкрив у ньому захисника і вдячного літописця.

Холодний Яр заповнив Юрія. Все своє подальше життя він марив ним, мріяв повернутися на ці, за його висловом, “святі місця”...

Вилікувавшись, поручник залишився серед лісовиків. Василь Чучупак призначив його осавулом 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру, за військовою ієрархією другою після отамана особою.

Під новим іменем – Залізник – Юрій взяв участь у численних боях. “Колі дві нації борються, білі рукавички зайві, – до такого висновку прийшов

Матвіївський селянин Артем Суленко з дружиною. З оригіналу

він. – За п’ять років на фронтах довелося розрубати в бою череп не одному німцеві, мадярові, москалеві, але що можна підняти шаблю на ворога, який уже кинув зброю, що ворог лише мертвий перестає бути ворогом – з цим я погодився лише тепер, на цьому клаптеві української землі, який треба було відстояти або загинути”.

У Холодному Яру Юрій переконався, що гуманізм до ворога обертається новими українськими жертвами: він подарував життя полоненому начальникові міліції, а той “віддячив”, викликавши телеграфом з Єлисаветграда полк червоної кінноти. Бій завершився поразкою холодноряців, а сам Залізник потрапив у полон. У льохах Єлисаветградської ЧК (у підвалах будинку Макеєва) він відчув на собі “гуманізм” советської влади.

Під час розстрілу йому вдалося врятуватися, вдалося, бо він у безнадійних ситуаціях борюся до кінця.

У Холодному Яру Юрій не тільки багато здобув, а й пребагато втратив – насамперед друзів. І кохану дівчину Галю...

У березні 1921 р. отаман Деркач наказав Юркові виїхати до Польщі з метою налагодити зв’язок з Повстансько-партизанським штабом Юрка Тютюнника.

У будьонівському однострої, з документами ад’ютанта 84-го полку Красної армії Юрій вирушив із села Цвітна на Знам’янку, де втиснувся до військового ешелону. На захід поїхав... через Полтаву. Напевно, хотів родичів провідати – скільки ж років вони про нього нічого не чули, а він про них.

З Полтави дістався станції Гребінка, а звідти вже й до Києва було недалеко.

Столиця справила на нього гнітюче враження – брудна й обдерта, як будинки, так і люди. Сумні вулиці Києва “аж просили кулеметних акордів”...

До кордону добирався три дні, переважно в товарних потягах. Переправившись через польський кордон, прибув до Повстансько-партизанського штабу.

Генерал-хорунжий Юрко Тютюнник з недовірою поставився до посланця Холодного Яру і заборонив йому повертатися на Чигиринщину. Сказав, що інший зв’язковий поїде.

Тютюнник хотів направити поручника Городянина до Окремої кінної дивізії, але Юрко, як “старий запорожець” та старшина Богданівського полку, що тепер як курінь входив до складу 2-ї Запорозької бригади 1-ї Запорозької дивізії, напросився до рідної частини, що перебувала в таборі Вадовиці.

Юрко Тютюнник

28 квітня 1921 р. він уже склав рапорт командирові дивізії, повний текст якого публікується в цій книжці (див. додаток №1).

У цей, вільний від боїв, час запрацювала на повну силу канцелярія, зокрема в кожній частині формувалися списки “вояків-лицарів”, які відзначилися в боротьбі за визволення України.

У вічний реєстр “вояків-лицарів” було вписано й ім’я Юрка Городянина. В його характеристиці серед іншого зазначено: “Весь час перебував в частинах, приймав участь в боях з ворогами України, де відзначивсь як войовничий, енергичний та відважний старшина”.

З дозволу курінного Юрій у червні 1921 р. відлучився до Тарнова, де розміщувався Повстансько-партизанський штаб. Потім Юрко перебував “десь на кордоні Польщі і України до серпня. 28 вересня к-р Чорного полку запропонував [йому] відправку (...) на роботи”.

Це був час, коли генерал-хорунжий Тютюнник набирал козаків і старшин у похід для визволення України. Воєнна операція була погоджена з польським Генеральним штабом. Готувалася вона в таємниці, тож польські коменданти таборів не знали про неї, відтак козаки і старшини мусили тікати з таборів, а українські чинники мали оформлювати цю втечу як дезерцію, – хоч вояки тікали не від обов’язку, а навпаки – поверталися на поля битв за Україну. Тож поручник Городянин, нікого не повідомивши, залишив курінь і, приєднавшись до Чорного полку, “відбув на роботи” у прикордонну зону, де під виглядом робітничих бригад збиралися відчайдухи, щоб ще раз спробувати щастя в боротьбі з ворогами України.

Вадовиці Юрій покинув 28 вересня – під час виконання службових обов’язків вартового старшини Запорозької бригади. У додатку №1 цієї книжки опубліковано документи службового розслідування його зникнення. Вони вперше вводяться в науковий обіг. Розшукав їх краєзнавець Віктор Моренець.

Отже, поручник Городянин “відбув на роботи”. Але не всі, хто готувався до визвольного походу, перейшли “границю”. Уже у прикордонній зоні, побачивши, що армія Тютюнника гола й боса, без коней та ще погано озброєна, дехто повернув назад. Зокрема сотник Бабиченко по-

сварився з Тютюнником – обіцяли ж озброїти, а що вийшло?! Бабиченко, не бажаючи вести людей на вірну погибель, завернув їх.

Очевидно, саме через відсутність коней не пішов у похід кінний полк Чорних запорожців, відтак і Юрко Городянин. Але ж не повертатися назад у польські табори!

З рапорту командира полку Чорних запорожців Петра Дяченка від 29 грудня 1921 р. довідуємося, що Юрко Городянин у той час перебував на лікуванні у військовому шпиталі в місті Новий Сонч (Лемківщина, Західна Галичина, тепер Польща).

Тут Юрій готувався до операції у польському шпиталі. Кулю в лівий бік він дістав торік у чигиринському селі Івангороді під час нічного нападу на більшовицьку бригаду. Ось як він описував це у спогадах “Холодний Яр”:

“Штаб займав половину великої мурованої хати. У вікнах блимнуло світло лампи. Хтось, накинувши шинелю, вибіг з револьвером у руці на поріг і впав, прошитий кількома кулями. Підбігши, впізнаю вусатого комбрига. Початок добрий. Тепер головне не дати опам’ятатися, – несподіванка в бою нищить ворога.

З козаками врываюся досередини. В сінях, із темного кута за дверима, залящала низка пострілів з малокаліберного автоматичного револьвера. Щось штовхнуло мене у бік – може, куля? Обернувшись, пускаю в куток кілька “дум-дум” з кольта. Хтось упав, навалившись вагою на двері. У хаті в темряві дзвеніла стрілянина, лунали крики. Нарешті козак засвітив лампу. Бачу шість трупів: п’ять штабовців й один холодноярець. Двоє козаків поранені. Один у хаті, другий дістав кулю в плече у сінях. Краще було кілька бомб укинати – тоді б ніхто з наших не постраждав.

За хвилину усвідомлюю, що поранених троє. В мене під одягом біжить теплий струмочок. Розстібнувши гудзик, вмочую, як Хома невірний, пальці в цей струмочок. Пальці червоні. А під легенькими запекло і замарудило.

Оповідую коротко Андрієві [Чорноті], що зайшов якраз до хати. Він бере лампу і присвічує в сінях. За дверима лежав мертвий ад’ютант. Коло нього поблискував на землі мініатюрний “дамський” браунінг. Андрій підняв ту цяцьку і, підкинувши зневажливо на руці, впхав мені до кишені.

– Не мав чорт чим стріляти! Ну та твоє щастя. Якби почагував був тебе з нагана, то на чотирьох тепер ходив би.

Маленька кулька, пробивши широкий шкіряний пояс і дублений кожух, не мала вже, видно, сили”.

Оця кулька і не давала йому спокою. Тож вирішив нарешті позбутися її з допомогою польського хірурга.

“В одному будинку з помешканням пароха містилася читальня “Прогресу”, – згадував Юрій. – Сходилися туди і молодь, і старші (...). Одного разу сидів біля дуже симпатичної панни, про яких на Чигиринщині кажуть: “Дівчина – хоч до рани прикладай!” Говорили ми з нею різні чемні дурниці – як завжди під час знайомства. Здається, найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає, та що я хочу її позбутися. Куля попала в бік під час війни, а панну Славцю дуже цікавила Визвольна боротьба.

– Конче мусите мені багато-багато оповісти – про війну, про Холодний Яр.

Я дивився в її добрі розумні очі, й так захотілося розповісти їй, але не про війну, а про те, чому в мене у двадцять два роки засіялися в чуприні сиві волосини, які я сором'язливо вискубував перед дзеркалом. Захотілося оповісти їй про дівчину [Галю] з Холодного Яру...” (“У ворожому таборі”).

Саме в Новому Сончі Юрій занотував свій перший спогад і навіть прочитав його перед публікою. Написав, за власним визнанням, “страшенно по-дурному”. Але слухачі виявилися “милими, дружньо налаштованими людьми”, і перша “літературна” спроба не провалилася.

Дехто навіть плакав...

Одного дня, напередодні операції, Юрій одержав рекомендованого листа. А в ньому – декілька слів знайомим почерком: “Приїжджай якнайшвидше. Поїдеш на Україну”.

Навесні 1922 року поручник Городянин опинився в Києві. 3 травня він отримав завдання вирушити на Поділля. Під прізвиськом Горський влаштувався на посаду волосного шкільного інспектора неподалік кордону. Декілька разів переходив Збруч, щоб передати конфіденційну інформацію українським старшинам, які в порозумінні з поляками працювали по той бік кордону. Та внаслідок доносу галичанина-комуніста Дацишина 3 квітня 1923 р. Юрій потрапив до рук чекістів. Слідство вів Мендель Зільберман. Невдовзі справу передали його братові Янкелю.

Арештанти, що перебували в тюремному підвідділі ГПУ вже по кілька місяців, вітали Юрія. “Казали, що [Янкелю] Зільберманові доручають тільки неповажні справи, та й взагалі його у ГПУ терплять лише через те, що його швагер є членом Ради народних комісарів України. Дурнішого слідчого я справді в ГПУ не зустрічав – ні до того, ні після того. Зовнішній вигляд: низьке прищувате чоло, круглі баранячі очі,

круглий ніс, що наперекір усім вимогам раси задирався догори. Коли він покривленими на всі боки літерами писав протокол допиту, то прикушував вивалений на нижню губу язик і безперервно шморгав носом, підтягаючи назад те, що непрохано з нього вилазило. Коли говорив, гаркавив немилосердно” (“У ворожому таборі”).

Ось такі неповноцінні істоти визначали долі українців!

Горського звинуватили у “приналежності до товариств і організацій, що ставлять собі за мету повалення радянської влади” (ст. 58).

8 місяців провів він у тюрподі – тюремному підвідділі Подільського губернського ГПУ.

На допитах вдавав прихильника “соввласті”.

16 грудня 1923 р. його звільнили, не знайшовши доказів “вини”.

З дозволу керівника підпільної мережі Юрій погодився на пропозицію начальника контррозвідки Галіцкого працювати в агентурному апараті ГПУ.

Горський провалив не одну чекістську операцію. Врешті кредит довіри до нього вичерпався: 1924 року – знову арешт.

“Не надто приємно, коли тобі під час “дружньої” розмови скрутять назад руки, оглянуть кишені й освідчать, що ти вже арештований, – згадував Юрій. – “Приємність” подвоюється, коли, зачувши запах смерті, мусиш удавати, що дивишся на те, що сталося, як на помилку або жарт.

У вікно залітав гомін літніх сутінок. Галіцкій сидів напроти мене. На столі перед ним лежав мій новенький маузер 7,65 калібру з витягнутим магазином.

– Ну, товариш Горський, твоя карта бита. Через тебе ми дещо втратили... Хоч важко, але витратимо ще й сім копійок на кулю.

Після паузи Галіцкій продовжив:

– Моя душа чекіста давно вже зачула в тобі во-рога. Я не мав доказів. Та обдурював ти нас – обдурили й ми тебе. Хочеш жити – викладай на стіл свої карти. Признайся щиро у всьому.

Голос у Галіцкого спокійний, майже ласкавий. Він приємно усміхається. Та у гамі його усмішок визирають нотки оскаженіння” (“У ворожому таборі”).

Цього разу вдати прихильника “соввласті” не вийшло. 15 років ув’язнення – так оцінили більшовики “контрреволюційну” роботу Горського на Поділлі. Ще добре, що не дізналися про холоднорські сторінки його вояцької біографії.

“Тюрпод жив своїм глухим таємничим життям, – згадував Юрій. – Блідих, виснажених в'язнів двічі на день виводили по черзі надвір – на десять хвилин. Рано давали окріп без цукру і фунт хліба. На обід – рідкий куліш із прілого пшона з олією, невеличка мірка на чоловіка. Від “обіду” так несло гнилим, що лише голод змушував їсти – на зміну страви надії не було (...). Після вечірньої перевірки тюрпод завмирав, але кожні два-три дні під ворітьми жалібно-дико завивала сирена авта Леплевського, яким возили з тюрми “смертників” (“У казематах ГПУ”).

Це виття бранець описав так: “Майстер, який вкладав цей багатотонний “спів” на всіх нотах гами в уста сталі, мусив бути добрим знавцем музики смерті. Це було жадібне виття зграї голодних вовків, що оточили серед поля безборонну дитину, розпучливий крик жертви про рятунок, а в останніх акордах – огидний сміх гієни над трупом”.

Росіяни стверджують, що Солженіцин першим розповів про сталінські тюрми й табори. Але це не так – ще на початку 1930-х рр. обвинувачення Йосипові Сталіну виголосив Горліс-Горський. “Аве, диктатор! – писав він. – Довгі роки невідсупною тінню стежив я за твоїми ділами, в селах і містах, фабриках і комунах, у льохах Чека і тюрмах. Одягнувши червону маску, я переступав пороги “святая святих” твоєї могутності, де снувалося тонке павутиння і кувалися важкі ланцюги терору. Довгі роки був я твоїм невольником. Два рази постановляли мені твої судді смертний засуд, але жартівниця Доля вперто видирала мене з обіймів смерті. Щоб відбороти собі життя, а потім щоб не загинути від виснаження у твоїх тюрмах, я зі здоровим розумом пішов у лічниці для божевільних і там теж знаходив сліди твоїх злочинів.

Як ботанік збірку ніжних рослин, дбайливо збирав я їх і складав до комор своєї пам'яті. Безконечними рядами лежать у звитках мого мозку імена, дати, місцевості, лежать образи твоїх безприкладних злодіянь, і недалеко вже час, коли, зібравши їх у величезний акт обвинувачення, написаний кров'ю, яка запеклась у серці, я разом з мільйонами інших жертв кину його тобі в лице перед судом світу, а неблаганний суд історії винесе над тобою свій присуд” (“Ave, diktator!”).

У спогаді “В казематах ГПУ” Юрій вивів трагічну галерею в'язнів тюрподу – американського комуніста Яна, подільського отамана Хмару, провокатора Кароля Шиманського, вінницьких сіоністів, які показали приклад національної солідарності; вчительку Марусю Гальчевську, дружину отамана Орла-Гальчевського (“найсвітліший образ жінки”, який авторові довелося зустріти у своєму житті); викладача гімназії Івана Ожогу, який взяв “вину” своєї молодої дружини на себе;

проскурівського контрабандиста Бенчика Кур’ера, священника Івана Чубука-Добровольського, що навчив Юрія симулювати психічну хворобу; бухгалтера Брояківського з Дрогобича, який на своє лихо “перебіг” до ССРСР; польського ксьондза Антонія Келюса, що збожеволів від моральних тортур; багринівських хлопців, розстріляних за козакування в загоні Гальчевського; підпільника Ріпуленка, спокій якого та весело-жартівливий настрій перед смертю здивували навіть оберката Арбузова – нанюхавшись кокаїну, він із захопленням оповідав, як Ріпуленко сміявся з нього в гаражі, коли в нього тричі засіклася французька карабінка.

Ось як Горліс-Горський відтворив останні акорди трагедії вчительського подружжя Онищенків, над якими кати перед тим, як розстріляти, глушливо насміялися:

“Прокурор склав до течки папери.

– Ну, здається, все. Можна закінчувати.

Жінка нервово здвинула плечима.

– Товариш прокурор! Дозвольте нам з чоловіком перед смертю поцілуватися.

Галіцкій з усмішкою підняв руку.

– Не спішіть. Ми ще вас роздягнемо. Голими смачніше поцілуєтесь.

Прокурор зареготав. Реготнули й інші.

Арбузов розв’язав смертницю руки.

– Ну, роздягайся! Тільки живо, і все скидай – до останньої шматки.

Зняюковіла жінка стояла не рухаючись.

– Е, та я бачу, ти бариня! Служанку тобі подавай!

Шарпнувши застіжки, став роздягати жінку. Знявши сорочку й панчохи, знову зв’язав їй руки.

Очі чоловіка палали ненавистю...

Потім те саме зробили і з ним.

– Прощай, Катю...

– Прощай, Андрію...

– Можете не прощатися, – глушливо усміхнувся Галіцкій, – в одну яму підете.

Арбузов із сяючим від задоволення калмицьким обличчям крутнув головою.

– О ні, товариш начальник! Я її з отаманом положу, а чоловіка – на бік!

Очі жінки злякано закруглилися.

– Я вас прошу: не робіть цього!

Згряя зайшлася реготом (...).

Рубцов нахилився, витягнув гребінь, розпустив довге розкішне волосся. Намотавши його на руку, ударом ноги в живіт перекинув неприємну жінку. Підтягнувши підлогою до стіни, підняв за волосся голову від землі, лицем до дощок і моргнув Арбузову.

– Валяй!

Арбузов став на коліно й приклав карабінку до потилиці.

Волосся разом з черепом підскочило і лишилося в руці вартового коменданта. Сіра маса мозку бризнула йому на ноги та дошки.

Витерши волоссям чоботи, Рубцов шпурнув череп на тіло Онищенка. Відсунувши ногами тіло жінки до її чоловіка, нахилився й голосно плеснув мертву по повному стегні.

– Пропає верстат!.. Ну, отаман, – обернувся він до Хмари, – підходь.

Хмара зробив кілька кроків і став, мало не торкаючись обличчям заляпаних дощок. Проти правого ока на дошці висів чималий кавальчик мозку” (“Отаман Хмара”).

З почуттям описав Юрій Горліс-Горський катів нашого народу: “дурну вологодську” Котельнікова, кацапчука-наркомана Арбузова (“Ну, брат, і баба красива була, я тебе скажу! Как разделі дагала, так аж жалко стрелять било”), єврейчика Нага, що змусив до статевих стосунків Маню Маєвську зі Сніткова, яку, незважаючи на вагітність, розстріляли – хоч советські закони забороняли карати на смерть вагітних; фірмана ГПУ мадяра Сабо – охочого учасника кривавих оргій; начальника особливого відділу 24-ї дивізії латиша Петерса; коменданта Рубцова, який після чергової дози кокаїну стріляв у власну тіль на стіні; прокурора “жидочка” Саніна, який “з веселим скавулінням танцював на трупах під спів Рубцова, стріляючи собі під ноги з нагана”... Але, звичайно, найсильніший образ – начальника контррозвідки ГПУ Галіцького – “інтелігентного жида з повним випещеним обличчям і гострими сірими очима”.

Ось епізод з повісті “Отаман Хмара”: “Галіцькій, що сидів поруч Хмари, підсунув своє крісло ближче і лагідно поклав йому руку на плече.

– Воно, звичайно, товаришу, в цій ситуації розмовляти не дуже-то приємно. Було би краще, якби ви були раніше зрозуміли свою помилку та прийшли до нас добровільно. Ви, звичайно, своє становище розумієте. Знаєте, що вас чекає...

– Знаю, – відрубав отаман.

Галіцькій усміхнувся з ласкавою іронією.

Семен Харченко-Харчук (отаман Хмара)

українського народу, що ми зовсім не є його ворогами, як нас малюють, а навпаки, несемо для нього кращу будучність, рятуємо від ярма, яке хотіла й хоче накласти на нього чужа та своя буржуазія. Тепер Тютюнник спокійно живе в Харкові, пише, працює на культурному фронті. Як хочете, влаштуємо побачення – побалакаєте. Коли логічно розібратися, то ви не можете бути для нас жодним ворогом. Що ви – поміщик чи капіталіст? Ви сільський учитель, трудовий інтелігент – елемент для нас дорогий і бажаний. Ви просто через свою засліпленість шовінізмом не розумієте того, що ми вже дали Україні вдсятеро більше, як ви ще тільки мрієте вибороти. Чого ви хотіли? Самостійності? Але ж Україна тепер самостійна республіка, що добровільно входить у склад Радянського, розумієте, не російської держави, а Радянського Союзу, до якого з часом увійдуть усі нації світу. Візьміть український уряд. За винятком кількох осіб, там все люди, що походять з України. Візьміть хоч би нас отут. Окрім товариша Іванова та Петерса, ми всі українці. На Україні родилися, вирости, любимо її як батьківщину. Тепер от мову вивчаємо, бо у всіх установах державною мовою має бути українська”.

Отака українізація!

– Але ж ні! Не обов’язково це. Звичайно, по закону ми мусимо вас розстріляти, та, не розстрілявши, теж не втратимо нічого, крім п’яти пудів нікому не потрібного м’яса. Для нас дорожче зробити з ворога приятеля, ніж знищити його. Цього ми завжди дотримувалися. Хто щиро розкається і йде з нами, ми прощаємо все й даємо широку змогу працювати для свого народу. Візьміть генерала Слацова – знаєте, скільки він комуністів перерішав? Тепер викладає у Військовій академії у Москві. Здобув повну довіру влади й партії. Або ваш же Тютюнник! Він більше лиха наробив нам, як ви, але ми про це забули. Дали змогу переконатися, що совітська влада на Україні є владою

*Женя і Галія. Київ, 4 лютого 1925 р.
Публікується вперше*

одного з чекістів плів йому дурниці, часом не відповідав нічого” (“У ворожому таборі”).

І раптом промінчик радості: він отримав листівку від своїх рідних – фотокартку від Жені і Галі. Хто вони? На звороті підпис “Юрі од Жені і Галі. 4.02.1925, Київ, вул. Нероновича, 9” і штамп “Фотографія П. Л. Юровського, Киев, Золоторотская, №8”. Значить, родина знала, що він ув’язнений, і подала знак підтримки. Звичайно, хотіли написати більше, але ж... Головне, що він знав, що його люблять і чекають.

1929 року Юрія перевели до Полтавської тюрми. Згодом у газеті “Волинь” він описав ту виснажливу боротьбу за життя: “Їх прийшло дванадцять і заповнили тюремну лікарню молодо-дзвінками голосами, подихами радісної юності роздмухали понуру тишу, обеззброїли похмурих дозорців жартівливими поглядами. То були молоденькі студентки медичного технікуму. Головний лікар нашої лікарні, який водночас був професором у медтехнікумі, здобув дозвіл, щоб практичні заняття відбувалися під його керівництвом у в’язниці (...). Зупинились коло мого ліжка.

– Це параноїдальна форма шизофренії. Хвороба хронічна. Поки що дає часті, але нетривалі перерви. Манія величі поєднана з манією переслідування. Тяжкі галюцинації, під впливом яких впадає в депресію,

Як антитезу цим виродкам, Горліс-Горський з великою симпатією показав сіоністів, з якими сидів в одній камері, зокрема в’язня Шварца, який сказав Юркові: “Знаєте, оці жидки, що служать судьями, прокурорами, в міліції, в ГПУ, що судять, кидають у тюрми, розстрілюють українців, на території яких ми живемо, – це найтяжчі вороги нашого народу”.

У Вінниці, в тюрподі Подільського ГПУ, Юрко збагнув, що єдиним шансом вирватися на волю є симуляція божевілля. Логіка проста: лікарня не тюрма, з неї можна втекти.

“Потяглися “тернисті” дні й ночі симуляції, – писав він. – Я здебільшого лежав, не підіймаючись з нар. Іноді відмовлявся від їжі. Іноді їв. Часом на запитання

не балакає, не їсть, як-от тепер, і тоді ми тижнями застосовуємо штучне відживлення (...).

– А за що він? – запитало кілька голосів.

– Українська контрреволюція...

Дванадцять пар різнобарвних очей зиркнули на мене з цікавістю.

Я не помиляючись читав в їхніх душах. Це ж були щиренькі полтавочки, які одідичили від предків не тільки ту м'яку вимову, а й ту “невиліковну хворобу”, яка млосно стискала їм серця, коли букви склалися в слово “Україна” (“Їх прийшло дванадцять”).

Пізнав Юрій і вогкі обійми “діда Лук'яна”. Притиснувши “палаюче від болю й обурення обличчя до грубих ґрат на третьому поверсі Лук'янівської в'язниці в Києві”, він вдивлявся в обідраних українських селян, яких уночі проводили через тюремне подвір'я. “Вп'явшись зубами в залізо ґрат, – писав він, – знову проводжаю групи юнаків і дівчат, які з гордим криком прощання і привіту для України несли на її жертовник своє молоде життя...” (“Ave, diktator!”).

На початку 1930-х років Юрій опинився в Херсонській тюрмі.

В ув'язненні він почав складати вірші. За вісім років написав зо дві сотні поезій. “У тюрмі, – з усміхом казав він, – всі стають поетами”.

У цій книжці вміщено збірку “Тюремних поезій” Юрія Горліса-Горського.

Страждання в тюрмах і психлікарнях не тільки не зламали його, а й загострили бажання продовжити боротьбу. Як і колись із Вадовицького табору, Юрій утік із Херсонської психіатричної лікарні. Втік, відкривши двері ключем, який зробив зубами з бляхи. Сталося це у квітні 1932 року.

З Херсонщини Юрій потрапив на Дон, де колись у Новочеркаську пізнавав військову науку...

А ось і Катеринодар, заснований запорожцями.

Тут Юрій пише свій перший “нетюремний” вірш.

То не моя весна.

Моя весна прийде з громами.

Із брязкотом шабель, під шелест прапорів,

З ненавистю й любов'ю до нестями,

Із криком ранених й піснями таборів.

Ось такі мрії переповнювали бранця, який вирвався на волю, а волі не побачив...

Кубанці. Поч. ХХ ст. З оригіналу.
Публікується вперше

В архіві Юрія збереглася світлина кубанської родини без підпису – батько в черкесці з газирями та кинджалом, його дружина та двоє синів. Хто зна, може, в цій родині Юрій був гостинно прийнятий, а фотографію йому подарували на спомин...

Потім був Нижній Новгород, де втікач на будівництві “Автостроя” “заробляв собі документи” та гроші на дорогу. І про цей життєвий досвід Юрія є в нашій книжці спомин. Його надіслала мені Юркова дружина Галина. Цей рукопис є розділом (с. 15 – 20 зв.) невідомої більшої праці автобіографічного змісту.

Побував і у зловорожій Москві, яка стільки нещастя принесла нашому народові. Зі столиці імперії виїхав до Білорусі, де наприкінці 1932 року й перескочив кордон з Польщею.

Опинився в Рівному. Спраглий за рідним словом, розшукав у Рівному українську книгарню, з власником якої, Іваном Родіоновичем Талашуком, швидко потоваришував.

Ніна Талашук. Рівне, 1930-ті рр.
З оригіналу. Публікується вперше

Іван Талашук був активним просвітянином, членом партії “Сельроб”. Він і його дружина Ніна відіграли винятково позитивну роль у долі біженця із Советського Союзу. “Моя мама підтримувала його, голодного, ситними борщами і здоровою українською кухнею”, – свідчила Галина Талашук.

Великдень 1932 року Юрій святкував у родині Талашуків. Дочка господаря восьмилітня Галя тоді залізла під стіл, щоб не христосуватися з ним (усе ж їй не вдалося сховатися від козака – через 11 років вона стала його дружиною).

Невдовзі Юрій перебрався до Львова. Спочатку жив у гуртожитку. Звичайно, бідував. Чому взявся за перо? Напевно хотів пам’ять про товаришів залишити для наступних поколінь, а може, й хотів щось заробити на публікаціях. Жити ж не було з чого! А що він умів, крім того що воювати?!

Ще у 1924 році керівник підпілля запитав його:

– Що ти умієш робити?

Юрко відповів:

– Стріляти, кидати гранати, щоб розривалися у леті, добре почуваю себе на коні, шаблею орудую.

“Начальник” посміхнувся.

– Це, друже, фах у мирні часи зовсім не прибутковий. А поза тим?

– Поза тим... Читати... Писати...

– Мусиш або вчитися, або за якийсь, як кажуть, інтерес братися”.

Ось і взявся...

Перша відома мені публікація Юрія з’явилася в ч. 10 за 1932 р. альманаху “Літопис Червоної Калини”. Називалася вона “Холодний Яр”. З метою конспірації автор підписався як Горліс-Горський. Ім’я не вказав. Юрій щойно повернувся з ССРСР. Довгі роки позбавлений свободи, він знав їй ціну. Та й родичів, які залишилися в тій страшній державі, не хотів підставляти під репресії окупаційної влади.

Юрій відгукнувся на публікацію Михайла Середи у грудневому числі того ж видання за 1931 рік.

Михайло Середя.
1920-ті рр. З оригіналу.
Публікується вперше

Михайло Середя – сотник Армії УНР, автор нарисів про повстанських отаманів та старшин Армії УНР. Попри цінність фактологічного матеріалу, він дозволяє собі неприпустимий тон і стиль – сучасна молодь назвала б це “стьобом”. Середя “піджартовує” навіть, коли йдеться про трагедію нашого народу, загибель тих чи інших людей. Сміливо переступаючи етичну межу, він саркастично осмішує Матвія Григор’єва, Юрка Тютюнника, Нестора Махна, Федора Уварова і сільського отамана Шевченка. “Перегиби” очевидні. Читаєш статті Середи в напрузі, намагаючись збагнути, де він говорить правду, а де “передає куті меду”. Оце й, напевно, зачепило

Горліса-Горського, який знав про Холодний Яр не з переказів сотника Ліхаріва, який випадково забрів на короткий час до Холодного Яру і на якого посилається сотник Середя як на авторитетне джерело. Юрій не приховує свого роздратування, навіть перекичує прізвище “опонента” – пише Ліхареv, мовляв, знайшов на кого посилатися Середя – на “ліхого москаля”.

Так чи інакше, але Михайло Середя відіграв позитивну роль у житті Горліса-Горського, адже, намагаючись спростувати недоречності й неточності його публікації про Холодний Яр, Юрій взявся написати історію своєї боротьби в Холодному Яру. Вже в наступному числі “Літопису

Червоної Калини” (ч. 11, 1932) з’явився перший розділ його майбутньої книжки “Холодний Яр”. Всього 1933 рік редакція “ЛЧК” публікувала спомини під назвою “Рік у Холодному Яру” (крім ч. 4 і ч. 11).

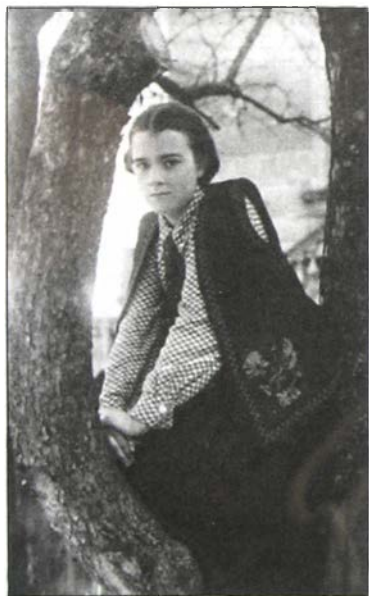
Назва – “Рік у Холодному Яру” промовиста, мовляв, я там воював рік, а ти, друже Ліхарев, скільки там був? Тиждень чи півтора? І тебе, кажеш, Василь Чучупак із дзвонами зустрівач?..

У 1934 році назва споминів змінилася. Тепер публікації Горліса-Горського називалися “Холодний Яр говорить” – уже не було сенсу доводити, хто авторитетніший учасник подій. Усі вже це зрозуміли.

Холодний Яр був відвойований – тепер пам’ять про боротьбу холодноярців передасть поколінням людина сумлінна, щира і правдива. І гуртор її буде доречний.

“Холодний Яр говорить” було оприлюднено в чч. 1 – 11 “ЛЧК” за 1934 рік. Наприкінці публікації, у ч. 11, було анонсовано вихід книжки “Холодний Яр”.

Львів – місто в житті Горліса-Горського надважливе: тут вийшли всі його книжки. Наприкінці 1934 року – за сприяння митрополита Андрея Шептицького – з’явився перший том “Холодного Яру”. В його основу лягли публікації в “ЛЧК”.

Любція Гадзевич. Дрогобич, 29 березня 1935 р. З оригіналу

1935 року побачили світ спогади Юрія Горліса-Горського “У ворожому таборі” з присвятою: “Маленькій Любці Гадзевичівній присвячую цю книжку – “вуйцьо Юрцьо”.

Цю дівчину “вуйцьо Юрцьо” знав ще з 1921 року, з Нового Сончу, де парохом працював її батько – Онуфрій Гадзевич.

Пригадуєте?

“Було це в 1921 році. Потрапивши з Холодного Яру за кордон, я дістався з табору до одного галицького міста... В одному будинку з помешканням пароха містилася читальня “Просвіти”. Сходилися туди і молодь, і старші”.

Оцей парох і був Онуфрій Гадзевич.

“Поважніші пани зазвичай сідали навколо столу і сперечалися, чия політика “правильніша”: диктатора Петрушевича чи в. [ельмишановного] п. [ана] отамана Петлюри, – продовжував Юрко. – Я у тих “дискусіях” не дуже кохався і волів присісти десь ближче до дівчат. Одного разу сидів біля дуже

Любця Гадзевич і Юрій Горліс-Горський.
Дрогобич, 1935 р. З оригіналу

ла. За маленьку цукерку – один раз, за більшу – двічі, а за шоколадку – тричі. Інколи під настрій вона цілувала “gratisово” (за дякую, в подарунок. – Ред.) – рахунку тоді вже не велося”.

І ось нова зустріч з Любцею – через 14 років, у Дрогобичі.

Завершує спогад про неї Горліс-Горський геніально: “Маленька Любця стала вже великою панною, і як зустрінемося, то цілувати мене за цукерки, напевно, вже не схоче”.

Тонкий гумор і... надія. За цукерки не захоче, але, може, за щось інше захоче. Панни ж та молодіці розбираються...

Публікуємо у цій збірці світлину Любці Гадзевич. На її звороті – дитячо-інтимний підпис: “Вуйцьові Юрцьови – лазик по деревах. З дня 29.3.1935. Дрогобич”.

На іншій фотокартці Любця Гадзевич сидить із “вуйком” Юрком на лавці. Закрита парканом від стороннього ока, юна попівна грайливо поглядає на нього, кокетливо склавши руки на колінах. Юрко теж залицяється, заглядаючи дівчині у вічі. Мабуть, недаремно він присвятив їй книгу... А щоб злі язики не плескали, написав: “Маленькій Любці...”

симпатичної панни, про яких на Чигиринщині кажуть: “Дівчина – хоч до рани прикладай!” (...)

Я дивився в її добрі розумні очі, й так захотілося розповісти їй, але не про війну, а про те, чому в мене у двадцять два роки засіялися в чуприні сиві волосини, які я сором’язливо вискубував перед дзеркалом”.

Коли оповів, дівоча сльоза впала йому на руку. Не втримала її Славця, в яку закохався Юрко.

“У отця-пароха була донечка Любця. Вона вже минула п’ять весен, але така мудра, наче всі десять. Ми з нею стали великими приятелями (...). Коли я приходив, вона вилазила до мене на коліна й питала, скільки та яких я приніс цукерок. Я виймав цукерки і витирив їй хустинкою під носиком. Тоді вона мене цілува-

Гуцули, члени ОУН, читають "Холодний Яр".
Косівщина, 1930-ті рр. З оригіналу

А вийшла заміж Любця за студента медицини Зенона Канюшка, навчалася з ним у Граці, в Австрії, де й залишилася.

1935 року коштом сотника Армії УНР Івана Зуба з'являється друге видання першої частини споминів "Холодний Яр".

Другу частину "Холодного Яру" Юрій писав у с. Багатківці на Терехівщині та с. Пługів на Золочівщині. До рук галицького читача вона потрапила 1936 року – двома окремими зшитками по 32 сторінки. І того ж року – накладом автора – друга частина вже вийшла під однією палітуркою. Наступне видання здійснило видавництво "Рекорд" у 1937 – 1938 роках.

"Холодний Яр" мав у Галичині величезний успіх, особливо серед молоді. Про це свідчить і кількість листів, які отримав автор, – майже дві тисячі. У переповнених "Просвітах" вечорами проводилися колективні читання. Жорстока правда про козацько-селянські повстання в Центральній Україні наповнювала серця галицької молоді ненавистю до ворога та бажанням заступити полеглих. Члени ОУН брали за псевдоніми імена холодноряців.

Жив Юрій у Львові вже в центрі – на площі Ринок, 5, пом. 7.

Успіх здобули не лише книги Горліса-Горського, а й він сам: у галицького жіноцтва Юрій мав великий кредит довіри. Це підтверджують і фотографії, які публікують: Юрій весь час – у полоні жінок, і всі вони сміються, горнутья до нього або він до них...

Не думаю, що це подобалося галицьким чоловікам.

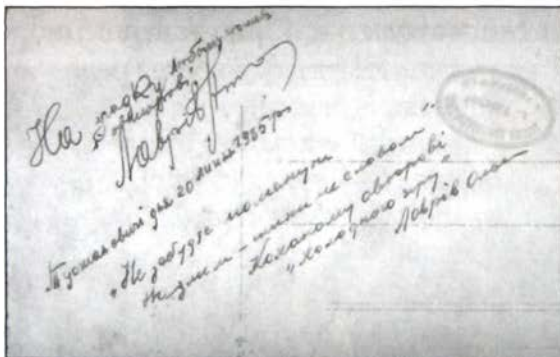
Орися Паладійчук та Юрій Горліс-Горський. Місто Криниця, Лемківщина, 1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше

Публікую поруч дві світлини, які творять один сюжет. На першій, у місті Криниця, Юрій, легкий, стрункий, елегантний і усміхнений, йде – ні, летить! – поруч з Орисею Паладійчук. Видно, як радісно співає його тіло, видно, що дівчина йому подобається, що він готовий “хоч до рани її прикладати”. Батько Орисі – на крок попереду, відтак нічого не бачить. Це дозволяє Юркові не приховувати своїх почуттів і намірів.

А ось друга фотографія – групова. Юрко стоїть праворуч, на його ліве плече поклала руки усміхнена молодичка, Юрко ж непомітно –

Орися Паладійчук (третья ліворуч) та Юрій Горліс-Горський. Криниця, Лемківщина, 1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше

Юрій Горліс-Горський, Анна та Ольга Лаврів.
Тустановичі біля м. Борислава, 20 липня 1935 р.
З оригіналу. Публікується вперше

рук, але очевидно, що вони контактують. Підпис на звороті завершує сюжет: “На згадку любому гостеві і авторові. Лаврів Анна. Тустановичі, дня 20 липня 1935 р.”. І поруч, трошки нижче: “Коханому авторові “Холодного Яру”. Лаврів Ольга”.

ніби випадково! – торкається рукою іншої жінки, яка також посміхається, а... Орися Паладійчук хоч і розкрила губи в посмішці, але радості в ній не відчувається – це не посмішка, це тривога, німий крик, Орися напружено, з-за батькового плеча, спостерігає за суперницями і Юрком! Ну як же так?! Та ти ж вчора... А Юрко хоч би що! З його обличчя й не видно, що він створив небезпечну колізію!

Ось ще одна світлина: ліворуч – юнак, а елегантний Юрко, вбраний у “трійку”, чемний як ангел, незворушно стоїть між двома вродливими жінками – Анною та Ольгою Лаврів. Очевидно, це сестри. Ту, що в білому капелюшку, Юрко підхопив під руку, ні, навіть не підхопив, а усіма пальцями лівої руки – як переможець! – обхопив її “длань”, сховану в елегантній рукавичці. А де ж його правиця? Вона схована за спиною жінки, що в чорному капелюшку. Її ліва рука за логікою її пози мала би бути попереду, але ні, вона чомусь заведена за спину. Щоб не заточитися, жінка навіть праву ніжку неприродно одвела вбік. Хоч за зімкнутими тілами не видно

Юрій Горліс-Горський.
Галичина, 1930-ті рр.

Ось такий Юрко! Так і рідних людей можна зробити ворогами!

Галичанки відкрили кредит довіри панові поручнику ще навесні 1919 року в Заліщиках. Про це свідчить надзвичайно цікавий спомин Юрія під назвою “Великдень на сусідах”, опублікований у львівських “Вістях” 1934 року.

Завершується він так: “А на Провідну неділю лежав я вже в Заліщиках, у тифозному “українському шпиталі”, якщо можна було називати шпиталем ті застені брудною соломою приміщення біля станції. Із соломи вилазили та чіплялися до тіла рідні українські воші. Поруч “воювали” в гарячці запорожці.

Днями й ночами припадали біля нас добрі феї: пані комісарова із сестрою та ще кільканадцять панночок-заліщанок. Приносили вино, конфітури (варення. – Ред.), тістечка, а головне – ввічливість і щире рідне слово. А потім – чиста постіль у мешканні пані комісарової. Щопівгодини завзято “сваримося” з нею, бо я настирливо вимагаю, щоби дала мені ще одного маринованого “москалика”. Вона, роблячи докторську міну, запевняє, що як з’їм ще одного, то невідклично (обов’язково. – Ред.) помру.

А під подушкою в мене – записочка від однієї чорнявої заліщанки: “Як будете вже добре ходити, то обов’язково прийдіть до мене по цій адресі. Маю Вам щось дуже важне сказати”. А на те “важне” так мало часу було!.. Як тільки чоловік переконався, що може добре ходити, то відразу догадався, що може вже і на коня сісти. Над Збручем уже стягувалося військо, щоб знову йти на ворога”.

Прочитайте цей спомин – отримаєте насолоду!

1938 року Коломийський пересувний театр поставив драму Юрія Горліса-Горського “Отаман Хмара, або В чотирикутнику смерті”. Вистава пройшла у надзбручанських селах, пов’язаних із сюжетом твору.

Зали були переповнені!

1938 року Горліс-Горський приїхав до Рівного “вже як відомий автор, редактор – елегантний, самовпевнений. Був веселий, привітний”. І хоч “став славним і багатим”, “не гордився своєю славою”. Був оптимістом, з гумором, “любив товариство”, розважав його анекдотами, які переповідав з великим хистом.

Юрій Горліс-Горський. 1930-ті рр.
З оригіналу. Публікується вперше

до мене Галина Гришко 4 лютого 1997 р. – Багато навчився в тюрмі від вурок”. У тюрмі зеки навчили його різних штук, наприклад викрадати речі. Юрко для розваги не раз демонстрував це вміння в товаристві. Звернула увагу Галя й на те, що Юрко “ніколи не розставався з револьвером”. Це викликало підозри. Дружина припускала, що Юрій міг бути в поляків “дорадником у справах Советського Союзу”, можливо, саме через це вони і дали йому дозвіл на носіння зброї.

Оскільки Юрко в 1921 році, готуючи похід в Україну армії Тютюнника, працював на кордоні в порозумінні з польськими чинниками як старшина Повстансько-партизанського штабу, то й напередодні Другої світової війни він міг співробітничати з “двуйкою” проти московської агентури. Гадаю, що лише за таких умов особа без польського громадянства могла отримати дозвіл на володіння зброєю. Не слід забувати, що еміграційний уряд УНР на чолі з Андрієм Лівницьким був союзником поляків у питанні боротьби з ССРСР. Як старшина Армії УНР, Юрій визнавав цей уряд, орієнтувався на його політику.

В один із приїздів до Рівного Юрій жив неподалік міста – на хуторі у своїх приятелів Греків. Навідувався і до Талашуків. “Юрко любив дітей й ніколи не являвся без цукерок для мене і брата, – згадувала Галина Гришко. – Тим він відрізнявся від інших гостей з України, яких батько часто запрошував до нашої хати... Я його називала тоді за його бажанням “вуйцьо Юрцьо”, мені тоді було 14 років”.

“Людина інтелігентна, толерантна, з широким діапазоном бачення, гуманна. З розумінням ставився до людських слабостей, – продовжувала Галина Гришко. – Любив жінок і, коли став славним, мав великий успіх у них у Львові. Був прямий у стосунках з людьми”. “Дотепний, товариський, дуже здібний до всього, витривалий і розважний, – додавав його товариш Петро Майсюра. – Час від часу любив випити чарку в товаристві, але в міру. Любив військовиків, завжди був у повазі до старшин УНР”.

“Він був непересічною людиною, вмів виходити цілим з надзвичайно трудних ситуацій, – писала в листі

Бачите, не забув “вуйцьо Юрцьо” Любцю Гадзевич!

Що казати: тягнуло його до “молоді”.

З Галиною у Юрія склалося краще, як з Любцею, – вони побралися. Різниця була 26 років! Попри це чвертьстолітнє провалля, Галина була щаслива з Юрком. Чи міг подумати він у 1924 році, караючись у Вінницькому тюрподі, що доля готує йому подарунок – у Черняхіві на Волині, народилася дівчинка, яка через 19 літ стане його дружиною!

Напередодні Другої світової війни Горліс-Горський завершив роботу над рукописом “Між живими трупами” – про перебування у психіатричних лікарнях “Радянської України” (інша назва – “Пороги смерті”). Цей манускрипт Горліс-Горський вважав своєю найкращою книгою. Юрій анонсує її вихід. “Із здоровим розумом серед божевільних, – писав він в анотації. – Віддзеркалення економічної та національної політики большевизму у психічних захворюваннях українських інтелігентів і селян. Ліквідація “непу”, “соціалістичний наступ”, “індустріалізація” та “колективізація” – через призму тюрми і лічниці для божевільних”. Уривки Горліс-Горський читав молоді, яка хмарами липла до нього. Ось-ось книжка мала побачити світ...

Але національний підйом у Карпатській Україні змінив його плани. Що тепер Львів, коли є шанс побудувати Українську державу, нехай і по той бік Карпат! З рукописом та пістолетом у жовтні 1938 року Юрій вирушає на Закарпаття, щоб разом з вояками Армії УНР та членами ОУН допомогти братам-закарпатцям вибороти Українську державу.

Завдяки докторові історичних наук Омелянові Довганичу дізнаємося, що 20 листопада Юрій разом з Василем Гренджою-Донським на Верховині збирає матеріали про злочини польських терористів. Познайомилися вони в приміщенні Народної оборони “Карпатська Січ”.

Василь Гренджа-Донський

“Верховина – поняття локальне, – пояснила краєзнавець Ірина Гармасій. – Це Закарпатська Бойківщина. Тут навіть не кажуть – бойки, кажуть – верховинці. В даному випадку це села Волівської округи (нині Міжгірського району), до якої у 1939 році входило до 30 сіл. Тоді об’єктами польських нападів були села вздовж угорсько-польського кордону – Торунь, Вічкове, Присліп, Синевирська Поляна та інші”.

Ось згадка про цей епізод Гренджі-Донського: “Виступає один худорлявий мужчина середнього зросту і голоситься до мене. Представився, і

Леонід Романюк. Чехія,
1920-ті рр.

виходить, що це письменник Горліс-Горський, з яким я знайомлюсь. Озброїлись, набрали набоїв, ще з одним нашим жандармом сіли в авто і до півночі об'їхали всі села, повернувши з урядовими заявами”.

На початку 1939 року Юрій подав заяву на отримання громадянства Карпатської України. Напевно, розраховував на швидке вирішення справи, адже його товариша, сотника 3-ї Залізної дивізії Леоніда Романюка було 12 лютого 1939 р. обрано послом до Першого Сойму Карпатської України.

У Хусті Горліс-Горський вступив до мистецького товариства “Говерля”, членами якого, зокрема, були Олег Ольжич, Улас Самчук, Іван Ірлявський та Василь Гренджа-Донський. У Хусті, Севлюші (Виноградіві), Великому Бичкові, Ясінях з успіхом пройшла його драма “Отаман Хмара, Або в Чотирикутнику смерті”.

Юрій хотів прислужитися Карпатській Україні як вояк, але не знайшов порозуміння з галицькою молоддю, яка захопила провід у Карпатській Січі. “Взагалі психіка, спосіб думання і життя галичан не підходили до його характеру, “розхристаної душі”, правдолюба й надто відкритої і щирої душі”, – стверджувала Галина Гришко. Коли виявилось, що його військовий досвід не потрібен, Юрій змушений був виїхати в найдальший куток Карпатської України вчителювати. Працював у селі Луг, що неподалік Великого Бичкова, на посаді вчителя української народної школи. Вчителював разом з Павлом Волощуком.

Цікаві деталі життя Юрія Горліса-Горського на Закарпатті відкрила Ірина Гармасій, яка на наше з Олегом Куцином прохання взялася за пошуки особової справи вчителя народної школи Юрія Горліса-Горського. І знайшла її у Берегові, в Державному архіві Закарпатської області. Щоправда, прізвище Юрія архівісти перекрутили. Написали: Горондянин Юрій Лісовський. Та головне, що зберегли!

Зі справою років за десять перед Іриною ознайомився Омелян Довганич, навіть деякі дані з неї опублікував, але для широких кіл та публікація була незнайомою. І ось тепер завдяки пані Ірині ми оприлюднюємо у цій книжці досі невідомі документи про життя Юрія Горліса-Горського в Карпатській Україні..

Розгромивши Карпатську Січ, мадяри поставили українців поза законом. Урятуватися можна було тільки в Румунії. Микола Сидор-

Чарторийський у книзі спогадів “В Карпатську Україну...” розповів, як він з Юрієм та Павлом Волощуком намагалися розминутися зі смертю... Надію на порятунок давав міст через Тису – по той бік була Румунія. Приятелі вже стали на нього, як з боку Рахова примчала вантажна машина, з якої мадяри без попередження обстріляли біженців. Одна куля влучила Волощукові в голову. Помер він миттєво. Юрію ж і Миколі пощастило втекти в гори на північ від Бичкова.

Микола Сидор-Чарторийський

Уранці спустилися до Тиси. Микола із жалем попрощався з пістолетом та гранатою, а Юрій ніяк не хотів розставатися із братиком-револьвером...

На річці шаленів льодохід.

Микола зайшов у річку перший.

“Холод огорнув тіло, аж дрож трясла мною й зуби самі почали скакати... Бр-р! Аж кров з уст іде (...). Юрій вскочив за мною в річку й відразу почав наче топитися. Він був нижчий від мене, і вода йому доходила до уст. Я одразу почав помагати йому, а ногами шукав ґрунту”.

На середині Тиси було вже не так глибоко – вода доходила лише до пахв.

Утікачів помітили.

На них посипалися кулі румунських прикордонників.

– Не стріляйте! Не стріляйте! Ми українці! – кричав німецькою Микола, розштовхуючи кригу.

Юрій настільки замерз і знесилився, що на берег вибратися вже не зміг. Упав у воду і не рухався. Румуни мусили витягувати його на берег. “Ми стали наче льодові стовпи, – описував Микола Сидор-Чарторийський. – Все на нас позамерзало, з білизною включно. Годі рушити. Румуни привели нас обох до себе на “варту”; це була хатина, де ми роздяглися і висушувались при залізній печі, яка горіла повною силою серед хати. Румуни дали Юрієві чарку горілки, а мені води, й так ми приходили до свідомості”.

Перед полуднем прийшов румунський старшина. Заповнивши протокол, направив порушників кордону до міста Сигіт, у в’язницю.

Вранці 18 березня 1939 р., скувавши кайданами ліву руку Миколи з правою Юрка, румунські прикордонники повели їх до мосту видавати мадярам. Дорогою бранці довідалися, що румунський майор, за похо-

дженням мадяр із Семигорода, вчора передав угорській стороні 350 січовиків (усі вони невдовзі опинилися у страшному таборі Ніредьгаза). І ось знову цей міст, на якому, по той бік річки, загинув Павло Волошук.

– Миколо, кричи! – нервово вигукнув Юрій. – Кричи до тих циганів, що я маю важливу справу сказати. Хай нас не передають мадярам, бо погинемо!.. Говори до них по-німецьки. Може, хтось розуміє!..

Румуни слухали, але були німі, як скелі.

– Кричи, Миколо, кажи тим туманам, що мене обікрали, що тут забрали в мене все, що я мав, а тепер віддають мадярам на смерть!

Юрій так шарпав, що здер шкіру на Миколиній руці.

Кров стікала на кайдани.

Це розсердило Миколу, він навіть хотів заїхати Юркові по пиці.

А мовчазні румуни вели їх далі – все ближче і ближче до мосту.

– Говори знову! Курва їх мати! – кричав Юрій. – Кричи, говори, хай мені дадуть телефон... Нехай мене скомунікують до Букарешту. Нас не сміють видати!

Юрій наче сказився. Під його шаленим натиском Сидор-Чарторійський знову взявся вигукувати всіма відомими йому мовами – чеською, німецькою, італійською. Допомагав навіть латиною. І це подіяло! Біля моста їх затримали, покликали цивільного румуна, що їхав велосипедом. Він німецьку розумів. Вислухавши Миколу, велосипедист поїхав далі, а прикордонники повели бранців... уже на міст.

Від Бичкова мостом наближалися чотири мадярських військових жандарми в шоломах з когутячими перами. Побачивши їх, Юрій почав знову викручувати товаришеві руку.

– Говори, говори! Чого ти мовчиш?! Кричи тим вар'ятам, щоб нас не видавали, бо я маю розмову до Букарешту!

Микола знову все переповів, але “ніхто ані ворухнувся”.

Сидор-Чарторійський уже втратив будь-яку надію.

“Але, о Боже! Саме в час, як мадяри дійшли до визначеного місця, на середину мосту, щоб нас перебрати, аж до рогачки, – згадував Микола, – ми побачили, як той самий цивіль гнався ровером у наш бік. Це запримітили й наші конвоїри і задержали нас на місці, пару кроків від мадярських жандармів”.

– Ви вільні! – крикнув велосипедист німецькою, опісля щось сказав прикордонникам.

За пару хвилин друзі вже були в румунській прикордонній станиці, “а мадяри ще не відходили з мосту”. Чекали, не вірили, що здобич вислизнула з рук.

“Ми були вільні, – підсумував Сидор-Чарторійський. – Лиш Бог нас врятував від смерти, яка вже чигала на нас з-під дула мадярських крісів”.

Не минуло й півгодини, як на гарній жовтій бричці в супроводі поліцейського друзі вирушили до міста Сату-Маре. Тут переночували. Горлісу-Горському повернули все, що забрав маляр-майор (72 тисячі чеських крон готівкою, годинник, інше).

Юрко щедро частував товариша всім, чого душа бажала. Одягнув його від ніг до голови. Дав гроші на дрібні видатки. Обнімав і вицілював Миколу “немовби рідного брата”, а також запрягнувся на “вічну приязнь” і дружбу.

– Ми вільні! – вигукував радісно Юрій.

Сидор-Чарторійський, якому ще недавно було соромно за поведінку Юрка, тепер визнав його рацію. “Коли б він був не кричав та не наглив мене, а я у свою чергу не передавав того крику далі, ми б сьогодні вже під котроюсь “стілкою” ждали кулі або вже не жили! А тепер – ми вільні!”

Але звідки в емігранта такі гроші?!

72 тисячі крон – чимала сума. Фінансова угода, яку Юрій уклав як учитель народної школи, засвідчує, що за рік праці він міг отримати лише 9768 крони. Отже, 7 років треба було працювати, нічого не витрачаючи, щоб заробити такі кошти. Для порівняння – навесні 1939 року в касі Українського національного об’єднання, що діяло в Карпатській Україні, було 72 тисячі крон...

Звичайно, я радий, що Юрко не мав проблем із коштами, але хочу збагнути логіку подій. Або він заробив ці кошти як успішний письменник і видавець, або було інше фінансове джерело...

У 1930-х роках українські націоналісти співпрацювали з Абвером проти Польщі. Надавали цінну інформацію, взамін отримували кошти та можливість вишколити свої кадри у німецьких військових школах. Юрко також співробітничав з Абвером – принаймні з початку 1940-х років. Але ж він міг стати на стежку співпраці з німцями й раніше. Поручник Городянин ще у 1918-му переконався, що співпраця з німцями може бути на користь Батьківщини – саме вони охороняли кордони нашої держави, саме вони навели в ній лад.

Отож з поляками – проти Москви, а з німцями проти Варшави? І Росія, і Польща поділили між собою Україну, тож церемонитися не було з ким.

Але це здогади, а не мова фактів.

Прошу це врахувати.

№ 66 (985) Рік V. Львів, п'ятниця 26 березня 1939

Українські Вісті

УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ

ЦІНА 10 гр.

ЖАХИТТЯ НАД ТИСОЮ

(Телефоном від нашого букарештєнського кореспондента)

БУКАРЕШТ 22. III. ГОД. 12. ...

... Чеславі посол, щоб не дати ...

... Представити Володарів ідеї ...

... БЕЗПОСРЕДНО ПІСЛЯ ПЕР ...

... Сидора — той шлюбчик. Так во ...

... Тепер шлюб кавалерами від ...

Львівська газета "Українські Вісті" (1939. – Ч. 66 (985). – 24 березня) з помилковим повідомленням про загибель Юрія Горліса-Горського. З оригіналу

19 березня Горліса-Горського і Сидора-Чарторийського прийняв префект провінції. Він, як і Микола, володів німецькою. Префект запевнив, що румунський уряд не збирався видавати січовиків мадярам і що майор, який віддав людей на муки, вже арештований та постане перед судом (згодом його розстріляли за вироком воєнного суду).

19 березня був щасливим днем для Юрія і Миколи, але не для організаторів Карпатської Січі Михайла Колодзінського-“Гузара” та Зенона Коссака, яких того-таки дня разом з товаришами розстріляли в Солотвинських копальнях...

А Юркові та Миколі ще стелилася життєва дорога: вони вирішили їхати до Югославії – “бо там є українці”.

Кордон з Югославією перетнули без пригод. Щасливо добралися до Руського Керестура. Українці тут поселилися ще за часів австрійської імператриці Марії-Терези. Жили добре. До біженців поставилися приязно. Допомогти їм чим могли. Юркові вже почали й молодіцію шукати – з місцевих українок. Та шлюб не входив до його планів – у повітрі пахло війною, козаки в цей час думають про інше.

Українські газети Галичини широко висвітлювали трагедію Карпатської України, зокрема львівська газета “Українські Вісті” (1939. – Ч. 66 (985). – 24 березня) в передовиці під назвою “Жахиття над Тисою” по-

відомила, що 21 березня 36 січовиків намагалися переплисти Тису, але “всіх їх мадари висікли вогнем скорострільів. Тисою пливають трупи, ніхто їх не виловлює. Та ріка є свідком дантейських сцен, від яких стигне кров у жилах... До довгої листи Поляглих за волю Карпатської України треба ще вписати ГОРЛІС-ГОРСЬКОГО”.

Родина Талашуків, прочитавши повідомлення про смерть Юрка, відправила по ньому панахиду в Рівному.

Вже вдруге друзі “ховали” його. Започаткував цю “традицію” Андрій Чорнота в Мотриному монастирі.

Та не так просто було спровадити Юрка з цього світу – і на цей раз він “показав дулю смерті”... У цьому невдовзі переконалися й Талашуки: гортаючи одне з українських видань, вони звернули увагу на групову фотографію українців у Руському Керестурі. Приглянулися, а серед інших – Горліс-Горський. Живий і здоровий! Радості не було меж!

Гостей добрі керестурці відпустили аж по Великодніх святах. Сидор Чарторийський поїхав до Відня, а Горліс-Горський до Парижа. Він отримав виклик із Канади: українці Саскачевана запрошували письменника оселитися в цій країні, навіть квиток придбали. Але прямої дороги до Франції не було – через погіршення стосунків між Югославією та Італією війська Беніто Муссоліні сконцентрувалися на кордонах з Югославією.

Довелося їхати у Грецію, звідти в Туреччину, Сирію та Єгипет. На превеликий жаль, у його валізі вже не було манускрипту “Між живими трупами” – під час драматичних подій у Великому Бичкові він втратив його. Юрій страшенно переживав утрату...

Враження від мандрівки він зафіксував у другому розділі рукопису “Подорожні зигзаги”. Це остання відома праця Горліса-Горського. Спогад цей Юрій написав 1946 року, перебуваючи в таборі для переміщених осіб. Газета “Українські Вісті” від 17 травня до 27 червня 1946 р. опублікувала їх з невеличкими редакційними виправленнями.

Рукопис “Подорожніх зигзагів” зберегла Галина Гришко. І на початку 2000-х років переслала мені. Це єдиний оригінал рукопису Юрія Горліса-Горського, який зберігся. І ви зможете ознайомитися з ним...

Проминувши щасливо Туреччину, де тиранічно правив “демократ” Ататюрк, поїзд уже мчав Сирією. У вечірніх сутінках підїхали до міста Алеппо. І раптом на “півстаночку” біля міста Алеппо до вагона зайшла “група козаків Запорозького корпусу з 19 – 20 років. Змодернізовані широкі шаровари, короткі жупанчики кольору хакі, чорні каракулеві шапки з червоними шликами. Через плече – кулеметні ленти з набоями... Та це лише вояки іррегулярних арабських відділів.

В Алеппо – пересадка. На станції і в місті повне затемнення. Лише де-не-де блимають скупі темно-сині вогники. Всіх подорожніх європейців, що приїхали з Туреччини, запрошують до офіцера французької розвідки, який усіма мовами у звичайній ввічливій розмові випитує, хто що бачив і чув. Довідавшись, що ми їдемо з Югославії через Грецію, офіцер відкорковує пляшку доброго коньяку й починає дотепно переповідати сербською мовою анекдоти, які оповіли йому чеські офіцери, що прибули попереднім поїздом – теж із Югославії – і їдуть до чеських відділів в Агде (місто на півдні Франції. – Ред.).

Основа тих байок, у які вони, здається, самі вірили, – це “вездесущність” і всемогутність військ “советського Руска”, які під різними виглядами групуються на Балканах для війни з Німеччиною. Із “журналістичного обов’язку” спростовуємо ті нісенітниці. Офіцер вислуховує уважно і зручно (вміло. – Ред.) випитує, чого нам у такі неспокійні часи забажалося подорожувати. Відповіді моїх приятелів сербів задовольняють його швидко, але українця він зустрічає тут уперше і ставить низку удавано наївних запитань, на які треба не наївно відповісти.

У почекальні натрапляємо на чехів, які чекають того ж поїзду, що й ми. Довідуємося від них, що Сталін домовився з Гітлером, що він забирає всіх чехів з Чехії до Руска, а в Чехії населять німців з Руска. Чому це їх тішить, важко зрозуміти...

Юрій, очевидно, їхав у сирійський порт Латакію, звідки, напевно, мав намір пароплавом вирушити до Франції.

Дорогою побував Юрій і в “різнонаціональному і різнобарвному” Порт-Саїді. Пригоду в портовому китайському ресторані він зафіксував в оповіданні “Печене порося”, яке опублікував 1941 року в “Краківських вістях” (чч. 108, 109, 110). Підписав його як “Юрій Чорноярський”, а на своєму примірнику “Краківських вістей” викреслив “Чорноярський”. Отож до його біографії я не вписав цього випадкового псевдоніма. Юрко й так має стільки прізвиськ і псевдонімів, що можна заплутатися: Городянин, Городянин-Лісовський, Залізник, Горський, Лісовський та Горліс-Горський. Ще Чорноярського бракувало...

Спомин “Печене порося” (про зустріч у Порт-Саїді з доктором невідомо яких наук, сином сербського пірата та “китайської князівни”) я також оприлюднюю. Юрко з гумором згадував: “Розмовляв він однаково зле на всіх мовах, так що ми зовсім добре розумілися. За відрецем свіжого помаранчевого соку та пузатеньким жбаном “бананівки” оповідав мені він про Китай, за яким чомусь тужив”. Цей спомин сучасному українцеві незнайомий, оскільки після 1941 року він ніде не публікувався...

Вермахт у Парижі. Позаду Триумфальна арка. 1939 р.

Нарешті – Париж із його “фіглярними жінками” (вислів Ю. Горліса-Горського). Залишилося залагодити формальності й відплисти до комфортної Канади. Та в повітрі вже кружляли поголоски про неминучу війну Німеччини з Москвою.

Юрій вирішив залишитися, бо побачив у майбутній війні шанс для Батьківщини відновити державність. “І як я міг їхати до Канади, коли німці мали скоро визволити Україну?” – говорив він товаришам.

Ще у брошурі “Ave, dictator!” Горліс-Горський передбачив слабкість сталінського війська. “Твій “панцерний кулак”, величний і сильний тепер, – писав, звертаючись до Сталіна, Горліс-Горський, – може виявитися помальованим у сталевий колір картоном – при першому подихові війни...” Так і сталося – літо 1941 року стало найтрагічнішим періодом існування СРСР (якщо слово “трагедія” доречно використовувати, говорячи про крах кривавої імперії).

“Треба сказати, що всі ми, свідомі українці, покладали великі надії на німців, які до вибуху війни із Советським Союзом, у 1940 – 1941 роках, дуже прихильно ставились до українців, – зазначала Галина Гришко. – Ми і всі свідомі українці безмежно вірили в німців і чекали їх як спасителів, визволителів від польського ярма. І ось вони вже близько, але зупинилися над Бугом перепочити... Після падіння Польщі ми всі,

Юрій Горліс-Горський (у центрі).
Париж, 1939 р. З оригіналу

Юрій Горліс-Горський і Галина Змієнко.
Париж, 1939 р. З оригіналу

свідомі українці, вірили, що німці будуть нашими приятелями й ми зможемо нарешті здобути волю для України... Німці виправдали наше захоплення лише півроку, коли військова влада (Вермахт) володіла краєм: українці мали необмежену волю, всі школи і установи працювали нормально..." (Гришко Г. Спомини. – С. 1, 4. – Рукопис. Оригінал. З архіву Р. Ковалю).

У Парижі Юрій став свідком тріумфу німців, які ввійшли до французької столиці, де 20 літ перед тим їхню батьківщину було принижено Версальським договором. Окупований Париж українець зафіксував на десятках світлин. На одній з них бачимо Юрка біля монумента в пам'ять оборонців Парижа в 1870 – 1871 роках, які героїчно – та все ж безуспішно – намагалися встояти проти військ канцлера Бісмарка.

Скульптор Михайло Гаврилко 1911 року, оцінюючи паризькі пам'ятники, визнав цей монумент одним з "найкращих пам'ятників у мистецькому значінню". Наврядчи захоплювались "Левом" німці, радше посміювались, адже на цей раз вони не зустріли на вулицях оборонців Парижа. Французьку столицю було принижено без бою.

Спочатку Юрій сфотографувався з товаришами, а потім уже з Галею Змієнко, дочкою генерала-хорунжого Армії УНР Всеволода Змієнка.

*Василь Мудрий (ліворуч) і Симон Созонтів (праворуч).
Париж, Монпарнас, 1939 р. З оригіналу. Публікується вперше*

Як зійшлися в Парижі їхні стежки?! Випадково чи ні? Я міг про це запитати саму пані Галину, але це питання прийшло тільки тепер, коли її вже дванадцятий рік немає... Ось такий я уважний дослідник!

На іншій фотографії бачимо голову Української парламентської репрезентації Василя Мудрого та сотника Армії УНР Симона Созонтіва на кладовищі Монпарнас, біля уквітчаної могили Симона Петлюри. Між ними стоять двоє чоловіків з опущеними головами. Всі четверо урочисто завмерли біля могили Головного отамана. Оскільки ця світлина з архіву Юрія Горліса-Горського, то, напевно, саме він її і зробив.

Сотник Созонтів на той час жив у Франції, був успішним підприємцем, тож, гадаю, саме його гостинністю скористався Юрій під час свого побуту в Парижі.

На іншій фотографії Юрій – у розкішному парку з широкими алеями, посеред яких одна за одною дивували мовчанням скульптури давньої історії. Про те, що історія продовжує гучно творитися, нагадувала табличка біля спуску в підземелля. На ній напис – “Abri”, тобто це бомбосховище.

У Парижі Горліс-Горський зустрівся з фінським приятелем – редактором Ватаненом. Ця зустріч матиме продовження...

Як і багато старшин Армії УНР, Юрій стає на шлях співпраці з німцями. У порозумінні з ними вирушає до Фінляндії – на передню лінію боротьби проти червоної Москви.

Юрій Горліс-Горський. Париж, 1940 р.

Юрій Горліс-Горський. Фінляндія, 1940 р.

Ось фрагмент зі спогаду “Подорожні зигзаги”, який пояснює любов Юрка до фінів. Він їде в потязі. “Не знаючи фінської, – пише Горліс-Горський, – не можу взяти участі в розмові. Тож витягаю совітські часописи, куплені в Або, й починаю переглядати.

В Україні зацвіли сади. А в Криму досягають черешні.

Сусіди поглядають на часописи й на мене. Обличчя їх хмурніють, стають ворожі... Пані Лайтонен зауважує це, усміхається й пояснює, що я не росіянин і не ворог, а приятель, що приїхав допомагати в скрутну годину. Обличчя яснішають, простягаються руки, знаходиться і спільна мова”.

1940 року Юрій бере участь у формуванні відділу з полонених Червоної армії, українців за походженням, для боротьби проти Москви. Добровольці були одягнені по-різному – хто у військову уніформу фінської армії та чорні картузи із синьо-жовтою опаскою і тризубом, а хто у советську форму з мазепинкою. Синьо-жовті пов'язки не носили, бо це був привілей шведських добровольців.

Публікую світлину 1940 року, де на сцені літнього театру стоїть група людей переважно в чорній уніформі, картузах, пілотках і мазепинках (всього 22 особи). У першому ряду в центрі в сірій формі військового зразка та чорній пілотці, з кобурою на правому боці – Юрій Горліс-Горський. Мій батько, юний лейтенант Червоної армії Микола П'явко-

Юрій Горліс-Горський (попереду з кобурою). Фінляндія, 1940 р. З оригіналу

Коваль, теж брав участь у тій війні... У рукопашному бою він дістав тяжке поранення багнетом під серце. Ослабили силу удару документи, листи і фотографії, що були у лівій внутрішній кишені бушлата, та й сам бушлат. Шрам від фінського багнета – глибокий і широкий – пам’ятаю з дитинства. Попри це, мій батько все життя з повагою висловлювався про фінів. І наголошував – ще в часи ССРСР – на несправедливості цієї війни, з боку Москви, зрозуміло...

Подорож до Суомі Юрій відобразив і у статті “Фінляндія. Країна скель і крицевих людей”. Опублікував її у “Краківських вістях” 4 і 5 липня 1941 року. “Країна Суомі має сувору природу, народ Суомі – тверде обличчя, – писав Юрій Горліс-Горський. – Він гордий своєю суворою бідною батьківщиною. Фін в усьому любить бути першим – у першу чергу для неї... Фіни вміють ставитися до ворога по-ворожому на кожному місці і в кожній справі. Але вміють відрізнити приятеля від ворога, бути добрими і щирими приятелями своїх приятелів. Кожний фін чи фінка ненавидять усе московське... Фіни добре і ясно відрізняють українців від москалів... Країна і лицарський народ Суомі – це наш сучасний і майбутній вірний приятель, з яким знайдемо завсіди спільну мову й спільні інтереси”.

У Фінляндії Юрій багато фотографував. Він був “прямо зачарований” цією країною. “Називав її найбільш культурною країною в Європі”, – згадувала Галина Гришко.

Юрій Горліс-Горський. Берлін, 1940 р. З оригіналу

З Фінляндії Горліс-Горський летить на “совтериторію”, з літака десантується біля Ленінграда. Мета – розвідка. Згодом розповідав, як блукав Ленінградом, збираючи потрібні відомості. “Він був дуже відважний, під час війни я не бачила ніколи в нього крихти страху”, – стверджувала Галина Гришко.

У другій половині 1940 р. чи на початку 1941-го Юрій очолив український відділ радіостанції у Берліні – щось на зразок американського радіо “Свобода” пізніших часів. Ця відповідальна посада свідчила не тільки про довіру німців, а й про те, що вони розбиралися в людях.

Співробітницею Горліса-Горського була Галя Змієнко. Під час обідньої перерви виходили на вулиці Берліна, щоб відпочити і сфотографуватися. У листі до Віри Ткаченко Галина Сенишин-Змієнко стверджувала, що бюлетені, які Юрій робив для радіо, “були усучаснені, й всі ми ними захоплювалися” (лист із Монреалю від 23 грудня 2000 р.).

За тиждень перед нападом німців на СРСР Горліс-Горський перебував у Кракові. Співпрацював з газетою “Краківські вісті” – найвпливовішим українським виданням під час Другої світової війни (редактор газети – Михайло Хом’як, заступник редактора – Лев Лепкий).

Коли німці звільнили Україну від більшовиків, Юрій покинув роботу на радіо. Галина Гришко казала, що “ніяка сила не втримала б його на чужині”, коли є можливість повернутися на рідні землі. Все ж сила, яка вирішувала, була – німці. Вони мали дати дозвіл і документи.

Юрій Горліс-Горський і Галина Змієнко (ліворуч). Берлін, 1940 р. З оригіналу

Отримавши їх, Юрій вирушив на Батьківщину.

Спочатку зупинився у Львові. На Клепарові – львівському передмісті, що “славилося” як “гніздо злочинів і вбивств”, – Юрій орендував шинок, або, як казали у Львові, кнайпу. Про неї співали пісеньку “Там на розі, на Яновській, на вулиці Кліпаровській, там ся добре пиво п’є, там ся добре морду б’є”.

“Незбагненні шляхи Аллаха!”

Справді, ким тільки не доводилося бути Юркові!

Тепер нова роль – шинкар!

Та ще й шинку, де збирався кримінальний світ Львова!

Про цей період його життя зберігся спомин письменника Остапа Тарнавського, якого журналіст Ярослав Шав’як вирішив познайомити з Горлісом-Горським.

Юрій походжав по шинку в чорних штанах і в чорній сорочці з викладеним коміром. “З-за ременя у нього стирчав великий револьвер (...). Сам Горліс-Горський не радив нам шукати тут за місцем і замовляти пиво”.

– Це не для вас, – сказав він спокійно, – я вас іншим разом візьму на добру вечерю до іншого ресторану.

Шав’як відчув, що Горліс-Горський тут не гроші заробляє, а якусь місію виконує, тож і запитав, чи “він тут свідомо перебуває, чи задумує написати якусь сенсаційну історію”.

Юрій Горліс-Горський (у центрі) і Віталій Юрченко (праворуч). Львів. З оригіналу

Юрій усміхнувся:

– Можливо, але не тепер.

І знову доводиться домислювати... 1921 року начальник Повстансько-партизанського штабу Юрко Тютюнник видав керівникам підпілля наказ підпорядкувати на своїй території кримінальний елемент і використати його силу та вміння в боротьбі проти більшовиків. Якщо ж підпорядкувати не вдасться, нещадно знищувати.

Горліс-Горський, як співробітник ППШ, напевно, знав про цей наказ, а навіть якщо й не знав, то й сам міг дійти до розуміння використання кримінальників у боротьбі проти ворожої агентури. Цей метод спецслужби завжди практикували.

Так-так, непростою людиною був наш письменник. На жаль, не довелося йому про це написати, а нам – прочитати.

Можливо, саме “кнайпівський” епізод у житті Юрія відтворив у шаржі Еко (Едвард Козак). На малюнку бачимо “уявного” Горліса-Горського у вигляді гайдамаки з кинджалом у зубах та скальпами ворогів в обох руках, скальпами, які “плачуть кривавими сльозами”. А під гайдамакою – “реальний” Горліс – неголений, з пляшкою у кишені й книжками під пахвою, мовляв, хильнув “наш письменник” та й нагородив про боротьбу на Великій Україні проти москалів...

Насправді ж маскою був образ шинкаря.

Юрій Горліс-Горський. Київ, 1942 р. (?) З оригіналу

Навесні 1942 року Юрій – уже в Рівному. Гостював у родини Петруків у селі Старожукові. Побував з ними в Пересопниці – колись княжому місті, де правили Рюриковичі.

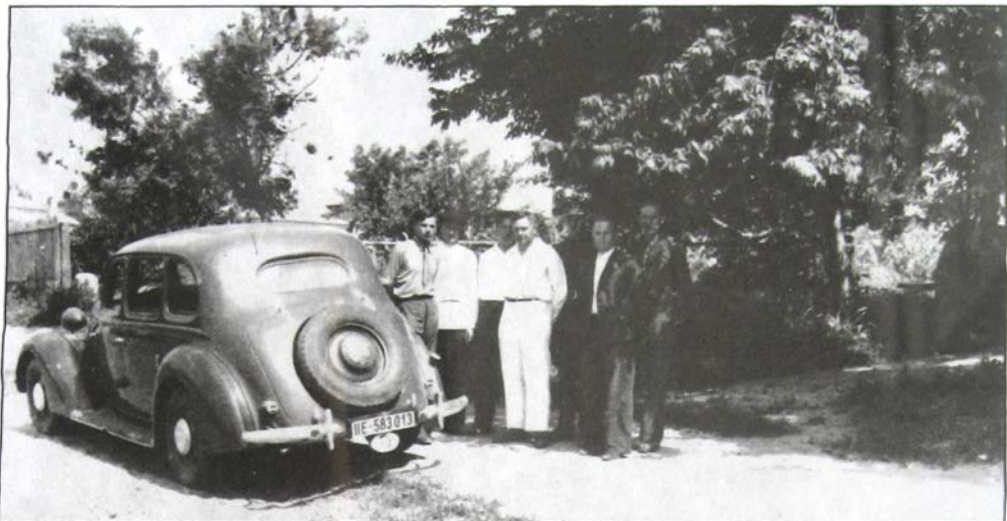
І про Пересопницю збирався написати Юрій, але й це через війну не вдалося виконати. Його мрію втілив мій товариш Валерій Войтович, написавши книжку “Пересопниця. Рівненський край: історія та культура”. Про “пересопницький” момент у житті Горліса-Горського читайте спомин Насті Остапович.

1942 року Юрій став на київську бруківку, бруківку своєї столиці. Напевно, і біля стін Лук’янівки походив, згадуючи, згадуючи, згадуючи... Вже не раз він переконувався, якою непомітною є межа між волею і неволею.

Так сталося й тепер – Юрій знову втрапив до в’язниці. Цього разу “допоміг” донос советського агента.

Та все ж довго він за ґратами не пробув...

У червні 1942 р. здійснюється давня мрія Горліса-Горського – він повертається до Холодного Яру, “на святі місця”. Зупиняється в Олександрівці, збирає свідчення учасників боротьби, доповнює другий том “Холодного Яру”, читає доповідь про перебіг воєнних дій, про драматичну незгоду в українському таборі, арешт Степана Бандери та

2-й ліворуч, ймовірно, Дем'ян Чучупак. Медведівка (?), літо 1942 р. Світлина Юрія Горліса-Горського. З оригіналу. Публікується вперше

Ярослава Стецька, про зустріч Геббельса з Бандерою. Розповів, що Геббельс вимагав, аби ОУН(б) відкликала Акт проголошення Української державності. Юрій казав, що нині не час відкривати фронт проти німців, а треба в союзі з ними вигнати російських окупантів, вибити їхню агентуру і лише тоді з'ясувати стосунки з німцями.

Юрій керував групою Абверу, що виявляла советських агентів, які пролізли в різні установи. Галина Гришко писала в листі до мене в жовтні 1996 року: “Ті агенти в більшості працювали в гестапо й винищували де могли українських націоналістів. Отож ця праця Юрка ніяк не компрометувала, а навпаки...” Адже він виривав із пазурів гестапо наших людей. “Я була свідком цих героїчних вчинків Юрка (а він був дуже відважною людиною), – продовжувала Галина Гришко. – Провокації із советського боку, як також і з боку українців, сипалися на голову Юрка весь час, і його неодноразово арештовували німці. Але його рятували німецькі, з Берліну, папери... Німці поважали урядові папери!”

У групі Юрія Городянина-Лісовського та в подібних групах переважали свідомі українці, часом це були члени ОУН, які, вишукуючи советських диверсантів, виконували й велику пропагандистську роботу. Гаслом цих хлопців було: “Німецькими руками знищимо все більшовицьке!”

Треба сказати, що багато вояків Армії УНР допомагали німцям нищити московський більшовизм. Ось прізвища декого з них: козак Филімон Бушанський, підстаршина Андрій Осьмачків, хорунжі Віктор Баранецький, Леонтій Березовський, Олександр Головін, Андрій Іванів, Тиміш Омельченко, Леонід Перфецький, Олександр Пулюй, Яків

Різник, підпоручник Дмитро Гамонів, поручники Василь Байбарак, Гриць Барабаш, Родіон Бартошук, Сидір Бличенюк, Антін Горошко, Григорій Гуля, Кузьма Євтушенко, Григорій Льченко, Мирослав Королук, Михайло Кошук, Василь Личманенко, Микола Лозовський, Іван Одинець, Василь Онишук, Юрій Орихівський, Іван Павленко, Остап Поляків, Ігор Поспіловський, Дмитро Сенкевич, Василь Татарський, Борис Шандрук, Петро Шандрук, Герасим Шерман, сотники Борис Базилевич, Олександр Болдирів, Аркадій Валійський, Леонід Василів, Федір Винник, Петро Гавриленко, Володимир Герасименко, Олександр Герпілевич, Олександр Глухов'яків, Антін Гребенник, Іван Гуня, Агатон Добрянський, Юрій Єрофеев, Петро Захвалинський, Володимир Кльопа, Михайло Ковальський, Льонгин Козар, Олександр Коломінський (Коломенський), Корнель Костюк, Петро Крижанівський, Іван Липовецький, Теодор Мамчур, Йосип Мандзенко, Єлисей Навроцький, Микола Неганів, Микола Огарів, Степан Оришин, Михайло Пастушенко, Михайло Петруняк, Євген Побігуший, Василь Радченко, Осип Решетюк, Євген Рибак, Сергій Рудичів, Петро Сагайдачний, Андрій Сакович, Петро Самутин, Дмитро Сачківський, Зенон Стефанів, Олександр Тимченко, Степан Тищенко, Микола Фещенко-Чопівський, Михайло Фрайт-Харів, Петро Чернівський, Петро Шейко, Михайло Шило, Іван Шурига, Ріхард Ярій, Сава Яськевич, підполковники Борис Барвінський, Дмитро Білогуб, Сергій Євтимович, Леонід Макаревич, Кость Мандзенко, Євген Нікітін, Микола Палієнко, Іван Пекарчук, Михайло Пікульський, Михайло Поготовко, Петро Пороховник, Іван Ремболович, Микола Рибачук, Порфир Силенко, Григорій Сосідко, Павло Сумароків, Василь Чабанівський, Олександр Шандрук-Шандрукевич, Михайло Шугаїв, Тиміш Шкарупа, полковники Гнат Білий-Біленко, Олександр Вишнівський, Іван Голуб, Оверко (Аверкій) Гончаренко, Федір Гудима, Андрій Долуд, Петро Дяченко, Вартоломій Євтимович, Архип Кмета, Михайло Крат, Іван Литвиненко, Андрій Мельник, Віктор Малець (Мальців), Іван Полтавець-Остряниця, Гнат Порохівський, Михайло Садовський, Кость Смовський, Микола Стечишин, Роман Сушко, Іван Цапко, Павло Шандрук, генерал-хорунжі Микола Капустянський, Антін Кравс, Віктор Курманович, Віктор Куш, Іван Омелянович-Павленко, Всеволод Петрів, Володимир Савченко-Більський, генерал-поручники Михайло Омелянович-Павленко, Володимир Сінклер та інші старшини й козаки Армії УНР.

Уенерівці співробітничали з німцями, а працювали на Україну. Недаремно Галина Гришко зазначала: “Від себе складаю потвердження (а навіть присягу), що Юрко ніколи в житті не працював на німців, на

Мотрин монастир. З оригіналу

поляків, тільки на Україну, проти російського большевизму”.

І от настав день радості: Юрій у товаристві холодноряців Івана Філоненка і Закревського підводою вирушив з Олександрівки через Нову і Стару Осоту на Головкивку.

Із захопленням оглядав місцевість. Серце переповнювалося радістю – він знов у Холодному Яру!

Знівечений Мотрин монастир засмутив його. Зайшли на подвір'я. Горліс-Горський розповів, як навесні 1920 року тут святили зброю гайдамаки.

Спогади, спогади... Потягло за вали, де він вбивав чекістам кинджал “у ліву кишеню френча”, де пізнав істину, що

“від того, скільки цеглинок ворожого муру проб'ємо лезами і кулями, залежить висновок боротьби”. Напевно, намагався розшукати могилку Галі... Й могилу Івана Компанійця. А може, й те місце, де навесні 1920-го Андрій Чорнота поставив хрест “рабу Божому Юрію”.

Заночували в Медведівці, в родині Дем'яна Чучупака. Юрій подарував Чучупакам два томи роману “Холодний Яр”. Виявилось, що староста Медведівки – колишній холодноряець, який по втечі росіян повернувся до рідного села. Він дякував Богові, що врятував Юрію життя і дав можливість “описати той наш пекучий вогонь, що вибухнув проти московської навали незгасимим полум'ям Холодного Яру. Хоч комунарія наш вогонь пригасила, – казав староста, – але у вогнищі тому жевріє іскра. Маймо ж віру і надію, що прийде час і вона розгориться в незгасиме всеукраїнське вогнище”.

Юрій відвідав у Мельниках батьків Василя і Петра Чучупаків.

Старенькі вже Степан та Оксана були безмежно зворушені...

Могилу Василя Чучупака огородили парканом, почистили металевий хрест, на якому прикріпили тризуб. “Наступного дня, – згадував підхорунжий Чорноліського полку Михайло Дорошенко, – в неділю, із самого ранку, в Медведівку на урочисте Богослужіння йшли гурти людей із ближчих і дальших сіл та й із Чигирина. Прибув із Суботова і колишній холодноряський старшина, а нині староста села Лука Полудень. Прийшло ще кілька колишніх учасників холодноряського повстання,

Українська молодь. Праворуч хата, де жила родина Дем'яна Чучупака. Медведівка, літо 1942 р. Світлина Юрія Горліса-Горського. З оригіналу

Зліва направо Люда, Юрій Горліс-Горський, Валентина Чучупак, Дем'ян Чучупак, учитель Йосип. На землі – Оксана Чучупак. Мельники, червень 1942 р. З оригіналу

Панахида на могилі Василя Чучупака. Ліворуч Оксана Чучупак, начальник Олександрійської поліції Іван Філоненко (з рушницею) та Степан Чучупак. Мельники, червень 1942 р. Світлина Юрія Горліса-Горського. З оригіналу

поспішали гурти молоді, зацікавлені подіями недавнього минулого... Після служби Божої усі походом прийшли до могили отамана Василя Чучупака... Коли відправили панахиду і священник виголосив “Вічна пам’ять”, очолена Іваном Філоненком почесна варта дала з рушниць трикратний салют”.

У промові на могилі Головного отамана Холодного Яру Юрій висловив переконання, що зовнішній ворог був би нестрашний, якби українці перемогли ворога внутрішнього – незгоду між собою – та мали більше почуття відповідальності перед Україною.

Люди були натхненні величавою урочистістю панахиди. Батьки отаманів Чучупаків зі сльозами на очах дякували присутнім, і зокрема Юркові, за вшанування пам’яті їхніх синів.

Світлина, яку по завершенні панахиди зробив Юрій Горліс-Горський, свідчить про те, що Василя Чучупака прийшли вшанувати сотні земляків – якщо не більше.

Десь у ті ж дні й під селом Розуміївкою (тепер Олександрівського району Кіровоградської області) було відновлено та освячено могилу Чорного Ворона і його товариства – також за участю великої громади. І це вшанування ініціював Юрій Горліс-Горський.

*Панахида завершилася. Мельники, червень 1942 р.
Світлина Юрія Горліса-Горського. З оригіналу*

Безпосереднім організатором панахиди (і перепоховання козаків у жовтні 1920 року) був Денис Танасович Шевченко з Розуміївки, 1896 року народження.

– Людей було стільки, що вже ніколи стільки не буде, – сказав мені Яків Сергійович Зеленько, 1926 р. н., із с. Розуміївки. – Цілий ліс людей...

Мине небагато часу, й учасників вшанувань борців за волю України переслідуватиме “соввласть”.

А знайомство з Горлісом-Горським вважатиметься підставою для звинувачення в антикомуністичній діяльності.

Про це писав у книжці спогадів “Я бачив пекло” Василь Пундяк.

Одне з перших питань, які поставив йому слідчий, – чи знає він Залізняка.

– А хто він такий? – вдав наївного Пундяк, який добре знав Горліса-Горського.

Тоді слідчий відкрив книжкову шафу, витягнув книгу, вирвав фотографію, простягнув і зашипів:

– Знаєш?!

Галина і Юрій. Щаслива мить.
Рівне, 1942 р. З оригіналу

Улас Самчук

У Києві Юрій забрав з дитячого будинку племінницю (дочку сестри). Намагався відучити її від поганих звичок, зокрема схильності до крадіжок. Коли він у вересні 1943 р. залишав українську столицю, то не наважився взяти в невідоме восьмирічну дівчинку.

Саме в Києві, писала Галина Гришко, “наш зв’язок перетворився з душевної любові у фізичну. Фактично Юрій завжди був дуже близький моєму серцю. Із самого початку, коли він перейшов границю в 32-му році і ми його, голодного, приймали в себе...”

З наступом Червоної армії починається шлях Юрія на Захід. До Рівного приїхали “вже як майже одружені, – згадувала Галина Гришко. – Але не оформлені”.

У Рівному Горліс-Горський зустрівся з редактором газети “Волинь” Уласом Самчуком. Хоч загальна ситуація оптимізму не викликала – червона московська орда знову заливала Україну, – Юрій заявив Уласу, що “справу визволення України не програно”. У споминах “На коні вороному” Улас зазначав, що Юрій – “завжди оптиміст”, для нього “клімат війни те саме, що для риби вода”. “Ех, братику!.. – казав Юрій Уласу. – Ніяка холера нас не здушила і не здушить... Зрозуміло, що після... цієї, вибач, перемоги кацапня задерє носа, але... наша справа не програна! Не програна! Ми ще повернемося! Це пам’ятай! Ми тут забули свою люльку... Вони сюди прийдуть – це факт. Наставлять своїм героям і нашим холуям пам’ятників... Але ми повернемося за люлькою і всі ті пам’ятники знесемо на смітник.

Це станеться!”

Галина Талашук. Рівне, 1942 р.
З оригіналу

Запис у метричній книзі про шлюб Юрія та Галини.
13 грудня 1943 р. Публікується вперше

З Рівного виїхали двома старенькими авто зі співробітником Юрія, шофером і механіком. У Львові у православній церкві Святого Георгія Юрій та Галя побралися. Наречений був на 26 років старший за юну Галю...

Ось уривок із запису в метричній книзі: "26.11.1943. Мешканець м. Львова Юрій Городянин-Лісовський, син Юрія і Людвини з дому Соколовської, народжений у Полтаві, православний, перший шлюб. Дата народження нареченого – 14.1.1898. Мешканка м. Львова Галина Талашук, дочка Івана і Ніни з дому Кореневської, народжена в Черняхіві, пов. Острог, православна, перший шлюб. Дата народження нареченої – 1.3.1924. Хто вінчав – протоієрей Григорій... Свідки – Віталій Коваленко, Андрей Мартинюк, Андрей Пульба, Борис Шершевицький".

Весілля відбулося "в посілості Шептицького", в чоловічому монастирі. Продукти привезли з Рівного. "Весілля було невеселе, – згадувала Галина Гришко, – присутній гість, [Андрій] Мартинюк, втратив свою жінку і дочку в рівненській тюрмі, яку німці "очищали", винищуючи всіх при відході. Отож ми з ним наплакалися, згадуючи жорстокість німців. Дві сестри, мої шкільні товаришки, з якими я спілкувалася, коли була в тюрмі, загинули при тій "чистці", також [загинула] директорка Червоного Хреста в Рівному" (Гришко Г. Спомини. – С. 9 – 10).

Галині не подобалося, що Юрко багато палив. У Львові, напередодні вінчання, він дав обітницю позбутися цієї звички. Пороздавав усі цигарки і налаштувався на цигарковий "піст". "Аж тут нагрянула звістка, що його найкращий приятель, здібний політичний ідеолог, з яким він розділяв політичні погляди, [Іван] Міtringа не живе, загинув в упівському лісі (в бою з червоними. – Ред.). Юрко дуже важко пережив

смерть свого товариша і потягнувся знову до цигарок” (лист Г. Гришко до Арсена Паскаленка від 1 лютого 1994 р.).

У Сяноці зупинилися в Юркових приятелів. Тут познайомилися з художником Левом Гецом, колишнім січовим стрільцем, який прожив у Сяноці 20 років, а тепер, рятуючись від червоної орди, мусив покидати свій дім, повний його робіт та інших культурних цінностей. Гец попросив Юрія вивезти картини із Сянока, дав йому ключа від своєї хати. Галина шкодувала, що Юрко погодився, бо з тими картинами в дорозі був “неймовірний клопіт, особливо коли наш автобусик перестав працювати, доїхавши до передмістя Відня, Фішаменту”.

Аварія в дорозі на Захід. 1944 р. Світлина Юрія Горліса-Горського

Не раз молоде подружжя потрапляло під бомбардування советських літаків, а у Відні вже “американці сипали свої “цукерки” з неба”.

Юрій попереджав дружину, що в разі, коли б їх захопили совети, він застрелить і себе, і її. “І я була готова на це, – розповідала Галина Гришко. – Мати при собі револьвер було для Юрка життєвою необхідністю... Наші воєнні пригоди, де небезпека чигала на кожному кроці, я розділяла з Юрком також без страху, – в мене в характері також своєрідна одчайність” (лист до А. Паскаленка від 1 лютого 1994 р.).

Юрко продовжував виконувати службові обов’язки в Абвері, відтак змушений був залишати молоду дружину “у приязній родині австрійців”.

Галя дуже хотіла побачити Відень, тож часто вирушала до міста. Але прогулянкам перешкоджала американська авіація. Та й у Фішаменті весь час падали бомби. Він був “знищений на 80%”.

Літаки пролітали над головами майже щодня. Нажахані господарі тікали в бомбосховище, а Галя залишалася, бо не вірила, що є сенс бомбардувати майже знищене містечко. “Раптом – страшенний гук, бомба впала біля нашої хати. Я – бігом до пивниці й з тремтінням присіла десь. Ще пару разів впали бомби з голосним свистом. Я почала молитися, тремтіла всім тілом, ніколи не забуду того відчуття страху. Вийшовши

надвір по всьому, я здивувалась, що бомби попадали досить далеко від нашої хати, виривши глибокі ями.

Коли за пару днів Юрко повернувся додому і, змучений, заснув, у нашому подвір'ї вже стояли гармати фронтових частин. Юрко з трудом впросив начальника тієї фронтової частини, щоб він нас забрав із собою. І ми на гарматах зі своїми пожитками вирушили на захід. Ми вже не мали авта, і Юрко впрошував шоферів, що привозили харчі фронтовикам, а тоді поверталися з пустими автами. Так ми помалу посувалися на захід... Юрко мав надзвичайний організаційний хист... Я просто дивувалась, як ми пройшли територію цілої Австрії без авта і все хтось підвозив... Юркова організованість була надзвичайна” (Гришко Г. Спомини. – С. 12).

Американських вояків побачили вперше в Німеччині, це були переважно негри. “Нарешті полегшало на душі”. Але і в селі, і в ліску біля нього було ще повно німців. Хтось із них додумався обстріляти американців. Ті у відповідь засипали село бомбами. Запалали хати. В одній з них перебувало молоде подружжя. Ледь встигли вискочити з палаючого будинку.

Сіли подалік на свої пакунки. “Село горіло, на вулицях стояли німецькі грузовики, деякі пошкоджені вогнем, картину не стерти з пам'яті... – згадувала Галина Гришко. – На другий день ми зустріли на вулиці 2-х українських хлопців, які зналися на автах... Юрко вибрав найменш ушкоджений грузовик, і хлопці привели його до порядку. Пару днів тому ми зустріли між утікачами [Дмитра] Дорошенка із дружиною, які приїхали з Чехії; це історик, відомий наш вчений, старша людина. Коли хлопці скінчили поправляти авто, ми вже були готові вирушати в дорогу до Аугсбурга. З нами поїхав лише хлопець, що поправляв авто, і двоє Дорошенків... По дорозі Дорошенки висіли в якомусь відомому їм місці, а ми доїхали без труду до Аугсбурга. Там уже діяв переселенчий табір, керований UNRA – світовою допомогою організацією. В Аугсбурзі ми не знайшли теплого для себе місця й добрих людей... Юрко рішив переїхати до Ульму, де організувався новий табір під проводом УНРівців” (Гришко Г. Спомини. – С. 12 – 13).

Іван Багрянний

В Ульмі вже творив своє середовище Іван Багрянний. 1945 року почала виходити газета “Українські Вісті”. Тут на зміну з іншими товаришами Горліс-Горський редагував окремі її номери, постійно – під різними псевдонімами – вів сторінку гумору.

Брав участь і у громадському житті. Про це свідчить фотографія свята проголошення незалежності 22 січня 1918 року. Розглядаючи світліну (1945-го чи 1946 р.), бачимо сцену – тризуб, під ним Залізний хрест Армії УНР, портре-

Юрій Горліс-Горський (ліворуч). Новий Ульм, січень 1945 р. (?) Публікується вперше

ти Симона Петлюри та Євгена Коновальця, живі гірлянди, макет гармати, бачимо трьох юнаків із прапором – чи то пластунів, чи то сумівців, – за спинами яких зображення Хреста Української галицької армії, ведучого (на його лівій руці пов'язка з крепу), а ліворуч – трьох ветеранів Визвольної боротьби, вони також із пов'язками на руках, двоє в напіввійськовому одязі, чоботах, середущий тримає прапор, за спинами – зображення Хреста Симона Петлюри; Горліс-Горський серед них виглядає наймолодшим – невисокий, у трійці, білих рукавичках, на лацкані, як і у побратимів, – нагорода.

Це остання відома мені фотографія Юрія...

Завдяки історикові Ігорю Петрову, який знайшов лист Георгія Жукова до американського президента Ейзенхауера від 12 листопада 1945 р., ми дізнаємося, що советський маршал просив видати “радянських громадян, військових і цивільних, які воювали проти Об'єднаних націй”. І серед інших, під номером 38, Жуков назвав прізвище Юрія, щоправда перекрутивши його на “Горін-Горський”. Жуков назвав Горського головою комітету “Український народний союз”.

Нахабність і брехливість москалів безмежна! Юрій ніколи не був громадянином ССРР! І воював він не проти “Об'єднаних націй”, а проти зловорожої Москви! Тому й хотів Жуков “заполучить” українського козака – щоб розправитися з ним.

Невдовзі в Новому Ульмі розгорілася міжусобиця. Під пресинг потрапили багрянівці й ті, хто був з ними солідарний. Їх обвинувачували у просоветських симпатіях, представляли як ворогів порядку. Цьому сприяв і псевдонім їхнього лідера – Багрянний. А тут ще Горліс-Горський прохопився, що не хоче перебиратись в Америку, лишається в Європі, бо звідси до Холодного Яру ближче. Гарячі голови могли це сприйняти як бажання повернутися в СРСР. Поповзли чутки, що Горліс-Горський – запроданець, агент “ворожих Україні сил – большевицьких, польських, німецьких”.

З німцями, як і багато старшин Армії УНР та УГА, Юрій співпрацював – це факт. Бити більшовиків німецькими руками – добра ідея. Міг співробітничати з поляками – ще з 1921 – 1924 років, коли не раз переходив кордон між Польщею й СРСР. Але що тут надзвичайного, адже з поляками співпрацювали Головний отаман Армії УНР Симон Петлюра, начальник ППШ Юрко Тютюнник, військовий міністр УНР Володимир Сальський, Андрій Ливицький, який 1926 року замінив Петлюру, вбитого єврейським терористом Шварцбардом. Симон Петлюра не раз закликав українських старшин служити у Війську Польському – щоб не втратити кваліфікації. Це був спосіб боротьби проти більшовицької Росії. Наш народ каже: хай чорт, аби не москаль. Оця заповідь і втілювалася... Що ж до праці на більшовиків, то це апостеріорі брехня. Бездоказове твердження!

“Ще з часів його “слави” у Львові на Юрка посипалися ярлички й доноси”, – стверджувала Галина Гришко.

Навіть були спроби його ліквідувати. “Ще у Львові на Юрка робили засідки... з метою вбивства, але товариші попереджали його” (лист Г. Гришко до А. Паскаленка від 1 лютого 1994 р.).

“Для мене й багатьох залишається лише одне питання: чому? – запитувала Галина. – Це болюче питання ми не раз обговорювали ще з Юрком... Плітки поширювалися, зрозуміло, поза його плечима, таємно, підступно, ніколи прямо в очі... У вікно нашої кімнати кидалися намотані на камінці присуди смерті, в нашу відсутність у кімнаті робилися обшуки, а потім демонстративно вішалися на клямці заборані речі. Зник револьвер, за яким Юрко дуже шкодував, бо ніколи не розлучався зі зброєю в ті небезпечні часи. Юрку ці моральні тортури неймовірно боліли. В обговоренні зі мною цих справ він дошукувався причин у психології галичан, у дрібничковості людського духу, заздрості тощо...”

Можливо, відповідь на це питання дав Аркадій Любченко, якого доля також закинула до Львова. Ось як він міркував: “Цікаві, властиві більшості галичан, риси: спочатку велика клопітливість, щире

Юрій Горліс-Горський.
Галичина, поч. 1930-х рр.

бажання допомогти наддніпрянцеві, потім, дуже швидко, збайдужіння, потім, при першій ліпшій нагоді, нахил штовхнути цього ж наддніпрянца, загнати на слизьке або кинути безпорадно-самотнім чи, ще краще, якимось на ньому заробити, зжигати його” (Щоденник Аркадія Любченка. 2.XI-41 р. – 21.II-45 р. – Львів – Нью-Йорк: в-во М. П. Коць, 1999. – С. 197).

“Мені й досі важко писати про ті сумні часи, коли я була свідком усіх тих наруг, наклепів і погроз із боку тих, хто причинився до його смерті, – з болем згадувала Юркова дружина. –

Його добре ім’я і честь були змішані з болотом ще далеко до того, як його фізично знищено. І це лише за те, що мав відвагу сказати правду тим “хлопчакам”, як він їх називав, але ніколи не чинив їм ніякого зла. Всі наклепи робилися підступним способом, і коли нарешті Юрко, якому дуже боліло це моральне приниження, зажадав громадського суду, йому відповіли, що не мають до нього жодних претензій і закидів”.

Галина Гришко вислала мені оригінал звернення “ініціативної групи єдності і спокою в таборі” під назвою “До всіх таборян”. Цей документ, автором якого є Юрій Горліс-Горський, змальовує прикру атмосферу, яка запанувала в таборах для переміщених осіб. Оприлюднюю його без купюр (див. с. 371).

Про напружену і небезпечну для мешканців табору атмосферу свідчать і покази директора видавництва “Українські Вісті” Петра Майсюри. “17 вересня 1946 року о год. 7.30 я, Майсюра Петро, – писав він, – йшов з ДП табору “Райнгард Казерне” в Новому Ульмі, Німеччина, де я жив, до праці у в-во “Українські Вісті”, що містилось у місті Новий Ульм. При виході з табору біля поліційної варти мене спинив секретар таборової Ради Павло Ригін і вручив повідомлення про невихід із табору, бо о 10-й год. рано мають приїхати американські офіцери й говоритимуть зі мною. Після одержання повідомлення я повертаюсь до свого мешкання, на півдорозі зустрічаюсь з Юрієм Горліс-Горським, розказую йому про попередження мене відносно зустрічі з якимись офіцерами,

про що нічого не знаю. Юрій Г.-Горський каже: “Цікаво, я зараз поїду до шефа СІС (зовнішня розвідка Великобританії. – Ред.) у місто і дізнаюся, що це є”. Повернувшись за годину до табору, Юрій сказав мені, що йому дав доручення капітан Карпенгер, шеф СІС в Ульмі, прослідити, що воно відбувається, бо для СІС про це нічого невідомо. Хоча є такий порядок, коли хто має з військових чинників відвідати табір, наперед має зголоситися до СІС.

Прийшла година 10-та рано, мені таборова поліція сказала, щоб я йшов у “офіс” директора УНРА (міжнародна гуманітарна організація, яка опікувалася біженцями. – Ред.), що я і зробив. Сиджу, вже 12-та година, прошу дозволу піти обідати до свого мешкання, мене не пускають, кажуть “зараз уже прийдуть”. Таке саме повідомлення вручили Віталію Яровому, він також тут у кімнаті чекає, також має бути полковник Кирило Васильович Дацько (колишній майор Червоної армії, один з організаторів Українського визвольного війська та Української національної армії. – Ред.), але його нема в таборі, він поїхав у Франкфурт до Контрольної Військової Ради лагодити видавничі справи.

По 12-й годині приїхали офіцери, але не американські, а полковник НКВД Сергій Щербаков, майор НКВД Кокошкін і перекладачка. Приїхали двома автами, стали перед дверима, що виходять з офісу УНРА. Зайшовши в офіс, вітаються як старі знайомі з директором УНРА пані Леві, а також присутніми – комендантом табору Олександром, комендантом поліції Худим, секретаркою Воронковою, інж. Негребецьким та іншими співпрацівниками.

Полковник Сергій Щербаков почав мене екзамінувати, як бувшого офіцера Червоної Армії, обвинувачуючи в невиконанні присяги в час війни, і всякі інші вигадки [говорив], що наперед були приготовані директором офісу УНРА Леві та іншими помічниками, [щоб] силою видати нас трьох у руки НКВДистів Штутгартської Репатріаційної Місії.

Коли тільки приїхали НКВДисти в табір, Юрій Горліс-Горський зразу поїхав до СІС, повідомив про все капітана Карпенгера, він і мілітарполіція зразу приїхали в табір і зайшли в офіс, де настирливо шантажував мене Щербаков. Треба було бачити, як цього енкаведиста і Леві кинуло в піт і здивувало, де вони взялися. Капітан Карпенгер сказав, яким правом вони заїхали в табір, не повідомивши його про це, також припер до стіни Леві, коменданта поліції Худого, чому вони його не повідомили. Також запитав Щербакова, звідки він знає про перебування в таборі Дацька, Майскори і Ярового, хто йому по-

стачає такі відомості, чи він має в таборі свою агентуру і т. д. Справа повелася в другу сторону.

Я питаю Щербакова: “Що ви ще від мене хочете?” – “Ніт, нічого не хачу”. Я питаю капітана Карпендера, чи він що хоче від мене, каже – ні. Я подякував і пішов з офісу, а Яровий Віталій питає, нащо його звали. Щербаков питає: “Как твоя фамілія?” Він каже: “Яровий”. Щербаков дивиться на коменданта поліції Худого і каже: “Что ви мне пацанов водіте, я хачу відать полковніка Дацька”. Ярового випроводили з офісу.

Вийшовши з блоку, йду до свого мешкання, а саме полковник Дацько приїхав із Франкфурта, і його поліція скерувала до офісу УНРА, але я його завернув, щоб він ішов за мною.

Що робилось у той час у таборі? Поліція і СБ нікого не впускали в табір і з табору, закрили всі двері в блоках, нікого не випускали. Але повідомляли таборянам: бачите, дочекались, Дацько, Майсюра і Яровий зголосились і їдуть до СРСР з енкаведистами.

Це була приготована провокація, щоб видати всіх у руки НКВД і спровокувати провід УРДП, що цю організацію творять комуністи, щоб розкладати українські патріотичні організації, а виконавши завдання, їдуть на “родіну”.

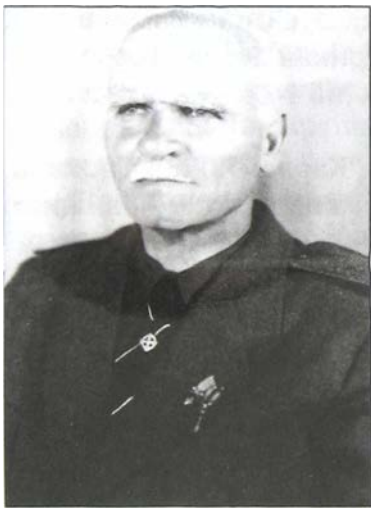
Плянована провокація провалилася, НКВДисти поїхали до Штутгарта. Капітан Карпендер доручив Горліс-Горському розкрити справу, виявити осіб, що підготовляли провокацію. Від цього і почалося... Найперше – хто дав розпорядження написати секретарю таборової Управи повідомлення і вручити про невихід з табору зазначених осіб? Це потягло за собою червону нитку, за яку чіплялись живі особи, яка тягнулась аж до репатріаційної місії НКВД у Штутгарті.

Було поставлено постійний нагляд перед репатріаційною місією в Штутгарті, фотографували всіх знаних відвідувачів місії, працівників УНРА... Місію відвідувала декілька разів Леві, комендант від УНРА табору в Новому Ульмі – у присутності інших працівників УНРА, а також з таборянами. Це свідчило про їхню співпрацю з НКВД” (Майсюра П. Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. – С. 1 – 2. – Машинопис. Копія. – З архіву Галини Гришко).

Розпалюючи міжусобицю в таборах, московські спецслужби намагалися вирвати з них ворогів Москви і повернути в СРСР для покарання, а також заслати під виглядом біженців свою агентуру до США та інших країн. Московські спецслужби діяли під прикриттям так званих репатріаційних комісій. Творили свої бази і під виглядом сільських господарств. В одному такому “господарстві” біля Ляпгайма діяла група полковника Івана Даниловича Льїча. Місце чекісти вибрали вдало – і до

Нового Ульма близько, і до Аугсбурга недалеко, і до автостради Мюнхен – Штутгарт рукою подати. На автостраді весь час чергував їхній патруль, записуючи номери та марки всіх військових авто. З тієї бази пощастило втекти українцеві Кравченку, якого енкаведисти втягнули у свою роботу. Все, що знав, він розповів полковнику Кирилові Дацьку, зокрема про особовий склад групи Льїча, відвідувачів, сказав, що група через УНРА засилає советських агентів до Америки та інших країн, назвав прізвища декотрих з них.

Наглядати за “господарством” полковник Дацько послав двох спритних хлопців – колишніх вояків Української національної армії. Вони спостерігали за відвідувачами, фотографували їх. Матеріали передавали Горлісу-Горському. З ними він і поїхав до Аугсбурга, до головного управління СІС, яке очолював “Карл”, – хотів, щоб англійські спецслужби взяли під свій нагляд це “господарство”. З “Карлом” домовилися, що Юрій впорядкує документацію і за тиждень усе йому привезе.

*Михайло Омелянович-Павленко.
Німеччина, 1948 р. З оригіналу.
Публікується вперше*

26 вересня в кімнаті полковника Дацька відбулася нарада за участю генерала Михайла Омеляновича-Павленка, полковника Андрія Долуда, Юрія Горліса-Горського та директора видавництва “Українські Вісті” Петра Майсюри. Мабуть, усі вітали Юрія з народженням донечки, яка прийшла у світ напередодні, 25 вересня. Назвали її на честь Лесі Українки – Лариса, або Леся... А може, й закликали не сумувати, мовляв, і хлопчик обов’язково буде.

Ще ж жити і жити! Війна ж закінчилася!

Залишивши полковникові Дацьку копію звіту для “Карла”, Юрій пішов. Але шибай-голови довідалися про це. “...Ура-патріоти, – стверджував Петро Майсюра, – слідували за мною, Дацьком, Багряним, Воскобійником, Маляром, Дубинцем, як за прокомуністами. Навіть переглядали викидане з наших кімнат сміття, також підставляли мікрофон до мешкання Дацька, бо там завжди обговорювались видавничі й організаційні справи” (Майсюра П. Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. – С. 3).

27 вересня Горліс-Горський виїхав поїздом в Аугсбург на зустріч із “Карлом”. Разом з ним були його товариші – Борис Левицький та Роман Паладійчук. Левицький стверджував, що Юрій сказав їм, що їде, “щоб

покінчити з безправ'ям і терором”, тобто в нього була ще одна місія – з допомогою “Карла” зупинити в таборі насильство (Левецький Б. Вбивство Юрія Горліс-Горського. – С. 1. – Рукопис. Машинопис. Копія. – З архіву Галини Гришко).

Коли висідали з поїзда в Аугсбурзі, Юрій показав на джип “з американцями”, які чекали його біля розваленої пошти. Друзі домовилися, що після зустрічі з “Карлом” здибаються у визначеному місці, але Юрій не з'явився. Його чекали до самого вечора, та марно...

Богдан Підгайний, у 1940-х рр. член проводу ЗЧ ОУН, на прохання панотця М. Коржана розповів про обставини зникнення Юрія Горліса-Горського... Виявилось, що таборові “есбісти”, які контактували з “Карлом”, переконали того, що Горського варто “притиснути до муру”, бо від нього можна “багато дізнатися”. І в тому джипі “за згодою “Карла” сиділи “переодягнені в американські мундири вбивники” (Левецький Б. Вбивство Юрія Горліс-Горського. – С. 2). Особи цих людей не встановлено досі.

Зверніть увагу: англійський розвідник наказує своїм помічникам, очевидно, “есбістам”, переодягнутися в американські уніформи. Напевно, “Карл” розумів протизаконність своїх дій і у разі невдачі хотів звалити все на американців?

Горліса-Горського везли ніби на зустріч з “Карлом”. Рішучі хлопці, в оточенні яких їхав Юрій, як бачимо, діяли за принципом: знищимо советську агентуру англійськими руками!

Скільки злочинів зроблено зі світлими намірами...

Коли Юрка завели до помешкання на третьому поверсі будинку, вже не ховаючись, крикнули:

– Тепер ти, сучий сину, будеш нам усе співати!

“Юрко зорієнтувався в ситуації, захопив крісло і викинув через вікно на вулицю, сподіваючись, що з вулиці поцікавляться люди і, може, прийде до нього порятунок. Тим часом убивці кинули на шию шнур і задушили його, а вбитого вивезли джипом та заховали в лісі коло Аугсбурга” (Левецький Б. Вбивство Юрія Горліс-Горського. – С. 2).

Хлопці щиро бажали знищити советську агентуру в таборах, але бачили її чомусь у борцях за волю України... Галина Гришко впевнена, що “сталось саме так, як Б. Левецький описав”.

Своїм баченням обставин загибелі Горліса-Горського поділився з його дружиною Іван Сарвадій із Чикаго. Керівника англійської розвідки в Аугсбурзі “Карла” він охарактеризував так: “...По-звірячому хитрий, меткий дзига, жорстокий злочинець, “Карл” урядово (офіційно. – Ред.) виконував роль посередника між Сіайсі і Кагебе, згідно

(тобто. – Ред.) Смерш. Заразом утримував близькі стосунки з росіянами – НТС (“Народний трудовий союз”), а в таборах – з українською СБ (Службою безпеки)”. Іншими словами, до “Карла” зверталися різні особи й організації для вирішення різноманітних проблем. Звернувся до нього і Горліс-Горський, щоб з його допомогою зупинити насильство в таборі.

Якби ж “Карл” був безстороннім представником розвідки! Ні, він мав погляди. І погляди ці були антиукраїнські. Для їхнього втілення використовував службові можливості. У листі до Галини Гришко 15 грудня 1993 р. Іван Сарвадій стверджував, що “Карл” “виловлював студентів, які належали до Віденської “Січі”. З ними було також ув’язнено і полковника УСС Василя Вишиваного (Вільгельма Габсбурга). “Той самий “Карл” утримував зв’язки з УГВР”, – писав Іван Сарвадій. А 1951 року за посередництвом “Карла” в Україну як зв’язкових Сі-Ай-Сі було “вслано літаком декількох одчайдухів”, на яких уже чекали емгебісти. Про злочини “Карла” Іван Сарвадій знав від свого товариша, Миколи Кузьмика, офіцера чехословацької армії, що “працював у Сіайсі”. Національність “Карла” Іван Сарвадій подає як єврейську...

Що ж до конкретних убивць, то Сарвадій не називає їхніх прізвищ, національної чи партійної приналежності. Чому? Тому що їхні імена не встановлено.

Шибайголови знали, що копію звіту Горліса-Горського зберігає полковник Дацько. Її треба було будь-що вилучити. Серед білого дня, за сто метрів від прохідної табору в Новому Ульмі, на полковника наскочило троє. Один почав виривати з рук великий портфель, з яким Дацько ніколи не розлучався, другий сталевим кабелем з усієї сили вдарив полковника по голові, аж шкіра тріснула. Але з ніг не збив. Дацько не розгубився: вгативши ногою першого напасника так, що той полетів, звалив ударом портфеля того, що розсік йому голову, а третій, з ножем, утік разом із друзками в парк. В одному напасникові Дацько впізнав мешканця табору в Аугсбурзі.

Копію дослідження Юрія Горліса-Горського Кирило Дацько передав “у Франкфурті спеціальній американській службі” – до англійської розвідки довіри вже не було. Американці провели розслідування і викрили злочинців, які, перебуваючи “на службі в урядових еміграційних установах, засиляли в Америку і Канаду комуністичних агентів замість осіб, яких папери [ніби] пропадали. Було багато арештованих, а деякі кінчали самогубством, вішалися, топились і стрілялись. Про це широко писала преса в Німеччині в роки еміграції” (Майсюра П. Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. – С. 4).

Галина та Лариса Городянин-Лісовські.
Аугсбург, Німеччина, 1949 р. З оригіналу

А Галина Городянин-Лісовська продовжувала чекати на свого чоловіка. Вона не могла зрозуміти, де поділися Юркові друзі, якими завжди була повна їхня оселя. “Найгірше мене вразила реакція УНРівців, через яких ми опинилися в Ульмі, – писала вона. – Вони прямо спиною повернулися до Юрка, – не тільки брак зацікавлення, але й доброзичливості. Майсюра допоміг відразу...”

Обставини смерті Юрія знав Микола Мамонтов, проте він не міг Галині про це розповісти, бо як співробітник СІС присягнув не розголошувати службові таємниці.

“Я чекала на Юрка два роки, сподіваючись, що він з’явиться, аж поки втратила надію, – писала Галина. – Я змогла лише раз поїхати до Аугсбурга й мала довгу розмову з “Карлом” – головою американської (англійської. – Ред.) служби безпеки. В ході розмови я відчула, що вони знають, що сталося з Юрком, і зробила з того висновок, що його заарештовано. Повернувшись додому, я звернулася до місцевого відділу безпеки, домагаючись звільнення Юрка, чи слідства, чи прямо потвердження того факту. Голова того відділу відразу ж потелефонував до Аугсбурга і звідти дістав заперечливу відповідь. Досі пам’ятаю, як він кричав... що я ображаю їхню установу такими заявами. Перекладачем при цій розмові був мій знайомий із табору... Він живе тепер у Детройті (мова про Миколу Мамонтова. – Ред.). Рік чи два тому (на початку 1990-х років. – Ред.) він написав мені листа і... розказав, що він знав про вбивство Юрка ще тоді, в 1946 році. Його кликали не раз бути перекладачем до тієї установи, і він... довідався про знищення Юрка, але з нього взяли присягу, що він нікому про це не розкаже. Я написала до нього досить неприємного листа, виливши всю гіркоту пережитого тоді болю і здивування, що в нього не знайшлося хоч дрібки людяності, щоб мене якимсь способом поінформувати”.

“Я дістав цю жахливу новину від мого начальника – полковника Хоулета і не мав права передавати те, що знає СІС”, – через 45 літ написав Микола Мамонтов Галині.

Юрія не залишили у спокої і після смерті. Провокатори і дурні продовжували паплюжити його ім'я, пустили навіть чутку, що він “утік до большевиків”. У відповідь на це друзі 1948 року перевидали в Новому Ульмі його публіцистичну працю “Ave, dictator!”. У передмові до неї Володимир Скуйбіда дав дуже точну оцінку особі автора: “Ю. Г.-Горський – це учасник Українських визвольних змагань 1917 – 1920 рр., який пройшов тернистий шлях вояка-фронтовика, вояка-партизана, революціонера-підпільника та революціонера-в'язня. Незважаючи на всі ці життєві етапи, які, безумовно, відбилися як на його фізичному, так і на моральному стані, він усе ж таки не стратив того запалу боротьби, з яким ще юнаком прийшов до лав Армії УНР”.

Розмірковуючи про причини таємничого зникнення Юрія Горліса-Горського, Скуйбіда наводить коротенький уривок його неопублікованого “Відкритого листа”, написаного незадовго до зникнення. “Починаючи з 1933 р. (з часу виходу в світ моїх книжок), – зазначав Горліс-Горський, – деякі групи в Галичині підняли проти мене кампанію доносів і безпідставних обвинувачень... В Аугсбурзі в 1945 р. повторюється те ж саме, навіть із повторенням попередніх погроз про вбивство”.

Володимир Скуйбіда продовжує: “Хто є інспіратором цієї “кампанії”, усім відомо, за винятком тільки тієї групи людей, яка цю “кампанію” проводить. Уже на еміграції ця група “актом”, який “створила” 22 липня 1946 р. в Американській зоні Німеччини, показала своє донощицько-провокаторське обличчя без “революційної” маски. Цей “акт” був спрямований проти тих, хто ставив загальні інтереси вище особистих, а в Н. Ульмі був спрямований безпосередньо проти Ю. Г.-Горського”.

Найгірше, що брехням повірили. “В українському середовищі витворилась думка”, що Горліс-Горський “зрадник і злочинець”. Саме тому Скуйбіда з товаришами і видали цю брошуру, щоб кожен міг переконатися, ким був насправді її автор.

Недолюдки ще й капостили його дружині, яка залишилася у скруті з малою дитиною. Галя почувалася страшенно самотньою. “Ні одного слова співчуття, привіту, теплого потиску руки. При зустрічі надворі – уникання зустрічі очима, ніякові посмішки, а то й насмішкуваті часом. Я почувала себе хворою на якусь заразливую хворобу в той пропам'ятний 46-й рік”. Із вдячністю Галина Іванівна згадувала лише своїх сусідів – подружжя Турулів, які згодом виїхали до Чикаго (лист Г. Гришко від 5 жовтня 1982 р.).

“Десь три роки після смерті Юрка я прийшла до канцелярії таборового управління просити призначити мене садівничкою, бо довідалась, що це місце звільняється, – згадувала Галина. – Моїй донечці було тоді

три роки, й це була єдина для мене приступна робота й вихід із життіння напівголодного таборового буття. Прийняла мене молоденька працівниця-чужинка й відразу почала жаліти мене, що мій чоловік мене покинув і втік до Сов. Союзу – вже навіть неукраїнці повторили цю байку. Хоч я мала кваліфікації для праці, однак в праці мені відмовили” (лист Романові Федоріву від 24 червня 1992 року).

Про цей випадок Галина згадала в листі до редакції “Українських Вістей” у середині 1949 року. Вона писала: “Дня 27.9.1946 року мій чоловік, Юрій Городянин-Лісовський (Горліс-Горський), зник при загадкових обставинах в Аугсбурзі. Всі дотеперішні розшуки не дали жадних наслідків. Угруповання, до якого мій чоловік стояв в опозиції, від часу його зникнення та навіть і перед тим плямувало його радо уживаним способом компрометації – тавром комунізму. Два місяці тому “інформацію” про мого чоловіка як комуніста подав директорці Райнгард-Казерне пані Леві комендант табору п. Александрук, – щоб перешкодити мені в одержанні праці. Плямувати назвою комуніста людину, що все своє свідоме життя присвятила боротьбі з комунізмом, віддала на вівтар цієї боротьби всі молоді сили і, нехай мені це вільно буде сказати, небуденні здібності, до того в обставинах, коли вона не може особисто боронити своєї чести, – це в найвищій мірі негідно... Тому вважаю за своє право й обов’язок запротестувати проти вчинку п. Александрюка та стати на оборону чести свого чоловіка.

Прошу українських громадян, зокрема його бойових товаришів та тих, хто його знали, допомогти йому в цьому”.

Оце “допомогти йому” свідчить, що Галя вірила, що її чоловік живий, мабуть, знову, як і раніше, сидить у якійсь в’язниці...

Юрка – живого чи мертвого – шукали Володимир Скуйбіда, Іван Гарячий (свідок приїзду Горліса-Горського до Холодного Яру в 1942 р.) та Петро Майсюра, який за допомогою німця Ганса Баума написав листа до поліції Баварії. Зазначив його прикмети: зріст, волосся, зуби, наколки, одяг тощо. Як зворотну адресу подав адресу видавництва “Українські Вісті”.

Від сторожа школи на хуторі Вейнбах біля Аугсбурга Скуйбіда та Гарячий довідалися, що наприкінці вересня 1946 р. до школи приїжджали люди на американських автомобілях і когось мордували. В кімнаті, де здійснювалося побиття, залишився ремінь, можливо, він належав Юрію, принаймні з опису сторожа виходило, що ремінь схожий на той, що його бачив Скуйбіда на Юрієві...

Минуло декілька літ. До видавництва “Українські Вісті” прийшов начальник німецької кримінальної поліції. Під час зустрічі з директо-

ром видавництва Петром Майсурою сказав: “Ви свого часу подавали розшук на зниклу людину. Отож така людина знайдена – згідно Вашого опису. Знайдено труп у каналізації в Аугсбурзі, в районі Гаунштетен, коло бараків, де містилась советська місія репатріаційна НКВД”. І додав, що тіло не розклалося через те, що було покрито каналізаційним мулом. Все відповідало опису: волосся, вставлені зуби, зріст, наколки на тілі, одяг. На запитання, де поховане тіло, сказав: “Не знаю” (Майсюра П. Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. – С. 3).

Дивно... Чому ж тіло не показали на впізнання тим, хто подав заяву на розшук?! Можливо, німецька поліція знала обставини вбивства Юрія та імена можливих убивць, але тримала це в таємниці.

У листі до Романа Федоріва 24 червня 1992 р. Галина Гришко зізналася, що “Юркова драма” залишається її “ахіллесовою п’ятою”, “ця рана ніяк не може загоїтися” в її душі. “Він для мене був великою опорою і щирим приятелем, що так рідко трапляється в подружжі, – писала вона в іншому листі іншим людям. – Я його любила, жила його планами, аспіраціями, і втрата його для мене була велика... Він був не тільки українським патріотом, але й людиною з великою душею” (лист від 5 жовтня 1982 р.).

Галина Гришко також називала Юрія своїм учителем, “духовним аристократом”, а в листі до Арсена Паскаленка 1 лютого 1994 р. зазначила: “Юрій мав чутливу вдачу, помагав людям, захищав скривджених... Був джентльмен до жінок, шляхетний та інтелігентний”. А головне – був “безнадійним” романтиком, що дуже яскраво просочується в “Холодному Ярі”. Саме тому цей твір мав таку велику популярність”.

Але... Шляхетність для певної категорії людей підозріла.

Через те що самі таких рис не мають.

“Такого не може бути”, – кажуть вони.

І давай підкопувати, вигадувати...

“Спогади” одного такого діяча я читав. Мова про Євгена Стахова. 1995 року він видав повість про своє життя під назвою “Крізь тюрми, підпілля й кордони”, де, не наводячи жодного доказу, стверджує, що Юрій Горліс-Горський “працював... на більшовиків”.

Галина Гришко прочитала це “з жахом, не вірячи своїм очам”. І назвала цю писанину “найжорстокішою брехнею”.

У листі до громадськості від 29 березня 1996 р. вона ставить питання: “Що примусило Є. Стахова так грубо очорнити людину, яка не в стані себе оборонити, яка всім своїм многострадальним життям заслуговує на велику пошану й на доземний уклін?”

Роман Федорів. Львів, поч. 1990-х рр.

Ні смерть, ні брехні не зупинили Юрія Горліса-Горського – він продовжує жити у своїх книгах.: 1961 року в Нью-Йорку “Холодний Яр” видав Микола Сидор-Чарторийський, з яким Юрко в березні 1939 р. долав Тису та крижану байдужість румунських прикордонників, а 1967 року в Лондоні “Холодний Яр” вийшов коштом М. Мироненка.

Потрапив “у полон магії слова” Горліса-Горського і письменник Роман Федорів, який у Львові здійснив два видання “Холодного Яру” – в 1992-му і 1994 роках. У передмові він писав: “Роман “Холодний Яр” передусім документальний. Автор нічого не вигадує – він пише історію так, як її бачив. Він розповідає переважно про ті епізоди боротьби, в яких сам брав участь або ж був їхнім свідком.

Ворогів змальовує не уявних, а тих, з якими довелося воювати”.

Повість “Отаман Хмара” з’явилася 1973 року в Нью-Йорку. Там же 1977-го знову побачила світ книжка спогадів “У ворожому таборі” (1998 року Роман Федорів у серії “Скрипторій історичної прози” (т. IX) видав ці ж спомини, але чомусь під назвою “Терпіння”).

Один із примірників “федорівського” “Холодного Яру” в 1994 р. потрапив до моїх рук. Відтоді і я “захворів Холодним Яром”. Уже 1996 року разом з Андрієм Демартино та іншими я впорядкував і видав збірку “Героїзм і трагедія Холодного Яру”. Про боротьбу в Холодному Яру писав у книгах “Кость Блакитний, отаман Степової дивізії”, “Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії”, “Повернення отаманів Гайдамацького краю”, “Коли кулі співали”, “Операція “Заповіт” та інших.

Сім разів разом зі своїми друзями перевидав “Холодний Яр”. Допомогали в перевиданнях Теодор Беш, Ренат Польовий, Віктор Рог, Володимир Сапа, Анатолій Мандра, Олег Горбаченко, Володимир Парубій, Андрій Маєвський та мій земляк з Горлівки Владислав Кириченко.

Значення “Холодного Яру” для українців величезне – ці спогади дають відчуття, що ми є синами і дочками Великої Нації – войовничої, сильної, веселої, із зухвалими вогниками в очах.

Силу “Холодного Яру” оцінили і в КГБ. 13 жовтня 1996 р. багатолітній лісничий Холодного Яру Олександр Найда, який відновив для нащадків Холодноярський ліс (після Другої світової він становив лише 3% від загальної площі лісів початку ХХ століття), розповів мені, що оті 44 примірники двотомника “Холодний Яр”, які Юрій Горліс-Горський подарував мешканцям Олександрівки, Мельників, Медведівки та інших сіл 1942 року, КГБ вишукував і вилучав до шістдесятих років! А людей, у яких знаходили цю книгу, трактували як неблагонадійних з усіма сумними наслідками. Олександр Найда стверджував, що у структурі місцевого КГБ принаймні до 1974 р. існував “уполномочений по Холодному Яру”! Отакий був страх!

Вірю, що й надалі вороги боятимуться Холодного Яру – символу української незламності, а книга “Холодний Яр”, як і колись, покличе до боротьби тисячі українських романтиків, котрі здобудуть-таки Українську Україну, в ім’я якої творив, боровся і загинув великий українець Юрій Горліс-Горський.

Юрій Горліс-Горський.
Галичина, 1930-ті рр.

30 літ захищав він Україну із самопосвятою, “без пихи і гордині”, залишаючись, попри страшні випробування, товариським і людяним. Його життя – це приклад, як треба любити Батьківщину.

У таборах переміщених осіб у Німеччині Юрій не мріяв, як багато інших емігрантів, виїхати до США в пошуках спокійнішого життя. Казав, що з Європи ближче до Холодного Яру. Видно, вірив, що сюди ще повернеться.

І він повернувся. І не тільки книгами. Його читачі вшановують пам’ять його побратимів, боротьбу яких він висвітлює у своїх спогадах, відновлюють їхні могили, встановлюють хрести, споруджують їм пам’ятники.

Образ Юрія Горліса-Горського (фрагмент пам'ятника, скульптор Віктор Крючков)

Олександр Домбровський, режисер фільму "Юрій Горліс-Горський"

В Україні виходять книги Юрія Горліса-Горського. Йому присвячують вірші.

У селі Мельники зусиллями Володимира Сапи та Анатолія Мандри споруджено пам'ятник Юрію Горлісу-Горському (скульптор Віктор Крючков).

Володимир Дем'янович Чучупак намалював два портрети письменника.

У Львові, Тернополі, Івано-Франківську та Ужгороді його іменем названо вулиці.

Уже є і фільм "Юрій Горліс-Горський". Мені пощастило створити його разом з режисером Олександром Домбровським. Роботу завершили наприкінці грудня 2010 року. У січні відбулася прем'єра на телеканалі "Культура", в лютому – в Будинку кіно в Києві. Презентації пройшли також у Львові, Тернополі, Вінниці, Ірпені...

Представляючи кінокартину в Житомирі, я сказав таке: "Фільм "Юрій Горліс-Горський" – це 98 хвилин напруженої інтелектуальної праці глядача, це 98 хвилин пізнання нашої трагічної історії, наповненої щасливими моментами. В центрі фільму – людина невисокого зросту, але високого духу, високої напруги почуттів, хоробра до нестями, добра до своїх і жорстока до чужих. На думку мого товариша Петра Билини, головний висновок фільму полягає в тому, що "до ворога ми повинні ставитися

Кадр з фільму “Юрій Горліс-Горський” (телеканал “Культура”, 2010)

так само непримиримо, як і Юрій Горліс-Горський, а до товаришів – толерантно, як і він”.

Звичайно, хочу, щоб прокинулися нарешті полтавці – земляки Горліса-Горського. І шанували не тільки Юрія, а і його побратимів – Михайла Гаврилка, Петра Дяченка і його чорношличників, більшість яких походила з Полтавщини, та інших захисників нашої Батьківщини, яких колись щедро народжувала полтавська земля.

Сьогодні село Демидівка, де прийшов у світ Юрко Городянин, лежить неподалік траси Київ – Полтава. Тепер воно Решетилівського району. Промовисте мовчання мешканців Демидівки, керівників Решетилівського району і всієї Полтавщини впродовж понад двадцять років незалежності приводить мене до тривожної думки, що козаки на Полтавщині перевелися...

Читаючи спогади Юрія Горліса-Горського, пізнаєш не тільки факти біографії, а й особливості його вдачі. “Одного разу Славця запитала мене про плани на життя, – писав він у спогаді “У ворожому таборі”. – Я знизав плечима – життя гарне несподіванками. Чи варто планувати те, що не справдиться?

Вона теж знизала плечима, а тоді додала:

– Не розумію, як чоловік може жити без планів на майбутнє”.

Я одразу зрозумів, що в закоханих нічого не вийде: юній галичанці з раціонально-практичним мисленням не міг підійти степовик з “анархістичною”, зухвалою натурою. Згадалося, як Гуцульська сотня 1918 року у складі УСС уперше вимандрувала на українські степи. “Іншим духом повіяло у стрілецьких сотнях, як тільки вони опинилися на широких степах України... – згадував Василь Левицький-Софронів. – В кут австрійські накази, сміятися з погроз високих команд! Широкий, безкрайї степ Херсонщини будив у душах стрілецтва козацьку зухвалість”.

Які плани, коли життя-степ щомиті може “піджартувати” – кинути до в’язниці чи вивести на розстріл! Чи подарувати кохання у Полтавській психлічниці.

Ласка... цілунок дівочий...
Розмова палка серед ночі.
Чужі й далекі мені видавались,
як ви – в мою душу ввірвались...

Підняли в ній вихор бажань,
буйні хвилі пекучих змагань,
життя вільне. живе пригадали,
у мріях – в простори порвали...

Це радісне визнання Юрія.

Ось ще про цю дівчину-медсестричку – вже зі спогаду:

– Розкажіть мені щось про себе.

– Не хочу, Лідо. Що не почну, буде невеселе”.

А ось ще фрагмент їхньої розмови:

“Слухай, Лідо, – каже Юрій, – нічого не питаю і не спитаю тебе ніколи, та, коли будемо разом, запам’ятай, що найменша нещирість зробить у нашому щасті щілинку, яка згодом перетвориться в безодню” (“Їх прийшло 12”).

Цей епізод засвідчує, що автор – душа козацька, правдивая. Він визнає тільки стосунки щирі, відверті, без “другого дна”. Мені це знайоме. Якщо хтось обманув мене, він перестає для мене існувати як духовна субстанція. Це вже нижча каста... Тепло та стосунків з такою особою втрачена назавжди.

Що ж до дівчат, то їх можна лише кохати, вважає Юрко, ділитися з ними таємницями підпілля категорично неможливо.

“Втоплюю свій запитальний погляд в її очах. На хвильку трохи розгубилася. Не відриваючи очей, стискаю їй руку.

– Що?..

– Привіт вам від Л.

А! Тепер ясно. Л. – мій приятель, недавно звільнений з в'язниці. Він один знав, що я симулюю, і мав дещо допомогти.

– Як з ним?

– Нічого. Поки що не зачіпають. Перемалювався на червоного, що й рідна мама не впізнає... Казав передати, щоб ви старалися хоч ненадовго знову потрапити до психлічниці, а там він зробить що треба. Я допоможу йому. Я знаю все.

Неприємно вразило, що той, такий досвідчений, розляпав усе якійсь дівчині.

Ліда відчула, мабуть, це”.

Той самий мотив і в іншому спогаді: “Свій чоловік” називав Соною “Сонечком”. Пояснив мені, що у вінницькому гуртку це її конспіративне псевдо. Псевдо пасувало їй – вона була тепленька, ласкава як весняне сонце. Працювала сестрою милосердя в міському шпиталі. Це теж підходило їй. Але для мене було страшенно незрозумілим, що ця велика дитина могла робити в боротьбі, між людьми, які гралися в піжмурки зі смертю!” (“У ворожому таборі”).

А ось ще одна Юркова риса. Спогад “їх прийшло 12” – Юрків товариш по нещастю каже йому: “У мене дочка... сімнадцятий рік... вчилася у хімії. Поки я сидів у в'язниці, завідувачий уже почав її обробляти (тут: спонукати до статевого життя. – *Ред.*). Мусіла покинути школу – все одно вигнали б”.

Юрко здивувався:

– Ти, як звільнився, не міг провчити?

Тобто Горліс-Горський – не та людина, що пробачає, – злочинець мусить бути покараний!

І знову Славця. Вона пише Юркові: “Пане поручнику!.. Я ніколи вас не любила. Чуття, яке було у мене до вас, не було любов'ю. То була лише жалість...”

Кров ударила в лице!

“Жалість...”

Прокляте слово!

Я так ненавиджу його!”

Ось так, ще одна риса...

От цікавий психологічний момент зі спомину “У казематах ГПУ”: “Одного разу я прокинувся серед ночі. Приснилося, що хтось, голосно стукаючи, намагається відімкнути колодку моїх дверей. Переконавшись, що це був сон, намагаюся знову заснути, та даремно. В душі без

видимої причини запанував неспокій. У тюрподі – тихо й темно (...). Помалу весь організм міцно обхопило те дивне “шосте почуття”, яке рідко обдурювало мене в небезпеці. Намагаюся опанувати себе та з’ясувати причини тривоги. Дурниці! Жодної безпосередньої небезпеки зараз не може бути (...). Просто напружені нерви сполохані отим стуком у сні. Все ж таки серце тривожно стискається і розсилає по всьому тілі млосні струмочки. Інтуїція шепоче, що зараз має щось статися (...). Як і завжди в таких ситуаціях, організм огорнув холодний спокій, з рідким, важким биттям серця”.

Інтуїція не підвела – в коридорі тюрподу вже перебував отаман Хмара, який вибрався з камери. Ось-ось він мав задушити вартового, забрати ключі й відкрити камеру, де перебував Юрко, – щоб разом тікати.

Тепер ми знаємо цю особливість Юркову – в час смертельної небезпеки його огортав “холодний спокій, з рідким, важким биттям серця”.

А ось свідчення про його характер: “Не падаючи духом від невдач, треба невпинно прямувати до поставленої цілі – волі!”

Невдачі не ламали Юрка, а гартували його характер.

Спогад “Їх прийшло 12” Юрій Горліс-Горський завершує такими словами: “Лише один білий безсмертник, обмитий від літнього пилу, стояв посеред грядки, змагаючись із холодним вітром та дощем”.

Кого побачив Юрко в образі безсмертника, що готовий один протистояти несприятливим обставинам?! Чи не себе?..

Так і сталося: завдяки своїм творам і вчинкам Юрій Городянин не пішов з димом пожарищ наших історичних поразок – лише його “Холодний Яр” витримав 16 видань, розійшовшись загальним накладом близько 150000 примірників. А це безсмертя...

Дай Боже і цій книжці його творів такої ж щасливої долі!

Роман КОВАЛЬ

Коротка біографія

ГОРОДЯНИН (ЗАЛІЗНЯК, ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ, ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ) Юрій Юрійович (Георгійович) (4.01.1898, с. Демидівка Полтавського пов. Полтавської губ., тепер Решетилівського р-ну Полтавської обл. – 27.09.1946, м. Новий Ульм, Німеччина).

Військовий і громадський діяч, автор споминів, письменник, драматург; хорунжий Кабардинського кінного полку Окремої кавказької дивізії (1916 – 1917), півсотенний кінної сотні полку ім. Богдана Хмельницького (1917), командир кінної сотні полку ім. Кар-

мелюка, командир Богданівської сотні 2-го Запорозького збірного полку 1-ї Запорозької дивізії Армії УНР (1919 – 02.1920), поручник полку Чорних запорожців (25.09.1921 – 12.1921), осавул отамана 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру (1920 – 03.1921), організатор українського підпілля на Поділлі (псевдо Горський, 1922 – 1924); військове звання – поручник Армії УНР.

Народився в родині офіцера російської армії. Закінчив Олександрівське реальне училище (Полтава, 1915) та Новочеркаську козачу військову школу (1916). Учасник Першої світової війни (до російського війська пішов добровольцем у 1916 р.).

Учасник Першого зимового походу Армії УНР.

Лицар Залізного Хреста і Хреста Симона Петлюри.

Тричі був арештований ЧК і ГПУ – в 1920-му, 1923-му і 1924 роках. Карався в тюрмах Вінниці, Києва, Полтави та Херсона. Щоб врятуватися, симулював психічне захворювання. Втік з Херсонської психіатричної лікарні у квітні 1932 року.

Автор книг “Ave, dictator!” (Львів, 1933), “Отаман Хмара” (Львів, 1934), “Спогади. У ворожому таборі. В казематах ГПУ” (Львів, 1935)

Юрій Горліс-Горський (ліворуч) та Євген Маланюк. Львів, 1930-ті роки. З оригіналу

та “Холодний Яр” (перша частина; Львів, 1935). Друга частина “Холодного Яру” побачила світ 1937 року. Написав Горліс-Горський і драму “Отаман Хмара, або В чотирикутнику смерті”. Наприкінці 1930-х років завершує роботу над романом “Між живими трупами”, який так і не вийшов друком.

Публікувався в журналах “Літопис Червоної Калини”, “Вісник”, “Дажбог”, а також у газетах “Вісті”, “Українські Вісті”, “Українська Думка”, “Наш Клич”, “Волинь”, “Краківські вісті” та інших.

Учителював у с. Луг, біля Великого Бичкова (02 – 03.1939), звідки внаслідок угорської окупації Карпатської України емігрував до Румунії, а потім до Югославії.

На початку 1941 р. очолив Український відділ Німецького радіо в м. Берліні.

Прихильник створення Українського визвольного війська у складі Вермахту.

Співпрацівник Абверу.

Боровся проти советської агентури.

26 листопада 1943 р. у Львові у православній церкві Святого Георгія побрався з Галиною Талашук. 25 вересня 1946 р. у подружжя народилася дочка Лариса (Леся).

Загинув за до кінця не з'ясованих обставин.

Роман КОВАЛЬ

Зауваги редактора-упорядника

Усі книжки Юрія Горліса-Горського вийшли у Львові у 1933 – 1937 роках. Літературні редактори готували їх для місцевої аудиторії, відтак у них не бракує галицизмів і полонізмів, наприклад: метода, рецепта, поліціант, заспокійтесь, вистарчало, конфіската, конфітури, під цей час, пів до десятої, у межи часі, орхестра, трумна, долішня графа, підніс очі, пригадую собі, чвірка, подумав собі, перевулук, прічі, припоручена, якнайскорше, утритомнюю собі, інтервенювати, кокаїна, хемтехнікум, льокаї, льочок, гістерично, скарпетки, поденервований, звідомлення, дозорчиня, споживчий склеп, його кортіло, зупа (у вінницькому тюрподі!), шпіцель, квітар, тузіни, цяна, ронделі, рантка, межанерія...

Особливо незвично звучать вони в устах подільських євреїв чи в мові наддніпрянців.

“Зільберман покликав із сусідньої кімнати другого чекіста.

– Побудь з арештованим. Тільки уважай!..”

“Галицькій іронічно підняв ліву брову.

– Не будемо забігати наперед. Ви тепер поденервований”.

“Розкажіть краще щось доброго про тамтой бік муру”, – говорить в’язень Лук’янівської в’язниці.

“З духовного семінара в Полтаві його вигнали...”

“Вистарчало” в текстах і русизмів чи кальок з російських слів. Ось для прикладу: виновники, заядлі, ржавчина, сумерки, бедро, полові органи, дурня строїш, причитував (тобто голосив), грудна дитина, мужеська камера, ухо, слідити (тобто стежити)...

Не минулося й без російських фразеологізмів чи висловів: ликуючи, закричав; розмовляв виключно по-українськи; у скорому часі; вмішався у справу; тайний агент; перелистав протоколи; подібна участь постигла; об’явив голодівку; перечеркнуте олівцем; виповнювати завдання; пороти дурниці...

Траплялися й недоречні “українізми”, наприклад, чекіст-москаль говорить: “Та я мав спочатку верхового коня і півчоти червонців для охорони”. Звичайно, я виправив “півчоти” на “піввзода”, адже в Красній армії одиницею був взвод, а не чота. Або ще приклад: “Котельніков мав джур” (йшлося про московського ката)...

Траплялися й іншого роду неоковирності, наприклад: Байків цвинтар (мова про Байкове кладовище в Києві), річка Лебедь (треба: Либідь), пришиває липову справу, громадянська робота, відповідає запитаний, запрацьоване збіжжя (тобто зароблене), останні одинадцять, пачка українських пісень (йшлося про пачку нот), досить можливе личко (напевно,

йшлося про симпатичне личко), закордон я вже не емігрував, крайочок, виправдовуючий вирок, ніж у піхві (треба: у піхвах), джонсонівська епілепсія (правильно: джексонівська), затягнув сіоністичного гімна, після півночі, померли на сухоти (на сухоти хворіють, а не помирають, помирають через ускладнення, викликані сухотами), вбиті смертники, увійшли на ганок, Хмара витягнув з кишені недокуреного папіроса, ніколи не розмовляючий (вічно мовчазний), дошкуляла подратована на допитах папіросами звичка, по лиці його побігли грубі сльози, сотні шматків почувань, американський партійний білет, Генеральний штаб сусідньої держави, неморальні чини, півтемний хліб, сокира від дров, чашка (тобто череп) Онищенко злетіла з голови, свіжий труп, матіркування чекістів, морська ЧК, дитяче м'ясо...

Список цей, на жаль, можна продовжувати. Не дивно, що в листах до мене дружина Юрія Горліса-Горського Галина Гришко не один раз наголошувала, що Юрій мріяв про те, щоб наддніпрянські літературні редактори відредагували його твори.

Про незгоду Горліса-Горського з редагуванням його текстів "на галицький манір" свідчить копія публікації "Печене поросся", яку мені переслала Галина Гришко (див. с. 301). На її берегах бачимо виправлення автора. Наприклад, "п'ятдесят дань" він виправив на "п'ятдесят страв", "скоростріл" на "кулемет", "біба" – на "учт", "вожд" – на "вождь", "командант збройних сил" – на "командувач збройних сил", "при смаженню" стало "при смаженні"... Редактор "Краківських вістей", на шпальтах яких вийшов у світ спомин "Печене поросся", напевно, був позбавлений і гумору. В його інтерпретації одна з фраз Горліса-Горського звучить так: "Розмовляв він однаково зле на всіх мовах, але ми зовсім добре розумілися". Юрій вніс невеличке виправлення, і його думка заіскрилася гумором: "Розмовляв він однаково зле на всіх мовах, так що ми зовсім добре розумілися".

У листі 17 серпня 2004 р. Галина Гришко зазначала: "Юрко писав книжку в Галичині для галичан. Його мрією було позбутися мовних помилок і перевидати гарною українською літературною мовою". Або в іншому листі: "Мрією Юрія Г. було зредагувати книжку, виелімінувавши всі галицькі вирази... Книжка потребує доброго літературного редактора".

Додам від себе: йдеться не лише про фахового редактора, а й про людину, яка знає цю епоху та її запахи, відчуває відповідальність перед автором, глибоко шанує його... Тож, виконуючи волю пана Юрія, я наважився "виелімінувати" очевидні недоречності. Однак я намагався не захоплюватися редагуванням, щоб зберегти запахи епохи і не втручатися в авторський стиль.

Юрій Горліс-Горський.

Спогади. Повість. Поезії

Симон Петлюра (2-й ліворуч) і Запорозька Січ Юхима Божка (праворуч від С. Петлюри, в чорній шапці). Попереду праворуч, ймовірно, Юрій Гордянин. 1919 р.

Великдень на сусідах¹

Із усіх “Христос Воскрес”, що їх по дитячих роках доводилося зустрічати на коні, при кострі в лісі, на в'язничних прічах, цей чомусь найбільш мені пам'ятний.

У вухах лящали ще стріли бою під Парканами, вибух міни під Бендерським мостом за останньою частиною Запорозького корпусу, що відступив до Басарабії. Румуни, яких ми, зрештою, величали просто циганами, робили все можливе, щоб “уприємнити” нам [тим] часовий побут на їхній території. По-перше, трудно було знайти старшину чи козака, в якого б вояки румунського короля чогось не вкрали. Бодай один чобіт або яку стару ідунку. По-друге, “цигани” суворо стежили за тим, щоби місцеве населення не продавало нам нічого, а головню, щоби не продавало нам паші для коней. На заяви, що не маємо чим годувати коней, румунські офіцери “співчуваюче” притакували та пропонували, щоби... продавати їм коні, бо, мовляв, і так поздыхають...

У Страсну п'ятницю й суботу наш поїзд стояв на якомусь полустанкові серед поля. Начальник того полустанку на всі запити, коли рушимо вперед, тільки зводив до неба очі: “Бог знає!”

– Як депеша прийде.

Найгірше було, що ми відбилися від штабу і постачання, де було ще трохи консервів і сухарів. А що найважливіше, наші інтенданти, “презентуючи” комусь із офіцерів “Його величності” мішок або пару фунтів цукру (залежно від ранги), час до часу примудрялися добути дозвіл виміняти за той-таки ж цукор вівса, що був підвалиною всього нашого життя.

На два кілометри від полустанку виднілися хати якогось села, але начальник чоти жандармів, яка сиділа в станційному будинку, наставивши на нас два кулемети, і слухати не хотів, коли зверталися до нього, щоб дозволив туди поїхати. Хлопці смоктали відбиті колісь у большевиків ляндринки, яких при поїзді був цілий пультмановський вагон, та, смакуючи, згадували, які то пишні речі стоять тепер на великодніх столах по Україні!

Декілька коней, що охоче їли ляндринки, почували себе не найгірше. Перед кожним стояла шістнадцятикілограмова скринька з написом фабрики цукорків Жоржа Бормана... Але мій “Гриць” вважав, очевидно, за образу для своєї конячої гордості їсти те, чим панночки забавляються, й уперто гриз дошку, якою був перекладений вагон.

Під вечір залажу до “конячого” вагону провідати товариша. Побачивши мене, “Гриць” сумно заіржав. Плещу його по шиї.

– Що, Грицю, зле? Їсти хочеш?

Гриць всуває голову мені під пахву і похитує нею, неначе хоче сказати: “Зле, товаришу, зле... між циганами Паску зустрічати”. Потішивши його, що й у мене на ляндринках талія потоншала, вилажу й їду попід поїзди. Коло одного з вагонів стоять підстаршини Кармелюцького куреня – Басюк, Кошкин та молдаван Бужуран, з якими я минулого року зустрічав Великдень у Харкові. Вони поїхали з нашим ешеленом, який ішов поперед їхнього, щоби, поки надійде їхній полк, стріти Паску десь між молдаванами, про що обіцяв постаратися Бужуран. Тим часом надії завели...

Заводимо розмову. Басюк починає згадувати, як гарно минулого року в Тамбовські казарми Харківський губерніяльний командант Мироненко кілька бочок портвейну прислав. І ковбаса із крашанками була. А на другий день знайомі на всі боки запрошували...

Кошкин мовчав, бо він і ту Паску зустрічав у німецькій “паці”, арештований німецькою стежею за те, що порозбивав у парку носи двом фельдфеблям-баварцям, ставши в обороні чести якоїсь українки.

Хлопці заявили мені, що постановили таки піти ввечері до села. Щоби поїзд вночі рушив, нема надії. “Цигани” святкувати будуть. Бужуран

запевняв, що молдавани – народ гостинний. Виноградного вина та чогось з’їсти не пожаліють. Басюк додав, що на це він великої надії не покладає, але в нього є півтори тисячі “миколаївських” грошей, а за них “молдаван батька продасть”.

Порадившись із начальником і братом в одній особі (Павло Гордянин, двоюрідний брат письменника. – *Ред.*), згоджуюсь пристати до товариства... з умовою, що допоможуть мені принести вівса – “розговітись Грицеві”.

Як добре стемніло, вибираємося поза водокачкою в поле і простуємо на світла села. І на полі, й на дорозі за ногами тягнеться густе болото. Добре-таки натомившись, дібралися нарешті до першої хати. Двері замкнуті. На наш стук у хаті згасло світло. На всі наші “моління” – з хати ані звуку. Не допомгла і Бужуранова “молдавщина” (молдавська мова. – *Ред.*). Обійшовши з таким самим висновком всі хати маленького сільця та допікши добре Бужуранові за “молдавську гостинність”, вирушаємо назад, голодні й лихі як вовки.

За селом спостерігаємо, що на полустанку прийшов якийсь поїзд. Може, яка частина підійшла “із запасом”...

Коли підходили вже до полустанку, на дорозі замаячили дві постаті. Порівнявшись із нами і приглянувшись у темноті, скинули із плеч рупниці і нарobili галасу.

Бужуран, який балакав по-румунськи, вступає “в переговори”. За хвилину освідчує нам, що румуни вимагають, щоби ми йшли з ними до шефа, бо ми полонені і сам король наказав нікуди нас із поїздів не пускати.

У мене в кишені був електричний ліхтарик. Присвічую й бачу, що маємо честь балакати із двома “фрайтрами” (єфрейторами. – *Ред.*) жандармерії. Діло погане... Якби рядові або вже які старші, а то з цією “першою по Богові рангою” – нелегко зладитися.

Тим часом жандарми пом’якшили тон і стали досить лагідно доказувати щось Бужуранові. Питаю його, в чому справа.

– Кажуть, щоби дати їм по двадцять лей, тоді нас пустять. У них же, чортових циганів, усі беруть, одна королева – навпаки...

Побачивши, що ми засміялися, румуни почали немилосердно лягтися (що і я вже розумів) і шарпали нас, щоби іти з ними.

Басюк оглянувся на дорогу.

– Та що з ними довго торгуватися! Як давать, то давать.

Витягнувши з кишені нагана, він так мацанув важкою ручкою одного жандарма кудись під ніс, що бідолаха тільки ногами накрився. Другий, діставши від Кошкина ногою в живіт, полетів за ним. Підскочив-

ши до них, хлопці стали відводити душу – і за Паску, і за пусті шлунки, і за молдаванське прийняття...

Переконавшись, що вірні слуги короля без сторонньої помочи до полустанку ледве чи вже дійдуть, поспішаємо до поїзда. Обійшовши знову поза водокачкою, виходимо на лінію і стверджуємо прикрий факт, що нашого ешелону вже нема на полустанку. На його місці стояв уже інший поїзд із порожніх, видно, вагонів, що саме рушав у потрібному нам напрямку. Якби не те “христосування” із жандармами, то можна би було зачекати якоїсь слідуючої частини, а тепер треба скоріше “евакуюватися”... Відчинивши на ходу двері якогось товарового вагону, вскакуємо до нього.

У куті вагону щось зашелестіло, ляснув замок рушниць, й [закричало]:

– Деса-а-а-ант!

Що за чорт! Засвічую ліхтарика й бачу, що в куті на купі соломи стоїть заспаний мурин (негр. – *Ред.*) у французькому військовому мундирі. Значить, ми попали до порожнього ешелону французької дивізії чорних сенегальців, з якими зустрічалися вже коло Бендер. Згадуючи давно забуті слова, підпомагаючи язикові руками, пояснюю йому, що ми тільки заїдемо до станції і зліземо. Та надаремно. Сенегалець, тримаючи пальця на спусковій наладованій рушниць, верещить одне й те ж:

– Десант!

Що тут робити! Не стріляти ж його, щоби доїхати до слідуючої станції. Та й що винен цей ляковий (переляканий. – *Ред.*) жовнір, якого поставили стерегти порожній вагон і який так сумлінно сповняв свій обов'язок. Нема ради – треба “робити десант”... А поїзд уже таки добре розійшовся. Один за одним вискакуємо, ризикуючи попасти під колеса.

Кошкин, який під час “десанту” збив коліно і розідрав нову штанину, лається на чому світ стоїть:

– Щоб ти сім раз здох, чорте чорномазий! Щоб тобі сім десантів колькок у бік влізло!

Басюк, жартуючи, каже, що він дуже задоволений, бо довідався, що десант не тільки з моря, а й з вагону може бути.

Ледве тягнувши ноги, пройшли ми до дня вісімнадцять кілометрів до слідуючої станції. Наш поїзд стояв на запасовій лінії. Попивши гарячої води з ляндринками, завалююся спати.

А на Провідну неділю лежав я вже в Заліщиках, в тифозному “українському шпиталі”, якщо можна було називати шпиталем ті застелені брудною соломкою приміщення коло станції. Із соломи вилазили та чіплялися до тіла рідні українські воші.

Поруч “воювали” в гарячці запорожці.

Днями й ночами припадали коло нас добрі феї: пані комісарова із сестрою та ще кільканадцять панночок-заліщанок. Приносили вино, конфітури, тістечка, а головне – ввічливість і щире рідне слово.

А потім – чиста постіль у мешканні пані комісарової. Щопівгодини завзято “сваримося” з нею, бо я настирливо вимагаю, щоби дала мені ще одного маринованого “москалика”. Вона, роблячи докторську міну, запевняє, що як з’їм ще одного, то невідклично (обов’язково. – Ред.) помру.

А під подушкою в мене – записочка від однієї чорнявої заліщанки: “Як будете вже добре ходити, то обов’язково прийдіть до мене по цій адресі. Маю Вам щось дуже важне сказати”. А на те “важне” так мало часу було!.. Як тільки чоловік переконався, що може добре ходити, то відразу догадався, що може вже і на коня сісти.

Над Збручем уже стягувалося військо, щоб знову йти на ворога.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Великдень на сусідах // Вісти (Львів). – 1934. – 5 квітня.

Передрук:

Горліс-Горський Ю. Великдень на сусідах // Незборима нація (Київ). – 2009. – Ч. 7 (281). – Липень. – С. 3.

¹ У спогаді йдеться про відступ Запорозького корпусу Армії УНР через територію Румунії в Галичину у квітні 1919 року. – Ред.

Запорозька Січ. Заліщики, 1919 р.

До характеристики московського наїзду на Україну.

І.
Автор цієї статті недавно втік із Радянщини, тому ця стаття для нас особливо цікава. Сподіваємося, що в майбутньому будуть можливі поїздки. Більше статей цього автора на сторінках нашого часопису та що ці статті включити наведемо зазначення серед наших читачів. В салютному числі „Н. К.“ буде продовження цієї статті. *Авд.*

Ріжкоморські радянофіли особливо ненавидять українських націоналістів та самі себе (бо ж хто другий їм повірить?!), стараються переконати, що ці націоналісти — це „вороги українська трудящих мас“. Від всіх цих їх брехні і гидко і смішно.

Бо чи не є смішно річчю твердити, що це робить большевицька „Українська Думка“, вочисл під ударами незбитих аргументів і твердой правди, що то її не можуть не бачити широкі шари українського народу, — що український народ сам добровільно пішов під московсько-большевицьке ярмо? А таке якраз і написала „У. Думка“, дискутуючи з „Нашим Кличем“ („У. Д.“, стаття „Приймаючи... пропустим“).

Треба признати, що правдиві большевські московського хову далеко ширші від редакторів „У. Д.“. Бувший чекіст, член Компарті, поет В. Сосюра писав в одному своїйому вірші:

„Цей страх незмінний в нас
Ще з тих часів
Як нам Росіяне помогли
Прогнать Петлюру з України“.

(З „воєні“ — т. III ДВУ 1929)
Отже цей большевик признає, що Українську Державу валили москалі, які й закріпостили український народ, створивши на Україні свою експлуататору, шумно названу „Українська Соціалістична Радянська Республіка“.

Були це петроградські червоногвардійські полки і балтійські натрости, які заняли з Муравйовом Київ і розстрілювали усіх, в кого в хаті знаходили портрет Шевченка. Дали була це 5-та совітська дивізія, в якій були самі капали й охреним інтернаціональним дивізіям, що складалась з китайців, башкирів і полонених явдирів. А ці дивізії перші перейшли в грудні 1918. р. українсько-московський хордон у

напрянку Козача-Допаня-Білгород, пробиваючи т. з. „радянськом урядові України“ дорогу до Харкова. Суцільно чорною зварюю із Московщини на Україну 5-тий і 6-тий курські полки, 54-тий королетський, 16-тий сімоленський, 2-га московська бригада „особого назначення“, 1-ший петрогр. комун. полк, 24-та саварська дивізія, кінні армії Будьонного і Жлоби, лавцирний „Пугіловець“, „Сорочень“, „Балтєць“ і багато-багато інших. Але все це не перешкодило нашим докородним большевицьким пускати людем ближняма в ніч, полком, Дивізія не загарила сімолиць України“.

Шом до слів Сосюра про те, що „нам Росіяне помогли“, — то це не так. Бо москалі не „помогли“, а привели зі собою — як бички на мотузку — послушних „малоросіє“: Петровського, Чубаря, Затонського й інших Сосюра. А з москалями йшла ще всяка навалом. (Хто не знав в Оаесі жинка — мешканецього злодій — Арончика Кудлаєво? Цеж він... будучий голова кнївської Чешка.)

В Москві, — ці малоросійські наймити і всяка навалом, — були одноголово, всім українським народом (?!) затвержені на „уряд України“! І з наказу Москви та-

кий Сосюра, — поет і чекіст сімолицького голбору — розстрілював тих, що напразду боронили за У. Думку.
(О, скільки таких як ти (жінко) Я біля муру розстріляв.
Моя душа на крині, на кров У труди Дантової конюс.“

Сосюра: Збірка поезій, — т. III)
Він наймит-раб розстрілював тих, кого наказувало московське начальство. Я таких Сосюра на Україні було — на жаль — багато!

Та ось послушаймо, що каже про відношення українського народу до Москви такий авторитет у цих справах як Затонський. Той Затонський, який разом із Леніном підписував декрет про червону армію і жален стверганує у своїй сповіді, що більшість селян на Україні не хотіли розуміти того, що „большевики в вістрах своїх багнетів несли їм щастя і добробут“ (?!) і замість того, щоб одностайно підтримати червону армію — вели з нею збройну боротьбу. Навіть її нечисленні частини червоної армії, що родились на Україні були не певними і їм не можна було вкрити.

Затонський оповідає, з який труднодалося йому в Частоті уговорити Тарашчинця (гарашицька дивізія). „Мене — оповідає Затонський

До характеристики московського наїзду на Україну

Радянофіли особливо ненавидять українських націоналістів і намагаються самі себе переконати (бо ж хто інший їм повірить?!), що націоналісти — це “вороги українських трудящих мас”. Від цієї брехні і гидко, і смішно.

Бо чи не смішно твердити, як це робить большевицька “Українська Думка”, звиваючись під ударами незбитих (незаперечних. — *Ред.*) аргументів і твердой правди, що її не можуть не бачити широкі шари українського народу, — що український народ ніби добровільно пішов під московсько-большевицьке ярмо? А таке якраз і написала “У. Думка”, “дискутуючи” з “Нашим Кличем” (“У. Д.”, стаття “Приймаючи... пропустим”).

Треба визнати, що правдиві (справжні. — *Ред.*) большевики — московського виховання — далеко ширші від редакторів “У. Д.”. Бувший чекіст, член компартії, поет В. Сосюра писав в одному своєму вірші:

Цей страх незмінний в нас
Ще з тих часів,
Як нам Росіяне помогли
Прогнать Петлюру з України.

З поезій. — Т. III. — ДВУ, 1929.

Отже, цей большевик визнає, що Українську Державу валили москалі, які й закріпостили український народ, створивши в Україні своє

представництво, гучно назвавши його Українською Соціалістичною Радянською Республікою.

Були це петроградські червоногвардійські полки і балтійські матроси, які зайняли з Муравйовим Київ і розстрілювали всіх, у кого в хаті знаходили портрет Тараса Шевченка. Далі була це 5-та Світська дивізія, в якій були самі кацапи, й Окрема інтернаціональна дивізія, що складалася з китайців, башкирів і полонених мадярів. А ці ж дивізії перші перейшли у грудні 1918 р. українсько-московський кордон у напрямку Козача Лопань – Білгород, пробиваючи т. з. “радянському урядові України” дорогу до Харкова. Сунули чорною хмарою з Московщини на Україну 5-й і 6-й курські полки, 54-й карапетський (вірменський. – Ред.), 16-й Смоленський, 2-га Московська бригада особливого призначення, 1-й Петроградський комуністичний полк, 24-та Самарська дивізія, кінні армії Будьонного і Жлоби, панцирники “Путіловець”, “Сормовець”, “Балтієць” і багато-багато інших. Але все це не перешкоджає нашим доморослим більшовикам пускати людям блахмана в очі (вводити в оману. – Ред.), мовляв, Москва не загарбала силоміць України!..

Що ж до слів Сосюра, що “нам Росіяне помогли”, – то це не так. Бо москалі не “помогли”, а привели із собою – як бичків на мотузочку – послушних “малоросів”: Петровського, Чубаря, Затонського й інших сосюр. А з москалями йшла ще всяка наволоч (хто не знав в Одесі жидка – квартирного злодія Арончика Кудлатого? Це ж він... майбутній голова Київської ЧК!).

У Москві малоросійські наймити і всяка наволоч були “одногосно, всім українським народом” (!?) затвержені на “уряд України”! І з наказу Москви такий Сосюра – поет і чекіст садистичного кольору – розстрілював тих, що насправду боролися за Україну.

О, скільки таких, як ти,
Я біля муру розстріляв!..
Моя душа на крик, на кров
У тузі Дантовій конає...

Сосюра: Збірка поезій. – Т. III.

Він, наймит-раб, розстрілював тих, кого наказувало московське начальство. А таких сосюр на Україні було, на жаль, багато!

Та ось послухаймо, що каже про ставлення українського народу до Москви такий авторитет у цих справах, як Затонський, який разом із Леніним підписував декрет про Червону армію. [Затонський] із жалем

стверджує у своїх спогадах, що більшість селян в Україні не хотіли розуміти того, що “большевики на вістрях своїх багнетів несли їм щастя і добробут” (?!). Замість того щоб однотайно підтримати Червону армію, вели проти неї збройну боротьбу. Навіть ті нечисленні частини Червоної армії, що створено в Україні, були непевними, і їм не можна було довіряти.

Затонський оповідав, з яким трудом вдалося йому в Фастові вмовити Таращанців (Таращанська дивізія). “Мене, – згадував Затонський, – не підняли на багнети і слухали тільки тому, що я забалакав до червоноармійців по-українськи”. Ці Таращанці замість того, щоб їхати на “петлюрівський” фронт, повернули ешелони на Київ з гаслами: “Радянська Україна, але без кацапів (москалів) і жидів!”, “Бий чекістів і комуністів!” Повіривши “своєму чоловікові” (Затонському), Таращанці не пішли в наступ на безборонний у цю хвилину Київ і згодилися виїхати на денікінський фронт. Затонський цинічно оповідає, що для цього йому довелося “покривити душею” і пообіцяти від імені “українського радянського уряду”, що Жидів і Москалів буде в Україні від влади віддалено.

Згодом призвідників бунту серед Таращанців розстріляли, частину складу тієї дивізії розігнали, і в цей спосіб Таращанська дивізія з'явилася на протиукраїнському фронті, маючи в своїх рядах 90% тамбовців, пензенців, саратовців. Самого ж організатора і коменданта червоних Таращанців Горбенка (Федора Гребенка. – Ред.) після поранення на денікінському фронті, забравши зі шпиталю, розстріляли в ЧК.

Знову ж червоний Чигиринський полк, який ще в 1919 р. бився з українською армією, вже 1920 року просто повернув багнети проти московсько-большевицьких “визволителів” і згодом пішов під жовто-блакитний прапор Холодного Яру (осередок партизансько-повстанського протибольшевицького руху в Україні).

У червні 1921 р. на таємному засіданні Політичного управління Українського військового округу, під час з'їзду представників особливих відділів у Харкові, начальник ПУ УВО т. Дегтярьов виголосив промову, яка потім лягла в основу таємної інструкції “по боротьбі з політичним бандитизмом” в Україні. Він визнавав, що український народ (передовсім селяни) мав багато зброї, але це його зовсім не тішило!

Наведу уривок з його промови, маючи перед собою книжку “Політичний бандитизм на Україні (його причини, форми і боротьба з ним)”, яку видав Особливий відділ Київського військового округу, звичайно, не для загального вжитку:

“Товариші! Політичний бандитизм в Україні – з'явище не випадкове і не кримінальне. Він має глибоке історичне й економічне коріння,

*Евдокія Темна (Дуся Апілат),
козачка кінної сотні полку
гайдамаків Холодного Яру*

і боротися з ним лише збройними методами – це підкидати сухого хмизу до вогню. Протягом 1919 – 1920 рр. зі зброєю в руках проти нас виступало в Україні в різний час і в різних місцях понад мільйон повстанців. За цей час повстанцями і партизанами вбито сто сорок тисяч червоноармійців, чекістів, комуністів і працівників продовольчих установ і загонів. За цей самий час органами ЧК і особливими відділами військових частин, лише за офіційними даними, розстріляно понад чотириста тисяч повстанців і їхніх помічників (“пособників”), і все-таки з весною 1921 р. ми маємо нову хвилю повстань.

Товариші! Чи ці цифри не промовляють вам, що маємо справу з більш грізним противником, як уважають деякі наші військові, що легковажно кажуть: “Дайте нам повну свободу, і через місяць від бандитизму на Україні не залишиться і сліду!” Так, товариші, дивитися на ситуацію не можна! Безумовно, ми мусимо бути безоглядними, навіть жорстокими. Але від того, що ми розстріляємо ще півмільйона, спалимо ще сотню сіл, – повстанський рух не притихне, а навпаки – може ще більш розгорітись. Стан в інших місцевостях РСФСР не дозволяє нам відмовитися від нашої продовольчої політики на Україні, яка є однією з головних причин, що українське село наїжачилось. Але повстання мусимо за всяку ціну ліквідувати, поки не пізно. Нам не страшні центри української контрреволюції за кордоном, але мати проти себе озброєне село – річ небезпечна.

Мусимо піти двома напрямками: по лінії обеззброєння села й систематичних розстрілів заложників та по лінії ідейного роззброєння тієї верстви українського населення, яка, використовуючи розходження інтересів між владою і селянами, керує повстаннями і скеровує їх на жовто-блакитні рейки. Це переважно сільська інтелігенція: настроєні національно вчителі, фельдшери, лікарі, кооператори.

Тут треба так: одних розстріляти, а іншим дати хабара тим, в ім'я чого вони борються. Мусимо зробити так, щоб вони погодилися, що Радянська Україна – це Українська Держава. Хочуть української мови в установах і школах – дамо їм і це. Ми розганяємо шовіністичні “Просвіти”, але на місце їх створимо інші українські, підкреслюю – україн-

ські – культурні осередки в селі та місті. Ми будемо за ними пильно наглядати, але наразі дозволимо тим, хто тепер бунтує село, витрачувати свою енергію на працю в них.

Ми нині не можемо піти на матеріальні поступки селянам, які не хочуть давати хліба, але піти на ідеологічні поступки сільській інтелігенції, подати їй ілюзію, що політичне керівництво на Радянській Україні в майбутньому належатиме їй, і цим самим зкермувати на різні шляхи інтереси її та інтереси селянської маси – ми можемо і мусимо! Коли в цьому мине потреба, ми пошлемо її до бісової матері і поставимо своїх вірних людей – комуністів. Боротися з цим ворогом можна, лише сполучивши збройні методи із гнучкими політичними методами”.

У статті “Культурна хроніка” львівська большевицька “Укр. Думка” радить радянським письменникам присилати до “Вістника” свої твори. Чи не могли би шановні редактори порадити своїм знайомим у Харкові, щоб прислати дещо з архівів ВУЧК, Повноважного Представництва Всеросійської ЧК на Правобережній Україні, Особливого відділу Київського військового округу? Там знайшлось би дещо значно цікавіше, ніж твори хоч би Михайла Семенка, який, написавши свого *футуристично-порнографічного* “Кобзаря”, гордо заявив: “Шевченко у мене під ногами”.

Не знати, як вірять редактори “Укр. Думки” – чи на слово, чи на вексель, чи за готівку, але вони вилазячи зі шкіри запевняють, що на Радянській Україні – земний рай! Ніякого голоду, жодних розстрілів і висилок, переповнених тюрем, визиску немає зовсім. Все це вигадки “петлюрівських недобитків” або “Нашого Клича” й інших “ворогів пролетаріату”.

Коли, “приймаючи”, що в селян в Україні забирають останній хліб, а одержані за нього за кордоном сотні мільйонів у золоті, “припустимо”, вкладаються в будівництво фабрик військового призначення в Ленінграді, Нижньому Новгороді, Москві, Казані, Тагілі, Сталінграді, Свердловську і т. д., що це є не визиском України Москвою, а лише “виконання планів заготівель і соціалістичного будівництва”, редактори “Укр. Думки” вдають, що вірять у наближення часу, коли СССР переможно розгорне свій кривавий прапор над цілим світом й обдарує всі народи тим самим щастям, що й Україну.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. До характеристики московського наїзду на Україну // Наш Клич (Львів). – 1933. – 4 липня. – №11.

Горліс-Горський Ю. До характеристики московського наїзду на Україну // Наш Клич (Львів). – 1933. – 11 липня. – №12.

Передрук:

Горліс-Горський Ю. Московська окупація України // Незборима нація (Київ). – 2009. – Ч. 9 (283). – Вересень. – С. 3.

Примітка редакції “Нашого Клича”

Автор тієї статті недавно втік із Радянщини, тому ця стаття для нас особливо цінна. Сподіваємося, що в майбутньому будемо могли помістити більше статей цього автора на сторінках нашого часопису та що ці статті викличуть належне зацікавлення серед наших читачів. У наступному числі “Н. К.” буде продовження тієї статті.

Примітка редакції газети “Незборима нація”

Це одна з перших публікацій Юрія Горліса-Горського. Оприлюднила її у двох числах львівська газета “Наш Клич”. Ми з’єднали ці публікації в одну та змінили назву. У статті є декілька неточностей, викликаних тим, що Юрій у 1924 – 1932 рр. був відірваний від культурно-політичного життя (перебував в ув’язненні в УССР). Відтак він, як нам здається, не завжди використовує факти, а часом чутки чи свої уявлення. Це стосується тверджень про “чекістське минуле” Володимира Сосюри. Документально це не підтверджено, хоча могло бути, адже колишні петлюрівці мусили доводити свою відданість “совладі” зрадою своїх товаришів, колишніх побратимів, участю у репресіях проти них. Рядки Сосюри “О, скільки таких, як ти, Я біля муру розстріляв!” Горліс-Горський сприйняв буквально, хоч це міг бути поетичний образ.

Щодо кар’єрного зростання в системі ЧК злодія “Арончика Кудлатого” в нас теж виникли сумніви, бо про таку людину не чув навіть Вадим Золотарьов – дослідник біографій “українських” чекістів. Але ж це злодійська кличка, а справжнє прізвище в цього покидька явно інше. Отож редакція “НН” після вагань і дискусій вирішила нічого не скорочувати у статті. Оскільки Юрій Горліс-Горський мріяв, щоб його твори готували до друку наддніпрянський редактор, ми виправили деякі недоречності, русизми і галицизми.

Юрій Горліс-Горський:

У ВОРОЖОМУ ТАБОРІ

У ворожому таборі Спогади

*Маленькій Любці Гадзевичівній
присвячує цю книжку "вуйцьо Юрцьо"*

Спогади... На самоті перебрати день за днем, рік за роком те, що вже збігло в минуле, відтворити в собі пережиті радощі й болі, відчуття їх ще раз і ще раз. Болючу привабливість цього заняття знає лише той, хто має що згадувати: хто любив і ненавидів усією душею, хто знає смак голоду й музику небезпеки, хто зустрічався на вузькій стежці вічна-віч зі смертю, чув її подих і, щасливо розминувшись, показував їй услід дулю.

Пригадувати пережите, аналізувати помилки, почуття вдячності, жалю до людей і подій – це справжня радість. Вона має ще й свою особливість: коли минуле вкидається у друкарську машинку і віддається до рук тисяч читачів у вигляді книжки, спогади з інтимного життя, які у власній душі стоять на першому плані, відбігають на останній. Для суспільності вони нецікаві. У нас переважно публікуються спогади з минулої Визвольної боротьби.

Хто пише про події та боротьбу за Збручем у 1919 – 1920 роках, той щасливий, бо може писати все. В іншій ситуації перебуває той, хто має що написати про боротьбу, якої, на думку багатьох, не було. В тій боротьбі жовто-блакитна кокарда і червона зоря не завжди відповідали переконанням того, хто ними декорувався. В лабіринтах війни перехрещувалися інтереси трьох, чотирьох, а часом і п'яти сил. Описувати її подробиці не все ще нам можна.

Свої спогади про перебування у Україні в 1922 – 1932 роках мушу починати від 1924 року, фактично від часу мого останнього ув'язнення. З причин від мене незалежних.

Щоб не ставити читача відразу перед потрісканими дверима камери №8, пригадаю декілька фрагментів з попередніх літ. Проте спершу оповім, як почав писати. Може, скаже хтось, що це нецікаве, що те не має жодного стосунку до спогадів про боротьбу. Але спогади – це ланцюг, в якому кожне кільце має своє місце. Незначна подія, зустріч, вчинок ламають інколи життєвий шлях. Я знаю випадки, коли за годину сну, за побачення з дівчиною люди платили життям або їхня стежка замість Галичини бігла в Сибір, Туркестан, і навпаки. Коли б не той зошит (моя перша “літературна спроба”), то, може, я і не мав би чого цікавого згадати після 1923 року.

Перша “літературна” спроба

Було це в 1921 році. Потрапивши з Холодного Яру за кордон, я дістався з табору [в польському місті Вадовице] до одного галицького міста (Новий Сонч. – *Ред.*)... В будинку пароха містилася читальня “Просвіти”. Сходилися туди і молодь, і старші. Поважніші пани зазвичай сідали навколо столу і сперечалися, чия політика “правильніша”: диктатора Петрушевича чи в. [ельмишановного] п. [ана] отамана Петлюри. Я у тих “дискусіях” не дуже кохався і волів присісти десь ближче до дівчат.

Одного разу сидів біля дуже симпатичної панни, про яких на Чигиринщині кажуть: “Дівчина – хоч до рани прикладай!” Говорили ми з нею різні чемні дурниці – як завжди під час знайомства. Здається, найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає, та що я хочу її позбутися. Куля попала в бік під час війни, а панну Славцю дуже цікавила Визвольна боротьба.

– Конче мусите мені багато-багато оповісти – про війну, про Холодний Яр.

Я дивився в її добрі розумні очі, й так захотілося розповісти їй, але не про війну, а про те, чому в мене у двадцять два роки засіялися в чу-

прині сиві волосини, які я сором'язливо вискубував перед дзеркалом. Захотілося оповісти їй про дівчину з Холодного Яру... Але ми бачилися так рідко! Та й чи можна “багато-багато” повідати, сидячи в читальні?! Я приходив туди, коли знав, що вона там буде. Дивився в її очі й говорив зовсім не те, що хотів. Збіг місяць, другий. У дні й вечори, коли її не бачив, блукав по опустілому вже після війни офіцерському павільйону військового шпиталю і мріяв. Операцію відтягував як міг, бо тоді мусів би її довго не бачити. Куля, неначе розумний приятель, перестала докучати.

Одного вечора, коли мій сусід, грубезний капітан артилерії, дописував, мабуть, п'ятнадцяту сторінку листа до своєї коханої, мені спала на думку “геніальна” ідея. Я не маю нагоди переказати Славці те, що хочеться, але ж можу описати, як у повісті про [Станіслава] Костку (святий римо-католицької церкви, покровитель молоді. – *Ред.*), що лежить на моїм столику.

За декілька вечорів повість про Холодний Яр і Галю було написано. До речі, страшенно по-дурному. Якось прочитав її Славці в гурті милих, дружньо налаштованих людей. Коли закінчив, її тепла сльоза впала мені на руку. Проводжаючи додому, сказав їй “ти”, а вона відповіла тим самим. На прощання поцілував їй пальці.

Після того ми зустрічалися, ходили на прогульки, часом говорили, часом мовчали, я ніколи не поцілував її, але на правду і так був щасливий поруч з нею. Одного разу Славця запитала мене про плани на життя. Я знизав плечима – життя гарне несподіванками. Чи варто планувати те, що не справдиться?

Вона теж знизала плечима, а тоді додала:

– Не розумію, як чоловік може жити без планів на майбутнє.

У отця-пароха була донечка Любця. Вона вже минула п'ять весен, але така мудра, наче всі десять. Ми з нею стали великими приятелями. Часто сідали в куточку на отамані й оповідали одне одному казочки: вона ті, що їй читала з книжечок мамця, а я ті, що колись оповідала мені стара няня.

Найбільшою втіхою були для неї казки, які вона вже чула. Тоді Любця говорила таким тоном, наче п'ять років було мені. Коли я приходив, вона вилазила до мене на коліна й питала, скільки та яких я приніс цукерок. Я виймав цукерки і витирав їй хустинкою під носиком. Тоді вона мене цілувала. За маленьку цукерку – один раз, за більшу – двічі, а за шоколадку – тричі. Інколи під настрій вона цілувала “гратісово” (за дякую, в подарунок. – *Ред.*) – рахунку тоді вже не велось.

Одного дня, коли я нарешті вирішив лягати під хірургічний ніж, бо відтягувати операцію вже “не випадало”, одержав рекомендований лист. Декілька слів знайомого почерку: “Приїжджай якнайшвидше. Поїдеш на Україну”.

Коли прощався зі Славцею, вона була сумна.

– Я не можу тебе стримувати, але пиши при кожній змозі. Я буду неспокойна.

Мені хотілося на прощання притиснути її до грудей, притиснути свої уста до її уст, та обійшлося без сентиментів.

У вагоні думав про неї.

З кожним кілометром та дівчина ставала ближчою і дорожчою.

Коли нас розділили сотні кілометрів, гостро відчув, як заповнена нею вся моя душа. Думка про те, що ми більше не зустрінемося, була б такою несамовитою, що навіть не приходила в голову.

“Або Москва, або Україна”

Травень 1922 року... В одній з кімнат невеликого будинку на околиці Києва зібралось нас чотирнадцять. Вікна були щільно позавішувані простирадлами й різними жіночими речами. Кожен сидів так, як йому подобалося. Господиня хати – дівчина із “задьористими” чорними очима і комсомольською зіркою на блузці – вмостилася на купі книжок коло ліжка, її товаришка, студентка музичного інституту, – на підлозі, поклавши голову подрузі на коліна. На ліжку сидів той, до кого зверталися всі очі.

Дивлячись на нього, важко було відгадати, чи він за плечима мав сорок років, чи шістдесят. Сива, до останньої волосини, чуприна, зморшки на чолі й обличчі, наче глибоко вирізані на попелясто-жовтій пергаментній шкірі, заворожували нас. Був він неймовірно худий. Мав тонкі шляхетні риси й повні юнацького блиску очі.

Його голос та рухи були пориваюче молодими, а обличчя промовляло, що він на своєму віку багато чого бачив і пережив. Перед ним не можна було ховати думок і настроїв. У ньому було щось таке, що приваблювало й змушувало коритися його волі. Жодне з трьох відомих мені прізвищ не було його справжнім. Для нас його незмінне правдиве прізвище бриніло: “начальник”.

Два місяці тому большевицький губсуд в Одесі засудив його до смертної кари за організацію підпільних осередків української боротьби з червоними московськими окупантами. Шість тижнів тому Верхов-

ний Суд вирок затвердив, і ввечері ГПУ (“Главное политическое управление”) забрало його з в’язниці на розстріл.

Одеські чекісти мали такий звичай: смертникові зв’язували руки і ноги, клали на дно авта й, поклавши на нього ноги, зручно розсідалися на сидіннях. Їхали, весело розмовляючи та попахкуючи цигарками.

Те, що “начальник” не сидів між катами, а лежав на дні, полегшило роботу його товаришам. Коли на повороті однієї з безлюдних вулиць авто зменшило хід, десять куль із маузера у двигун спиною його. Одночасно тридцять куль із трьох автоматів продірявили водія і трьох чекістів. Підготовлений завчасно візник щасливо завіз утікача до своїх людей у німецькій колонії. І сьогодні він говорив з нами.

– Червона Москва налагоджує мирні стосунки із сусідніми державами і “по-приятельськи” готує в них большевицькі революції. Чим закінчиться ця гра, передбачити важко. Наша збройна боротьба на сьогодні скінчилася. Наша армія півроку тому дала свій останній бій під Базаром і як збройна сила фактично перестала існувати. Історичний момент, коли була реальна нагода здобути державу, ми ганебно прогавили. Повстання в Україні ворог ліквідує. Та й без цього час припинити це безглуздя. У повстаннях у різний час і в різних місцях загинуло стільки людей, що, якби два роки тому вони були б усі в армії, сьогодні панували би над Москвою. Доба лицарських вчинків зі зброєю в руках минула. Тепер українець, який хоче прислужитися своїй нації, мусить іти на чорну роботу: готувати підвалини і матеріал для нового зриву. Нову нагоду для створення власної держави ми не маємо права зустріти непідготовленими – як минулого разу. Не говоритиму про вождів, – історія їх вчить, хоч дорого каже за це платити, а зрештою, може, й правда те, що народи мають таких вождів, на яких заслуговують. Але ми повинні працювати над тим, щоб зробити свій народ наскрізь національно свідомим, здібним до організованої боротьби. Не знаємо, коли знову проб’є “дванадцята година”, чи ще для нас, чи вже для тих, хто зростає. Коли мільйони українців стануть справді українцями, коли кожний селянин зрозуміє тезу “або Москва, або Україна”, ми не чекатимемо від історії подарунків. Ми видеремо те, що нам належить. З кінця 1919 року і до початку цього, 1922-го, поширити національну свідомість нам дуже допоміг сам ворог. Як відомо, українська інтелігенція, за певними винятками, на службу до ворога не пішла, як не пішла в належній кількості й до свого війська. Інтелігенцію розстрілювали до останнього часу тисячами, одних за те, що запізно кинулися до національної боротьби, інших за те, що сиділи по хатах і показували ворогові дулю в кишені. Державний апарат – переважно з москалів

та жидів. Їхня національна політика та економічна політика воєнного комунізму допомогли прозріти не одному селянинові, який, коли треба було, не йшов битися з москалями, бо їх, бачте, “одна воша на австрійському фронті кусала”. Прозрівши, він йшов на повстання і гинув у ньому. Тоді він оглядався, шукаючи свою армію, щоб іти в її лави і боротися за власну державу. Та ця карта для нас вже передерта й кинута під стіл. Мусимо витягати для гри інші. Маємо перед собою ворога із жидівською головою, який намагається тепер “виправити свої помилки”. Із запровадженням нової економічної політики большевики стали запроваджувати нову національну політику. У червні минулого року відбулося засідання Політичного управління Українського військового округу. Начальник “ПУукра” Дегтярьов виголосив промову, яка лягла в основу нових методів ворога. Я зачитаю уривки з неї.

“Начальник” перекинув на подушці декілька друкованих на машинці аркушів і, витягнувши один, почав читати московською мовою (переклад з російської автора. – Ред.):

– “Товариші! Політичний бандитизм на Україні – з’явище не випадкове і не кримінальне (“не уголовное”). Він має глибоке історичне й економічне коріння, і боротися з ним лише збройними методами – це підкидати сухого хмизу до вогню. Протягом 1919 – 1920 рр. в Україні зі зброєю в руках проти нас виступало в різний час і в різних місцях понад мільйон повстанців. За цей час повстанцями і партизанами вбито сто сорок тисяч червоноармійців, чекістів, комуністів і працівників продовольчих установ і загонів. За цей самий час органами ЧК і особливими відділами військових частин, лише за офіційними даними, розстріляно понад чотириста тисяч повстанців і їхніх помічників (“пособников”), і все-таки з весною 1921 р. ми маємо нову хвилю повстань. Товариші! Чи ці цифри не промовляють вам, що маємо справу з більш грізним противником, як уважають деякі наші військові, що легковажно кажуть: “Дайте нам повну свободу, і через місяць від бандитизму на Україні не залишиться і сліду!” Так, товариші, дивитися на ситуацію не можна! Безумовно, ми мусимо бути безоглядними, навіть жорстокими. Але від того, що ми розстріляємо ще півмільйона, спалимо ще сотню сіл, повстанський рух не притихне, а навпаки – може ще більш розгорітися. Стан в інших місцевостях РСФСР не дозволяє нам відмовитися від нашої продовольчої політики на Україні, яка є однією з головних причин, що українське село наїжачилось. Але повстання мусимо за всяку ціну ліквідувати, поки не пізно. Нам не страшні центри української контрреволюції за кордоном, але мати проти себе озброєне село – річ небезпечна. Мусимо піти двома напрямками: по лінії обеззброєння села й

систематичних розстрілів заложників та по лінії ідейного роззброєння тієї верстви українського населення, яка, використовуючи розходження інтересів між владою і селянами, керує повстаннями і скеровує їх на жовто-блакитні рейки. Це переважно сільська інтелігенція: настроєні національно вчителі, фельдшери, лікарі, кооператори. Тут треба так: одних розстріляти, а іншим дати хабара тим, в ім'я чого вони борються. Мусимо зробити так, щоб вони погодилися, що Радянська Україна – це Українська Держава. Хочуть української мови в установах і школах – дамо їм і це. Ми розганяємо шовіністичні “Просвіти”, але на їхнє місце створимо інші українські, підкреслюю – українські – культурні осередки в селі та місті. Ми будемо за ними пильно наглядати, але дозволимо тим, хто тепер бунтує село, витратити свою енергію на працю в них. Ми нині не можемо піти на матеріальні поступки селянам, які не хочуть давати хліба, але піти на ідеологічні поступки сільській інтелігенції, подати їй ілюзію, що політичне керівництво на Радянській Україні в майбутньому належатиме їй, і цим самим зкермувати на різні шляхи інтереси її та інтереси селянської маси – ми можемо і мусимо! Коли в цьому мине потреба, ми пошлемо її до бісової матері й поставимо своїх вірних людей – комуністів. Боротися з цим ворогом можна, лише сполучивши збройні методи з гнучкими політичними методами” (переклад з видання Особливого відділу Київського військового округу “Украинский политический бандитизм. Его причины, формы и борьба с ним”, 1921. – Авт.).

Скінчивши читати, “начальник” поклав аркуші на подушку і хруснув тонкими пальцями.

– Розповісти вам щось змістовніше, ніж те, що зазначив “товарищ” Дегтярьов, не можу. З таким ворогом, як московський большевизм, треба боротися, не відкладаючи далеко зброї, боротися всіма можливими методами... Завдяки “зміні політики” декілька відданих нашої справі людей обійняли високі посади в державному апараті. Тепер ми можемо сприяти прийому на роботу в нижні ланки (а вони для нас найбільш цінні) наших людей, які, одягнувши червону зірку, робитимуть свою справу. Найважливіші для нас сфери – кооперація і школа. Вчитель, чий учні, йдучи до Червоної армії, знатимуть, що доручені їм рушниці треба у відповідний момент ужити для захисту інтересів України, а не Москви, блискуче виконає свій обов'язок перед нацією.

“Начальник” нахилився і поклав руку на хвилясте волосся господині хати.

– Леся записалася до комсомолу і дістала “командіровку” до університету. Мудро вчинила. І серед комсомольців, і серед студентства є ба-

гато близької нам молоді, яка не стала ідейно нашою лише тому, що... так склалися обставини. Не треба промовляти до неї “контрреволюційними” категоріями – не тільки тому, щоб не потрапити відразу до ГПУ, а й тому, щоб не відлякати її. Досить, “не роздираючи червоного прапора”, будити в молодих українських серцях приспаний національний інстинкт. Решта саме зробиться. Прийде час, і та молодь топтатиме ногами чужі ганчірки, яким сьогодні ще поклоняється. Система адміністративного апарату ворога не дозволяє творити широку організацію. Наша група матиме кілька, може, кільканадцять невеликих гуртків. Чогось великого ми не зробимо. Зробимо те, що зможемо і що мусимо. Але я свято переконаний, що здоровий глузд і національний інстинкт поженуть на цей шлях кращих представників інтелігенції. З часом це робитимуть і ті, що сьогодні зі щирим серцем ідуть на службу “української саветської власті”. Не варто думати, що ця робота безпечніша від безпосередньої організації збройних повстань. Нас викриватимуть і розстрілюватимуть. Один із наших гуртків буде бойовим. Його аргументами стануть револьвер і граната, а завданням – визволення товаришів, що потраплять до рук ГПУ, та відсилення до пекла тих ворогів, кого буде потрібно. Я перебуватиму за кордоном, бо мене тут занадто уважно розшукують. Та і це для роботи вигідніше.

Коли вже почали по одному та по двоє розходитися, “начальник” покликав мене очима до себе.

– Тобі на Київщині залишатися не можна. Поїдеш на Поділля. Я тобі дам добрі документи і листа до свого чоловіка у Вінниці. Ти вчителювати зможеш?

– Не знаю. Ніколи не пробував.

“Начальник” на хвилину замислився.

– Ну, то підеш шкільним інспектором до якоїсь прикордонної волості. Ти знаєш стежки через кордон – будеш приносити мені вісті.

Хрест із квіток

Кондуктор на станції Київ-Товарний, діставши від мене п'ять мільйонів рублів на цигарки, сказав прийти до нього через дві години – він завезе нас на дрезині аж до Фастова. На пероні – повно голодних утікачів з Таврії та Херсонщини. Блукають, хитаючись, дитячі кістяки, обтягнуті майже прозорою шкірою. Визбирують із багна все, що можна проковтнути. Коло мертвої селянки сидять, притулившись до її тіла, двоє діток. Навколо них – гурт утікачів.

– Господи! – зітхає селянка, тримаючи немовля. – За які гріхи послав ти на нас таку тяжку кару?!

– Треба піти до начальника, – втручається друга, – щоб хоч би дітей до притулку забрали. З нас же хліб здирали й на детдоми теж.

– Заберуть, – бубонить глухо дядько у старій баранячій шапці. – На наш хліб он кацапенят повно з Расеї понавозили.

– Цієї ночі дев'ятеро отут Богу душу віддало, – звертається до мене молодиця із запалими очима. – Поскидали рано в товарний вагон та й повезли за станцію. Закопують десь, як псів, – без молитви. Господи! Коли б який поїзд уже відходив, щоб учепитися. Не чули? Кажуть, що на Поділлі та на Волині люди за хлібом так і не журяться. У нас раніше кожний господар на три роки запасу хліба мав. Торік весною повищукували, позабирали антихристи геть-чисто хто що мав. Залишили по фунтові збіжжя на день на кожного до жнив. А тут посуха вдарила. Народу вимерло – страх! Поїли все – і коней, і псів, і котів. Були такі, прости Господи, що й людським м'ясом живилися. У нас у селі одна вдова куму свою зарізала та дітей годувала. Приїхала з волості комісія ще за хлібом та й знайшла те м'ясо в бочці посолене. Забрали жінку та розстріляли, а діти попід плотами повмирали...

До нас підійшов хлопчина і, заклавши пальця до рота, уставився на мене великими чорними очима. В дитячих очах було стільки гіркої мудрості голоду й горя, що мороз пробіг по шкірі. Я мав у кишнях чотири пиріжки на дорогу, які купив за два мільйони на базарі. Перекупка запевняла, що вони з баранячим м'ясом. Та, напевно, воно було коняче або собаче. Може, й людське. Висіло ж на базарі оголошення ГПУ про розстріл торговки, її чоловіка і сина за те, що продавали пиріжки з трупів дітей. ГПУ попереджувало, що спіймані на таких злочинах негайно розстрілюватимуться.

Роздаю дітям пиріжки. Мій товариш віддає півхлібини. Через залізничну колію йдемо на Байкове кладовище. На лінії з рискалями працюють інтелігентні панночки-киянки у спідничках з мішковини і полотняних “балетках”. Усміхаються до нас. Ми з ними вже спілкувалися, коли йшли на станцію. Робота в них “дуже вигідна”... Щоб потрапити сюди, треба мати протекцію знайомих залізничників. Залізниця платить за вісім годин праці фунт хліба і три фунти картоплі. Усміхаючись ледь не крізь сльози, дівчата показували нам свої ніжні ручки з пікурами.

Майже всі гробівці на кладовищі розкриті, на дні кожного – спорохнілі кістки мерців. Їх повикидали з алюмінієвих і цинкових трун київські майстри, які шукали в гробівцях матеріал на рондлі (каструлі. – Ред.), пательні, кухлі, ложки. Ці кустарні вироби на київських базарах продавалися досить дешево.

Сідаємо втрюх на старій плиті. Зі мною хорунжий Калинівський і юнак Павлусь. Ми разом прибули з-за кордону. У Калинівського про-бита большевицькою кулею голова, через це півобличчя й око скрив-лені. Він має гарний тенор, любить співати і розуміється на цьому. Їде “вчителювати” на Звенигородщину.

Павлусь дуже гарний хлопчина. Має світле волосся, ясне обличчя, за-вжди усміхнені очі. Добре грає на кількох інструментах, любить музику і мріє стати композитором. Він нас тільки проводить на станцію. Сам залишається в Києві – вчитиметься в музичному інституті ім. Миколи Лисенка. Калинівський розкладає на плиті й сортує чималу пачку нот українських пісень, які зібрав і записав у таборі. Якщо не враховувати пари полатаної білизни, це було все його багатство, яке він віз із-за кор-дону. Склавши ноти, дбайливо запакував їх у большевицьку газету.

– Піснею легше промовляти до серця... Коли те село, де я буду, співа-тиме з душею ці пісні, тоді його можна буде вести до бою за Україну.

Павлусь замріяно всміхнувся.

– Я повчуся ще і напишу марш, що пориватиме до бою.

Обходимо цвинтар і, зробивши добряче коло, повертаємося на стан-цію. На березі невеличкої брудної річки, на низенькому горбочку, гра-ються двоє дітей років по вісім-дев'ять. Складають на траві хрест із кві-ток. Мені захотілося заговорити з ними. Підходжу і розпушую пальцями кучеряве волосся дівчинки.

– Маєш гарного чубика. Як тебе звати?

Дівчинка дивиться трошки здивовано.

– Я – Женя, а це мій товариш Андрійчик.

– Що це за річка?

– Це-е? Та це ж Либідь!

– Ли-и-ибідь?!

– Ну так, Либідь. Сюди ж приплили Дніпром три брати – Кий, Щек і Хорив. А у них була сестра Либідь. Вони ж заснували Київ! Хіба ви цього не знаєте?!

Вдаю здивування.

– Перший раз чую!

Дівчинка знизує плечима.

– Боже! То що ж ви знаєте? Може, ви й не знаєте, що Київ – столи-ця України?

– Е ні, це я вже знаю.

– А знаєте, – тупає хлопчина ногою до горбочка, – що отут закопані сім українських козаків, яких убили красногвардійці?!

Дивлюся на складений із квіток хрест, і серце стискається від болю й радості.

“Українізація” як спосіб боротьби

У губернському відділі народної освіти веснянкуватий жидок уважно переглядає заповнену мною довжелезну анкету. Перепитує ще раз, що я робив до 1917 року, до 1919-го, до 1922-го, яке моє соціальне походження, ставлення до большевицької революції, до комуністичної партії. Даю широкі пояснення, які його повністю задовольняють.

Зробивши на анкеті помітки й пришпиливши до неї подані мною документи, “товарищ” скривився.

– Добре, так-так, товарищ... У зв’язку з цією українізацією мусимо приймати на роботу багато українців... Але ж мусимо стежити, щоб контрреволюції петлюрівської не напхалося.

“Свій чоловік” переглянув у кабінеті виданий мені документ, що мене прийнято на службу і скеровано до одного з повітових відділів освіти на посаду волосного шкільного інспектора. Відмітивши щось у блокноті, видер чистий аркуш і написав на ньому назву вулиці й номер будинку.

– Запам’ятайте і порвіть. Зайдете ввечері й спитаєте Соню Барабаш. То наша дівчина. Це, знаєте, зручніше. Коли чоловік заходить до чоловіка, це може викликати підозру. А до дівчат і чекісти ходять – не про політику говорити. Там дам вам деякі інструкції.

Кімнатка в Соні чистенька, бідно, але зі смаком убрана. Над ліжком – Шевченко, на столику – невеликий портрет Леніна у вінку із засушених квітів.

“Свій чоловік” називав Соню “Сонечком”. Пояснив мені, що у вінницькому гуртку це її конспіративне псевдо.

Псевдо пасувало їй – вона була тепленька, ласкава, як весняне сонце. Працювала сестрою милосердя в міському шпиталі. Це теж підходило їй. Але мені було страшенно незрозумілим, що ця велика дитина могла робити в боротьбі, між людьми, які гралися в піжмурки зі смертю!

“Свій чоловік” інструктував мене:

– Багато шкіл ще не мають учителів. Сільські школи – на волосно-бюджеті, й приймати вчителів маєте право ви. Не беріть вчителів – дітей священників. Це переважно дуже добрий, національно свідомий елемент, але через пару місяців може бути чистка і їх усіх повикидають. Як трапляться вам поповичі та попівни, порадьте їм, так, між іншим, звернутися до мене. Я їх влаштую там, де не знають їхнього походження.

ня, а мовчатимуть про нього вони вже й без поради. Намагайтеся якнайбільше брати освічених, національно свідомих дітей з бідних селянських родин. Це найкращий, загартований елемент, бо більшість із них здобували освіту самотужки. Українізація шкіл має на меті прищепити українцям культуру з національною формою та інтернаціональним змістом. Ми ж мусимо виховати молоде покоління інтернаціональне за зовнішньою формою та національне за змістом. Але переконаний, що, попри волю червоних москалів і нашу, цей процес розвиватиметься стихійно. Наше завдання – пробуджувати й прискорювати його. Ось прописаний план шкільного політичного виховання. Під ним обома руками може підписатися комуніст – москаль, жид, латиш, – знання якого в національному питанні обмежуються політграмотою Бухаріна. Але будьте обережні з комуністами-українцями, особливо з галичанами, – ті мають нюх. Ви мусите знати душу кожного вчителя. Свою відкривайте лише тоді, коли це буде необхідно, й то тільки до 58-ї статті Кримінального кодексу. В такому випадку вас вважатимуть особою “з національним ухилом”, але на “сто відсотків совітським українцем, який не мріє про жодну контрреволюцію”.

Мене вже називали “товарищ інспектор”. Тимчасово мав не одну, а дві волості – аж 53 школи. Жив у величезному графському палаці. На першому поверсі містилася школа-семирічка. Половину поверху займали завідуючий школою із дружиною, дві вчительки й учитель. Друга половина (сім кімнат) належала “товаришу інспектору”, але з мене було досить й однієї кімнати.

Над нами, в надбудові дивної архітектури, мешкали сови, галки і горобці. Інші приміщення теж мали своїх мешканців. У блакитному залі з німфами і амурчиками мешкали страшенно нервові порося, когут з трьома курками і гуска – власність дружини директора. Товаришка Зіна зробила гнізда для своїх двох курочок у фортепіано з порубаним верхом і без струн (у господарстві знадобляться). В сусідній кімнаті Галюся влаштувала свою Рябеньку і Голошийку. Щоб хто не подумав, що вони займають цілу кімнату, відгородила для них куток двома старовинними родинними портретами, яким хтось повиколював очі й домальовував вугіллям різні “штучки”.

Учитель Анатолій Никифорович мав козу, але біс знає для чого, бо не доїлася. Через те що вона не хотіла йти мармуровими сходами на гору, він тримав її внизу в оранжереї. Їжу коза знаходила переважно в парку. Анатолій Никифорович, фахівець із довоєнних часів, мав довге брудне волосся і “поетичний ухил”. Коли на нього находило, він усаміт-

нювався до сусідньої з моєю кімнати, походжав з кута в кут і “творив вірші”, які відразу ж записував олівцем на стінах. Коли відходив, туди зазвичай забігали обидві вчительки, весело реготали і дописували до віршів в’їдливі зауваги. Та це Анатолія Никифоровича не зачіпало. Зішкрябавши ножом зауваги, писав далі. Крикливі “рантки” (зустріч закоханих. – *Ред.*) усіх курей з єдиним на всі “господарства” когутом відбувалися під моїми дверима. Через те я навіть жартома сварився з жінками. Зрештою, в ті двері через “невихованість” курей ходив рідко. Мав другий вихід – через скляну галерею на вулицю. У галереї я любив сидіти ввечері в плетену кріслі між двома сухими пальмами і мріяти про Славцю. Написав їй листа, що “для щастя” мені тепер бракує тільки її.

Для роз’їздів я мав бричку і пару досить добрих коней. Кожні два тижні навідувався до мене хтось зі своїх з міста. Тоді я виїжджав на кілька днів у прикордонні села. Вночі переходив кордон, спілкувався декілька годин з “начальником”, а наступної ночі вертався на “совтериторію”.

З початком шкільного року роботи навалилося, хоч до сусідньої волості вже прислали інспектора.

“Серцеві, дитино, не потурай”

Бричка зупинилася перед великим цегляним будинком школи. З учителькою, симпатичною кирпатенькою чорнявкою, зіткнувся у дверях класу. Вона мала дуже добре “соціальне походження” – була дочкою незаможника-селянина. Вчителювала в цій школі третій рік. Ми з нею вже коротенько бачилися.

Дітей у класі душ сімдесят, у віці 8 – 15 років, бо деякі вчилися після двох-трьохлітньої перерви. На стіні – великі портрети Леніна, Троцького і Зінов’єва. Переглядаю зошит зі списком учнів.

– Чи ви, товаришко, проводите з дітьми години початкової політграмоти?

– Так. Але дуже тяжко – немає ніяких підручників. От так загально... що сама знаю.

Учителька хвилюється. Зауважую, що робить якісь знаки дівчинці, яка сиділа на першій лавці. Та, зачервонівшись, нахилиє голову і вкидає за ковнір хрестик, що висів у неї на стяжці поверх блузки. Коли б на моєму місці був якийсь комуніст, “товаришка вчителька” дістала би на горіхи за те, що не бореться з “релігійним дурманом”.

Викликаю учня з останнього, третього року і тикаю пальцем на портрет Леніна.

- Хто це такий?
- Товариш Владімір Львч Ленін. Великий вождь робітників і селян.
- А це?
- Товариш Лев Троцький – наркомвоєнмор і великий вождь непере-
можної Червоної армії.
- А це хто?
- Товариш Зінов’єв – голова Комінтерну, великий вождь світового
пролетаріату.
- А як називається наша держава?
- Україна.
- Учителька занервувалася помітніше.
- Як я вам казала?
- Підносяться на лавках руки.
- Ну, скажи ти.
- Наша держава називається Росейская сіцілістическая фібіратівная
республіка...
- А що таке федерація?
- Це такий устрій, коли всі незалежні совітські республіки підпоряд-
ковані одному центрові в Москві.
- Ти хотів сказати “добровільно об’єднуються в одну спілку”? Ну, до-
бре... А чи такий устрій справедливий? – піднімаю старшого хлопця із
задньої лавки.
- Такий устрій справедливий, бо коли б увесь український народ за-
хотів, то може відділитися від Російської республіки і створити неза-
лежну ні від кого соціалістичну республіку.
- Сідай. А що таке Україна?
- Руки на лавках підносяться.
- Ну, скажи ти, – киваю на буцматого (повнощогого. – Ред.) хлоп-
ця.
- Той встав і витер пальцем під носом.
- Україна – це земля, на якій ми живемо, на якій жили наші вільно-
любні предки – козаки, які боронили українських селян від чужих панів,
що грабували наш народ і хотіли, щоб він на них працював, – випалив
учень і, шморгнувши пальцем із другого боку, подивився на учительку,
мовляв, чи добре я відповів товаришеві інспекторові?
- “Товаришка вчителька” зблідла.
- А хто такий Ленін? Росіянин чи українець?
- Росіянин.
- А Троцький?
- Гаврей.

– А Зінов'єв?

Хлопець мовчить.

– Ну, скажи ти, – звертаюся до другорічника.

– Гаврей.

– А звідки ти знаєш?

Хлопчина зиркнув на портрет.

– По носі видно.

– А хто створив науку про комунізм? – питаю третьорічника.

– Комунізм створили Марс і Єндельс.

– А хто вони були? Скажи мені ти, чорнява.

Циганкувата другорічниця встає.

– Марс і Єндельс були жиди.

Її підштовхують із двох боків.

– Не жиди, а євреї, – поправляє вчителька.

– А батько казав, що жиди, ще й пархаті.

Клас приснув сміхом і відразу ж споважнів.

“Грізно” дивлюся на дівчинку:

– А ти в школі всіх дурниць, що батько дома наговорить, не повторюй. Бо вчителька вижене тебе зі школи. Ну, а хто мені скаже, хто такий був Петлюра?

Підіймається декілька рук.

– Симон Петлюра – українець, контрреволюційний головний отаман українського війська, який не хотів віддавати большевикам України. Селяни його не підтримали, і він відступив зі своїми козаками у 1920 році за кордон, – відповідає один.

– А що таке Центральна Рада?

– Центральна Рада – то український контрреволюційний уряд, який український народ вибрав собі після Лютневої революції.

– Ну, досить. Розпускайте, товаришко, дітей та підемо до вас поговоримо трошки.

Діти проспівали “Інтернаціонал” і пішли.

У кімнаті вчителька теж хвилювалася, але я відчув, що вже з іншої причини, ніж у класі. Вона дружньо дивилася мені в очі й чекала, поки я заговорю.

Усміхаюся до неї.

– Вам цікаво, чому я питав учнів якраз те, що ви хочете, щоб вони знали?

– Так. Ви... ви...

Якесь слово застрягло в її горлі, й вона не могла його вимовити.

Беру її за руку.

– Хочете, я відгадаю те слово, яке ви не можете вимовити? Ви хочете запитати мене, чи я самостійник?

Вона одверто усміхнулася.

– Ні. Не вгадали. Я не могла вимовити слово “петлюрівець”...

– Вам треба змінити дещо систему. Я вам дам деякі вказівки. А то так, якби хто приїхав до вас чужий, можете засипатися. І взагалі треба бути обережнішою. Ви оце зараз так щиро відразу відповіли мені. А звідки ви знаєте, що я не чекіст і не розіграв з вами комедії?

– Мені серце сказало...

Кладу їй руку на голову.

– Серцеві, дитино, не потурай. Воно може обдурити й на Соловки завести.

У цей момент сталася страшна дурниця. Вчителька схопила мою руку, притиснула палко до уст, потім до грудей.

– Боже! Якби ви знали, як це важко! Третій рік! Коли це скінчиться?!.

Уже прощаючись, учителька соромливо затримала мене за рукав.

– Товаришу інспектор! Натисніть у волісполкомі, щоб мені платню видали. Мені ж за два місяці вже належить шість пудів жита й вісім пудів ячменю. Хай хоч половину дадуть. Я не маю що їсти. Позичаю у селян хліб та картоплю. Я б собі з дому привезла, якби ближче...

Українці та поляки Поділля

Населення пограничних повітів Поділля різко відрізнялося від населення Київщини або Полтавщини, та навіть і центральних повітів Поділля, де національна свідомість селянства була незрівнянно вищою. Найважчі часи здирання “развйорсток” ці повіти перебували або в прифронтовій смузі, або в запіллі українського фронту. Повстань тут майже не було, як не рахувати кількох активніших сіл, що “повставляли” при відвороті кожної армії, не виключаючи й української, щоб... відбити собі кілька возів цукру та солі. В “ідейному” плані кожне село виглядало приблизно так: десять-п’ятнадцять більш-менш свідомих українців, п’ятнадцять-двадцять “большевиків”, решта – ні те ні се: “моя хата скраю – не чіпай мене”. Всі мобілізовані до української армії, ще перед останнім її відступом, сиділи вдома. До Червоної армії большевики цього року вперше брали два річники. Большевики, як і раніше, організовано лазили по коморах за хлібом – на “продовольчий” та “цільовий” податки.

Верховодили в селах, звичайно, місцеві “більшевики”, зденаціоналізовані ще царською армією, де й набралися зовнішніх прикмет пануючої нації, та здеморалізовані революцією. Як не дивно, переважно походили вони із заможнішої верстви селянства. Бідніший селянин записувався до комнезаму, щоб давати менше або й не давати продподатку, але від якоїсь політичної активності ховався хоч би і за жінку.

Значний відсоток населення (а в поодиноких селах і переважна більшість) становили поляки. Всі вони були польськими патріотами. Це була виняткова заслуга католицьких ксьондзів.

У той час як православні священники, здебільшого малороси, налякані арештами й погрозами, відхрещувалися від всякого впливу на селян та шкільну дітвору, а зрештою, в національному напрямку і не могли нічого дати, в селах, де була польська школа, діти виховувалися в радикальному національному дусі. Цього не можна було робити в школі, тим більше що до польських шкіл парком (партійний комітет. – Ред.) присилав учителів-комуністів, але це робилося на потаємних годинах релігії у приватних помешканнях та в релігійних дитячих організаціях при костелі, – незважаючи на те, що вчителі всіма засобами, включно з допомогою ГПУ, боролися проти ксьондзів.

Коли поляк ішов, хоч би з чисто практичних мотивів, до комнезаму чи комсомолу, ксьондз у неділю прилюдно виганяв його з костелу, а до того, щоб, записавшись до комсомолу, не йти, як наказував статут, до церкви, подільський поляк ще “не доріс”. У селах з польським населенням безбожництва не було й сліду. В православних селах усі місцеві більшевики починали свою кар’єру з боротьби проти церкви і попа, якого “дорізували” податками. Ксьондз же сплачував їх сміючись: податок збирали для нього парафіяни протягом години.

Ворожість ксьондзів до більшевизму пояснювалася не тільки їхнім польським патріотизмом, а й відсутністю на шиї безпорадних попаді й попенят. Він рідко тримався хати, роз’їжджаючи весь час по селах своєї парафії. Особливо коли справа хилилася вже до арешту. Тоді знайти ксьондза чужому чоловікові було нелегко. Траплялися випадки, коли ГПУ, довідавшись, що ксьондза немає вдома, несподівано приїжджало в неділю до костелу, щоб арештувати його після служби Божої. Та... несподівано виявлялося, що службу править ксьондз з іншої парафії, а місцевий править сьогодні десь у третій. Коли ж ГПУ приїжджало вдруге, то ксьондз, переконавшись, чим пахне, в цей час був уже в Тернополі або Львові. На його місце прибував інший, який продовжував його

роботу. Арештований же ксьондз мав постійну матеріальну підтримку від парафіян і в тюрмі, і на Соловках, аж поки його не обмінював польський уряд на півдесятка арештованих комуністів.

Гешефт уповноваженого Єрофєєва

Найвищою владою у волості офіційно був голова “волісполкому”, та фактично владарював керівник волосної партійної організації – секретар “вол’ячейкі” латиш Лярзак. Хлопець він був непоганий. Сильно поважав самогон та українських молодичь, був захоплений, що у всіх школах діти гарно співають “Інтернаціонал” українською та знають, що “таваріц Троцкій – ето вождь непобедимой Красной арміі”.

Жили ми всі з ним досить дружньо. Заїжджав до нашого графського палацу. Галюсю попросив, щоб переписала йому українські слова “Інтернаціоналу” російським правописом, і почав від цього “українізуватися”. Дружині завідуючого навіть подарував до її “менажерії” (звіринця. – Ред.) реквізованого у попа (на закуску) індика. Натискав замість мене у “волісполкомі”, щоб учителькам вчасно давали зароблене збіжжя, і, як культурний кавалер, часом навіть завозив їм на своїй бричці мішки з платнею. Із селянками, які мали нещастя йому сподобатися, він поводився інакше, але в товаристві вчительок, навіть п’яний, любив говорити:

– Ви не думайте, что Лярзак какой-нібудь хам! Я із Латвії, а Латвія – ето Западная Європа – не то что ваша Хахляндія!

“Працювалося” з ним легко.

Та одного дня замість Лярзака у волості з’явився новий секретар “парт’ячейкі” – товариш Дацишин, галичанин, друг і приятель голови Подільського “губісполкома” товариша [Василя] Порайка. Наслідки не забарилися. Товариш Дацишин був чоловік аж дуже інтелігентний, розмовляв винятково українською, голос мав ласкавий, улесливий, під час розмови завжди потирав руки і з ввічливою, доброзичливою міною нахилився до співбесідника. В селах завів сексотів, зацікавився минулим учителів та вчительок, прагнув з’ясувати, про що вони розмовляють із дітьми і селянами, чи бувають у священників... Наказав, щоб учительський персонал брав активну участь у “політичній роботі”: разом з міліціонерами шукав захований селянами хліб, входив у “комісії” по викиданню родин священників з парафіяльних будинків і організації в них сельбудів та червоних кутків. Позабирав у драматичних гуртках п’єси старих українських авторів і на їхнє місце привіз із повіту новоспечені

большевицькі агітки українською мовою. Волость при ньому почала прибирати справжнє совітське обличчя.

Я сидів у своїй кімнаті й переглядав прислані з повіту розпорядження про ліквідацію неписьменності серед дорослого населення.

У коридорі почувся голос шкільного сторожа, що показував комусь дорогу до “товариша інспектора”. Двері без попередження відчинилися, і на порозі з'явилася кремезна постать у шинелі й кашкеті із зеленим верхом та червоною зіркою. Переступивши поріг, гість поклав на стілець течку і простягнув широку руку.

– Здравствуй, таваріщ інспектор! Я упалнамочений ГПУ і уезднаво военнаво савещанія Єрофеев. Імею к тебе маленькое дело, – заговорив він самарською московщиною.

Серце тривожно тьохнуло. Хотілося би не мати ні малих, ні великих справ з такими “високодостойними” гостями... Не знімаючи шапки, Єрофеев сів біля мене.

– Справа ось у чому, товариш інспектор. Я в повіті призначаю “ответчиков” з куркульських та контрреволюційних елементів у селах. Дай мені бумажку до своїх учителів, щоби вони секретарювали на зібраннях, які я буду скликати. Це, знаєш, для мене зручніше. Все-таки вчителі – народ переважно свій, совітський, а писарі сільрад – куркульські попихачі.

Від серця відлягло. Окрім того, запровадження в нашій місцевості “інституту відповідачів”, який в інших місцевостях України вже було введено, мене неабияк зацікавило.

– Добре, товариш Єрофеев. Дам тобі бумажку до вчителів, але я й сам можу тобі допомогти. Ти маєш свої коні чи на селянських?

– Та я мав спочатку верхового коня і піввзводу красноармійців для охорони. А потім роздивився, що села тут спокійні, бандитизму нема – чого ж, думаю, буду людей тягати за собою? Відіслав їх до штабу і тепер кожний раз виганяю для себе підводу.

– Я якраз вибираюся на інспекцію шкіл... Майже тридцять сіл можна об'їхати на моїй бричці. В кожному селі я і свої справи залагоджу, і, як схочеш, тобі можу посекретарювати на зборах. Наших куркулів давно пора трохи налякати, а то дозволяють собі забагато.

– Ну дивися, краще не придумаєш! Добре, що я до тебе зайшов. У тебе, товариш інспектор, жерти нема чого?

– Зараз буде. Роздягайся.

Посилаю сторожа, щоб дістав десяток яєць, кусень сала, квашених огірків та пляшку самогону. Коли яешня була вже на столі, витягаю з кишені пляшку.

– Ти, товариш Єрофєєв, як нащот дезінфекції желудка перед яєшнею?

Єрофєєв широко усміхнувся і запустив пальці в кудлату голову.

– Признаю, брат, признаю... Я тебе хотів запитати, чи не можна б достати, та... посоромився. Знаєш, комуністові не личить... Ти що, товариш інспектор, партійний?

– Ні. Позапартійний.

– Ну та воно, знаєш, бувають і комуністи сволочі, й позапартійні – добрі хлопці, справжні большевики. Мені дай склянку або кружку... Не люблю для горілки малої посуду. Мені, брат, один лікар казав, що рюмочками пити – для організму шкідливо.

Коли ми приїжджали до села, Єрофєєв брав у сільраді списки, за якими селяни платили податок за використання землі. Відзначав червоним олівцем кільканадцять прізвищ – тих, хто мав більше землі. Потім кликав якогось місцевого комуніста або комсомольця і випитував, хто із селян, хоч би й бідніших, виказує незадоволення совітською владою.

Коли список був готовий, збирався схід і Єрофєєв оголошував селянам наказ №2 “Всеукраїнської” військової наради: для боротьби з політичним “бандитизмом” та іншими проявами “контрреволюції” в українських селах встановлювався “інститут відповідачів”. Визначені особи відповідають усім своїм майном і життям за “порушення революційного порядку” або невиконання селом розпоряджень совітського уряду та військової влади. Коли в околиці села буде перервана телефонічна чи телеграфічна лінія, за жеребом буде розстріляний один відповідальний, а все майно його конфісковано. Коли поблизу села буде перервана залізнична лінія, розстріляють двох.

Коли буде поранений або вбитий червоноармієць, відповідальні потянуть жеребки з чотирма “смертними номерами”. За кожного вбитого надалі червоноармієця чи представника влади число засуджених на смерть селян прогресивно збільшувалося. Проголосивши наказ, Єрофєєв читав уже готовий “протокол” про визначення відповідальних, вигукуючи їхні прізвища. У відповідь з юрби чулися благання, плач жінок і дітей.

Одна копія протоколу залишалася в сільраді, другу Єрофєєв клав до своєї течки. З неї я потім непомітно переписував усі прізвища до своєї записної книжки. Дорогою знайомився зі змістом папірців, що були в течці. Для “начальника”...

Єрофєєв любив на сон грядущий з’ясувати, чи добрий у селі самогон гонять. Спали ми звичайно на одному ліжку і, як спати ще не хотіло-

ся, розмовляли. Щоб заімпонувати чекістові, я вигадував фантастичні плани і методи боротьби з “контрреволюцією”. Вони йому майже всі дуже подобалися.

– Знаєш, Горський, ти будеш добрим чекістом! Можеш зробити кар’єру, клянусь честю! Кидай свої школи... У мене в губвідділі ГПУ начальство – всі мої приятелі. Я через якийсь час переведуся до губвідділу. Хочеш, улаштую тебе? Проведемо тебе в партію. Ти мені подобаєшся, чорт забирай!

Кажу йому, що покинути тепер, серед шкільного року, не можна. А там, колись, як він буде вже у Вінниці в губернському відділі, приїду до нього – поговоримо...

У хвилину відвертості Єрофеев сказав мені під великим секретом, що невдовзі в наш повіт виїде оперативна “тройка” ГПУ. Тепер же порядки не ті, що були у 1919 чи 1921 році, розповідав він, коли найменша Чека (“Чрезвычайная комиссия”) мала право розстрілювати без суду кого захоче. Тепер у політичних справах проводить арешти й початкове слідство лише повітове ГПУ. А тоді відсилає в’язня зі справою до губернського відділу ГПУ. Там – знову слідство, після якого справу передають прокуророві, а той – незалежному від ГПУ губернському судові. Суд передає справу своєму слідчому. Словом – довга історія, та ще докази вини потрібні, щоб засудити. А по селах ще багато політично неблагонадійного елемента. Отож ГПУ отримало дозвіл вислати у повіти спеціальні загони з трьома чекістами-“суддями” на чолі кожного, які на місці, без псування паперу на слідство, просто вистріляють усіх підозрілих.

Похваливши перед Єрофеевим “мудрий” замір ГПУ, я подумав, що мені треба скоріше побачитися з “начальником”.

“Відповідальні” в селі вже були визначені, самогон на моє прохання (бо Єрофеева боялися) було принесено, і ми сіли вечеряти. В цей час господиня викликала мене до кухні й сказала, що хтось хоче зо мною бачитися. Чекає у сінях. У темних сінях застаю знайомого місцевого селянина, свідомого українця, син якого пішов з українською армією за кордон. Цього селянина Єрофеев завів у число відповідальних. Коли Єрофеев складав список, я цього не зауважив. Якби зауважив, то під якимось приводом умовив би його не заносити до списку, вже й думав, як справу поправити.

Дядько був сильно схвилюваний.

– Рятуйте, товариш інспектор. Таж у випадку чого мене першого розстріляють...

– Заспокойтесь, щось зробимо.

– Може, той... – зашепотів дядько, – я приніс... ось тут... батьківські ще... сто рублів золота. Може б, якось товаришу уповномоченому...

Я хвилину думав.

Чим я ризикую?

Із захмелілим Єрофеевим це завжди можна обернути на жарт.

– Давайте сюди п'ятдесят рублів і зачекайте.

Товариш уповноважений якраз заїдав синьою цибулиною склянку самогону. Підходжу до нього й показую на долоні п'ять золотих десятиок.

– Єрофеев! Ти такі “гудзики” любиш?

– Диви! Де ти їх узяв?

Пересипаю червінці на його долоню.

– Де не взяв! А хочеш їх сховати до кишені?

Єрофеев дивиться на мене із запитанням.

Виймаю з теки сьогоднішній протокол і, відшукавши потрібне мені прізвище, перекреслюю його червоним олівцем.

Єрофеев поглядає то на мене, то на протокол і заливається реготом.

– Так це той дурень дав, щоб його виключити? Ха-ха-ха-ха!

Потім ховає до кишені золото й, взявши олівець, старанно замазує прізвище.

– Слухай, Єрофеев! А як ти думаєш, яку б причину його звільнення вигадати, щоб інші одинадцять не запротестували?

– Гм-м... Кажеш, інші одинадцять? А як ти думаєш – чи в них теж такі “гудзички” є?

– Думаю, що мають, а хто не має, то позичить, продасть усе, з-під землі дістане.

– Той, певно, чекає? Так ти скажи йому от що... Нехай він збере в усіх по п'ять таких “гудзиків” і принесе мені завтра. Ми тоді складемо акт, що село благонадійне й визначати відповідальних немає потреби. Це моє право. Та скажи: щоб ніхто з них навіть жінці не казав, бо як довідається ГПУ, то лише за те, що вони золото мали й державі не здали, розстріляють усіх без жеребків.

Коли я повернувся із сіней, Єрофеев усміхнувся.

– От ти, товариш Горський, дивишся і думаєш: ну й падлюка цей Єрофеев! Продає советскую власть. А я тобі кажу: роблю це з чистим сумлінням комуніста й чекіста. Минулого року я на Київщині неподалік Черкас “ответчіков” призначав. Так там за вагон “гудзиків” не звільнив би нікого. Бо там скільки ми не стріляли їх, а й досі ще в нас стріляють. А тут, у цих селах, так “ответчікі” потрібні, як вухо на носі. Кого треба

“опертройка” і так постріляє, незалежно, чи він буде в “ответчіках”, чи ні. І бачиш, як то все добре повертається: і дядьки будуть спокійно спати, і Єрофеев користь матиме.

Він витягнув з кишені і бренькнув золотими монетами.

– Хороші штучки, я тобі скажу, хоч і капіталістична вигадка. За них – що хочеш! Дочку в рабина купиш...

Другого ранку було складено акт, що “ответчіков” у цьому селі призначати немає потреби. Єрофеев дістав ще триста з лишком золотих карбованців, бо, попри найщиріше бажання, по п’ятдесят усі дати не змогли. Найбагатший з усіх звільнених “куркулів” мав 7,5 гектарів землі – в інших місцевостях України його б вважали незаможником.

У наступних селах історія повторювалась...

“Метод Ріхтера”

Ми сиділи вдвох у хаті голови сільради. Єрофеев переглядав списки платників податків, а я – справу з ремонтом школи, який вчасно не зробили. У двері хтось постукав. Єрофеев одірвався від списків.

– Давай, давай! Без панських штучек!

Двері відчинились, і до хати зайшов товариш Дацишин.

– Перепрошую... Пробачте... Я, здається, перешкодив вам у праці... Мені дуже приємно завітатися з вами, товариш уповноважений. Я секретар місцевої парторганізації. Я, пробачте, сподівався, що ви, як комуніст, по приїзді до волості завітаєте до нас... Я приїхав сюди в своїх справах, довідався, що ви тут, і зайшов познайомитись.

Привітавшись з Єрофеевим, Дацишин тепло простягнув руку мені.

– Моє поважання, товаришу інспекторе! Я заїжджав до вас, та мені сказали, що ви поїхали по школах. Довідуся, що ви і свої справи залагоджуєте, і товаришу уповноваженому допомагаєте. Похвально...

Поговоривши трохи про “куркулів”, попів, незаможників, “контрреволюційну шовіністичну інтелігенцію”, Дацишин попрощався, попросивши ще раз вибачення за перешкоду.

Єрофеев іронічно-злісно подивився йому вслід.

– Ох і сволоч, видно! Коли ти комуніст, так ти зайди й скажи: “Здоров, Єрофеев! Ти що, собачий син, комуніст – приїхав до волості на роботу, а до мене не зайшов! Статуту партії не знаєш?!” А то: “Перепрошую... пробачте... мені дуже приємно...” Знаємо ми таких хрущів! Він сьогодні з тобою по чарці вип’є, а завтра на тебе донос у контрольну комісію напише, що ти дискредитуєш компартію і в дрібнобуржуазне

оточення востаєш. Ти, товариш Горський, гляди, не проговорись йому за “гудзики”. Це справа дрібна, а розстріляти за неї у два щоти можуть... Дядьків я знаю. З них вогнем не випечеш, щоб признався.

– Будь спокійний, товариш Єрофєєв. Зрештою, я з ним зовсім не в добрих стосунках...

Об’їзд волості закінчився – Єрофєєв від’їжджав до повітового міста. Віз із собою чотири тисячі з гаком золотих рублів. На прощання уповажений присунув до мене п’ятсот рублів.

– Ховай, товариш Горський. Пригодяться...

Відмовлятися не можна було, виглядало би, що я хочу мати перед “саветской властю” чистіше сумління, як комуніст-чекіст Єрофєєв. Занесу їх до “начальника”, придадуться...

Єрофєєв дав мені свою адресу.

– Як будеш у місті, заходь. Переночувати можеш. Як щось до ГПУ треба тобі буде, з приємністю для тебе зроблю. Та гляди: про “гудзики” нікому нічичирк!

Перевівши організацію гуртка “ліквідації неписьменності” в селі поблизу кордону, залишаю там свого візника з бричкою і кажу, що до сусідніх сіл пройдуся полями з дубельтівкою. Певно, заночую десь і повернуся завтра ввечері або післязавтра вранці.

Усю ніч я розмовляю з “начальником”...

Наступного вечора, пізенько вже, відразу по переходу кордону, заходжу до хати, де залишив візника, й застаю там товариша Дацишина.

– Моє поважання, товаришу інспекторе! А я вас по всіх селах шукав і не міг знайти. Де ви були?

Голос у нього такий “натуральний”, “між іншим”, тільки очі ловлять моє враження. Усміхаючись, оповідаю натяками, що використав відсутність чоловіка однієї гарної молодички на хуторах і, грішним ділом, заночував і заднював там.

Він сміється, каже, що мусить з’ясувати зі мною справи деяких шкіл, але я інтуїтивно відчуваю, що він запідозрив, що я був за кордоном.

Через день я довідався, що Дацишин удосвіта поїхав кіньми до повітового міста. Буде там в обід... Сідаю до потяга на найближчій станції і о п’ятій годині заходжу на квартиру до Єрофєєва. Він якраз відпочивав після обіду.

– Здоров, Горський! Добре, що ти приїхав. Слухай, у тебе цими днями не було якого конфлікту з тим лакованим комуністом?

– Яким це?

– Ну, з тим, Дацишиним...

– А-а! Шматок лайна. Застав мене в одному селі, що я випивав із хлопцями в школі. Наробив лементу, що доведе до відома відділу освіти. Ну, а він до однієї моєї учительки нахабно пристає, не дає їй спокою. Так я тоді висварив його добре і сказав, що доповім про це в парком. Посварилися добре, певно, мститиме... А чому ти питаєш?

– Ну, бачиш! Я відразу здогадався, що між вами щось сталося. Сідай. Тільки це між нами, розумієш? Мене сьогодні питає наш начальник секретно-оперативної частини Зільберман. Знаєш, такий... жидівський жид! Сам контрабандою торгує й хабарі від жидків-пачкарів (контрабандистів. – *Ред.*) бере, а щоб когось із товаришів-чекістів у тюрму запакувати, так і зирить! Так ото сьогодні о третій годині питає мене: “Ти, – каже, – товариш Єрофєєв, їздив по тій волості, знаєш там шкільного інспектора та учителів... Зайдеш до мене завтра, розглянемо разом одну сводку (донос. – *Ред.*). Сказав мені, що сьогодні зайшов до нього Дацишин і оповів, що у вашій волості є контрреволюційна організація, що вчителі ведуть шовіністичну агітацію серед дітей та селян, а ти навіть за кордоном в “організаційних справах” буваєш... Ну, я собі так і подумав, що ви посварилися і він починає під тебе рити. Це, брат, у нас часто трапляється... Сьогодні Дацишин не мав часу – спішив у фінвідділі гроші для волості одержати, а у Зільбермана два засідання – звільниться аж о десятій. Так вони умовилися, що Дацишин увечері напише все, а Зільберман по десятій зайде до нього і забере. Завтра разом розглянемо. Ти тільки не хвилюйся. Тепер, брат, щоб засудити, треба докази. Але, знаєш, арештувати на декілька днів можуть. Я буду говорити, що це все дурниці – особисті порахунки, але якби що, то ти того... не згадай часом про “гудзики”... За це, брат, вкатають і тобі, і мені по самі вуха.

– А-а, дурниці! Свищу я на Дацишина! Щоб арештувати, треба мати підстави. Із старого большевика – контрреволюція?! Ти що, Єрофєєв, робиш увечері?

– А нічого! Може, до кіна або де на чарку підем?

– Знаєш що... Я прийду до тебе о сьомій. Підемо до знайомих учительок. Гарні дівчата. На гітарі пограють, поспівають, чаю нап’ємося, а може, й чарку маленьку спорудимо...

– Амінь, товариш Горський! Ночувати ти, звичайно, до мене підеш.

“Колю” я застав удома. Клеїв із кольорового паперу ковпаки для дітей господині. “Коля” був членом гуртка бойовиків. Виглядав на середнього росту борця з цирку. “Коля” мав свою коротку історію: з духовної семінарії у Полтаві його вигнали за те, що вибив чотири зуби

поліцейському, який хотів розборонити бурсаків і кадетів, що билися навкулачки. Під час Світової війни, звичайно, став старшиною. З української армії потрапив до большевиків у полон, але мав щастя втекти. Та до армії вже не повернувся. В Києві став працювати вантажником на пристані. В 1921 році був випадково арештований Київською Чека. Вважався звичайним в'язнем, і його брали на роботу до гаража – ладувати вдосвіта на вантажне авто тіла розстріляних за ніч. А тоді був у київській Чека комендант – жидок Ріхтер. Він любив засуджених до смерті вбивати особисто, але не стріляв їх, як звичайно це робилося, в потилицю, а, пропустивши роздягнутого смертника вперед, одним махом розм'яжджував (розтрощував так, що мозок розлітався. – Ред.) йому голову люфою від рушниці. Люфа була всередині заповнена оловом. Чекісти, що працювали з в'язнями “по очистці гаража”, оповідали, як Ріхтер майстерно розбиває голови, а ілюстрацією були голови вбитих.

“Коли” той “метод” чомусь припав до серця. Коли його звільнили, він вишукав десь люфу від австрійського “Манлінхера”, обрізав її англійською пилкою, налив досередини розплавленого олова, доробив дерев'яну галочку, зафарбував у вишневий колір – вийшла симпатична паличка. Наступного вечора, зустрівши у глухому провулку чекіста, відправив його на інший світ “методом Ріхтера”. “Спорт” цей йому сподобався, і якийсь час у Києві траплялися випадки, що сильно нервували чекістів.

У Києві “Коля” працював урядовцем у повітовому відділі державного страхування і... нудився. На боротьбу він мав оригінальні погляди. Він вважав, що кожний свідомий українець мав зробити подібну паличку і щовечора розтрощити голову бодай одному большевиківі. Та невдовзі “начальник” суворо заборонив це робити з власної ініціативи...

Випроваджуємо за двері четверо дітей і сідаємо з “Колею” в куточку, на отамані з випнутими понад обшивку старечими ребрами.

– Коля... Ти знаєш той заїзд, де зупиняються підводи з нашого волвиконкому. Ввечері там блимає лише маленький ліхтар біля коней. По лівій стороні, перші двері від ринв – кімнатка, яку жид надає приїжджим “панам”. Сьогодні в ній ночує Дацишин. Він, певно, вже пише донос на наших людей. По десятій годині вечора начальник секретно-оперативної частини ГПУ Зільберман має зайти до нього дорогою із засідання і забрати донос. Між дев'ятою і пів на десяту ти з порожньою валізкою зайдеш непомітно до заїзду. Дацишин одержав сьогодні гроші для волвиконкому, і двері, напевно, будуть защепнуті зсередини. Револьвер у нього теж буде під рукою. Послухаєш під дверми, чи в нього

нема кого, постукаєш і скажеш, що ти з дорученням від товариша Зільбермана. Коли зайдеш до кімнати, то вирішуй сам, чи говорити з ним, чи відразу дати по голові. Тоді защепнеш двері, забереш усі папірці й зробиш враження фахового грабунку. Годинник, срібний портсигар і перстень укинеш у добре місце. Гроші й речі відразу спалиш. Папірці переховаєш у надійному місці на день. Побачимося післязавтра. Як іти-меш до заїзду, доручиш жевжикові, щоб слідкував за тобою. Як щось перешкодить або щось станеться, він має зараз же бігти на Поштову, викликати мене і сказати. До одинадцятої я буду в Олі й Ганнусі з одним чекістом. Якби щось... мушу завтра рано бути вже за кордоном.

“Коля” закопивив нижню губу.

– Якби щось перешкодило мені до десятої у заїзді, то я “погладжу” по дорозі Зільбермана і донос заберу. А до Дацишина навідаюся пізніше. Якби на мене наскочили після роботи, залажу десь під стіну і починаю спорожнювати магазинки двох револьверів. Тим часом спалю папірці. Останню кулю засмалю собі у лоб.

– То вже як тобі сподобається.

Вернулися ми з Єрофєєвим від дівчат по одинадцятій. На столі лежала записка від вартового коменданта ГПУ із зазначеним часом – 22.45. Єрофєєв мав негайно прибути до відділу. Єрофєєв, не роздягаючись, пішов. Лягаю у плащі на ліжку. Нема сумніву, що викликали його у зв'язку із вбивством Дацишина. Але чи все в порядку? У мене “засвербіли п'яти”. Треба наживати поки не пізно. Та віра у “Колю” перемагає. Роздягаюся і лягаю, хоч так і не заснув. При кожному шелесті за дверима рука мимоволі лізе під подушку до револьвера. Під ранок прийшов Єрофєєв.

– Ну, Горський, твій Дацишин – фю-фю-у! – дряпнув увечері до бабуні...

– Що ти кажеш?! Утік до Галичини?

– Який чорт! Ноги простягнув...

– Помер?

– Шльопнули...

– Хто?

– А чорт їх знає! Видно, якісь одеські “гастролери”, бо робота, брат, чиста як скло. Він сьогодні одержав у фінвідділі сімдесят мільярдів совітських грошей та вісімсот доларів по чеку Порайка. А вони, видно, вислідили. Забрали гроші, речі, навіть шкіряну куртку і черевики. З голови – я тобі скажу – кремовий торт... Щоб у Києві, то я поклявся би честю революції, що це Ріхтерова робота... Ніхто нічого не чув, аж поки

Зільберман не зайшов. Підняли на ноги все ГПУ, міліцію, кримінальний розшук, арештували всіх підозрілих, та, видно, не такі хлопці робили, щоб знайти їх. Кримінальний розшук прислав старого, царського ще, шпіцля (шпики, агента. – *Ред.*) із собакою... Пес покрутився і назад до трупа вернувся. Шпіцель тільки рукою махнув: “Це, – каже, – одеські фахівці у нас побували. В кімнаті тільки один був, та й той після роботи у вбитого черевика взувся...”

Єрофеев знизив голос.

– А сводку на тебе він, певно, теж до течки з грошима поклав. А може, ще тільки збирався писати, бо на столі лежав чистий папір і розпочатий лист до товариша Порайка.

“Спи, дорогий товаришу!”

“Коля” задоволено погладжує неголене підборіддя.

– Мільярди я спалив, бо то барахло, та й новими пачками він одержав. Міг фінвідділ серію занотувати. А долари пощо палити? Придадуться...

Переглядаємо папірці Дацишина. Відкриваю маленьку таємницю, чому він, друг і приятель всесильного Порайка, сидів на такій незначній посаді біля кордону. “Коля” захопив із собою одну з пачок, які Дацишин того дня десь одержав. Переконався, що вони всі однакові. Були то запаковані по тисячі штук летючки Центрального комітету КП(б)ЗУ. У летючці “Комуністична партія большевиків Західної України” вихваляла на всі боки большевиків та закликала галичан боротися за приєднання Галичини до “батьківщини світового пролетаріату”. Закінчувалися звичайно: “Хай живе III Інтернаціонал, хай живе тов. Ленін, Червона армія” і т. п. Друковані були на тонкому заграничному папері. Датовані: “Львів, 1 листопада 1922 року”.

У записній книжці Дацишина, в листах і квітарах (зошит обліку розписок. – *Ред.*) були цікаві речі. Товариш Дацишин одержував агітаційну комуністичну літературу і долари через спеціального кур’єра з Харкова жидка Гельптуха, який залишав її в повітовому паркомі. Отримував долари й через повітовий фінансовий відділ за спеціальними чеками, підписаними Порайком. До нього приходили “свої люди” з Галичини, брали літературу й долари, а залишали звіти за проведену роботу і витрати. Завдання для агентів у Галичині, занотовані в записній книжці, виявляли коло питань, важливих для ЦК Комуністичної партії, контррозвідки ГПУ і розвідки Червоної армії.

Переглянувши папери, я вже не дивувався, що Дацишин так швидко мене розшифрував. Бо був фахівцем підпільної праці. В написаному вже і захопленому “Колею” доносі Дацишин висловлював досить влучні припущення та наводив низку дрібних фактів, що багато могли сказати такому фахівцеві в національних справах, яким у повітовому ГПУ був заступник начальника поляк Камінський. Їх цілком вистачило б для того, щоб “опертройка” вистріляла у волості чимало людей.

Найцікавішим був розділ про галичан – В. та Р., колишніх старшин. Один із них працював діловодом у “волісполкомі”, другого я взяв на посаду вчителя. Дацишин писав, що знає їх ще з Галицької армії як “запеклих шовіністів”, що в час, коли Галицька армія була з большевиками, вони провадили в частинах противольшевицьку агітацію, що вони і тепер використовують своє службове положення для “контрреволюційної” пропаганди, приховують те, що були старшинами (зареєструвалися як рядові стрільці), та що з розмов з ними він запідозрив, що вони мають замір утекти за кордон.

Перечитавши кожний папірець та зробивши невинного вигляду шифровані нотатки, вкидаю все разом з доларами у піч – занадто вже пильно шукало ГПУ учасників нападу, щоб можна було залишати найменший доказ. “Колі” раджу закинути десь або заховати подалі свою “паличку”. Думку про напад з метою грабунку чекісти відкинуть, як тільки у справу втрутиться Порайко.

Ховали Дацишина з трьома оркестрами, звичайно, без священика. За труною йшли голова “губісполкома” товариш Порайко, представники повітового паркому, виконкому, ГПУ, голова нашого “волісполкома”, “волвоєнком” і я. Позаду тягнулися співробітники повітових установ. “Коля” йшов між страховиками. На вулиці ми не зналися... На кладовищі товариш Порайко виголосив промову:

– Спи, дорогий товаришу! Ти по-геройськи загинув на комуністичному фронті! Ти впав у боротьбі за визволення трудящих мас усього світу і своєї рідної Галичини! Закордонна буржуазія заплатила золотом продажним убивцям за твоє дороге для нас життя. Прийде час, і ми відплатимо їй кров'ю і вогнем!

Потім виступив харкавий жидок, секретар повітового паркому, і наплів купу дурниць, “заїхавши” аж до Китаю та Індії, “визволяв” він і поневолені негритянські маси в Африці, які “спішать” під червоні прапори Інтернаціоналу. Виступали ще і ще. Наприкінці несподівано з гурту страховиків вийшов... “Коля”. Він виголосив таку теплу промову, що товариш Зільберман, який стояв поблизу ями, завзято зашморгав но-

сом і заоперував під ним хустиною. Закінчив “Коля” побажанням, щоб ГПУ якнайскоріше впіймало винуватців смерті товариша Дацишина та немилосердно покарало їх.

“Ви ГПУ не боїтеся зовсім?”

Чотири чоловіки в кашкетах із зеленими верхами розкидали речі, переглядали папери та книжки. Не знайшовши нічого цікавого, вивернули мої кишені.

– Таваріщ! Ви арестовани.

У комендатурі ГПУ чекіст-латиш, заглянувши ще раз до кишень, чобіт та за пазуху, сів заповнювати постанову про арешт. Зазначивши дату (3 квітня 1923 р.), підсунув до мене листок.

– Прошу прочитати і підписатися.

Переглядаю... “Обвинувачується за §58 Кримінального кодексу”.

Пригадав зміст того параграфа: “Приналежність до товариств та організацій, що ставлять собі за мету повалення советської влади або відрив від Російської Соціалістичної Федеративної Республіки частини її території... карається найвищою мірою соціального захисту – розстрілом, з конфіскацією всього майна. За пом’якшуючих вину обставин – тюрмою із суворою ізоляцією на термін не менше трьох літ та позбавленням громадянських прав”.

З комендатури повели відразу на допит до кабінету самого “начсоч” (начальник секретно-оперативної частини. – Ред.) “таваріща Міхаїла” – Менделя Зільбермана. З його запитань виніс переконання, що мене арештували на підставі його розмови з Дацишиним ще взимку та пізніших донесень таємних агентів, яким була доручена “розробка”. Арешт не мав нічого спільного зі смертю Дацишина. Фактичних доказів вини чекісти, очевидно, не мали, бо Зільберман сердився і кричав, щоб я признавався. Почувши від мене, що коли він не заспокоїться, то я не говоритиму з ним, покликав вартового коменданта.

– Замкнути в перший номер і відкрити піддувала!

На сходах роздумую над тим, що це за “номер” з “піддувалами”.

Виявилось, це звичайний клозет, але без раковини, замість неї – стілець. Рура в долівці закрита дерев’яним кружком. Комендант той кружок зняв і забрав його із собою. Потягло смородом.

Спати в “номері” можна було, лише сидючи на стільці та впершись плечима в одну стіну, а колінами в другу.

Холод був собачий. Не можна сказати, щоб три ночі й три дні, які провів у “першому номері”, належали до приємних спогадів...

На третю добу, під вечір, хтось просунув у дірку в дверях десять цигарок, потім сірники. Припадаю оком до визірки й бачу широке обличчя Єрофеева. Киває пальцем, щоб наставив вухо.

– Я тільки що приїхав із Вінниці. Не бійся – нічого страшного. Отоді Дацишин на тебе наговорив, а Зільберман дав сексотам завдання стежити за тобою. Ну, а ті, як звичайно, понаписували всяких дурниць... Із Зільберманом не хочу говорити, бо то баран, а як переїдеш до Вінниці, там тебе звільнять одразу. Тільки той... дивись, про “гудзики” мовчи... Зараз я віддам розпорядження, щоб тебе перевели до загальної камери, бо... мені це помешкання потрібне для жида-пачкаря, якого я веду справу.

Через годину один з чекістів, молдаванин, вів мене через подвір'я до загальної камери, що містилася в окремому будиночку.

– Тебе що, товариш Єрофеев раніше знав?

– Були знайомі.

– Він казав мені, що Зільберман шие тобі липову справу... Мда-да-а... То, брат, такий... Він мені за два тузіни (дюжини. – Ред.) дамських панчох заграничних кримінальну справу причепив був. Добре, що товариш Єрофеев з начальником переговорив і той сказав припинити, а то б парився місяців шість. А сам контрабанду з кордону автом возить. Ти, браток, замерз, як я бачу. Нічого. Зараз улаштую тебе, нагрієшся...

Арештантське приміщення починалося коридорчиком, у якому сидів на столі вартовий чекіст із ключами, потім – передпокій, де стояли діджа з водою і п'ять величезних бляшаних “нічних посудин”. За ним – жіноча камера, а за нею чоловіча. Між цими камерами двері не зачинялися, бо чоловіки мусіли ходити до “передпокою” через жіночу. Жіноча камера була загальною подвійно: чоловіки, арештовані зі своїми дружинами, мали дозвіл спати на жіночих нарах. Крім того, спав там і священник, бо був старенький, ще й мав хворе серце, та арештований за щось чекіст – бо... був чекіст.

Молдаванин перейшов зі мною через жіночу і зупинився на порозі чоловічої.

– Що, у вас місця на нарах нема?

У відповідь загуло півкамери:

– Товариш комендант! Дозвольте спати на підлозі в жіночій. Там ще й на нарах може пара чоловік уміститися, а тут на підлозі нема де усім лягти.

Молдаванин, нічого не відповівши, обернувся до жіночих нар. Скраю під стіною, накрите з головою блакитною шовковою ковдрою, лежало щось аж надто солідне. З-під ковдри виглядали величезні ноги. Чекист потягнув ковдру. Показалося “личко” під копицею кучерявого русого волосся та геркулесівські рамена. Коли “личко” розкрило очі, молдаванин привітно усміхнувся.

– Товариш Роза! Може б, ви посунулися трішки від стіни і примістили коло себе цього товариша? Та позичте, поки йому принесуть, краєчок матраца і ковдри – бідолаха заkostenів у “першому номері”...

Роза глянула на мене зі співчуттям.

– Перший номер... Щоб він провалився разом з вашим Зільберманом! Я у ньому за два дні, може, з десять кілограмів втратила.

Потім, струснувши нарами, відсунулася від стіни і загнула край ковдри.

– Лізьте грітися. Я вже знаю, як то після першого номеру...

Моею сусідкою виявилось Роза Фінкель – дочка колись дуже багатого жида-фабриканта. Була це знаменитість повітового міста, про яку я чув раніше. Славилася тим, що чотири роки тому, коли мала ще тільки чотирнадцять літ, важила дев'яносто кілограмів. Три роки тому при відступі польської армії втекла з якимсь майором за кордон. Тепер арештована за зворотний перехід кордону.

Загрівшись та наслухавшись оповідань Рози про життя за кордоном, іду до чоловічої камери, де лунали пісні й регіт. В'язні розважалися: “різали дуба”, “будували паровоз”, “розмовляли по телефону” і т. д. Жертвами тих злих забав були новачки, що не знали ще всіх арештантських премудростей.

Майже половина в'язнів – перебіжчики-галичани. Підсідаю до елегантськи одягненого молодця. Довідуся, що це бухгалтер Брояківський із Дрогобича. Мав прекрасну посаду в нафтовій фірмі, та покинув її і перебіг на “радянську” шукати щастя і слави. Кажу йому, що більшої дурниці він зробити не міг. Брояківський не погоджується.

– Але – що?! Прецінь я розумію, що мусять перевірити, чи я не ворог часом... Але я, пане-товаришу, є прихильником соціалізму. А до того я приніс листа до Порайка від його шкільного товариша, який мене поручає.

– Добре, добре... Як я чую із розмов, так оті два студенти перебігли, бо хочуть замість польського війська піти до “української” школи червоних старшин... А оті голодранці шукають тут заробітку і кавалка хліба... Чого ви шукаєте?

– Пане-товаришу! Я працював у французькій фірмі, мав двіста доларів місячно. Можна жити – правда? Але ж я там не мав жадної перспективи! Я скінчив університет, знаю мови. Та що з того, коли для мене там замкнуті дороги до якоїсь ширшої праці, через те що я українець. А я хочу прикласти свої знання для праці на добро свого народу! Я ж можу провадити якусь поважну громадську, політичну роботу. А чи ж мені поляки дозволять?! Тут, у своїй державі, – зовсім що іншого! Тут, прошу вас, я, українець, можу авансувати навіть на міністра або народного комісаря.

Я дружньо плеснув “кандидата в міністри” по плечу.

– Дурний тебе, брате, піп хрестив...

(Пан Брояківський, як мені відомо, утік у 1925 році назад до Галичини і вдовольнився скромною кооперативною працею. Як потрапить йому до рук ця книжка, прошу не сердитися... Нема за що. – Ю. Г.-Г.).

Тюремний підвідділ Подільського губернського відділу ГПУ, окрім двох жіночих, мав вісім камер, зроблених із звичайних кімнат приватного будинку. Містилося в них близько 400 в'язнів, які перебували під слідством.

У моєї невеличкій камері було сорок чоловік усіх “класів”: священики, вчителі, службовці, селяни, навіть два “пролетарі” з Вінницької електровні. Вікно знадвору було закрите дерев'яним щитом, і температура в камері була така, що, здається, якби був пісок, можна би пекти яйця, – як у Сахарі.

Справу мою передали слідчому Якову (тобто Янкелеві) Зільберману – рідному братові Менделя Зільбермана. Арештанти, що перебували вже в тюрподі по кілька місяців, вітали мене – казали, що Зільберманові доручають тільки неповажні справи, та й взагалі його у ГПУ терплять лише через те, що його швагер є членом Ради народних комісарів України. Дурнішого слідчого я справді у ГПУ не зустрічав, ні до того, ні після того. Зовнішній вигляд: низьке прищувате чоло, круглі баранячі очі, круглий ніс, що наперекір усім вимогам раси задирався догори. Коли він покривленими на всі боки літерами писав протокол допиту, то прикушував вивалений на нижню губу язик і безперервно шморгав носом, підтягаючи назад те, що непрохано з нього вилазило. Коли говорив, гаркавив немилосердно.

Перший допит виглядав так:

– Товариш Горський! Попереджую вас, що я вже все знаю. Я хочу, щоб ви признались самі – тільки для того, щоб вас легше покарали.

– Ну добре, добре... Але я нічого не знаю!

– А я вам кажу, що я все знаю!

– А я повторюю, що не знаю нічого сінько.

Товариш Зільберман витяг з кишені бельгійський браунінг і, витягнувши руку через стіл, замахав ним перед моїм носом.

– Признавайтесь, бо я вас застрелю!

– Заховайте револьвера, бо, поки ви його наладуєте, видеру і викину за вікно.

– Він заряджений!

– Брешете, бо шпиндик догори стоїть.

Зільберман глянув на шпиндик і сховав браунінг.

Потім зморщив брови і уважно глянув на мене.

– Ви мені сказали, що я брешу?

– Я хотів сказати, що говорите неправду.

– Будете признаватися?!

– У чому?

– Що ви петлюрівський організатор!

– Я старий большевик.

– Будете признаватися?!

– Не кажіть дурниць...

– Ходімо! Я вам покажу, де раки зимують!!

У тюрподі Зільберман підкликав вартового.

– Замкнути його в підвал і тримати, поки не заявить, що вже признається.

Дозорець завів у темний коридорчик, підняв у підлозі ляду і, смачно позіхнувши, запросив мене очима.

– Лізь, товаришу, та помалу, щоб карк не скрутив.

Злізаю по звичайній дерев'яній драбині.

Ляда наді мною замикається.

Цигарки й сірники в тюрподі дозволялися. На щастя, мав їх із собою. Закурюю цигарку і, присвічуючи сірниками, оглядаю льох.

Звичайнісінький льох, у якому колись, певно, картоплю тримали. Тепер по стіні сочилася вода з попсованого внутрішнього клозету. Цегляна долівка покрита слизьким болотом. Стіни слизькі від вогкості й плісені. Сидіти можна було лише на драбині. Вмощують на долішній щабель і, відігнавши від себе всі арештантські турботи, починаю думати над тим, що поробляє зараз Славця...

Раптом щось упало мені на плече. Відрухово хапаюсь за те місце, і це “щось” впивається зубами в палець. Вісім років тому, коли недалеко мого коня вперше розірвалося гарматне стрільно, я злякався був трошки менше.

Через мить збагнув, що то ніяка “нечиста сила”, а щур. За кілька хвилин переконаюся, що їх тут немало. З’ясовую, що я, очевидно, перешкоджаю їм мандрувати драбиною під підлогу і у зворотному напрямку. Випаливши ще одну цигарку, вилажу по драбині й починаю товкти кулаками в ляду. Коли прийшов дозорець, кажу йому, щоб викликав слідчого Зільбермана, бо я вже хочу признатися. Дорогою до свого кабінету Зільберман усе хвалив мене за “мудрий намір”. Сівши за стіл, вивалив язика й почав писати заголовок протоколу.

– Так ви, товаришу Горський, признаєтеся, що були в петлюрівській контрреволюційній організації?

– Так.

– Що це була за організація і хто у ній був керівником?

– Це моя організація, я в ній найстарший.

Обличчя товариша Зільбермана розмаслилося...

Почав записувати з таким захопленням, що забув вчасно підтягнути назад соплі.

– Скільки у вашій організації членів?

– Чотирнадцять тисяч.

Зільберман роззявив рота.

– Ой-йой! То щось багато... Може, менше?

– Ні одним чоловіком!

Записав.

– Хто вам доручив цю організацію?

– Сам Петлюра.

– Ви були у нього за кордоном?

– Ні, він був у мене.

– Де саме?

– Ми бачилися тут, у Вінниці.

– Що ви кажете?! Тут був сам Петлюра і його не впізнали?

– Він був переодягнений на жінку.

Записавши, Зільберман довго роздумував над тим, що записав.

– А ви під цим підпишетесь?

– Чому б ні?

– Але як ви мене дурите, будете за це відповідати.

Зільберман покликав із сусідньої кімнати другого чекіста.

– Побудь з арештованим. Тільки будь обережний! Я піду до начальника.

Через декілька хвилин повернувся в супроводі заступника начальника губернського відділу ГПУ Іванова – інтелігентного освіченого москаля з чорною борідкою. Іванов сів, переглянув протокол, потім глянув на мене і постукав себе пальцем по чолу.

А. Іванов

– У вас, товариш Горський, тут усе в порядку?
– В порядку, товариш начальник. Через те й хочу “признатися”, що я є сам Петлюра, ніж ночувати у вашому льоху з щурами.

Начальник посміхнувся.

– Ви що, товариш Горський, ГПУ не боїтеся зо всім?

– А що ж то я, товариш начальник, контрреволюція чи буржуазія яка, щоб ГПУ боятися?

– Ви давно арештовані?

– Третій місяць.

– Стривайте... Мені хтось, здається, щось говорив про вас... Ага... Вас Єрофеев знає?

– Дуже добре. Він працював у моїй волості, знає, як я організував роботу, і може правдивіше та розумніше сказати про мене, ніж наплели дурнуваті сексоти на замовлення.

– Гм-м... Він мені казав, що у вас там якісь особисті порахунки були... А ви категорично твердите, що ніякої контрреволюційної роботи не вели? А може, щось трошки було?

– Товариш начальник! Я розумію, що ГПУ, виконуючи важливе завдання по обороні нашої держави, може помилково зачепити не того, кого треба. Але ж три місяці! Хіба не можна було вже перевірити? Й один товариш Зільберман, і ось другий товариш Зільберман хочуть мене переконати, що я петлюрівець... Чому ж я, сто чортів, добровільно служив два роки у Червоній армії і бився з Петлюрою?! У справі ж є про те документи, які забрали у мене під час арешту.

Цей мій аргумент – документи – був слизьким місцем. Як з'ясується, що вони підроблені, карта буде бита. Єдина надія, що частина, в якій я будцімто служив, перекидалася з фронту на фронт, була декілька разів розбита, у 1922 році, вже після дати “мого звільнення”, половину її вирізали “басмачі” в Туркестані, що захопили весь штаб з канцелярією, після того її переформували і змінили назву.

Іванов взяв зі столу мою справу, уважно переглянув документи, погортав протоколи допитів, що були разом з постановою повітового ГПУ єдиними “доказами”, бо донесення таємних агентів до справи не клалися, і... недбайло кинув на стіл.

– Товариш Зільберман, за три днів справу маєте закінчити й передати прокуророві. Товариша Горського відправити у допр.

Виходячи, Іванов взяв сьогоднішній протокол Зільбермана і, передрши начетверо, кинув до коша.

“Ви ще сидите?”

Вінницька тюрма влітку 1923 року мала специфічне обличчя – більша частина в'язнів були священики, дяки та церковні старости.

1923 рік зустріла Україна під знаком нечуваного підйому релігійних почувань у селянських масах. Обдерте продовольчими загонами, зде-сятковане кулями чекістів і голодом, ображене в своїх релігійних почуттях село потягнулося душею до вищих сил за порядком. У ті часи творилися речі справді незрозумілі. Згадати хоч би такий факт: баня однієї з київських церков, що від часу потемніла, одного ранку засяла позолотою. Розташування церкви серед міста виключало можливість потаємного відчищення чи позолочення – навіть уночі. До церкви стали сходитися й з'їжджатися тисячі народу. ГПУ розганяло богомольців. Державна комісія фахівців, оглянувши баню, оголосила у пресі, що зміна кольору наступила внаслідок атмосферних впливів.

Не було повіту, де б не відновлювалися старовинні образи. Траплялися й інші випадки, що стягали маси богомольців. Найяскравішими були “Калинівське диво” та історія в Йосафатовій долині поблизу Вінниці.

Початок “дива в Йосафатовій долині” не мав нічого чудесного чи незрозумілого. Пастух Яків, що пас у тій долині череду, оголосив, що йому у сні з'явилася Свята Діва Марія і сказала, що ось-ось на Україну має впасти така страшна кара Бога, якої народ ще не бачив. Врятується лише той, хто у цій долині поставить якнайвищого хреста.

У спокійний час це і залишилося б сном пастуха, але під час духовної кризи селянства сталося інакше. З уст в уста, із села до села, з повіту в повіт рознеслася чутка про слова Діви Марії до пастуха Якова.

Спочатку з ближчих сіл, а вже на другий місяць із Херсонщини, Таврії, Катеринославщини, Полтавщини, Курщини, Чернігівщини та Волині потяглися натовпи богомольців, що зі співами молитов несли на плечах до Йосафатової долини величезні хрести. Загони ГПУ обсадили дороги, розганяли їх і відбирали хрести. Богомольці зрубували в лісах дерева, робили хрести і полями вночі йшли в долину. Протягом трьох місяців у долині постало понад сорок тисяч хрестів, обвішаних вишиваними рушниками.

Інакше почалося біля Калинівки. Червоноармієць, проїжджаючи повз хрест, вистрелив з рушниці в розп'яття. Селяни, які йшли за ним, зауважили, що з грудей розп'ятого Христа сочиться кров. На другий день навколо хреста були вже тисячі людей, а через два-три тижні хрест облягло кілька десятків тисяч селян. Були випадки масових візій, коли

тисячі людей одночасно бачили над хрестом св. Юрія на коні, архангела Михаїла з вогненним мечем й інше. Юрба запалювалася ворожими до большевизму гаслами. Влада вислала панцерники і військові частини. Комісія, яку надіслав Подільський губернський виконком, оглянула в присутності богомольців хрест і заявила, що червона рідина, яка періодично з'являлася із простреленого розп'яття, – це іржа та фарба, змішані з дощовою водою.

Лише втручання священників урятувало комісію від самосуду юрби.

Арешти селян не допомагали, та й ГПУ не мало фізичної можливості арештувати безперервні потоки людей. Тоді в навколишніх селах арештували всіх священників і оголосили, що, коли богомольці не розійдуться, священників негайно розстріляють. Це вплинуло на людей.

Сапери вирубали хрести в Йосафатовій долині і знесли “калінівський хрест”.

У час, коли я потрапив до тюрми, саме проводилася ліквідація. Пастух Яків конав у тюремній лікарні, жажливо побитий чекістами. Подібна доля спіткала й старого священника, який відправив першу службу Божу біля “калінівського хреста”.

Місяці збігали. Прокуратура і суд були так завалені справами, що їхній розгляд тягнувся рік і більше. Мої сподівання, що прокурор припинить справу, не збулися. Передав до суду. Слідчий губернського суду – інтелігентний жидок Радов, що навчався в Московській музичній консерваторії, – закінчив слідство й дав мені ознайомитися зі справою. З приємністю стверджую, що мого минулого не перевіряли. Всі інстанції вдовольнилися фальшивими документами. Згодом “таваріщ” Радов написав акт обвинувачення, що нагадував літературний твір для конкурсу. Найменше в ньому було того, чого я боявся. Справа знову пішла до прокурора і там застрягла.

“Сонечко” за згодою лікарів помінялася посадою із сестрою, що працювала в тюремній лікарні. Через неї я мав зв'язок з волею. Мене повідомили, що коли б я був засуджений до розстрілу, то “Коля” з трьома хлопцями відіб'є мене біля виходу з губернського суду. Сплановано все було добре. Автом, яким я мав би їхати до тюрми, поїдемо до Стрижавського лісу.

Наприкінці листопада мене відвідав Єрофеев. Сказав, що перевівся вже до Вінниці. Просити за мене в прокурора він не може, бо справа контрреволюційна, але впродовж грудня контрреволюційні справи в губсуді розглядатиме його приятель Майоров, що тимчасово заступить “предсідателя”. Він розповів Майорову про мене й запевнив, що спра-

ву “причепив” Міхаїл Зільберман через особисті порахунки. А Майоров, колишній чекіст, вилетів із ГПУ через Зільбермана, який доповів начальству, що він торгує закордонним кокаїном. Словом, якщо моя справа розглядатиметься у грудні, то я вже маю у кишені виправдальний вирок.

Наступного дня я оголосив голодування з вимогою розглянути справу без зволікань. На п'ятий день отримав повідомлення, що прокурор таки передав справу до суду. На восьмий день прийшов папірець, що справа розглядатиметься 16 грудня. Вісім днів, замкнутий наглухо в одиночці секретного корпусу, я живився... (прошу не усміхатися) мріями про Славцю. В них я забувався від голоду й спраги.

Коли мене, виснаженого після голодування, забирали до лікарні, в коридорі секретного корпусу несподівано зустрівся з Брояківським, що вертався разом з партією галичан-перебіжчиків із прогулянки. Не був це вже елегантний бухгалтер із Дрогобича. Заріс, брудний, в обшарпаному одязу совітського виробництва, у старих калошах, ноги замотані в онучі. Колір обличчя мав не кращий, ніж я після голодування. Побачивши мене, втішився.

– Йой! Пане Горський, ви ще сидите?

– Я то я... Але ви що тут робите дев'ятий місяць?!

– Най то все шляк трафить! Ті батяри кажуть, що я шпигун буржуйський... Пішла справа до прокурора. Дивіться, як я виглядаю... Все на хліб попроміював. Таж то хлоп здохнути може на такому вікті (жмут соломи. – Ред.).

16 грудня, подякувавши судові за “справедливий вирок”, я йшов під руку із “Сонечком” до неї на квартиру. По другій стороні помахував паличкою “Коля”, що приїхав до Вінниці на два дні. Він здалеку задоволено всміхався до мене.

“Я хочу знати наміри чекістів”

Новий рік я зустрічав у прикордонному містечку, в товаристві “начальника” і трьох бойовиків – №3, №7 та №11. Новорічну вечерю зробили, як тільки стемніло. По дванадцятій мали вирушити назад в Україну. Випили пляшку білого і пляшку старого червоного вина. Може, через те, що я ще не зміцнів після тюрми й голодування, ця дитяча порція вдарила мені в голову. І цвяхом засіла думка про те, що в цю хвилину мене від Славці не відділяють кордони. Сісти в потяг – і завтра коло неї. Але... Завтра треба бути у Вінниці. Так як забagnetься часом чогось ди-

тині, так і мені відразу ж, із місця, захотілося написати до неї листа. Перепросивши товаришів, похапцем пишу: “Знудьгувався... Скоро ж два роки, як не маю від тебе ніякої вістки. Писав декілька разів. Останнього листа передавав з тюрми. На наше Різдво постараюся приїхати...”

Хотів уже скінчити, та згадав, як мені хотілося поцілувати її на прощання, і... убгав до листа ще мільйон поцілунків і різних сентиментів. Дописав, щоб не сердилася, що понаписував дурниць, бо пишу трошки п'яний. Тобто до дурниць дописав ще одну.

Через годину в голові проясніло. На столі вже лежали папери з текки “начальника”. Взявши список гуртка бойовиків, “начальник” вписав моє прізвище над перекресленим синім олівцем прізвищем.

– Минулого тижня на кордоні большевицька сторожа застрелила №8. Заміниш його. До попередньої праці повертатися якийсь час не можеш. Житимеш у Вінниці. Про людське око матимеш джерело існування, тільки таке, щоб не перешкоджало виїжджати з міста. Тепер я переговорю з хлопцями. А ти слухай, бо, коли б хтось із них не міг до мене прибути у потрібний час, ти привезеш мені й забереш у мене, що скажу. Те, що почувеш, за порогом забудеш і нікому з найпевніших наших людей не згадаєш.

“Начальник” поклав голову на руку і в задумі креслив щось олівцем на папері.

– ГПУ вже позбувається традицій Чека і стає контррозвідкою в повному значенні цього слова. Налагоджується агентурний апарат. Ми не ще якийсь час, і ГПУ наробить нам клопоту. Треба заплутати наші стежки. З правдивих збити на фальшиві. Я хочу знати наміри чекістів, хочу знати, кого вони мають на оці. Хочу мати змогу попереджувати тих, кому загрожує небезпека, і знешкоджувати руками самого ж ГПУ тих, від кого нам загрозуватиме небезпека.

– Я підставляю вас усіх Подільському ГПУ так, що воно завербує вас до своєї агентурної праці. Робити будете те, що я скажу. Між собою повинні порозумітися, але коли б когось викрили, має вмерти сам. Робота дуже небезпечна. В ній треба швидко рухати мозком і зовсім не давати волю нервам. Це буде гра у дурня із самою тіткою смертю, під час якої мусите бути шулерами. Головне – спокій у кожній ситуації. Тоді буде все добре. Через якийсь час я відправляю ще одну трійку. Поки ще не маю відповідних людей.

Мені стало якось... ніяково.

– Якщо треба, я піду.

– Не надаєшся.

– Чому, начальнику?

– Чоловік, що йде на цю роботу, мусить забути батька, матір, усіх найближчих. Для нього повинен перестати існувати весь світ. Я читав того листа, що ти передавав з тюрми через “Сонечко”... Не читавши, можу переповісти, що ти писав сьогодні. Батька ти можеш забути, але про “неї” думатимеш у хвилину, коли залежатиме твоє, може, й ще чийсь життя... Поки я для тебе маю одну маленьку роботу. На початку кожного місяця – п’ятого-шостого дня – два фельд’єгері з Харківського ГПУ привозять до Вінниці інструкції та долари для закордонної большевицької роботи. Їдуть завжди швидким поїздом Москва – Волочиськ в окремому купе. Мені потрібне те, що вони везтимуть після Нового року. Ти, №2 і №6 візьметесь за цю справу.

Через вісім днів Вінниця урочисто проводжала в останню дорогу двох фельд’єгерів ГПУ. З течкою, набитою паперами і доларами, пішов через кордон №2, тобто “Коля”, який перед тим дістав двотижневу відпустку з держстраху “через хворобу”. Я у цей час мусив вдавати у Вінниці, що страшенно зайнятий гуртовою торгівлею ваксою й пастою для черевиків – виробами невеликої непманської фабрики. Оповідати, як ми “залагодили ту справу”, не варто. Такі речі робляться майже завжди однаково, незалежно від того, чи виконавцями є революціонери, чи “ділінгери” (тобто послідовники Джона Диллінжера – видатного американського злочинця. – Ред.).

“Маю охоту працювати в ГПУ”

Зайшов повечеряти до люксового непманського ресторану “Уніон”. За столиком побачив Єрофєєва і начальника контррозвідки ГПУ Галіцко-го – інтелігентного жида з багатой одеської родини. Мав він повне, випещене обличчя та очі сталевого кольору. Єрофєєв піднявся з-за столу.

– Здоров, товариш Горський! Я вже давно тебе хотів побачити. Знаюмся – це товариш Галіцкій. Ми з ним про тебе говорили...

Галіцкій “делікатно” оглянув мене.

– Ходімте, товариші, до окремого кабінету.

У кабінеті Галіцкій сказав подати пляшку коньяку й відповідні закуски.

– Так от що, товариш Горський. Мені про вас Єрофєєв говорив, і я вирішив запросити вас до праці в ГПУ. Не маю на думці дрібного сексотства. Я вас візьму на штатну посаду в агентурному апараті. Будете мати добру платню, на видатки окремо... Як покажете роботу, можливо, переведу вас до зовнішнього ГПУ. У вас там була якась справа?

– Була... Ну та з большевика контрреволюціонера безпідставно зробити хіба не можна? Мене виправдали повністю...

– Ну, знаєте, мені більше хотілося би, якби ви таки були контрреволюціонером, та стали чесним чекістом.

– Я боюсь, товариш Галіцкій, що з цього нічого не вийде. Я не маю ніяких зв'язків з контрреволюціонерами. Чим я можу вам допомогти?! Ви мене якийсь час потримаєте і викинете.

– Зв'язки я вам дам. Від вас залежатиме тільки відповідно розробити те, що доручу. Але я бачу, що ви не маєте охоти. Скажу вам просто: коли я вже вирішив притягнути вас до роботи, нема чого дискутувати. Вас суд виправдав, але вас підозрювали в контрреволюції. В таких випадках ми маємо право адміністративним порядком, без всяких судів, запакувати так рочків на п'ять на Соловки... Я не хочу сказати, що, коли б ви не згодилися, ми з вами так вчинимо. Відмовлятися ви не маєте причин...

– Та відмовлятися я й не збираюся. Ще рік тому я казав товаришеві Єрофєєву, що маю бажання працювати в ГПУ. Правда, я мав на увазі зовнішнє...

– Уніформа від вас не утече. Я хочу притягнути вас до роботи, де ви зможете дати найбільше користі, – до боротьби з українською контрреволюцією.

– Але я мав замір поїхати на тиждень на місце колишньої своєї праці. Залагодити деякі особисті справи.

– Прошу! Це не горить. Через тиждень-два зайдете до мене, й тоді все оформимо.

Я сидів з “начальником” й оповідав йому про розмову з Галіцкім. Вислухавши, “начальник” крутнув головою.

– На цю роботу я тебе не пошлю. Залишишся за кордоном і більше туди не поїдеш.

Очевидно, “начальник” упіймав на моїм обличчі нотку радості, бо й сам посміхнувся.

– Дуже її любиш?

– Начальнику! Я не маю права так казати... Я люблю її так... як Україну! “Начальник” чомусь зітхнув і на хвилину задумався.

– Не можна, друже, так любити. Це рідко добре кінчається... Ти коли хотів би їхати?

– Хоч би й завтра.

– Ну добре... Я завтра залагоджу справу з твоїми документами. Та знімемо мірку – привезу тобі європейський одяг, бо таким азіатом тобі й до поїзда не можна сідати. Поїдеш увечері. Що ти умієш робити?

– Стріляти, кидати гранати, щоб розривалися у леті, добре почуваю себе на коні, шаблею орудую.

“Начальник” посміхнувся.

– Це, друже, фах у мирні часи зовсім не прибутковий. А що ще?

– Поза тим... Читати... Писати...

– Мусиш або вчитися, або за якийсь, як кажуть, інтерес братися...

Ти маєш право до частини фельд’єгерської течки...

“Начальник” відсунув шухляду і відрахував тридцять папірців по сто доларів.

– Візьми. На початок тобі вистарчить.

“Чому це слово таке болюче!?”

Я сидів на знайомій отамані й розмовляв з мамою маленької Любці. Власне, говорила вона:

– Це таке звичайне і просте... Ви поїхали. Час робив своє діло. Приїхав інший. Був кучерявий і гарно співав. Славця закохалася. Тепер обое вчать на університеті у Кракові.

Цяна Любця прислухалася до нашої розмови, розкладаючи на стільчику забавки.

Розірвав листа, що його залишила для мене Славця, коли приїжджала додому на Різдво: “Пане поручнику! Або ви не одержали мого листа, якого я послала вам у відповідь на ваш лист з України, або не захотіли його дуже виразного змісту зрозуміти. Я ніколи вас не любила. Чуття, яке було у мене до вас, не було любов’ю. То була лише жалість...”

Кров ударила в лице!

“Жалість...”

Прокляте слово!

Я так ненавиджу його!

Чому Славця не знайшла якогось гіршого, образливішого слова, а тільки це?!

“...Ваш “п’яний” лист убив у мені всяку пошану до вас, і я вичеркую вас із числа своїх знайомих. Ярослава Н.

П. С. Щодо вашої обіцянки на Різдво, то, може, у вас на Україні так прийнято. У нас у Галичині без запрошення до чужої хати не приїжджають”.

Поклав лист і, відкинувшись із заплющеними очима на плечко отаманки, задумався. Навіть не задумався. Шматки думок, що літають, не чіпляючись один одного, не можна назвати задумою.

Щось заворушилося біля моїх ніг. Цяна Любця вилізла на коліна й припала до моїх грудей.

– Знаєш що, вуйцю Юрцю... Ти не журися за Славцею. Знаєш що... Ти купиш мені метр чеколяди, а я, як виросту, за тебе заміж піду.

Пригорнув її до себе. Той теплий подих дитини на моєму обличчі був такий цілющий.

Любця клалася спати й молилася Богу.

– Боженьку! Пошли здоровля татові, мамці і щастя Україні...

Україна... Чому це слово таке болюче?! Чому воно ще більш болюче, коли вимовлене дитячими устами?! Воно вдарило мені в груди і потягло, образ за образом: знуцання, зради, зневага, що їх переживає народ мій. Кров з тих образів заляпала в моєму мозку пекучі слова листа. Коли крики болю з тих образів змішалися з моїм болем, на душі стало камінно-легко.

Я підійшов до ліжка, нахилився над Любцею і поцілував її в чоло.

– Дякую, Любцю...

Вона розкрила повільно очі, всміхнулася до мене крізь сон і знову замружилася.

Я сів біля “начальника” і поклав на стіл двадцять дев’ять папірців по сто доларів. Сидів мовчки. Він теж мовчав, лише дві зморшки на чолі стали чорно-глибокими. Через якийсь час він поклав мені руку на плече.

– Двадцять два роки тому я любив так само, як ти, і заробив двадцять літ каторги. Вона весь час писала до мене листи. Якби ти, друже, читав ті листи! Вони напоювали мене силою. Через три роки я втік із Сибіру і заїхав за нею, щоб забрати за кордон. А вона вже два роки як вийшла заміж. Писала ті листи, щоб... мені легше було. За кордон уже не поїхав. Залишився, став особою з чужим прізвиськом і псував кров московській поліції. Це було для мене як лікування. Найтяжче було мені погодитися з тим, що вона потім не була щасливою.

“Начальник” замовк. Потім сховав гроші, витягнув списки і, викресливши моє прізвисько зі списку Б., вписав його до списку Д.

– На цій роботі матимеш забезпечену на 90% смерть. Та коли тепер погодишся на всі сто і спокійно усміхатимешся до неї, то ручуся, що нічого з тобою не станеться. Через двадцять років згадаєш, як я тепер згадую.

Після дванадцятої я кинув у кут новеньке європейське вбрання, одягнув свої мисливські чоботи, смушеву шапку та шкіряну куртку на хутрі. До місця, де я звичайно переходив кордон, треба було йти кілометрів із вісім. Там були комиші на річці й лози на українському березі.

Пекучий вітер з морозом сік в очі сухим снігом.

Кілометрів через три дійшов до місця, де було застрелено №8. Відвою безпечники револьверів, відгинаю дротики гранати і спускаюся на лід. Большевицької сторожі, чи на моє, чи на її щастя, не зустрів. За річкою виходжу нагору.

У бік ударив уже большевицький вітер.

Місяці збігали. З Галицкім я вже був на “ти”. Часом подовгу розмовляв з ним у його кабінеті. Під час тих розмов він виймав з шафи і переглядав агентурні справи в сірих та зелених обгортках. Кожний листок у тих справах був щаблем драбини, по якій смерть повільно лізла до того, чиє прізвище було написано на обкладинці.

Ламати оті щаблі, перевертати “драбину” догори дригом було одним з моїх завдань. За те ми платили: №7 та симпатичний, здібний хлопець з іншої трійки вже були розстріляні. Кожний з них загинув, не видавши товаришів.

Обличчя України в 1924 році в порівнянні з минулими роками змінилося до невпізнання. Знищені під час “воєнного комунізму” приватна торгівля і промисел розвивалися велетенськими кроками. Набирала розгону українізація установ та шкіл.

У сільськогосподарській політиці большевики “развйорстку” замінили на гасло: кожний селянин при совітській власті має стати багатим. Розділена між селянами земля була закріплена за ними на 9 років. Замість податків натурою було заведено сільськогосподарський грошовий податок, що не був тяжким, бо селянин вигідно продавав свої вироби на ринку. На місце нічого не вартих мільйонів та мільярдів прийшов сталий червонець. Царська золота десятка продавалася й купувалася на чорній біржі за 9 – 9,50 совітських паперових карбованців, а долар – за 1,50 – 1,60 карбованців.

Людину в гарному вбранні та з чистими руками вже не називали “буржуйом”. Зі зміною життєвих обставин значна частина української інтелігенції цілком щиро почала погоджуватися з московським большевизмом – мовляв, їсти є що, одягнутися можна, українською мовою говорити не забороняють, що ще нам треба?!

Приїзд Михайла Грушевського з-за кордону, його реферати, статті Юрка Тютюнника в московських та харківських газетах збивали з пантелику найсвідоміших. Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного багатьом видавалася вже чимось реальним. Галичани, переважно молодь, перебігали до Радянської України юрба-

ми. Вже у травні цифра перебіжчиків з Галичини в реєстратурі Подільського ГПУ перескочила за тридцять тисяч. Деякі галицькі газети, що їх я час до часу переглядав у Галицького, були в телячому захопленні Радянською Україною та її національно-культурними досягненнями.

Випадково потрапило мені до рук число “Діла”, перед тим прочитане начальником контррозвідки. Там було повідомлення про самогубство якогось професора в Україні. В записці, яку залишив професор, причиною самогубства було подано жорстоку політику окупаційного режиму. Подавши то “з денникарських обов’язків” (тут: із журналістського обов’язку. – *Ред.*), хтось із редакторів застеріг від “тенденційних коментарів”, бо... “справді” йому відомі... деякі негативні моменти “української радянської влади”, але відомо багато й чого позитивного: національна культура... шкільництво... і т. д. Відчувалося, що якби автор не оглядався на польського цензора, то написав би щось більше. Галицькій обвів ту статтю червоним олівцем і на маргінесі газети надписав для свого секретаря: “Сд. вым. в пап. дост. н. проп. за гр.”, що мало значити “зробити виборку до течки “досягнення нашої пропаганди за кордоном”.

Згадане мною – це лише один бік медалі. У квітні 1924 року права ГПУ, обрізані 1922 року, були знову розширені. Справи “української контрреволюції” були виведені з компетенції губернських судів і передані до ГПУ. Тепер ГПУ проводило слідство й судило на надзвичайних сесіях. Тюрми й арешти при ГПУ були переповнені людьми, що бодай колись мали зв’язок з боротьбою за незалежну Україну. Майже щовечора крадькома відбувалися розстріли засуджених. ГПУ через своїх агентів пильно стежило за кожним українцем на державній чи кооперативній посаді.

Не надто приємно, коли тобі під час “дружньої” розмови скрутять назад руки, оглянуть кишні й освідчать, що ти вже арештований. “Приємність” подвоюється, коли, зачувши запах смерті, мусиш удавати, що дивишся на те, що сталося, як на помилку або жарт.

У вікно залітав гомін літніх сутінок. Галицькій сидів напроти мене. На столі перед ним лежав мій новенький маузер 7,65 калібру з витягнутим магазином.

– Ну, товариш Горський, твоя карта бита. Через тебе ми дещо втратили... Хоч важко, але витратимо ще й сім копійок на кулю.

Після паузи Галицькій продовжив:

– Моя душа чекіста давно вже відчула в тобі ворога. Я не мав доказів. Та обдурював ти нас – обдурили й ми тебе. Хочеш жити – викладай на стіл свої карти. Признайся щиро у всьому.

Голос у Галицького спокійний, майже ласкавий. Він приємно усміхається. Та у гамі його усмішок визирають нотки оскаженіння. Він озлоблений до краю... Він не знає, але душею досвідченого контррозвідника відчуває, що биття й погрози смертю не допоможуть. Витягнувши через стіл руку, тепло кладе її на мою.

– Слухай, Горський, хоч ти такий Горський, як я Галицькій, давай забудемо все і почнемо спочатку. Ти мені відкриваєш усе, я звільняю тебе і приймаю на працю. Не пошкодуєш. Матимеш усе, що душа схоче. Я чую, що якийсь диявол оточив мене своїми агентами. В мене цього року провалюється справа за справою. Я ж не можу розігнати весь апарат... Допоможи мені й станеш для мене найдорожчим другом.

– Слухай, товариш Галицькій, мені здається, що ти просто перепрацював. У тебе просто з психікою щось... Тобі треба відпочити, а то ти скоро всіх своїх вважатимеш за ворожих агентів. Ну, чого ти мене арештував?

Галицькій перестав усміхатися й задзвонив до вартового коменданта.

– У камеру смертників...

Від того дня збігає одинадцятий рік. Як на екрані пропливли тюрми Вінниці, Києва, Полтави, Херсона, симуляція божевілля, психіатричні лікарні, вирок, утеча по восьмилітнім ув'язненні, Дон, Кубань, Волга, Москва, Білорусь і... львівські хідники.

Сьомий рік спить уже “начальник” на чужому цвинтарі, забравши в могилу ім'я не одного безіменного борця. Шорстка шмата смерті стерла з табелі живих майже всі згадані мною і не згадані №, №, №...

1929 року розстріляний хорунжий Калинівський. Тоді ж згасла від кулі чекіста “Сонечко” і відспівав свій передсмертний марш юнак Павлусь. На їхнє місце стали, може, Андрійчик та Женя з-над Либеді.

“Коля” живе у Галичині, тримає продовольчий магазин, має дружину та двох малих синків. Хлопці – як живе срібло. Коли не б'ються на вулиці з однолітками, то дубасять у хаті один одного. “Коля” все переконує їх, що битися негарно...

Маленька цяна Любця стала вже великою панною, і як зустрінемося, то цілувати мене за цукерки, напевно, вже не схоче.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Спогади. I. У ворожому таборі. II. В казематах ГПУ. 2-ге видання. – Нью-Йорк: в-во “Говерля”, 1977. – С. 1 – 83.

Вінниця. Листівка. Поч. ХХ ст.

У казематах ГПУ

За плечима grimнув засув, ляснув у колодці ключ.

Оглянувся.

У камері №8 я сидів уже минулого року. Перша від внутрішнього виходу, через що в ній завжди утримували або смертників, привезених з в'язниці на розстріл, або особливо важливих арештантів, яких ГПУ переховувало від інших в'язнів.

Початок невтішний.

Починаю ходити з кута в кут, намагаючись з'ясувати і зважити ситуацію.

Мозок працює гарячково. Пригадую подробиці арешту, пронизливий погляд сталевих очей Галицького, інтонації його спокійного, з добре прихованими нотками злості, голосу:

– Твоя карта біта.

Схоже на правду. Починаю зважувати, що вони можуть знати, а чого ні. Те, що був старшиною в українській армії, вже знають. Про боротьбу в Холодному Яру не знають. Про працю в підпіллі у 1922 – 1923 роках не знають, хоча про дещо здогадуються. Зрештою, ці обставини так заплутані попереднім арештом і виправдальним вироком, що кінця тепер

не знайдуть. Залишаються обставини, які спричинили цей арешт. Тут дещо знають, про останнє здогадуються, та і цього, що знають, більше ніж досить для розстрілу.

Коли дійшов до такого висновку, щось стиснуло весь організм хвилиною протесту: “Не хочу! Треба шукати виходу!” – “Ну, то дряпайся на стіну”, – відлунює десь із кутка душі іронічний голос.

А чи не гірша ситуація була тоді, в 1920 році, коли вирок вже було підписано?!

Але ж тепер не двадцятий рік і розстрілювати за місто не поведуть. Із дверей, через подвір'я, оточене дротом і вартою, і в “ті” двері... Тут не втечеш.

Б'ю по цій зайвій “суперечці” фаталістичним “козирем”: “А, чорт його бери! Що буде, те буде. Справа погана – це факт, але ж буває і гірше”.

Треба заспокоїтися, зібрати розладнані нерви, а там обставини підкажуть, що зробити, щоб оминути смерть. Якщо не вдасться і таки розстріляють, то давно вже пора.

Роззуваюся, кладу чоботи замість подушки і, розлігшись на голому тапчані, міцно засинаю.

Потягнулися нудні, тривожні дні та ночі.

Тюрпод жив своїм глухим таємничим життям.

Блідих, виснажених в'язнів двічі на день виводили по черзі надвір, на десять хвилин. Рано давали окріп без цукру і фунт хліба. На обід – рідкий куліш із прілого пшона з олією, невеличка мірка на чоловіка. Від “обіду” так несло гнилим, що лише голод змушував їсти – на покращення харчування надії не було. Ще до арешту я знав, що подільська заготівельна контора передала ГПУ дві тисячі пудів пшона, яке зіпріло на складах і не надавалося ні для армії, ні для експорту.

Увечері – знову окріп.

Щодня привозили нових арештантів. Тих, чиє слідство вже було закінчене, відправляли до в'язниці. Після вечірньої перевірки тюрпод завмирав, але кожні два-три дні під ворітьми жалібно-дико завивала сирена авта Леплевського, яким возили з тюрми “смертників” (Ізраїль Леплевський – голова Подільського губерньського ГПУ. – Ред.).

Тоді повз мої двері проходила група людей, стукав засув сусідньої камери, і після того дві-три години з неї долітали нервові кроки, плач, голосна молитва, іноді лайка – залежно від індивідуальності арештанта. По 10-й вечора знову стукали залізні двері, гримав засув і у нічній тиші лунало:

– Вихаді адін!

І мої сусіди по черзі йшли туди, звідки вже не поверталися. Нерви в'язнів були напружені. Після цього слабших духом брали на допити... Не один з них під ранок вертався згорблений, зів'ялий, підписавши все, що вимагав слідчий.

Я для подільських чекістів був старим знайомим, і вони не лякали мене револьвером. Натомість годинами тягнулися “перехресні” допити, під час яких мене запевняли, що вони “все знають” і, лише бажаючи мені добра, радять, щоб я сам у всьому признався, – тоді мене звільнять і все буде добре...

Вдаючи наївного, запевняю, що нічого не знаю, іноді сваримося зі слідчими, але після кожного допиту дедалі очевиднішою стає безвихідь...

Матеріал, який мало ГПУ, нелегко перетворити на формальні докази на справедливому суді. Та справа підлягала Надзвичайній сесії, де засідатимуть начальник ГПУ та його помічник – начальник секретно-оперативної частини... Вони ще перед сесією підпишуть і затвердять акт обвинувачення. Третім буде суддя, якому довіряє ГПУ. Захисника Надзвичайна сесія не допускає. Жодними формальними доказами вона не пов'язана – судить, спираючись на “революційне сумління”. А у моїй вині ГПУ переконане та ще й розлючене – відтак смертний вирок забезпечено.

Трагедія американського комуніста Яна

Йшов третій місяць слідства, а мене, попри те що тюрпод був переповнений, утримували в одиночці. Допитами турбували мало – агентура ГПУ збирала матеріали й розшукувала спільників. Мозок вигадував фантастичні плани втечі, та як здійснити їх?! Усе гадав, чи триматимуть у тюрподі до суду, чи по завершенні слідства відправлять до в'язниці. Там хтось може допомогти – у тюрмі легше організувати втечу.

Зауважую, що коли бранців виводять надвір, то, як має проходити шоста камера, з вартовим іде лише один чоловік. Когось ще тримають в одиночці. Віка в моїх дверях щільно закриваються, та одного дня наглядач не засунув засувки до кінця. Патичком із мітли підважив її ще трошки.

Коли зайшли в'язні п'ятої камери, припадаю оком до щілинки. Повз двері проходить високий чоловік у зимовій шапці, із довгими козацькими вусами. Обличчя знайоме. Але хто це?! Де бачив?! Зі щілинки за мить хіба роздивишся?! Може, вдасться побачити надворі?

Відчиняю вікно й оглядаю фанерний щит, яким воно було закрите ззовні. В одному місці зауважую щілину, заліплена знадвору глиною. Просуваю крізь ґрати руку з патичком й обережно виштовхую глину. Видно клаптик подвір'я, вартового з рушницею та наглядача з револьвером. В'язня не видно, але за напрямком їхніх поглядів здогадуюся, де він. Нарешті вартовий махнув рукою:

– Захаді!

Частина подвір'я в полі мого зору. Ось і він – руки закладені назад, голова високо піднята. Вдивляюся в обличчя. Отаман Хмара – Семен Харченко!

Про його арешт у Кам'янці-Подільському я чув ще весною, але думав, що його відправили до Харкова. Добре було б зв'язатися з ним! Він, звичайно, не має іншої перспективи, окрім розстрілу... або втечі – може, в майбутньому станемо один одному у пригоді. Якби потрапити до однієї камери або хоч би в сусідні! Хмара – силач, звук до небезпеки.

У голові заройлися плани втечі.

Мити підлогу й виносити парашу я категорично відмовився ще спочатку, і вартовий Арбузов, кацапчук з неприємним, монгольського типу, обличчям, один з катів, посердився-посердився і став залучати в'язня – сільського хлопця. Хлопчина був затурканий, несміливий і, слухаючи Арбузова, не відгукувався, коли я звертався до нього. Днів за три замість нього став приходити середніх літ чоловік, у штанах, в яких бракувало однієї ногавиці до коліна. На голому тілі – подерта блузка. Інтелегентне обличчя виснажене, заросле, брудне. Певно, він прибирає і Хмарину камеру. Як буде нагода, розпитаю.

Підлогумили в середу та неділю. Завтра прийде. На другий день вартовий пустив його до моєї камери з відром, щіткою і ганчіркою.

– Ти, Ян, севодня харашенько вимой пол – может начальник прітті, – сказав вартовий і, замкнувши камеру на ключ, повів в'язнів надвір.

Ян налив на підлогу води і став старанно терти щіткою. Лежачи на тапчані, приглядаюся: обличчя блідо-жовте, очі глибоко запали, губи безкровні. З-під роздертої блузки видно ребра і запалий живіт.

Раптом з його рук випала щітка, ноги підігнулися і він упав лицем на мокру підлогу. Схоплююся з тапчана, підводжу його і саджу біля себе.

– Голова трішки закрутилася, – винувато говорить він російською, насили добираючи слова.

Деякий час сидить, непорушно уп'явшись скляним поглядом у щітку, потім зауважує кров, що бігла з розбитого носа, витирає її рукавом блузки і, повернувшись, дивно дивиться мені в очі.

– Слухайте, дайте мені добре по морді, з обох боків, я вас прошу.

– За що, Яне?

– За те, що я дурень, чуєте, дурень, дурень і ще раз дурень!

– За що ти сидиш?

– За що? За те, що дурень, – іншої вини не маю.

Хвилину мовчить, неначе щось згадуючи.

– Я поляк, з міста Лодзь... Дванадцять років пробув в Америці. Я пе-
рукар, мав у Чикаго свій заклад. Працював сам, тримав двох помічників
і хлопця-учня. П'ять років був я членом Американської комуністичної
партії, всією душею захопився ідеєю соціалізму, віддавав на партійні
справи половину свого заробітку, підтримував комуністичну пресу, агі-
тував на зібраннях та й усюди, де тільки можна було. Минулого року
мене вислали з Америки. Перед тим дозволили продати мою частину
будинку і майстерню, які ми купили втрьох. Приїхавши на батьківщи-
ну, до Лодзі, я став агітувати тамтешніх робітників. Приходила поліція
арештувати, але я в той час пішов до знайомих. Сестра попередила ме-
не, принесла мої гроші, частинку я залишив їй, а дві тисячі доларів і
партійний білет зашив у одяг й пішов добиратися до радянського кор-
дону. Перейшов щасливо. Якби ви знали, який я був щасливий, коли
побачив червоноармійця з п'ятикутною зіркою! Про цю хвилину, про
щасливу соціалістичну батьківщину робітників усього світу я ж мріяв
ще в Америці.

Ян важко зітхнув.

– Прийняли мене нічого, нагодували, гроші й документи забрали,
сказали, що віддадуть у Проскурові. Склали протокол, запитали, де я
взяв стільки грошей. Я оповів усе як було, чисту правду. У Проскурові, в
ГПУ, мені сказали, що мій комуністичний білет фальшивий, що я не міг
бути комуністом, бо мав власний будинок і визискував трьох робітни-
ків, що я польський шпигун та щоб признавався, хто мене послав і дав
гроші. Я спочатку розсердився, кажу їм, що не мають права ображати
мене, чесного комуніста. Тоді вони зв'язали мені руки і побили так, що
я не зміг піднятися з підлоги.

Ян у задумі подивився на свої сухі, голі до ліктів, руки.

– Думаєте, я такий тоді був? Був здоровий, однією рукою жартуючи
підіймав сорок кілограмів, а зараз відра з водою не донесу. Потримали
мене два тижні у Проскурові, а потім відіслали сюди, до Вінниці. Тут
ще два рази тяжко побили, щоб зізнавався, чого прийшов, а тепер уже
п'ятий місяць не зачіпають. Кажуть, що послали листа до Комінтер-
ну, щоб через американську секцію з'ясували, чи я справді комуніст.
Сиджу в камері №4 – тіснота страшна. Там ще є декілька таких, як я:
вчитель Кшижак з Ченстохова, Дузінкевич – польський поліцейський,

Вальчак – поляк із Підволочиська, Степан Кравс – українець із Любачева, Франко Петричко зі Львова – всі комуністи. Багато є дурнів на світі. Але я найбільший!

– Ян, ви ж безсильний зовсім... Лежали б у камері.

– Голод примушує... З'їси рано пайку хліба з гарячою водою і голодний, як пес. Вип'єш в обід черпак тієї смердючої зупи без хліба і голодний аж до наступного ранку. У Проскуріві віддав за хліб, що мав зайвого, а тут і пальто віддав, і вбрання. Оцей вартовий узяв у мене американський одяг з найліпшого сукна і черевики, а мені дав пантофлі й оце дрантя. Дав і чотири буханці хліба, фунт цукру та фунт ковбаси. Знаєте, колись в Америці читав я Гамсуна "Голод", але тільки тепер я зрозумів, що значить це слово. Стільки разів я вибирав із сміття крихти хліба, що викидають вартові та червоноармійці! Інші в'язні легше переносять голод, а я не можу. У мене здоровий організм, при звичаєний до доброї їжі. Тепер, як приберу кухню, коридор, одиночки, вартові дають мірку пшонянки, часом кусник хліба і грудку цукру.

У вічку показалося розлючене око катюги Котельнікова, вологодського кацапчука.

– Ти что разселся, сволочь! Разговор завьол... Тебе сказано – не разгаваривать!

Відімкнув двері й став на порозі:

– Ти ещю і пол не памил?! Вот я тебя сейчас запакую в падвал, там с крисамі пагаваріш!

Ян стояв переляканий, нічого не відповідаючи.

Я з наглядачами не дуже церемонився, і, на диво, вони через це поводитися зі мною чемніше, як з іншими.

Встаю з тапчана:

– Чого ти розкричалася, дура вологодська? Чоловік лежав весь час неприємний, я тебе докликатися не міг. Бачиш, кров'ю залився – обличчя розбив. Загодували до півсмерті, а тепер вимагаєш, щоб швидко робив тобі!

Наглядач зм'як.

– Іді, Ян, лажись в камере, я другово вазьму...

Ян похапцем схопив щітку.

– Товариш Котельніков! Я зараз усе зроблю. Помию чистенько.

У мене голова закрутилася, тепер пройшло. Я вас прошу...

Вартовий замкнув камеру і пішов виводити чергову партію.

Ян старанно мив підлогу.

– Ніколи не думав, що на світі такі пси є, як оці наглядачі. Їм же зганьбити чи вбити чоловіка нічого не варто. Коли б мені в Америці

хтось сказав, що у всьому Радянському Союзі розстрілюють стільки людей, скільки лише тут при мені розстріляли, я б йому морду побив. І кого і за що розстрілюють?!

– Ви давно у тюрподі?

– Сьомий місяць закінчується.

– Слушайте, отой, що в шостій камері, давно сидить?

– Місяців з п'ять уже.

– А я думав, днів 5 – 6. Раніше не чути було, щоб його виводили.

– Його раніше не випускали з камери, а недавно начальник дозволив, але з підсиленою вартою. Наглядачі кажуть, що це страшний бандит, який убивав комуністів і селян, тероризував села. А селяни, що зі мною сидять, кажуть, що порядний чоловік, захищав їх, і дуже жалують за ним. Я з цим усім тепер зовсім дурний став. Але, здається, в Америці я був ще дурніший.

– Ви в 6-й камері, певно, теж підлогу миєте. Скажіть йому, що Горський сидить у 8-й камері, й скажіть, що з моєю хворобою дуже погано, нема тут ні ліків, ні лікарів, які б розумілися на ній. Ми з ним знайомі були, ще як він учителював.

– Скажу при нагоді. Бо Котельніков іноді залишає прибиральника з ним, а Арбузов завжди стоїть, наглядає. А що у вас за хвороба?

– У мене язва шлунка.

– О, то це дійсно біда при такій їжі! Вам треба дієта. А я тепер їв би все, що тільки можна зжувати. Ніколи не наїдаюся.

У мене на вікні лежала половина фунтової пайки хліба. Половина її була призначена на “обід”, а останню, перемагаючи спокусу, тримав завжди до вечора, щоб легше спалося.

– Візьміть, Яне, собі той хліб з вікна.

Його очі жадібно вп'ялися у хліб.

– Ні-ні! Як можна! Ви ж одержуєте стільки, що і я.

– Так мені не можна багато чорного хліба їсти. Все одно викину. Беріть.

Він узяв хліб й, жадібно запихаючись, став стукати до вартового.

У той день мій шлунок, у якому, звичайно, замість виразки була лише пустка, до самого ранку сердився на мене за зайву щирість, та я був задоволений, що, може, вдасться зв'язатися з Хмарою. В середу Ян сказав мені, що передав те, що я просив, і Хмара переказав, що хоч ГПУ й дуже в'їлося на нього, але він подав заяву до головного прокурора і має надію на звільнення. В такому разі клопотатиме в ГПУ про мене. А якби я звільнився раніше, то щоб клопотався про нього.

Значить, зрозумів!

Коли б потрапити до однієї камери!

Тоді ми б “поклопотали” разом!

Через кілька днів замість Яна прийшов старий селянин, який, коли я звернувся до нього, попросив говорити пошепки, бо йому суворо заборонено зі мною спілкуватися.

Питаю, що з Яном.

– Поїхав у Сибір – прийшло розпорядження Красноярського губкому партії. Виявилось, що він справді комуніст американський. Москва перевірила. Даремно “парився” хлопець.

“Жидівські петлюрівці“

Наприкінці серпня спокій моєї камери несподівано було порушено. Якось опівночі в тюрподі зчинився шум, двері широко відчинилися і на порозі з радісним обличчям став Арбузов:

– Ну, Горський, прінімай жидовських петлюровцев! Захаді! Адин, два, трі...

До камери один за одним заходили хлопці, несміливо оглядаючись.

Нарахувавши вісімнадцять, Арбузов задоволено засміявся і крутнув головою:

– Апять урожай на сіаністов. Давно не било.

І замкнув камеру.

У коридорі галас не припинявся. Мої нові товариші пильно прислухалися до голосів тих, кого проводили повз наші двері, й називали їхні імена. Коли двері перестали грукати, почали розміщатися. А камера невелика. Як на трьох квадратних метрах розміститися такій компанії?!

Був тільки один тапчан. Чоловік п'ять мали коци й подушечки – решта нічого.

До мене підійшов молоденький, років шістнадцяти, жидок з випеченим обличчям “маминоного синочка”.

– Слушайте, товаришу, нам дадуть хоч тапчани і сінники чи ні?

Старший, надзвичайно сильної будови, кучерявий хлопець, який сидів біля тапчана, іронічно посміхнувся:

– Дадуть, Іцек, дадуть: і простирадла, й нічні сорочки, й обід із трьох страв... Та проїзд безкоштовний до Сибіру. Першим класом поїдемо.

Дехто засміявся. Обступили мого кучерявого сусіда.

– Слухай, Шварц, але справді, як ми тут розмістимося? Постіль принесуть рано з дому, але де тут усім лягати?

– А як минулого року в цій камері нас сорок чоловік три тижні сиділо? Посідаємо рядочками, один одному між ноги, зіпремося один на одного і спимо. А тепер розляжемося як пани. У кого є ковдра, розстелюйте на долівку, впоперек усі вмістимося. Накриватися не треба, і так тепло буде.

Огрядний хлопець в окулярах стурбовано почухав руду голову:

– Трохи твердо буде...

– А чому ти перини не взяв?

– Та мені сказали, що не більше як на дві години. Тільки зроблять допит і відпустять.

– І мені так казали, – посипалося з різних боків.

Шварц, сміючись, махнув рукою.

– І мені теж так казали, а я кажу їм, що коли на дві години, то підодждіть, візьму матрац та хліба днів на два, поки хтось принесе... Я вже знаю ті “дві години” – це може бути і три роки.

Кілька чоловік тривожно забалакали до нього по-жидівському. Він, сказавши їм щось заспокоююче, скомандував спати.

Почали застеляти підлогу коцями.

– Я вас, здається, бачив минулого року в тюрмі. Ви були одягнені в шкіряну куртку й високі мисливські чоботи, – звернувся до мене Шварц.

Киваю головою.

– Я тоді сидів з адвокатом Аллукером. Не знали його?

– Лежав з ним у тюремній лікарні.

Шварц зітхнув.

– Щасливий чоловік – його вислали за кордон, тепер десь у Німеччині він. Ось арештували кількох його послідовників. Не знаєте, Фішер і далі працює слідчим у релігійних і національних справах? Місяць тому була вістка, що його мають кудись перевести.

– Ні, він тут.

– З усього ГПУ він для нас найгірший собака. Від нього справедливого слідства не сподівайся. Це наш ренегат. Був сіоністом, членом центрального комітету партії, а після арешту на з’їзді в Києві у 1922 році пішов працювати до ГПУ... Ну, треба лягати десь.

У такій тісноті спати самому на досить широкому тапчані було ніяково.

– Лягайте зі мною на тапчані, коли хочете. Білизни, правда, я не перевдягаю вже п’ятий місяць, та вошей нема, бо весь час сам.

– Не біда, мене брудною сорочкою не налякаєш. Я коваль і з ковальського роду. Розстелимо мій матрац, є перина і легенька ковдра. Як ста-

рі арештанти, спатимемо панами, а ці молодці нехай вчать, що скла-
дати візити до ГПУ треба з матрацом.

Хлопці розстелили ковдри, пороззувалися, але спати нікому не хо-
тілося. Розсівшись попід стінами, ділилися враженнями.

З'ясувалося, що до моєї камери потрапили місцеві ватажки: Лівшіц,
Інгерлейб, Жаботинський, Дермандер, молодий лікар Львовський. “Ма-
мин синочок” Іцек Бреслер, як виявилось, грав значну роль у місцевій
організації “Ге-Халуц” (молодіжна сіоністська організація. – Ред.).

Шварц був представником лівого, революційного сіонізму, і біля
нього, як “старого тюремного бувальця”, зібрався “штаб”.

Перепросивши мене, вони з поважними мінами обговорювали жи-
дівською мовою свої справи. У розмову про методи слідства та про лі-
нію поведінки на допитах Шварц втягнув уже й мене. Зав'язалася за-
гальна розмова українською й російською мовами. Маючи деякий до-
свід, даю їм поради. В цей час хтось тихенько, півшепотом зтягнув
гімн сіоністів. Декілька голосів підтримало, і через хвилину всі співа-
ли на повні груди.

З 1-ї, 2-ї, 3-ї і 4-ї камер почулося те саме. Попід дверима бігав Арбу-
зов, кричав, щоб перестали. На нього ніхто не звертав уваги.

Тюрпод заповнився хвилями пісні.

Грюкнули вхідні двері. Я почув, як Арбузов під нашими дверима,
лаючись, жалівся комусь, що його не слухають. Двері відчинилися. На
порозі з'явився вартовий комендант ГПУ Раскін.

– Что ето вам, синагога?! Прекратіть немедленно! Ви знаєте, где
ви?! – заверещав він, потрясаючи браунінгом.

Співати перестали. Не встаючи, всі повернулися до розлюченого
коменданта, який сипав матюками.

– Ми перебуваємо в радянській охоранці, ну, так що з того? – відгук-
нувся огрядний сіоніст, який боявся, що буде твердо спати.

– Не делай із себя gros-політика! Ми гардімся, что носім званіє са-
ветскіх ахранніков. А вас, беззубіе сабакі, научім, как надо весті себя
в ГПУ!

Шварц, що лежав коло мене, піднявся на лікті:

– Слухай, Мендель, перестань кричати. Ти ж свій, жидок. Як ГПУ з
України проженуть, ми тебе в Палестині приймемо за поліціанта, бу-
деш нам кози охороняти.

– Кто ето там такой умный?!

– Фе, Мендель! Який ти пан став, не пізнаєш товаришів дитячих літ.
Забув уже, як ми з тобою в болоті гралися?

Раскін вискочив з камери, гучно грюкнувши дверима.

Хлопці знову заспівали.

Шварц повернувся до мене:

– Ми ж з ним сусіди. Мій батько бідний коваль, а його батько мав два великих будинки і мануфактурну гуртівню. Тепер він великий пан – Міхаїл Раскін, комуніст, а я просто коваль і “контрреволюціонер”.

Помовчавши, Шварц сказав:

– Знаєте, оці жидки, що служать суддями, прокурорами, в міліції, в ГПУ, що судять, кидають у тюрми, розстрілюють українців, на території яких ми живемо, – це найтяжчі вороги нашого народу.

Уже не співали. В гуртках знову точилася тиха балачка. Під ранок при вході до тюрподу зчинився гамір. У коридорі – тупіт, молоді голоси. Хлопці прислухалися до них, іноді називаючи імена. Біля сходів, що вели вгору, до жіночих камер, дзвеніли бадьорі дівочі голоси.

– З Бару і зі Жмеринки привезли, – промовив Шварц, – значить, арешти відбуваються в губернському масштабі.

Хлопці пізнавали голоси своїх партійних товаришок.

До нашої камери кинули ще вісім осіб.

Раненько Раскін загукав через ґрати у вхідних дверях:

– Арбузов! Сколько прібило севодня?

– Четиреста сем, таваріщ камендант!

У полудень уся камера була заставлена передачами, які поприносили родичі. Кошики й горщики зі стравами йшли в загальний фонд, на всіх присутніх, бо арештанти з районів передач ще не мали, а місцеві, бідніші в'язні мали недостатньо.

Я, хоч і без паю, безапеляційно був зарахований членом “кооперативу” й перший раз за п'ять місяців наївся досхочу, та ще домашнього борщу з м'ясом, каші з маслом, риби!..

Пшоняного “обіду” ніхто не їв.

З передачами пропустили газети.

Місцевий “Червоний край” великими літерами подавав новини про “повну ліквідацію” сіоністських організацій на території Подільської губернії, що працювали підпільно, “відривали від комсомолу” жидівську молодь, накидали свою “буржуазно-націоналістичну” ідеологію жидівській масі.

Під заголовком “Із сіонізмом в Україні покінчено” газети подавала відомості про арешти й ліквідацію організацій у різних місцевостях України.

Увечері до камери зайшли уповноважений ГПУ Фішер, що вів справи сіоністів, і начальник контррозвідки Галицькій.

Я вже добре вивчив його обличчя... Він був украй розлючений.

Лагідно усміхаючись, Галіцкій оглянув камеру.

– Ну, як поживаєте, таваріщі? Немножко тесно тут у вас. Ну, нічево, ето временно.

Ввічливо давши декілька доброзичливих відповідей на запитання в'язнів, він затримав погляд на Іцкові Бреслеру.

– Ви такой малоденькій... Как ви сюда папалі? Как ваша фамілія?

Почувши відповідь, Галіцкій запитально глянув на Фішера. Той очам дав ледь помітний стверджуючий знак.

Галіцкій лагідно поклав руку Іцкові на плече:

– Пашлі в мой кабінет, пагаварім, может, я вас асвабажу.

По їхньому відході кажу Шварцові, що Галіцкій чимось схвильований. Бреслера взяв на допит як наймолодшого – сподівається щось із нього витягнути.

Через деякий час вартовий комендант викликав з 1-ї і 4-ї камер ще двох сіоністів на допит. Близько одинадцятої години привели групу нових арештантів. До нашої камери вкинули ще чотирьох молодих жидків. Мої хлопці прийняли їх стримано, видно, ті не були членами їхньої організації. Новенькі сказали, що сьогодні з якоїсь причини (здається, велася підготовка до перевиборів міськради) у всіх клубах й театрах відбулися збори. Увечері майже на всіх зборах, у тому числі й у міському театрі – навпроти ГПУ! – в кінотеатрах, на вулицях поширювалися відозви підпільного комітету сіоністів. У них сіоністи гостро протестували проти переслідування їхньої партії та арештів товаришів. Відозви почепили навіть на паркан ГПУ, що й розлютило Галіцкого. В місті – арешти й обшуки, чекісти шукають друкарню.

Опівночі двері відчинилися.

– Інгерлейб! На дапрос! – вигукнув вартовий.

Камера загомніла.

– На допити вночі ми не підемо! Де Бреслер?!

Наглядач намагався вмовити, але, переконавшись, що нічого не вийде, замкнув камеру.

За хвилину впустив Бреслера, якого тримали в коридорі.

Іцек увійшов блідий, сів, трусився і голосно плакав.

Його обступили.

Крізь плач він розповів, що його били ручками револьверів, обгорнутими в хустини, вимагали, щоб сказав, хто ще залишився на волі й де друкувалися відозви.

Чув, як у сусідніх кабінетах били в'язнів з 1-ї та 4-ї камер.

Через деякий час сіоніст, якого вели з допиту, крикнув у коридорі:

– Товариші, не йдіть на допит! Нас били!

Було чути, як, заткнувши йому рот, потягли до 6-ї камери.

Хлопці почали бити ногами в двері й кричати:

– Прокурора!!!

Через кілька хвилин гримав дверима і кричав увесь тюрпод.

Чекісти вмовляли, лаялись і погрожували у вічка, але їх ніхто не слухав.

Години через дві на порозі камери став старший помічник губернського прокурора жид Лондон, зі смаком одягнений “джентельмен”, з “поетично” зачесаним догори довгим волоссям.

– Ви что, бунт паднімаєте? А знаєте, что по советскім законам вам за ето угрожает смертная казнь? В чьом дело?!

Шварц виступив наперед.

– Товариш прокурор! З політичними в'язнями так не поводитися навіть за царату! Кількох наших товаришів сьогодні били на допитах. Ми вимагаємо негайного слідства в цій справі під наглядом прокурора. За що нас арештували?! У капіталістичних країнах сіоністів не ув'язнюють... Наші ідеї соціалістичній державі зашкодити не можуть.

Лондон іронічно посміхнувся:

– Кагда б ето завісіло ат меня, то вас би растрелялі без суда. К сажаленію, далжни с вамі цацкатыся. Завтра виделім пракурора, он займьотся вашим делом.

Вийшовши з камери, прокурор пішов “заспокоювати” інших.

Наступного дня Шварц під дном горщика із супом, який йому передали рідні, знайшов замазану сажею відозву – одну з тих, які розкидали вчора. Надрукована жидівською й російською мовами. Була вона написана надзвичайно гостро й закінчувалася словами: “Ганьба комуністичній партії – наступниці традицій кривавого Миколи! Ганьба жидівській секції Комінтерну – цій проститутці Російської комуністичної партії!”

Цього ж дня одержали повідомлення, що для догляду за справою сіоністів прокуратура виділила знаного сіоністожера – помічника прокурора Сталова (жида), нерозлучного приятеля Галіцкого.

Минуло два тижні, а справа не рухалася. В тюрподі – страшенна тіснота. Найгірше доводилося в'язням першої камери – в ній сиділо 115 чоловік.

Сіоніста з 2-ї камери кинули до підвалу – щоб признався. Порозумівшись із допомогою крику, сіоністи оголосили голодування. Виходячи на прогулянку, всі сіоністи виставили з камер харчі й відмовилися приймати передачі, окріч тютюну й газет.

Під ворітьми чути було крик сотень родичів. Із записки, переданої в сигаретці, довідалися, що до генерального прокурора поїхала делега-

ція. На другий день усіх сіоністів, за винятком декількох ізольованих у різних камерах, перевели до в'язниці.

Хлопці залишили мені матрац, трохи харчів і тютюну та цілу скирту газет, що згодом мені стали у пригоді.

Знову потяглися самотні дні.

В'язні камери №4

Одного вечора наглядач наказав мені перебратися на кілька годин до 4-ї камери.

– Речей не бери. Тут посидить один арештований до від'їзду харківського потяга. Як поїде, я тебе назад переведу.

Здогадуюся, що мають привезти смертника, якого ГПУ не хоче вести через коридор до 5-ї або 7-ї камер. Беру цигарки й непомітно залишаю на вікні маленький олівець.

У 4-й камері, трохи довшій за 8-му, народу душ тридцять. Щільно сидять на тапчанах та долівці. Обличчя виснажені, апатичні, залякані. Пізнають мене, знають, що я з 8-ї камери. Дають мені місце на тапчані. Починається розпитування.

Русявий сусід з лівого боку, зарослий, з розкуйовдженим довгим волоссям, з пасмами бруду на обличчі, в брудній порваній сорочці, із запаленими, напівбожевільними очима, істерично оповідає каліченою мовою, що він учитель із-під Ченстохова, що його переслідувала поліція за комуністичну агітацію і він утік до Радянщини.

Коли він сидів у підвалі прикордонного ГПУ, туди кинули поляка-перебіжчика з околиць Копичинець Кароля Шиманського, який колись служив у Червоній армії, а згодом утік додому в Галичину. Вчинивши у Польщі якийсь злочин, знову перейшов кордон. У ГПУ сказав, що знає українську підпільну організацію, до якої його вислав якийсь український полковник із-за кордону. За його вказівками ув'язнено кілька десятків його знайомих українців. Коли ж ГПУ переконалося, що вони нічого не знають і ні в чому не винні, посадили в підвал Шиманського. На допиті уповноважений Науменко притиснув йому добре дверима пальці, щоб сказав, для чого він показав саме на цих людей (бо інших не знав. – Ю. Г.-Г.). Шиманський відповів, що він це зробив, щоб дурити ГПУ. Що він сам шпигун, а на допомогу йому послані як перебіжчики Станіслав Дузінкевіч, командант постерунку поліції, що працює тепер у ГПУ, і Кшижак, учитель, який сидить у підвалі за перехід кордону. Кшижак має “пароль” до нього – маленький образок Ченстохов-

ської Матері Божої (Кшижак, хоч і атеїст, беріг його як благословення покійної матері. – Ю. Г.-Г.). Тоді ув’язнили Дузінкевіча й били їх обох, аж вони підписали протокол, що Шиманський сказав правду. Коли їх відправили до Вінниці, обидва відмовилися від “зізнань”.

Шиманський сказав, що він говорив так, як наказав йому Науменко. Думав, що його звільнять і візьмуть на працю до ГПУ, як обіцяли. Незважаючи на те, надзвичайна сесія всіх трьох засудила до розстрілу. Три місяці сиділи як смертники. Та в Харкові, куди послали вирок для затвердження, хтось звернув увагу, що справа “білими нитками зшита”, і її передали на нове слідство. Тепер арештовані чекають самі не знають чого.

Сусід із другого боку, блідий, виснажений хлопець у брудному, зім’ятому, колись дорогому вбранні закордонного виробництва, з-під якого виглядала бруднюща сорочка (Франко Петричко зі Львова), став розповідати, як з нього та Вальчака й отого, що стоїть біля дверей, лисого Кравса, ГПУ “робить шпигунів”, у той час як вони, рятуючись від поліції, втекли сюди, до “братів”, з надією знайти братерське прийняття.

Нараз під ворітьми жалісно завилала сирена авта Леплевського. Кравс ліг на брудну долівку і припав оком до щілини внизу дверей. Коли в моїй камері грюкнули двері, він підвівся:

– Молоденьку дівчину привезли, зі зв’язаними руками.

Через деякий час із моєї камери донісся глухий плач. По десятій годині дівчину забрали. Зайнявши місце біля щілинки, я побачив, як її струнка постать зникла за вхідними дверима. Супроводжували її вартовий комендант Рубцов, мадяр Сабо та Котельников – усі кати. Позаду йшов Арбузов із французьким карабіном, який стояв завжди біля столика наглядача. Дівчину повели в гараж...

Хвилини через двадцять Арбузов перевів мене назад до 8-ї камери. Знаючи, що по розстрілі кого-небудь він завжди в доброму гуморі й любить побалакати, зачіпаю його.

– Ну, Арбузов, хто ж із вас розстріляв ту жінку, що плакала?

Арбузов задоволено скривився:

– Ну, брат, і баба красивая була, я тебе скажу! Как разделі дагала, так аж жалко стрелять било, – і, цинічно засміявшись, закрив двері.

Маруся Гальчевська

Оглядаю камеру. Газети, що лежали на тапчані замість подушки, розсунуті, на верхніх – сліди сліз. На матраці – маленька жіноча хустинка, вся мокра. Значить, мала розв’язані руки, може, написала що-небудь?

Олівець лежить на місці. Оглядаю вікно й стіни, які за кілька років вкрилися написами в'язнів. Кожний смертник, якщо мав вільні руки, олівцем, склом чи скалкою залишав пару слів, свій підпис і дату. Нового напису не було. Багато імен я знав з часу минулого арешту. Переглядаючи в десятий раз, читаю два написи, які завжди викликали в мене гіркоту.

Зверху хімічним олівцем рівненько виведено: “Тут сидів Юрко Таган, арештований невинно”. Поруч, внизу, склом надряпано: “Братська куля тебе не мине”, а ще нижче: “Вмираю за волю України, за кращу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923, Сидір Андрущук. Прочитай і, як зможеш, сповісти про це моїх близьких” (далі – адреса в Галичині, якої, на жаль, не пам'ятаю).

Пригадую Сидора – в подертому селянському вбранні, босого, без шапки, стрункого, з ідеалістичним поглядом карих очей. Пригадую хвилююче прощання через тюремне вікно, коли його забирали сюди... на смерть.

Він був помічником повстанського отамана Артема [Онищука]. Коли в 1922 р. Артема зі штабом, після амністії, після обіцянок зберегти повстанцям відділу життя й волю, постріляли чекісти на бенкеті, Андрущуку вдалося вискочити з поверху надвір і, попри поранення, втекти (отаман Артем Онищук здався з двома козаками 21 грудня 1921 р., наступного дня в губчека з'явилось ще семеро його козаків. Ніби через їхню відмову здати зброю шестеро з них чекісти застрелили. Один утік, очевидно, це і був Сидір Андрущук. А отамана чекісти розстріляли 23 грудня 1921 р. – Ред.).

Зібравши кілька чоловік старих партизанів, Сидір Андрущук ще цілий рік оперував, переховуючись у лісах і селах. Аж знайшов його краяннин Юрко Таган, агент Чека, якого він радо прийняв до себе. І віддав сплячого Андрущука в руки чекістів.

Засідання Надзвичайної сесії Подільського губернського суду відкрив голова Подільського губернського ГПУ [Ізраїль] Леплевській.

– Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки оголошую засідання... – розпочав він.

Андрущук перервав його:

– Яке маєш право ти, Леплевській, – жид, ти, Петерс, – латиш, ти, Віленській, – москаль, яке ви всі маєте право судити мене іменем українського народу, за який я віддаю життя?!

На запитання, чи визнає себе винним, Андрущук відповів:

– Перед вами – так, перед українським трудовим народом – ні. А взагалі не маємо про що довго розмовляти. Я робив своє діло – ви робіть своє.

Більше не сказав ні слова. Привезений до в'язниці, відмовився підписати прохання про помилування. За іронією долі перед смертю побачив у цій камері підпис брата-каїна, що був арештований за те, що отримував гроші ГПУ на ліквідацію неіснуючої петлюрівської організації.

Пригадую цього Тагана. Чистенько вдягнений, з доброзичливим, улюбленим виразом на повному обличчі. Сотні загублених, ні в чому неповинних, здебільшого українських селян й інтелігентів з Поділля, десятки товаришів галичан, яких лиха доля зводила з цим провокатором у 1920 – 1923 роках, залишилися на його сумлінні. В 1922 році, коли на Поділлі коїла злочини “опертройка” на чолі з Фаровічем і Фалєєвим, штаб якої перебував у місті Деражні, Таган роз'їжджав по селах Летичівщини та Літинщини й організовував “Просвіти”. Зібравши активний, національно свідомий елемент, говорив провокаційну промову, кидав провокаційні гасла і зникав, забравши списки й адреси членів. Після того приїжджала оперативна група “тройки”, забирала або розстрілювала “контрреволюціонерів”.

З арештованих за його вказівками в Женишковецькій волості 140 людей померло в Деражні від холоду й тифу, 103 засуджено до розстрілу, але через втручання Харкова виїзна сесія Верховного Суду, переглянувши їхні справи, всіх виправдала. Все ж рік вони каралися як смертники у Вінницькій в'язниці, а 27 осіб померли через сухоти.

Протримавши місяців зо три в тюрподі і в'язниці, ГПУ звільнило Тагана і, за словами іншого провокатора, Миколи Рудницького, який видавав себе за отамана Хмару і теж сидів за якусь невдалу аферу, вислало на підпільну працю до Галичини.

Був ще прощальний напис на стіні: “За годину все вже скінчиться... Прощай, Вірусю. Будь щаслива. Будьте щасливі обоє. Іван Ожога”.

Був це немолодий гімназійний професор, що одружився з молоденькою дівчиною, своєю колишньою ученицею. Людина цілком аполітична. Через якийсь час дружина закохалася в хлопця, який працював у підпільній українській організації, й сама брала участь в роботі. Ожога нічого не знав. Під час випадкової ревізії в його помешканні ГПУ знайшло пачку відозв і компрометуючих документів, які переховувала дружина. Поки їх разом з іншими арештованими реєстрували в комендатурі ГПУ, вона встигла щиросердечно розповісти йому все. Ожога сказав, щоб вона говорила на допиті, що нічого не знає, а він уже сам знайде якийсь вихід. Вигадавши обставини, які нікому не шкодили, він під час слідства взяв усю вину на себе. Торік був засуджений до розстрілу. Перед смертю залишив на стіні цей напис. Дружина, звільнена з в'язниці, ще до суду втекла зі своїм милим до Румунії – саме так на побаченні порадив їй зробити Ожога.

Напис залишила й дружина отамана [Якова] Орла-Гальчевського – найсвітліший образ жінки, який довелося мені зустріти у своєму житті: “Знову привезли в це прокляте місце... Боже! Коли це вже скінчиться? Чого вони від мене хочуть? Як гарно було б, якби сьогодні вже розстріляли... Маруся Гальчевська”.

Два роки утримувало ГПУ бідну Марусю в тюрподі, періодично відправляючи на деякий час до в'язниці. Чекісти вимагали, щоб Маруся видала людей, які були пов'язані з її чоловіком під час повстань. Щоб написала листа до нього за кордон з метою заманити в Україну – в засідку ГПУ.

Знаючи, як сильно любить Гальчевський свою дружину, і сподіваючись через неї спіймати його, чекісти пропонували Марусі звільнення, якщо вона погодиться вийти заміж за когось із них і буде з ним жити. Але всі бажання ГПУ розбивалися об незламну волю, моральну чистоту й висоту молоденької жінки. Обдерши на собі за два роки одяг, не взяла ні однієї шматки з вбрання й білизни, що купило для неї ГПУ, голодна, на тюрподівському пайку, не доторкнулася ніколи до обіду, який часом приносили для неї чекісти з ресторану. Коли її, виснажену, привозило ГПУ на деякий час “на відпочинок” до в'язниці, Маруся діставала через лікаря Зейфмана трьохгодинну прогулянку. Із закам'янілим обличчям, з упертим в одну точку поглядом усі три години непорушно сиділа вона під в'язничним муром. Ніколи ніхто не бачив на її личку хоча би сліду посмішки.

А по другий бік високого муру, іноді довгі години, в застиглому образі смутку й жалю, непорушно сиділа бідна вдова – мати Гальчевського [Мотря Іванівна], яка, довідавшись, що Маруся у в'язниці, приходила пішки з Гути-Літинської і приносила їй буханець чорного хліба. Більше сама нічого не мала. Побачення не давали, і вона, посидівши півдня на валу, з похиленою головою вирушала в зворотну дорогу, щоб через три-чотири дні знову з'явитися під в'язничним муром.

Не заставши відвезеної до ГПУ Марусі, передавала хлібину іншим в'язням й, обнявши голову руками, відсиджувала на валі свої години.

Як траплявся вартовий, що не зганяв і не стріляв по вікнах, Маруся під час “відвідин матері” сиділа на вікні своєї камери. Тоді дві жінки, кожна зі своїм горем, із спільною думкою про “нього” – сина й чоловіка, мовчки дивилися одна на одну й тихо плакали. (Як мені довелося чути, рідні батьки Марусі, багаті люди, відмовилися від неї тільки через те, що вона проти їхнього бажання одружилася з бідним учителем Гальчевським. Коли ж потім, до в'язниці, батьки прислали дочці одяг і харчі, вона їх не прийняла).

Наглядачка, своя людина, що, ризикуючи, зробила нам немало послуг, вмовляла її:

– Марусю! Згодься з тим, що пропонує ГПУ. Виходь заміж за якого-небудь чекіста. Поживеш з ним кілька днів і втечеш. Доберешся як-небудь за кордон до чоловіка. Він тебе за це не осудить, бо що ж для нього за радість, коли тебе розстріляють або вишлють на Соловки.

– Але ж я мусіла би, хоч нещиро, стискати руку, що вбивала наших. Хоч один день жити з ним як з чоловіком. Краще смерть...

– Ти через свою впертість сама відбираєш собі все. На Соловках, як буде пізно, пожалкуєш.

– З мене досить любові до України й чоловіка. З думкою про те, що я залишаюся їм вірною, я буду щасливою і на Соловках.

Роздобувши за допомогою цієї наглядачки й київського жида Фіми Салганіка (розстріляний у 1924 році) трохи потрібного одягу та речей, ми виправили Марусю на п'ять років на Соловки...

Переглянувши написи і не знайшовши нічого нового, вішаю мокру хустинку на ґрати, перегортаю змочену сльозами нещасної дівчини газету і лягаю спати.

Останній бій Семена Хмари

Насувалася осінь. Ночі стали холодними. Шибки в моїй самотності побиті, а вставляти нові ГПУ не поспішало. Плаща або коца не було, і вночі доводилося дзеленчати зубами. В одну з таких ночей роблю відкриття, що газета може бути річчю корисною не тільки для розуму, а й для тіла. Сколовши зужитими сірниками в декілька шарів великі аркуші “Известий” і “Правды”, роблю паперове “рядно”. Коли обкутаєшся з головою, надихаєш теплого повітря, не треба ні ковдри, ні перини. Коли рухаєш, газети розлазяться і рвуться, але завдяки сіоністам маю їх чималий запас. Привчаюся спати не рухаючись.

З нових мешканців тюрподу мою увагу притягує високий старший чоловік, якого виводять надвір самого, значить, сидить в самотності, і старшого віку жінка з двома дівчатками. Крізь щілинку в щиту бачу, як діти зі зблідлими, зажуреними личками блукають під час прогулянки.

Пізніше довідався, що це був інженер, колишній полковник Дігтяр із родиною, яких ГПУ затримало в Гусятині під час спроби перейти кордон.

Про трагедію цієї родини розповім пізніше.

Одного разу я прокинувся серед ночі. Приснилося, що хтось, голосно грюкаючи, намагається відімкнути колодку моїх дверей.

Переконавшись, що це був сон, намагаюся знову заснути, та даремно. В душі без видимої причини запанував неспокій. У тюрподі – тихо й темно. Міська електровня давала світло тільки до першої години вночі, значить, уже по першій.

Помалу весь організм міцно обхопило те дивне шосте почуття, яке рідко обдурювало мене в небезпеці. Намагаюся опанувати себе та з'ясувати причини тривоги.

Дурниці! Жодної безпосередньої небезпеки зараз не може бути. Галіцкому може захотітися доручити комусь із своїх вірних катів, щоб застрелив мене десь на підвір'ї, пояснивши, що “кинувся тікати під час провадження на допит чи з допиту”. Декілька таких випадків були мені відомі, але зараз для цього запізня пора. Хіба, може, засідання чекістів затягнулося до ночі й на ньому в цей момент ухвалена якась небезпечна для мене постанова і підсвідоме “я” відчуває це?

Дурниці! Просто напружені нерви сполохані отим стуком у сні.

Усе ж таки серце тривожно стискається і розсилає по всьому тілі млосні струмочки. Інтуїція шепоче, що зараз має щось статися.

Напружено вслухаюсь. Надворі – осінній вітер і дрібний дощик. У тюрподі мертва тиша. Раптом у коридорі – глухий стук. За мить стук повторився виразніше.

На скляному ґанку, за ґратами вхідних дверей, скопився зі свого ліжка Арбузов:

– Кто там ходіт?!

У коридорі розляглося тупотіння босих ніг. Грюкнули двері однієї з камер.

– Кто там?! Атзивайся, а то стрелять буду! – злякано кричав наглядач, постукуючи наганом об ґрати. Потім вилаявся і побіг надвір.

Тишу розрізав тривожний свист.

Утеча!

Якщо котрась камера колективно спромоглася вийти за двері, можуть позбивати колодки з усіх дверей. В тюрподі знайдеться досить охочих спробувати вирватися надвір силою, бо Арбузов підняв уже тривогу. А там – темна ніч з вітром і дощем...

Зіскакую з ліжка і стаю біля дверей.

Як і завжди в таких ситуаціях, організм огорнув холодний спокій, з рідким, важким биттям серця.

Але ніхто моєї колодки не розбивав.

У тюрподі знову гнітюча тиша.

На ганку затупотіли десятки ніг, почулося клацання рушниць. Було чути, як Арбузов, схвильовано оповідаючи, зняв із цвяха гасову лампу і відімкнув загратовані двері. Я – на тапчан й удаю, що сплю. З визірки до камери блиснуло світло електричного ліхтарика. Затримавшись на моєму обличчі й ґратах, зникло. Пошарпавши колодку, варта пішла до інших камер. Було чути, як по черзі шарпали колодками й засувами. Обійшовши всі камери, знову стали біля моїх дверей. Почувся роздратований голос вартового коменданта Раскіна:

– Ти, Арбузов, менше какаїн нюхай, а то скоро мьортвиє па тваєй ґалаве будут хадіть.

– Но, таваріщ камендант, я слишал! Спочатку думал, що мене причудилось, но кагда я крікнул, то явственнено услышал, как что-то пабежало і стукнуло дверьми...

– Какой же это чорт мог бегать, кагда все камери замкнуті, калодкі цели, заключонніе спят? Дурака корчіш! Будеш нюхать какаїн – начньош, как Рубцов, в свою тень на стене стрелять.

– Так я севодня не нюхал савсем! Чьорт ево знает, может, действітельно причудилось.

Почулися глузування червоноармійців. Але ж і я чув те саме, що оповідав Арбузов! Яка ж “нечиста сила” могла бігати і стукати?!

Раптом Арбузов лягнув себе по чолу:

– Я знаю, что это могло бить! Эта какая-то із соплячек Дегтярьових бегала к атцу. У ніх камера наверху на калодку не закрита, магла прасунуть в валцьок руку і чем-то аткрить засов. Пашли наверх!

Коли зграя затупотіла по сходах, що були між моєю камерою та вхідними дверима, я знову стаю до дверей і пильно слухаю.

За кілька хвилин нагорі розляглися крики чекістів “рукі вверх!”, лайка та зляканий крик жінок.

Коли варта затупотіла по сходах, знову лягаю на тапчан.

Арбузов, відімкнувши двері, впхнув до камери розхристаного Хмара – без шапки, в одних шкарпетках.

Коли ми залишилися самі, він почав оповідати. Виявляється, що Хмара випросив в одного сіоніста ножа і виробив план утечі: вирізати філонку у дверях і, як згасне світло, вилізти на коридор.

Вартового, що час від часу заходив до коридору оглядати камери, Хмара планував, причаївшись за рогом, вхопити за горло, задушити, забрати ключі, револьвер і відімкнути мою камеру. Після мого вітання через Яна зрадів, що матиме товариша для втечі. Захопивши на ганку ще й карабін і, якби не вдалося проскочити непомітно, розстріляти вартового перед дверима та вискочити через дріт у сади.

Ніч була темна. Перша половина плану вдалася якнайкраще, та... за Хмарою ув'язався проскурівський жидок-пачкар Бенчик Кур'єр, якому теж загрожував розстріл. Хмара виліз з камери у шкарпетках, з вільними руками, а Бенчик захопив під пахву чоботи. В коридорі, коли вони, причаївшись, чекали на вартового, один чобіт випав із-під пахви. Коли Бенчик нахилився підіймати, випав другий. Ті два стуки сполошили Арбузова. і він підняв тривогу. Бенчик забіг назад у камеру, заклав за собою філонку й удав, що спить (про це я довідався згодом від самого Бенчика. – Ю. Г.-Г.). Завдяки цьому Раскін і червоноармійці нічого не зауважили при обході камер. Хмара ж нечутно прокрався сходами наверх, розраховуючи потрапити на горище, з якого, може, вдасться дістатися на дах. Коли ж почув тупіт вартових, заскочив до жіночої камери, замкненої лише на засув. Жінки не почувли. Тут його й застукали вартові.

Хмара лише одну ніч пробув зі мною. За цей час оповів, що його видав Кам'янському ГПУ комуніст-галичанин з околиць Копичинець [Мар'ян] Остапчук, до якого на прохання матері Хмара заніс листа, коли перейшов до України для підпільної праці. ГПУ поставило перед ним вимогу: або він згодиться на суді прилюдно сказати те, що йому продиктують, або розстріляють без суду.

Під впливом систематичної гри на нервах Хмара заломився й згодився “засудити” національну боротьбу й “визнати”, що московсько-більшевицька влада в Україні є “справжньою владою українського трудового народу”. Та під час суду у Вінницькому народному домі отаман Хмара пережив гостру духовну реакцію.

Відчуваючи ганебність свого вчинку, він перетворив той суд на яскраву демонстрацію проти московсько-більшевицької окупації та московсько-жидівської влади в Україні. Його засудили до розстрілу разом з [Василем] Яблунівським та [Пилипом] Іванівим.

Після суду їх кинули до моєї камери, хоч звичайно смертників до затвердження вироку утримували в тюрмі, а не в тюрподі ГПУ. Мене ж перевели до 4-ї загальної камери.

Коли вночі з 6 на 7 листопада 1924 р. повстанців прийшли забирати на розстріл, вони, озброївшись цеглинами із зруйнованої печі, вступили у бій з чекістами.

Після нічної стрілянини й боротьби смертників таки повбивали. В останню мить поранений у голову Хмара вискочив у коридор і розбив “цапком” голову вартовому комендантові ГПУ Раскіну. Після перепоми чекісти познущалися над тілами вбитих. Виконували “розстріл” помічник губерньського прокурора жид Санін, коменданти Рубцов та

Раскін, маляр Сабо, вартові тюрподу Арбузов і Котельніков та дванадцять червоноармійців.

У нашій камері в ту ніч ніхто, звичайно, не спав. В'язні мовчки сиділи і лежали, прислухаючись до співу смертників, стрілів та криків. Священик Добровольський майже цілу ніч простояв на колінах біля нар, заглибившись у молитву. Я ж усю ніч так і пролежав на підлозі – крізь щілину в дверях спостерігав за боєм. Коли чекісти поволокли тіла надвір, встав і, розправивши заляклі руки й ноги, сів на нари.

Зблідлі, похмурі в'язні обсіли мене з проханням розповісти, що бачив.

Скінчивши оповідати, оглядаю обличчя. Ця жахлива ніч залишила на всіх свій відбиток. Тільки вуркаган Білий, якого привезли з в'язниці до тюрподу “на ісправленіє”, наспівував якусь веселу пісеньку та крутив цигарку з визбираних у смітті недопалків. Попрохавши в одного з в'язнів вогню, він заклав руки в кишені драних штанів і із задоволеною міною зупинився навпроти галицьких комуністів Кравса та Петричка, що тихенько ділилися між собою враженнями.

– Ну, що ж, сватки, вміють же тут стріляти людей.

Селянин, який сидів недалеко, сплюнув і сердито глянув на Білого.

– Йому, чортові, хоч би що! Побили людей – неначе так і треба. Співає собі.

Білий посміхнувся й махнув рукою.

– Ти, дядюшка, не сердься. Я від тринадцяти літ по тюрмах та Чека валяюся. Призвичаївся вже. Ти посидів би у дев'ятнадцятому чи двадцятим році в Одеській Чека, там не таке би побачив!

– Сидів я у цій, вінницькій, хай вона западеться.

Раптом Арбузов відімкнув камеру й пальцем покликав Білого.

– Бери із собою шматку, помиєш підлогу в коридорі й у восьмій камері.

– Як даси махорки, то піду.

Коли Білий пішов, до мене підсів Добровольський і мовчки показав на залізничного сторожа Якименка. Цей, середніх літ селянин, який уночі здригався і хрестився при кожному пострілі, тепер сидів понуро, звисивши голову, втопив погляд в одну точку на долівці. Час від часу загдакво посміхався і рухав пальцем, неначе щось обмірковуючи.

Добровольський нахилився до мого вуха:

– Він збожеволів.

– Не може бути!

– Так. Я симулював божевілля під час війни, щоб вирватися з німецького полону. У психлічніцях надивився на такі речі. Це в нього початок

тільки. За якийсь час він почне нам тут уже й коники викидати. Треба вартовому сказати, щоб викликали лікаря.

Повернувся Білий і сів у кути на підлогу. Закуривши, задоволено оглядав одержані від Арбузова речі вбитих: подушечку, продірявлену кулями, та закривавлений каптан.

За півгодини наглядач випустив в'язнів нашої камери надвір. Із стиснутим серцем проходжу повз камеру, де сидів Хмара: двері побиті кулями, в коридорі на стінах криваві плями, які намагався затерти Білий.

Надворі Добровольський, підійшовши до вартового, сказав про стан Якименка.

Той махнув рукою.

– Нічево с нім не случітся. А как сайдьот с ума, атправім в сумашедший дом – і только.

Коли заходили, Якименко зупинився в коридорі, став уважно розглядати пляму на стіні. Вартовий підштовхнув його, Якименко всміхнувся й мовчки пішов за нами.

Під час обіду Якименко кинув мисочку із пшонянкою й почав кричати, що йому домішали до їжі кров розстріляних. За півгодини камера заповнилася криком божевільного. Він бігав, розштовхуючи в'язнів, і кричав то про свої домашні справи, то про допити чи події останньої ночі. Його приборкали й поклали на нари, обмотавши ковдрами.

Заирнув вартовий комендант і, нічого не сказавши, вийшов. Через деякий час з'явився лікар ГПУ жид Перлін. Оглянув хворого, зміряв температуру й, безпомічно знизавши плечима, вийшов.

Того дня зародилася в мене ідея, завдяки якій, через чотири роки, я врятувався від смерті. Маючи в перспективі розстріл, я зрозумів, що симуляція божевілля може стати для мене порятунком – за світськими законами психічно хвора людина неосудна. Щоправда, в ГПУ будь-який закон може бути перекреслений, але чому не спробувати? З психлічниці легше втекти, ніж із тюрподу. Вирішую почати. Адже, коли збожеволів один, може збожеволіти ще хтось.

“Божевілля” як шанс вижити

Форма хвороби, на яку занедужав Якименко, мені не підходила, бо вимагала великої затрати енергії впродовж тривалого часу. Справа Якименка дрібна, він і так був би звільнений, тому його відразу можуть відправити до лічниці. Мені ж доведеться пройти перевірку кількох лікарських комісій.

Колись я чимало прочитав книг із психіатрії, але тепер не міг пригадати перебігу жодної психічної хвороби. Зрозуміло одне: щоб не дуже дражнити чекістів, вибираю депресію. Бо, розлютившись через вибрики, знайдуть причину всадити мені кулю. А так не спішитимуть, бо Галицькій сподівається ще видобути з мене цікаве для себе.

Відмовляюся від обіду, лягаю на нари й повторюю, з деякими змінами, ранішній стан Якименка. Чую, як Добровольський запевняє в'язнів, що камера має вже й другого божевільного. Під час візиту лікаря до Якименка він сказав йому про мене, але той тільки мовчки махнув рукою.

Під вечір Якименка ізолювали до 5-ї камери. Було чути, як він кричав і бився у двері. Після того як до нього зайшли червоноармійці на чолі з Котельниковим, стало чути тільки крики. Очевидно, зв'язали.

Увечері прийшов до мене уповноважений “по українській контрреволюції” Харченко. На кілька його запитань не відповів нічого, і він, підозріло-уважно оглянувши мене, пішов.

За кілька хвилин Котельников викликав Шиманського в коридор – “тапчани до восьмої камери занести”. Повернувшись, Шиманський у розмовах з в'язнями став аж занадто жалувати мене та все допитувався, чи я не хочу часом їсти або пити.

Коли лягали спати, селянин, що спав поруч зі мною, заявив, що він біля мене боїться спати. Забравши свого сінничка, мовчки поліз під нари, де ще було трохи вільного місця.

Шиманський, що досі спав на підлозі, зірвався й похапцем кинув на звільнене місце свою шинелю і ліг на неї.

– Я не боюся. Я буду його доглядати.

Добровольський, що саме закінчив молитву, підійшов і вп'явся в обличчя Шиманського розлюченим поглядом.

– Злізь зараз же, бо з морди котлету зроблю! З чоловіком нещастя, а ти вже підрядився у Харченка, щоб довідатися, чи він не симулює?

Шиманський, виправдуючись, розгублено підхопив шинелю і знову ліг на підлогу.

Добровольський мовчки переніс свою постіль і ліг біля мене.

Ці два типи досить цікаві, розповім про них.

Поляк Кароль Шиманський у час, коли роз'їжджав по цукроварнях і містечках, провокуючи та віддаючи в руки ГПУ українську інтелігенцію, жив переважно у Вінниці.

Галицькій поселив його до Ріпуленка – мого товариша з підпільної організації. Ріпуленко, молодий ще хлопець, багато зробив для української справи під час повстань. Тепер виконував поважне й надзвичайно ризиковане завдання організації в агентурному апараті ГПУ.

Одного разу, коли Шиманський спав у його кімнаті, Ріпуленко заховав у потайне місце кілька зашифрованих записок до інших членів організації, які одержав з-за кордону. Шиманський, який, очевидно, мав від ГПУ завдання стежити за хлопцем, тільки вдавав, що спить. Коли ж Ріпуленко пішов, він витягнув записочки й побіг до Галицького. Той, сфотографувавши, наказав покласти на те ж місце, щоб простежити, кому Ріпуленко передаватиме їх. Та підпільник, помітивши, що папірці зрушені, відразу знищив записки. Невдовзі його арештували.

ГПУ, не розшифрувавши паперів, тільки від Ріпуленка могло довідатися про їхній зміст та для кого вони призначені. Але він, хоч знав кільканадцять причетних до тієї справи людей, у тому числі й мене, – загинув, не видавши нікого. До розстрілу був засуджений надзвичайною сесією, під час якої Шиманський виступав як свідок. Спокій Ріпуленка та весело-жартівливий настрій перед смертю здивували навіть Арбузова, який застрелив його в гаражі.

Коли я ще був у 8-й камері, Арбузов, нанюхавшись кокаїну, – а в такі хвилини він любив поспілкуватися, – із захопленням розповів, як Ріпуленко сміявся з нього в гаражі, коли французька карабінка через те, що він заклав старі, мабуть, колись намочені набої, тричі засіклася.

Розповідь про Івана Чубана-Добровольського, священика із с. Семигорода, що неподалік Тульчина. На початку Світової війни він, тоді капітан лейб-гвардії, потрапив до німецького полону. А перед війною він одружився. Сильна любов та нудьга за дружиною дали йому силу перейти, симулюючи божевілля, всі тортури німецьких воєнно-психіатричних шпиталів, щоб у 1916 році його виміняли як цілковитого інваліда. У Петрограді його ще кілька місяців утримували у психіатричній лікарні, не довіряючи його заяві, що він симулював. Отримавши тривалу відпустку, через три роки нарешті зустрівся з дружиною, що жила в Одесі. Оскільки вона любила їздити верхи, купив і подарував їй верхового коня. А кінь, як потім виявилось, був хворий на сип, і дружина, заразившись від нього, померла в тяжких муках. А тут – революція. Добровольський до війська вже не повернувся. Особиста трагедія привела його до релігії. Роздавши все, що мав, він, узявши із собою Євангеліє, пішов проповідувати слово Боже. Обійшов – без грошей у кишені – Кавказ, Кубань і всю Україну. В 1922 р. закінчив скорочені богословські курси при Софіївському соборі в Києві, висвятився на священика. Від інших панотців відрізнявся тим, що не носив ні довгого волосся, ні бороди, ні ряс. Ходив у селянському одязі, який справили йому парафіяни. Жив самотньо в селянській хаті. Їв те, що йому приносили селяни. За виконання церковних обрядів не брав

ні гроша. Сумлінно студіював богослов'я, філософію всіх напрямків і... большевицьку літературу. Свідомий українець, він значно підняв національну свідомість села. Йдучи за його словом і прикладом, майже все село перестало курити, пити горілку та лаятись по-московському.

Щоб вирішити непорозуміння та суперечки, селяни зверталися не до большевицького суду, а до нього. Слово його для всіх було законом. Село, тоді ще, в часи непу, більш-менш незалежне, не виконувало жодних вимог влади, не порадившись зі священником. У 1923 – 1924 роках всі податкові справи, зрештою, не дуже тяжкі справи він розв'язував за постулатом “кесареве – кесареви”, але коли до села приїхало кілька комуністів з Тульчина організувати комнезам, то почули від селян, що вони всі однієї матері України діти, всі перед Богом рівні й “товариші” не повинні нацьковувати один на одного. Звичайно, такий священник большевиків не влаштовував. Після того як кілька видатних комуністичних агітаторів-безбожників, уславлених “перемогами” над, здебільшого малоосвіченими старими попами, дістали в дискусії перед селянами від Добровольського “по шапці”, його викликали до ГПУ і запропонували “по-доброму” відректися священницького сану, бо буде зле,

Коли він рішуче відмовився, його арештували, привезли до Вінниці й послали на затвердження постанову про висилку на Соловки як офіцера й “контрреволюціонера”. В камері він був між нами за старосту. Харчі, які привозили йому селяни, по-братерськи ділив між усіма в'язнями.

Тим, що Добровольський переніс речі й ліг біля мене, я був дуже задоволений.

Коли всі поснули, він наблизився до мого вуха і зашепотів:

– Я не хочу, щоб ви сказали мені, чи симулюєте, чи ні, і поки не виграєте – не кажіть цього нікому, навіть найближчому приятелю. Я хочу тільки дати вам кілька порад, бо симулювати вам доведеться довго, може, роки. Як правильно виявлятимете симптоми хвороби і міцно триматиметеся однієї лінії, то жоден психіатр не зважиться сказати, що ви симулянт, знаючи, що цим він розв'яже питання вашого життя і смерті. Психічної хвороби не можна ствердити чи заперечити за зовнішніми ознаками. Виберіть собі тільки якусь означену лінію. Я можу порадити вам дві хвороби, які найбільше відповідатимуть цим обставинам.

Накривши себе й мене з головою ковдрою, він добрих дві години шепотів мені лекцію, без якої не знаю, чи витримав би “свою лінію”.

Насамкінець дав ще одну раду:

– Коли будете на комісії лікарів, то пам'ятайте одне: зі всіх людей, які будуть у кімнаті, перший, хто мусить повірити в те, що ви справді божевільний, – це ви самі. Інакше досвідченого психіатра не обдурите.

Потяглася тернисті дні й ночі симуляції. Я здебільшого лежав, не підіймаючись з нар. Іноді відмовлявся від їжі. Іноді їв. Часом на запитання котрого з чекістів плів дурниці, часом не відповідав нічого. Добровольський і надалі був для мене сумлінним “суфлером”.

Я хотів потрапити до психіатричної лікарні. Там би я повів обдуману й обговорену з Добровольським лінію хронічної хвороби, яку виявляти в тюрподі було недоцільно й небезпечно.

Мовчанка і перебування в одній позі та подразнююче нерви вичікування подій були важкими і фізично, і морально.

Тижнів через два, скориставшись, що половину в'язнів з нашої камери відправили до в'язниці й підлога була вільна, я став уночі, щоб розім'яти кістки.

Не встигнув і двічі пройтися по камері, як Арбузов, просунувши у визірку револьвер, став “запрошувати” мене лягти. Не звертаю на нього уваги. Розлючений вартовий, загнувши семиповерхового матюка, відімкнув камеру.

– Я тебе сейчас палажу!

У ту хвилину мене чомусь охопила така лють, що я (згодом вже) подумав, що справді починаю дуріти.

Поки він відмикав колодку, я, схопивши в кутку смердючу, до половини заповнену парашу, став з нею за стіну біля дверей. Як тільки вартовий ступив на поріг, я, перевернувши парашу в повітрі, одягаю йому на голову. Вистріливши з револьвера в стелю, Арбузов вискочив у коридор і взяв двері на засув.

Було чути, як він відпльовувався і лаявся. Потім побіг до виходу. За кілька хвилин до камери зайшли з червоноармійцями вартовий комендант Раскін і відповідальний вартовий ГПУ, уповноважений економгрупи Едлін, серйозний і “ліберальний”, як на чекіста, жидок.

Після “дискусії” з Добровольським, який почав вичитувати чекістам нотацію, що вони незаконно поведуться з хворими, Едлін наказав ізолювати мене до 5-ї камери. (Якименка вже відіслали до психіатричної лікарні).

По дорозі, ще мокрий, Арбузов розмахнувся, щоб вдарити мене по обличчю. Та Едлін стримав його.

– Не смей біть, ібо дело пріш'ю. І не трогай єво. Пусть ходіт па камере как хочет.

У 5-й камері ходжу з кута в кут до ранку.

Арбузов підглядає в дірочку, але я, стримуючи бажання дати йому дулю, вдаю, що не помічаю цього.

Зрештою, бігати по камері доводилося не тільки для приємності. Попри морози (був кінець листопада), тюрпод не опалювався. В пере-

повнених загальних камерах і так було душно. Але в самотності з побитими шибамися за 5 – 6 градусів морозу, до того ж у літньому одязі, довго не влечиш.

На другий день перед полуднем, коли я, втомившись, солодко спав на голому тапчані без постелі, мене розбудив Котельніков.

– Пашлі са мной.

Коло ганку стояла запряжена бричка. На передньому сидінні – маляр Сабо з карабіном. Біля брички вартовий комендант із пакетом у руці.

Вдягнувши мене в шинелю, посадили на заднє сидіння. Комендант віддав Котельнікову пакет.

– Это атдаш в канторє. Да гляді, еслі б захател па дароге удрать, стреляй на месте.

Котельніков сів поруч Сабо і, наполовину обернувшись, направив на мене револьвер:

– Паехали!

Серце радісно стиснулося: “До тюрми чи психлічниці?”

Й одне, й друге було таким бажаним!

Виїжджаємо на головну вулицю і повертаємо направо до лікарні. Перша думка – тікати по дорозі. Конвой до смішного малий, та ще й один із охоронців зайнятий віжками. Використати хвилину, коли Котельніков гляне вперед, – вихопити в нього револьвер і вискочити з брички.

Оглядаю вулицю. На хідниках – багато військових з револьверами та міліціонерів. Єдиний шанс на успіх – перескочити відразу котрийсь із високих парканів між будівлями. Але відчуваю себе таким виснаженим і кволим, що наперед передбачаю наслідок такого “бігу з перепонами”.

Виїжджаємо на край міста. З правого боку видно високі сосни цвинтаря на Калічу.

Чи вдасться його оминати, чи доведеться-таки лежати десь поруч із Хмарою?

Від міста до психіатричної лікарні кілометр або півтора їхали полем. Тікати на відкритій місцевості немає сенсу.

У почекальні лікарні Котельніков посадовив мене на лавку і передав через вартового санітара пакет лікарєві.

Сиджу, схиливши голову з апатично-занімілим обличчям. За півгодини з кабінету вийшов вісімдесятилітній дідок у намащених дьогтем, простих селянських чоботах, у рябеньких перкалевих (тонка бавовняна тканина. – Ред.) штанах з дірками на колінах, у старенькому, з домотканого селянського сукна, каптані й у дешевенькій шапці, яка, судячи із “залисин”, служила йому вже років тридцять.

Був це знаний в Україні психіатр, головний лікар і заступник директора найбільшої в Україні Вінницької психіатричної лікарні доктор [Леон Людвигович] Дорошкевич. За царських часів він уславився також і демократичними поглядами та своїм убранням. Маючи ранг штатського генерала, до міністрів і губернаторів з'являвся приблизно в такому вигляді. Ордени, які він отримував за заслуги від царського уряду, носив тільки в кишені, витягаючи їх лише під час суперечки з якоюсь високою особою, щоб доказати, що він також має заслуги перед “атечеством”.

За часів большевизму уславився тим, що відверто, в очі представникам влади, називав їх “владою катів”. Від “наслідків” рятувала його відмежованість від політичного життя, особистий “фавор” у наркомздрава (народного комісара охорони здоров'я. – Ред.) [Миколи] Семашка, що високо цинив його як лікаря, а також любов і пошана довколишнього “пролетаріату” й персоналу лікарні, в тому числі комуністів та комсомольців.

Суворо насупивши косматі сиві брови, Дорошкевич хвилин з п'ять мовчки вдивлявся в моє обличчя. Потім підняв мою голову за підборіддя.

– Ну, чого зажурився? Жінка, може, заміж пішла? – заговорив він українською суворим тоном, в якому, проте, відчувалися тепло-ласкаві нотки. – Давайте його, товариш чи громадянин, чи як там вас величати, до кабінету.

По дорозі серце в мене тріпалося, як дев'ять літ тому перед першим боєм на фронті, та коли переступив поріг, забилося рівно і спокійно.

У кабінеті, крім Дорошкевича, були ще дві молоденькі студентки-практикантки, які так жалісно дивилися на мене, що аж мені стало їх жаль.

Почався перший психіатричний “допит”. На деякі запитання не відповідаю, вдаючи, що вони не знайшли “приймача” в моєму мозку. Розповідаю, як ГПУ хоче отруїти мене, та “запевняю”, що десь під моїм черепом сидить і не хоче звідти вилазити мелодія падеспаня (парний бальний танок. – Ред.), під яку чекісти розбивали голови Хмари і товаришів у коридорі тюрподу (можливо, автор мав на увазі іспанський танок пасодобль, де танцівник імітує боротьбу з биком. – Ред.).

Зацікавившись цим, Дорошкевич став розпитувати, але Котельников, рятуючи престиж ГПУ, а водночас роблячи по своїй вологодській тупості чималу послугу й мені, відповів за мене сам:

– Да это, гражданин доктор, ему всё представляется, что каво-то растреляют в коридоре с песнями. Каждую ночь про это в камере кричат. Видно, такая уже болезнь у него.

Одна із студенток відвернулася і, схилившись до вікна, захлипала (пізніше я довідався від неї, що її батька розстріляло ГПУ в Житомирі, а мати через це збожеволіла).

Дорошкевич кілька разів суворо рухнув бровами і, перевіривши рефлекс та реакцію, сів писати акт.

Поки його передруковували на машинці, я сидів з Котельниковим у коридорі. Здогадуюсь, що привезли мене тільки на комісію і заберуть назад до тюрподу.

Коли практикантка винесла папір, Котельников почав його читати. Я ж непомітно, збоку, кидаю оком на кінець змісту: “Комісія знайшла, що в’язень Горський через моральні переживання та слабке відживлення організму захворів на розлад розумових здібностей у формі...” – далі йшла назва хвороби латинською.

У грудях розлилося задоволення, яке переживає переможець. “Молодець, Юрко! Для початку дуже добре”, – хвалю сам себе і чую, як душа наповнюється енергією й вірою в остаточну перемогу.

Біля брички Котельников деякий час мнеться, потім витягає з-під сидіння шнурок.

– Ти, таваріщ Горській, таво... не сердись. Ти челавек бальной, чьорт тебя знает, что тебе в голову бахнет. Я завяжу тебе руки. А то, гляді, чево доброво, напугает тебя что-то із нутра, ти і пустішся удірать. Так би ми в тебя стрелялі, а теперя прідьотся руками лавіть.

Подумки сміючись, даю йому руки. Пробувати тікати зі зв’язаними руками та ще й удень – справа безнадійна. Зрештою, тепер маю чекати на кращі обставини.

Біля тюрподу зустрів нас Галіцкій. Переглянувши взятий у Котельникова акт комісії, посміхнувся.

– Гм-м... Дорошкевич... Кантрревалюция кантрревалюцию виручает. Брось, таваріщ Горській, дурака валять, нас не абманеш. Лучше пагаварім па душам, может, і дагаварімся. Тагда і на воле пабиваеш. А фігліямі-мігліямі жизнь себе не спасьош.

Дивлюся на нього тупим апатичним поглядом і нічого не відповідаю.

Злізаючи з брички, непомітно слідкую за ним, бачу, що він сумнівається, але на обидва боки.

Завівши мене до камери, вартовий забрав шинелю й замкнув двері.

Далі пішло все по-старому. Дотримувався своєї лінії “хвороби”, цокотів зубами від холоду та слухав “марші”, які вигравали порожні кишки.

За кілька днів справа з їжею трохи покращала, бо священник Добровольський, дотримуючись заповіді служіння ближньому, випросив у коменданта дозвіл працювати в кухні замість відісланого до в'язниці брудного й неохайного кухаря з бессарабських перебіжчиків. Двері моєї камери були якраз проти дверей кухні. Через маленьку дірочку, яку ще давно хтось просвердлив у куточку филонки, через яку колись тікав отаман Хмара, бачу, як він урядує. Отець Іван передусім привів до ладу кухню. Засукавши за лікті рукава, вимив підлогу, стіл, вишурував піском ніколи не миті відра й котел. Працюючи, тихенько наспівував релігійних пісень і молитви.

Часом я чув, як він дискутував з вартовим на тему, чи існує Бог. Коли збитий його доводами з позиції чекіст уживав як останній аргумент богохульний матюк, Добровольський лагідно називав його дурнем і змінював тему. Добровольський переконував вартових, що я справді хворий і що зі мною треба особливо поводитися. Засипав їх психіатричними термінами, які, здається, найбільше переконували, бо були незрозумілими. Внаслідок цього всі свої функції щодо моєї камери (звичайно, за винятком ключа) вартіві переклали на нього, чому я дуже зрадив.

Роздобувши десь велику черепа'яну миску, отець Іван частував мене щодня потрійною порцією пшонянки. Суп за нового кухаря став не таким осоружним, бо він вижебрував кожного разу у комірника трохи більше солі та олії, а по-друге, добився, щоб пріле пшоно видавали звечора. Прополоскавши його кілька разів, залишав на ніч мокнути, щоб не так смерділо.

Часом він приносив мені щось із передач. Коли наглядач виводив в'язнів надвір, Добровольський піднімав засув моєї визірки і шепотів мені інструкції та тюрподні новини.

У сусідній, шостій, камері сидів українізований німець Василь Шмідт (пізніше його розстріляли). Одного вечора перевели його до четвертої камери, залишивши шосту порожньою. Вночі ґрати вхідних дверей грюкнули і до камери пройшла група людей. Пізнаю голос Галіцкого, що тихенько давав якісь вказівки вартовому.

Коли чекісти вийшли, за стіною розляглися кроки. Полковник Дігтярів! Я добре запам'ятав важкий, розмірений крок його ходи.

Арештували його з родиною, як я вже згадував, у Гусятині перед переходом кордону. Знайшли при ньому компрометуючі матеріали. До того ж обтяжили його становище своїми зізнаннями два московські артисти, яким він підготував перехід кордону, – їх теж арештували перед Збручем. Йому загрожував розстріл. Але одного дня, ще восени, в'язні тюрподу були здивовані несподіваним звільненням Дігтярева та його

родини. Звільнили гучно, з дотриманням усіх формальностей, але чомусь... у коридорі тюрподу.

Того дня я був на допиті у Галіцкого і бачив на столі пачку фотографій документів. Для мене було ясным, що ті світлини призначені для когось, хто має поїхати з певним завданням ГПУ за кордон.

Коли вночі я почув, що чекісти тихо повели нагору заплаканих дітей і дружину Дігтярева, я зрозумів, що він з тими світлинами поїхав за кордон, знаючи, що коли не повернеться, то жінку й дітей знову арештують. А їх, власне, і не звільняли, лише провели перед полковником комедію. Як заручників їх утримували в одній з камер нагорі, не випускаючи надвір, щоб ніхто не знав, що вони перебувають у тюрподі.

Дігтярів якось ще з'явився в тюрподі. Побувши добу в камері №1, знову зник.

Я сподівався, що він не буде настільки наївним, щоб не зорієнтуватися в ситуації. Я добре знав ГПУ, щоб не сумніватися, що воно розстріляє його.

Чи він не повернеться з-за кордону, сказавши там правду, чи добровільно принесе ГПУ свою голову – родині він не міг допомогти.

ГПУ тільки використовувало його любов до дітей, не збираючись, звичайно, виконувати своїх обіцянок.

Цікаво було, чи його ще випустять за кордон, чи вже примкнуть. Якщо він за кордоном “відкрив карти” і хтось допомагає йому закручувати голову ГПУ, то можуть ще послати. Але довго це тягнутися не буде, бо Галіцкій уже набрався досвіду в таких справах. Нервова хода Дігтярева по камері чулася до ранку.

Раненько, як вартовий повів в'язнів надвір, під мою визірку підійшов з кухні Добровольський. Кажу йому, щоб знайшов хвилину і побалакав через визірку з Дігтяревим. Треба йому порадити, щоб рятував своє життя. Дружину чи засудять, чи ні, а дітей потримають деякий час і відпустять. Із часом зможе якось із-за кордону опікуватися ними чи перевезти їх до себе, а від того, що він їздитиме, поки його розстріляють, їм користі не буде.

Дігтярів, очевидно, прийняв Добровольського за агента ГПУ і розмовляти з ним не захотів.

Близько 8-ї години Арбузов замкнув Добровольського в кухні на колодку і перевірів, чи щільно засунені визірки у дверях камер. Припадаю до своєї дірочки у дверях і бачу, як до шостої камери пройшли Леплевській, Галіцкій і якийсь військовий, очевидно представник “разведупра” (управління військової розвідки). Пробули там майже до обіду. Як пішли, уповноважений Наг приніс до 6-ї камери папір, ручку, чорнило та прибори для креслення.

Пізно ввечері Дігтярева повели нагору. Почувся ледве чутний плач дитини. Пішов на побачення з родиною. Опівночі за ним прийшов фельд'єгер. Старий знову поїхав за кордон, щоб більше не повернутися. (Родину його утримували в тюрподі до весни. Коли дружина та менша дівчинка Віта важко захворіли, їх звільнили, віддавши під "опіку" агента ГПУ, вінницького адвоката Ціолковського, та залишили у спокою до 1928 року).

Наступного вечора до камери №6 привезли з в'язниці одинадцять смертників, які, коли їх стали забирати до гаража, вчинили спротив. Було чути, як чекісти, працюючи кольбами рушниць, витягали їх по одному з камери. Бійка розтяглася на півтори години.

Одного вечора до камери №7 привезли смертницю. Проходячи повз мої двері, вона з риданням зверталася до чекістів:

– За що ви мене вбиваєте? Я ж підписала все, бо ж ви казали, що за це звільните мене. Як не жаль вам мене, то хоч дитину свою пожалуйте!

По голосу я пізнав Маню Маєвську – гарну дівчину зі Сніткова, яку знав ще в Галичині. В 1922 році вона втекла за кордон з партизанським відділом Євгена Овчарука і 1924 року повернулася нелегально додому.

Після арешту ГПУ заплутало її у справу, в якій, як я добре знав, вона була невинною. Наївна дівчина робила й підписувала все, що їй казали, і заплатила за те життям. Свого часу вона сиділа сама у камері №7. Вечорами, після перевірки, до її одиночки часто заходив уповноважений КРО ("контрразведывальный отдел". – *Ред.*) Наг, залишаючись там по дві-три години. Вартовий у цей час делікатно перебував на ганку. Стероризована дівчина довірливо приймала його обіцянки про звільнення й... одруження й не опиралася його "ласкам".

Потім її перевезли до в'язниці. А оце привезли вже засудженою до розстрілу й посадили до тієї ж камери.

Зо дві години з камери №7 розносився по тюрподі розпачливий плач. Коли прийшли забирати її до гаража, плач обірвався. Припавши до дірочки, бачу, як Сабо і Котельніков на руках пронесли зомлілу Маню до виходу.

Пізніше, вже у в'язниці, я довідався про деякі подробиці. Коли Маня була вже засуджена надзвичайною сесією до розстрілу, в'язничний лікар Зейфман ствердив, що вона вагітна. Оскільки за совітським законом розстріл вагітних відкладається до народження дитини, Зейфман довів це до відома прокурора.

Прокурор Сталов, почувши, що (за твердженням лікаря) початок вагітності припав на час, коли Маня була суворо ізольована в ГПУ, за-

явив, що лікар помиляється, та іронічно додав, що хіба вона “від Божого духа завагітніла”.

Лікареві залишилося тільки прикусити язика.

Незабаром у тюрподі з’явилося кілька католицьких ксьондзів. На допити їх брали переважно опівночі. До камер вони верталися, звичайно, вранці. Один із них сидів у камері №4 разом з Добровольським, бо одиночок на всіх не вистачало. Добровольський, розговорившись із ним, при нагоді передав мені, в чому справа. Арештували майже всіх ксьондзів, які ще досі не потрапили на Соловки, і примушують їх поставити підписи під відкритим листом полтавського ксьондза Федуківича до Папи Римського.

Не витримавши моральних тортур в ГПУ, Федуківич написав, чи, власне, підписав, виготовленого в ГПУ листа до Папи, в якому від імені католицького духовенства протестував, що Генеральний штаб польської армії нібито через вище духовне начальство, яке перебуває за кордоном, примушує католицький клір провадити підпільну політичну працю на користь Польщі. В листі Федуківич (точніше, автор-чекіст) пояснював свій вчинок тим, що такі накази з-за кордону відривають ксьондзів від пасторських обов’язків та призводять до переслідування совітською владою католицької релігії. Підкреслював, що робить це, йдучи за голосом свого сумління, без найменшої пресії з боку совітської влади. Федуківич стверджував, що деякі католицькі ксьондзи-поляки під прикриттям релігійних організацій проводили виховно-організаційну національну працю. Це був факт. Але вони робили те з власної ініціативи, часто всупереч інструкціям своїх ієрархів. Це добре знало ГПУ.

Таємниця справи полягала в тому, що у той час (1924 – 1925 роки) большевики повели генеральний наступ на католицьку церкву, що так само, як і українська автокефальна, спираючись на національні засади, була куди сильнішою й більш відпорною, ніж московське старота “живоцерковне православ’є” в Україні. Української церкви на той час большевики ще не руйнували, тимчасово використовуючи її як руйнівний чинник проти “Тихонівської”, старомосковської. Вдарили по ній, тільки похопившись, що вона, руйнуючи, не руйнувалася сама в боротьбі, як сподівалися комуністи, а ставала могутнім чинником поширення національної свідомості й організації національних сил в Україні.

Арешти, висилки на Північ ксьондзів та закриття костелів призвели до протестів консулатів низки держав.

Треба було на міжнародній арені поставити справу так, щоб виглядало, що католицька церква сама дає причину для переслідування (не релігії, а осіб!), і на совітському “екрані” з’явився лист ксьондза Федуковича, видрукуваний в офіційних органах совітського уряду.

Сам Федукович, звільнений із-під арешту, в цей час уже спалив себе живцем у Бердичеві, караючи себе за хвилю слабості, але всіх арештованих ксьондзів ГПУ, не перебираючи в засобах, примушувало давати свої “добровільні”, “з власної спонуки” підписи під тим листом.

Щоб налякати арештованого ксьондза, ГПУ часто перед тим підсиляло на служби провокаторів, які, видаючи себе за польських підпільників, просили тимчасового притулку чи матеріальної допомоги (Вінницького ксьондза Левінського провокував таким способом під час сповіді провокатор ГПУ поляк Кароль Шиманський, але старий ксьондз, зорієнтувавшись, вигнав його прилюдно з костелу. До речі, цей самий Кароль Шиманський, ставши “Кирилом”, “борцем за українську справу”, по виході з в’язниці в Тернополі обходив у 1933 році українських духовних достойників у Львові, від митрополита Шептицького почавши, і збирав до альбому їхні підписи, а до кишені – гроші. – Ю. Г.-Г.).

До інших ГПУ підсилало своїх агентів – молодих дівчат (із польок-комсомолок), а то й чоловіків, які, поживши під тим чи іншим приводом якийсь час у ксьондза, стверджували, що він їх зґвалтував чи, використовуючи їхнє “безпомічне положення”, примушував до неморальних вчинків. Тоді ксьондзу, хоч він і почував себе невинним, ГПУ пропонувало: або він підпишеться під заявою Федуковича, або йому влаштують прилюдний суд “із забезпеченим доказом вини”, з публікацією в газетах, що для нього рівнозначне моральній смерті.

В одиночці №7 сидів чорноострівський ксьондз Ноновський, якого я знав з виду ще до арешту. Його допитували не одну ніч. Видно, не здавався. Одного вечора за ним прийшла співробітниця КРО – полька Геля, безмежно вульгарне створіння. Коли Арбузов випустив Ноновського з камери, чую, як вона, клацнувши замком маузера й вульгарно вилаявшись, сказала йому йти вперед і не оглядатися.

Арбузов задоволено засміявся.

– Спатрі, Леночка, на уліце темно. Чтоб он тебя па дароге не... (далі – цинічне “припущення”). Спатрі, какой жеребец!

“Леночка” відповіла не менш цинічно. Припавши оком до дірочки, бачу, як старий, солідний ксьондз, високо підвівши голову і презирливо стиснувши уста, пройшов до виходу.

На другий вечір до моєї камери несподівано посадили ксьондза з містечка Війтівці Антонія Келюса. До того часу ГПУ утриму-

вало його кілька днів у якомусь темному підвалі в центральному будинку.

Він був надзвичайно знервований. Довго молився, часом у задумі говорив сам до себе. Моє мовчазне товариство, звичайно, не впливало на нього заспокоююче.

На другий день, коли ксьондз повернувся з кількахвилинної прогулянки, я з його поглядів на мене здогадався, що Арбузов сказав йому, що я божевільний. Але, приглядаючись до поведінки Келюса, я бачив, що йому самому небагато залишилося до божевілля.

Того ж вечора до нас посадили ще й смертника, старого сивого молдаванина Білецького, якого привезли з в'язниці на розстріл. Дідуган ніяк не хотів вірити, що його сьогодні вже розстріляють, і звертався то до мене, то до ксьондза з наївними розпачливими запитаннями. Засудили його на кару смерті за те, що він переносив з Румунії і продавав священникам ладан, якого в большевії годі було дістати. Одна з пачок відібраного в нього ладану була загорнута в якусь стару відозву закордонної організації московських монархістів, і цього було досить для присуду. Коли Білецький нарешті переконав себе, що його ось-ось в'ють, попросив ксьондза, щоб той розв'язав йому руки, бо він хоче помолитися. Коли ж Келюс із плачем став розплутувати тремкими руками дріт, у визірку просунулася люфа револьвера. Арбузов наказав смертникові сісти в кут і не підводитися. Десь об одинадцятій годині за Білецьким прийшли. Він якось почорнів і мовчки пішов, заплітаючи ногами.

Ксьондза ця сцена прибила, а тут відразу уповноважений Наг забрав його на допит. Для мене було ясно, що ксьондза посадили в одиночку з “божевільним” й утримували цілий вечір у камері смертника, щоб змусити підписати листа Федукевича.

Коли опівночі ксьондз повернувся до камери, я побачив, що з ним зовсім зле. Він став виявляти симптоми психічного захворювання.

Переконавшись, що вартовий вийшов на ганок, я тихенько заговорив до Келюса, щоб трохи заспокоїти його. Він зрадів і припав до мене. Плутаючи думки, став виливати все, що гнітило йому душу.

Виявилося, що ГПУ давно вже пропонувало йому, щоб він став таємним агентом й давав матеріали на своїх колег. Потім стало вимагати, щоб підписав лист Федукевича. Коли він відмовився, залишили на деякий час у спокою.

Тим часом у нього загостював артист-співак Чужбінін. З тиждень тому Келюса арештували й показали йому в ГПУ протокол зізнань Чужбініна, що ксьондз жив з ним і зі своїм органістом, молодим хлопцем Ясьом, як із жінками. До “протоколу” була пришпилена пачка порно-

графічних знімків, що їх нібито знайшли під час обшуку в помешканні ксьондза.

Запропонували знову підписатися під листом Федуківича, інакше все це буде опубліковане в пресі.

Спростувати й публічно виправдатися ксьондз не мав найменшої змоги. Все ж таки він відмовився і став вимагати очної ставки з Чужбініним і Ясьом. Та це все й умови арешту (перед тим залякували, що вночі застрелять і ніхто не знатиме) сильно вдарили добросердечного і слабохарактерного ксьондза по нервах. Яся ГПУ теж арештувало й у ті дні утримувало в льоху під тюрподом. Той льох, з болотом замість долівки та масою голодних щурів, не одного вже примусив “зізнатися”, у чому тільки ГПУ хотіло.

Сьогодні Келюсу показали на допиті протокол, підписаний Ясьом, у якому той говорив те, що й Чужбінін. Ксьондз, що вже був на межі божевілля, підписався під листом Федуківича.

На другий день ксьондза звільнили. Зустрівся я з ним незадовго перед його смертю у Вінницькій психіатричній лікарні, та про це пізніше.

З того часу до моєї камери часто садили привезених з тюрми смертників, та це не робило вже на мене великого враження...

Коли за вікном почало весніти, Харченко приніс папірець, що моя справа передається прокуророві, й запропонував підписатися, що мене про це поінформовано. Відвернувшись на тапчані до стіни, не звертаю на нього ніякої уваги. Посердившись трохи, пішов ні з чим, написавши, що я в присутності вартового відмовився підписати. Звичайно, коли справу передавали прокуророві, в'язня переводили з тюрподу до в'язниці. Мене надалі утримували в тюрподі. Очевидно, ГПУ вирішило розстріляти по надзвичайній сесії, не звертаючи уваги на мою “психічну хворобу”. За всяку ціну треба ж тепер, поки не пізно, добитися, щоб відправили до в'язниці. Але як?

Коли хтось із в'язнів тюрподу важко захворів, його відправляли на лікування до в'язничної лікарні, бо лікар при ГПУ мав тільки засоби першої допомоги.

Тим часом я впродовж кількох днів відмовляюся від їжі, щоб виснажити себе і “налякати” ГПУ можливістю голодної смерті, якщо не буде застосоване штучне відживлення, для чого мусіли би відправити до в'язничної лікарні. Та чекістів це “не зворушує”, а виснажувати себе до кінця немає сенсу. Треба шукати іншого способу.

Під кінець зими я сильно застудився у холодній камері. Кашляв, у грудях хрипіло на всі голоси. У голову вскочила ідея, яка, може,

найбільше спричинилася до того, що я не досидів у тюрподі до розстрілу.

Витягнувши з розбитої шибки вузький, довгий відламок скла, запхав його гострий кінець собі в горло і зробив там глибокий поріз. При кожному віддихові вискакував із горла струмок крові. Зробив це незадовго перед тим, коли вартовий мав відмикати камеру, щоб подати обід. Забризкавши кров'ю долівку біля тапчана, лягаю і вдаю, що помираю.

Відімкнувши камеру й побачивши мене, Котельников побіг за черговим по ГПУ. За кілька хвилин той прийшов. По його відході з'явилися Галіцкій, Харченко й лікар.

Лікар, розстебнувши сорочку, приклав до грудей слухавку.

“Грало” в них як належить!

Кров, потрапляючи при диханні в легені, викликала кашель. Кров лила далі. Помацавши живчика (пульс. – Ред.) і глянувши на обличчя, яке, зрештою, після кількаденного голодування виглядало, напевно, не краще, ніж у сухітника перед смертю, лікар безпомічно розвів руками.

– Нужен льод... Нужни кровеастанавлівающіє ін'єкції... Словом, нужно ево в бальніцу...

Галіцкій повернувся до дверей.

– Пашлі, таваріщі.

Вийшовши за двері, зупинилися. Напружую слух.

– Что с нім? – тихо запитав Галіцкій.

– У него, – таємничо картавив лікар-жидок, – лопнула в льогкіх артерія. Последняя стадія чахотки. Капут! Может, до утра даянет, а может, за час-два кончітса.

Якийсь час панувала мовчанка. Потім Галіцкій наказав:

– Скажи, Харченко, чтоб Сабо немедленно запрягал лошадей. А ти тем временем пріготовь дакументи а переводе ево в тюрьму і атправь в бальніцу. Пусть там здохнет! Каково чьорта нам с актами вазітса!

Серце радісно здригнулося.

Ще повоюємо!

За годину я лежав у тюремній лікарні й симпатична сестра, знайома ще з минулого перебування у в'язниці, клала мені на груди зовсім не потрібний там лід.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Спогади. I. У ворожому таборі. II. В казематах ГПУ. 2-ге видання. – Нью-Йорк: в-во “Говерля”, 1977. – С. 85 – 156.

Отаман Хмара (ліворуч)

Від автора Передмова до спогадів “Отаман Хмара”

Коли я 1932 року перейшов кордон, дехто з цьогобічних українців-патріотів, які теж не люблять большевиків, але, звісно, хочуть бути “об’єктивними”, питали мене: “Слухайте, я і справді не розумію, як Єфремов та інші могли говорити на суді те, що вони говорили, коли вони думали інакше? Адже це люди ідеї!”

Але ніхто не спитав: “Коли провідники СВУ були таких “переконань”, які виявилися на суді, то навіщо вони робили те, за що їх судили, знаючи, що за це грозить смерть?”

Часом я чув: “Слухайте, що ж діється в тій большевії? Тут В. [італій] Юрченко понаписував таких страхіть, що волосся догори лізе. А візьміть-от, француз Х, англієць Y, німець Z пишуть зовсім інше! А це ж усе солідні журналісти, які теж там були! Їм навіть скоріше можна повірити, бо ж вони не українці й дивляться на речі об’єктивно...”

Чоловік хоче знати правду, “об’єктивно” висвітлену, і він жадібно перечитує статті “нейтральних” журналістів, які вивчали ситуацію в театрах, у “комерційних” державних ресторанах та кав’ярнях Москви, Харкова, Києва.

Для іншого українця, який не був у шкурі громадянина “першої соціалістичної”, оповідання братів, які вирвалися звідти, – це щось незбагненне. Це навіть фантазія.

Мені зрозуміло, чому провід СВУ, говорив на суді так, а не інакше. Для мене зрозумілий духовий стан Гермайзе, коли він на виклик предсідника суду відповів: “Гермайзе немає. Гермайзе – вмер”. Гермайзе дивився на залю, заповнену публікою, серед якої не могло не бути одиниць, котрі прийшли на той суд, тамуючи таємний біль душі. Дивився на стоси паперів на судовому столі, серед яких були й “протоколи зізнань”, підписані ним у ГПУ. В них він засуджував і очорнював діяльність та заміри СВУ. В них він складав до скривавлених стін жорстокого і брехливого ворога України своє “щире каяття” і визнавав його, ворога, “правоту”.

І Гермайзе, який у минулому не продався, як інші, “за шмат гнилої ковбаси”, який підняв прапор Національних змагань, який був “божком” для націоналістичної – в тайниках душі – молоді, розумів: того Гермайзе вже немає!

Він убив себе одним розчерком пера під тими “зізнаннями”. Він продав себе за “життя”, яке подарував цьому духовному трупу, що з низькою опущеною головою сидів одночасно перед двома судами і в силу абсурдної логіки мусив відгукуватися на оклик: “Гермайзе!”

Духовне заломлення перед лицем “червоного правосуддя” не завжди є ознакою слабкого духу, але люди чесні, сильні волею, раніше чи пізніше, засуджують себе за свій вчинок або, якщо мають змогу, знову йдуть у боротьбу, щоб кров’ю ворога змити із себе пляму.

Відважний революціонер [Борис] Савінков каявся й опльовував себе й своїх під час інсценізації суду над ним у Москві. Через деякий час, повертаючись із прогулянки до своєї камери на Луб’янці, вистрибнув з вікна четвертого поверху на зацементоване подвір’я.

Підступно захоплений агентами ГПУ Юрко Тютюнник “покався” й опльовував у большевицькій пресі національну ідею, а кілька літ пізніше кинувся у вир боротьби з національним ворогом і склав свою голову в тунелі під московським ГПУ (хибне твердження, оскільки Ю. Тютюнника 12 лютого 1929 р. арештовано в Харкові, вивезено до Москви, де й він був розстріляний 20 жовтня 1930 р. – *Ред.*).

Чужинець, полтавський польський ксьондз Федуківич, в арешті Харківського ГПУ написав гучного свого часу листа до Папи Римського. Звільнений, спалив себе в Бердичеві, облившись бензином.

Коли мій товариш по камері, вийтівецький ксьондз Антоній Келюс, повернувшись уночі з допиту, почав виявляти перші ознаки божевільля, я спокійно дивився і розумів, що “все в порядку”. Ксьондз мусить померти в домі для божевільних, забувши про те, чого до смерті не забудуть звільнені перед тим його колеги.

На всіх прилюдних політичних процесах підсудні “каялися” й обкидали себе болотом. А тих, що “каються” не хотіли, правдивих борців, безіменних героїв – розстрілювали...

Щоб з'ясувати підстави й причини цього, треба знати дещо з таємниць установ, на яких висять невинного змісту таблички “Государственное Политическое Управление”. Щоб добути частину тих таємниць, треба часом ускочити в могилу і щасливо вискочити з неї.

Маючи за плечима чотири роки підпільної боротьби з московсько-більшевицькою владою в Україні (з них вісім місяців, з наказу своєї організації, – в агентурному апараті ГПУ), два смертних присуди і разом дев'яносто сім з половиною місяців арешту в ГПУ та большевицьких тюрмах, я дозволю собі піднести край завіси, якою густо закриті таємниці червоної “охранки”.

Роблю це не з тією ціллю, щоб виправдати психічне заломлення того чи іншого представника Українських визвольних змагань. Занадто добре відомо мені, скільки шкоди приносили оті всі “покаяння”. Але ніхто не сміє сумніватися, чи щирими, мовляв, були наміри Єфремова, Гермайзе й інших.

Те, що читач далі прочитає, – це не є повість¹. Це кілька фактів та фактичних подій. Це те, що я бачив на власні очі й чув на власні вуха, що оповідав мені сам Хмара, потрапивши до моєї камери, що оповідали особи, які з ним сиділи, та ті, які були з ним засуджені.

Дехто з тих, про кого пишу, вже не живуть на цьому світі, але чимало свідків ще живі.

У цій трагедії “лісового вовка”, може, дехто знайде відповідь на свої запитання про Єфремова та інших.

Я не хочу цим сказати, що методи, які застосовувалися до [Семена] Харченка-Хмари, застосовувалися до всіх. ГПУ вивчає душу своєї жертви й до кожного підходить з індивідуальною міркою. Зрештою, столичне ГПУ має кращих знавців-психологів і посідає більше “технічних можливостей” для духового “перелицьовування” людини, як описане мною Подільське ГПУ. Та всі ті методи обертаються навколо одного залізного стовпа: свідомої й підсвідомої жадоби всього живого – жити!

На щастя, не всі воліють жити за будь-яку ціну.

Таким чином, зустрічаються в щоденному житті сильні характери, що в грізні моменти стають героями.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

¹ На мою думку, “Отаман Хмара”, незважаючи на мемуарний характер, радше повість – хоча б на тій підставі, що автор подає чимало розлогіх діалогів, свідками яких не був. Навіть якщо Хмара переповів їхній зміст, все ж Юрій Горліс-Горський відтворив їх доволіно. Але повість ця документальна – навіть те, що автор додумав, відповідає історичній правді. Тож цей твір я б назвав мемуарами з елементами художнього осмислення епохи. – Р. К.

Отаман Хмара

Коли зима стала готуватися до здачі своїх позицій весні, Семен Харченко тяжко захворів. Похмурий ходив вулицями галицького міста, заходив до “Просвіти” і слухав на співанках рідних пісень. Сівши із замкненими очима в куточку, вслухався в молодечо-палкі розмови про боротьбу та волю і, ще нижче похиливши голову, повертався до кімнати на околиці міста.

Міряв її нервовими кроками. Час від часу глибоко зітхав дужими легенями і, закинувши руки за голову, розправляв міцні м'язи. Під натиском утоми падав на ліжка і, замруживши очі, вилітав з кімнати. Поринав у сніги Другого зимового [походу], то стояв із своїм загonom табором у летичівських лісах, готуючись до нічного нападу на ворога: форкують коні, поблискують під місяцем стремена і зброя, відїжджають та приїжджають стежі. Літній вечір дихає ласкою і смертю.

1921-й, 1922-й, 1923 рік... Перемоги й поразки... Хвилястий шлях до великої Мети. Загнаним звіром, сам чи з товаришем, блукав по селах, ховаючись від звитяжного ворога. Бунтував серця селян, захоплюючи їх до подальшої боротьби. Заходив до “Просвіт” і читалень: весело жартує і співає молодь. Під верхнім одягом у хлопців – револьвери, обрізи, гранати. Знову загін і боротьба. Знову поразка та знову боротьба. Збруч і дроти. Табір у лісі й – ця кімната. Отаман Хмара й емігрант Харченко.

Зірвавшись із ліжка, бігав по кімнаті. Знову лягав і летів думкою в рідні села.

Розїжджають по селах “продотряди” та чекісти. Шукають схований селянами хліб. Вантажать на підводи мішки зі сльозами голодних дітей. Шукають тих, що зі зброєю в руках боролися за незалежність Батьківщини. Кидають їх зв'язаних на підводи й везуть у ненаситні пащі скривлених льохів. Із жалем та ненавистю в очах проводжають селяни похмурими поглядами ті підводи:

– Ех! Нема на вас Хмари, сарана проклята! Він би вам!..

І Хмара, зіскочивши з ліжка, одягався і йшов у ніч. Блукав без цілі.

Не діждався, поки зазеленіє. Дві-три зустрічі, дві-три розмови, і, поклавши до кишені револьвер та гранату, сів до поїзду на Гусятин.

Серце забилося жвавіше, коли здалека побачив другий берег Збруча.

Ще мав багато часу до переходу кордону.

Постановив зайти до старих знайомих [у селі Товстенському]. Свідомо, щира українська родина. Не один повстанець, перейшовши Збруч, знаходив у цій хаті вечерю й чисту сорочку. Прийняли його тепло й гостинно. Не казав правди, чого приїхав. Та, коли збирався вже відходити, пані Остапчукова з лагідною посмішкою подивилася йому в очі:

– Бачу, пане Семене, куди ви зібралися. Маю до вас прохання. Довший час уже не отримую жодної вістки від сина з Кам'янця. Може, сталося щось із ним. Будьте добрі, занесіть йому кілька слів від мене та скажіть, най сповіщає про себе. Ми ж турбуємося. Може, він вам і в пригоді стане. З документами або ще що.

– Я б дуже радо зробив це для вас, ласкава пані, але ж він служить у большевиків.

В очах господині промайнула образа.

– Невже ви думаєте, що мій син може бути ворогом?! Я вигодувала його і знаю. Він любить Україну й ніколи не зрадить тому, за що боровся зі зброєю. Чи ж він винен, що ця лиха година вигнала його за Збруч і що не може повернутися? Мусить маскуватися, щоб якось прожити.

– Я не хотів вас образити. Добре. Занесу йому від вас вістку. Може, й справді допоможе мені в чому. Я давненько не був на тому боці, не знаю, що там змінилося.

II

Чим ближче до Кам'янця-Подільського, тим частіше траплялися червоноармійці та міліціонери. Прослизнуло авто пограничного ГПУ. Хмара йшов спокійно, натягнувши на очі сиву шапку, стискаючи в кишені ручку револьвера. Зайшовши на передмістя, розшукав помешкання радянського службовця товариша [Мар'яна] Остапчука [на вул. Хрестовій, 6].

Господаря застав удома. Якраз був день відпочинку. Перечитавши записку від матері, Остапчук міцно стиснув Хмарі руку.

– Не знаю, як вам дякувати! Ви давно звідти?

– Цієї ночі.

– Роздягайтеся. В мене можете бути спокійні. Оповідайте, що там нового за кордоном? Чи скоро вже цю сволоту з України виженемо?

– Завмерло все. Всі з большевиками замирюються. Одна надія на те, що Україна сама якось собі раду дасть. Як тут тепер, пане Остапчук, чи є якась надія на велике повстання?

– Як вам сказати... Більшість населення, звичайно, ненавидить большевиків, але деяка частина інтелігенції вже пішла на примирення з владою. Все-таки, знаєте, і українізація всюди проводиться, й на посади українців беруть...

Хмара всміхнувся й похитав головою:

– Стара пісенька, пане Остапчук. Її ще в 1921 році Дегтярьов на з'їзді у Харкові співав. Та чорт її бери з тою інтелігенцією, що даліше українізації та посади нічого не бачить. Село вже пробуджене. Дасть своїх провідників, котрим земля до серця промовляє. Та й ми за кордоном не будемо сидіти. Я, як бачите, вже не всидів. Не радили, кажуть, що не час іще, а я не можу. Так на серце налягло! Може, від ворожої крові полегшає. Якби мені до своїх лісів добратися! Як там уже далі буде – а зберу хлопців та хоч яку сотню москалів та зрадників на той світ за літо відправлю.

Остапчук приготував снідання. Поставив на стіл пляшку “Русской горькой”.

За чаркою розбалакалися про минуле. Згадали боротьбу. Господар обзнайомив гостя з найновішими адміністративними розпорядженнями та приписами влади. Сказав, що дістане в своїй установі (“секретар свій чоловік”) посвідку, що він “командирується” до Летичева в службовій справі. Це на випадок, коли б де затримали.

Потім, поклавши стомленого Хмару відпочити, пішов до міста:

– Як застану секретаря вдома, то, може, посвідку вдасться зробити ще сьогодні.

Повернувся під вечір.

– Ні. Сьогодні нічого вже не буде. Секретар на село до родичів поїхав за харчами. Переночуєте вже, сили наберете на дорогу. В мене трохи незручно, бо ввечері може зайти хтось із службовців-комуністів. Як стемніє, запроваджу вас до своїх знайомих. Наші люди. У них вам буде спокійно й безпечно.

Хмара подякував.

– Але знаєте, пане Остапчук... У мене чогось душа неспокійна. Може б, краще я собі на ніч пішов.

– Дурниці, це у вас нерви... Там, куди я вас запроваджу, – цілком безпечно. А з тою посвідкою безпечно собі до цілі дійдете. Хіба б то хтось із лица вас впізнав.

– То вже не турбуйтеся. На такий випадок у мене в кишені дещо знайдеться.

Як стемніло, вийшли з хати.

– Я, товаришу, йтиму попереду, а ви кілька кроків за мною. На всякий випадок тримайтеся в тіні, ближче до стін та парканів. А то ще знайомого зустрінете. Як кажуть, береженого й Бог береже.

Проходили вже ширшою вулицею. Будинки тут більші й стояли ближче один до одного. Коли минали браму, в очах Хмари потемніло.

Все єство рвонулося до боротьби. Рука конвульсивно стиснула ручку револьвера і... випустила її, сама стиснута чимось, і безвладно прилипла до тіла. Чийсь руки витягли з кишень затерплі п'ястуки і зв'язали їх за спиною. В уста й ніс набилося пороху з мішка, якого накиннули на голову ті, що вискочили з брами. В тіло вривався шнур, яким обмотували руки та ноги.

Коли зв'язаного Хмару поклали на бричку, свідомість того, що сталося, стиснула йому груди. Десь із хідника почувся веселий голос Остапчука:

– Счастливого путі! Я сейчас пріду в атдел.

Гіркий біль стиснув горло.

Чомусь згадалося ображене обличчя пані Остапчукової:

– Я ж його вигодувала і знаю...

Хмара, вже розв'язаний, понуро сидів за столом у кабінеті начальника ГПУ. Навкруги – з револьверами в руках – стояли чекісти.

Начальник задоволено потирав руки.

– Ну, товариш Хмара, я дуже радий познайомитися з вами особисто. Чув про вас багато. Так захотілося ще погуляти? Не ті часи, пане отамане! Не 1921 рік тепер...

Вертявий жидок Варшавський, уповноважений ГПУ із закордонної роботи, "дружньо" ляпнув Хмару по плечу.

– Я, товаришу Харченко, давно вже маю відомості з-за кордону, що ви за лісом занудьгували, та дожидав вас дещо пізніше, як зазеленіє... Ну, а ви трохи поспішили. Тим краще. Товариш Соболев буде радий, як довідається, що ви вже в клітці. Знаєте, товариш начальник, – звернувся Варшавський, – я як оце зустрічаю Соболева у Вінниці, а він мені каже: я аж тоді буду спокійний, як Гальчевського та Хмару розстріляю.

Двері відчинилися, й до кабінету увійшов Остапчук. Стиснувши руки чекістам, сів і, заклавши ногу за ногу, насмішкувато глянув Хмарі в очі.

– Ну, бандит, розкажи-но цим товаришам, що мені в хаті казав.

III

У кабінеті начальника контррозвідного відділу Подільського губернського ГПУ у Вінниці – пожвавлення.

Кругом великого стола сиділи, жваво розмовляючи, сам "начгуб" [Ізраїль] Леплевскій – маленький худий жидок з істеричним обличчям; його заступник Іванов – інтелігентний москаль із борідкою "а ля Троцький"; начальник контррозвідки Галіцкій – інтелігентний жид з повним, випещеним

Ізраїль Леплевський слухавку.

обличчям і гострими сірими очима; уповноважений “па барьбе с бандітізмом” Соболев – гарний молодий жидок в українській вишитій сорочці під чорною цивільною блузою; уповноважений “по шпіонажу” Наг – русявий жид з борідкою “а ля Іванов”; та українець Харченко – підручний Галіцкого в справах “української контрреволюції”. Випадковий збіг: Харченко-Хмара і Харченко-чекіст. Як гість був присутній начальник особливого відділу 24-ї дивізії латиш Петерс.

Розмову перервав дзвінок телефону. Галіцкій узяв

– Дуже добре. Давайте його, товариш комендант, відразу до мого кабінету.

Поклавши слухавку, обвів присутніх задоволеним поглядом.

– Привезли вже зі станції до нашої комендатури, зараз буде тут.

“Товариш” Соболев весело потер руки.

– Приємно, чорт побери, старого приятеля побачити. Ми з ним останній раз зустрічалися, як він під Вербкою мого коня вбив і з наших рук вирвався...

У сусідній кімнаті залунали кроки. До кабінету зайшов вартовий комендант – жидок Раскін. За ним на порозі став Хмара у високій сивій шапці, з довгими козацькими вусами. За його головою виднілися цівки рушниць “ескорта”.

Галіцкій встав із-за столу.

– Товариш комендант, варту можете забрати. Як треба буде, я здвоню... Ну, здравствуйте, товариш Харченко, – протягнув він Хмарі руку, – роздягайтеся та сідайте до столу. Може, ви їсти з дороги хочете?

Хмара зморщив брови.

– Так, я від вчорашнього вечора нічого не їв.

Галіцкій насунув на лице гримасу обурення.

– Це свинство! Треба пробрати добре Кам'янець, що вони арештованих без харчів висилають. Козаче, – звернувся він до Харченка-чекіста, – принеси перекусити. Там, здається, коньяк є – може, товариш хоче зігрітися.

За хвилину на столі стояли булка, сардинки, шинка, овочі й пляшка заграничного коньяку.

– Ах, чорт! – заклопотався Галіцкій, – рюмок у нас нема. Візьміть цей стаканчик, – підсунув він склянку для води.

Хмара якийсь час понуро дивився на розставлені ласощі, потім налив повну склянку й з'їв усе, що було на столі.

Галіцкій підсунув до нього бляшану коробочку з експортними сигаретками.

– Закурюйте.

Хмара закурив і, розлігшись на м'якому “графському” кріслі (ГПУ розмістилося в будинкові графа Толстого. – Авт.), вичікувально дивився на чекістів.

Леплевскій з натугою здобувся на “приємний вираз” обличчя.

– Як вам, товариш Харченко, важко балакати російською, то можете балакати українською. Розуміти ми розуміємо, але балакати нам легше по-російськи, бо ми, бачте, ще тільки українізуємося...

Присутні з ласкавими посмішками кивнули, підтверджуючи думку начальника.

Лише Петерс заперечив.

– Пер-репрашую! – підняв він руку. – Я уж україзовался на все сто отсотков. По первая категория іспит сдал!

Галіцкій, що сидів поруч із Хмарою, підсунув своє крісло ближче і лагідно поклав йому руку на плече.

– Воно, звичайно, товаришу, в цій ситуації розмовляти не дуже-то приємно. Було би краще, якби ви раніше зрозуміли свою помилку та прийшли до нас добровільно. Ви, звичайно, своє становище розумієте. Знаєте, що вас чекає...

– Знаю, – відрубав отаман.

Галіцкій усміхнувся з ласкавою іронією.

– Але ж ні! Не обов'язково це. Звичайно, по закону ми мусимо вас розстріляти, та, не розстрілявши, теж не втратимо нічого, крім п'яти пудів нікому не потрібного м'яса. Для нас дорожче зробити з ворога приятеля, ніж знищити його. Цього ми завжди дотримувалися. Хто щиро розкається і йде з нами, ми прощаємо все й даємо широку змогу працювати для свого народу. Візьміть генерала Слащова – знаєте, скільки він комуністів перерішав? Тепер викладає у Військовій академії у Москві. Здобув повну довіру влади й партії. Або ваш же Тютюнник! Він більше лиха наробив нам, як ви, але ми про це забули. Дали змогу переконатися, що совітська влада на Україні є владою українського народу, що ми зовсім не є його ворогами, як нас малюють, а навпаки, несемо для нього кращу будучність, рятуємо від ярма, яке хотіла й хоче накласти на нього чужа та своя буржуазія. Тепер Тютюнник спокійно живе в Харкові, пише, працює на культурному фронті. Як хочете, влаштуємо побачення – побалакаєте. Коли логічно розібратися, то ви не можете бути для нас ворогом. Що ви – поміщик чи капіталіст? Ви сільський учитель, трудовий інтелігент – елемент для нас дорогий і бажаний. Ви про-

сто через свою заслiпленисть шовiнiзмом не розумiєте того, що ми вже дали Украiнi вдесятеро бiльше, як ви ще тiльки мрiєте вибороти. Чого ви хотiли? Самостiйностi? Але ж Украiна тепер самостiйна республiка, що добровiльно входить у склад Радянського, розумiєте, не росiйської держави, а Радянського Союзу, до якого з часом увiйдуть усi нацiї свiту. Вiзьмiть украiнський уряд. За винятком кiлькох осiб, там все люди, що походять з Украiни. Вiзьмiть хоч би нас отут. Окрiм товариша Iванова та Петерса, ми всi украiнцi. На Украiнi родилися, вирости, любимо її як батькiвщину. Тепер от мову вивчаємо, бо у всiх установах державною мовою має бути украiнська.

Iванов, що закохано погляджував свою борiдку, втрутився в розмову:

– Справдi, товариш Харченко, у ваших газетах часто можна зустрiти статтi про якусь окупацiю Украiни Москвою, про великодержавний росiйський шовiнiзм. А от вiзьмiть мене, корiнного москвича, вiдповiдального працівника, присланого на Украiну центром, мене тут примушують двiчі на тиждень ходити на лекцiї цiєї дурацької мови. Хiба окупанти поводяться так на окупованих землях?! На мою думку, теперiшнiй уряд Украiни є бiльш шовiнiстичний, як всеросiйський.

Хмара втиснув голову мiж плечi й хруснув пальцями.

– Слухайте, панове! Нащо ви це все менi говорите? Я ж не комсомолецiз села... Розумiю все так само добре, як i ви.

На обличчя чекiстiв набiгли незадоволенi гримаси. Леплевскiй нервово ляпнув губами й глянув на годинник.

– Ну... менi на засiдання губпаркома треба.

Галицкiй встав й пронизливо глянув Хмарi в очi.

– Ну... так заграємо, пане отамане, у вiдкритi карти! Ви в наших руках, i ми вас – застрелимо. Та перед тим ми ще з вами пограємося – так, що чорти в пеклi злякаються!

Примруживши очi, змiнив голос на ласкаво-наставницький.

– Ви ще не старий чоловiк. А життя – гарна рiч. Краще жити навiть у тюрмi з надiєю на майбутнє, нiж зарання зогнити. Коли б ви вiдразу пiшли з нами на згоду, то, може б, ми вас звiльнили i залишили на Украiнi. Нам потрiбнi двi речi. Перша: маєте нам сказати все, що знаєте, та виявити всiх, кого знаєте. Друга: в населення ще не вивiтрився жовто-блакитний дурман, яким ви набили йому голови в 1917 – 1920 роках. Маєте на прилюдному судi сказати, що петлюрiвщина – це запроданцi закордонного капiталу, якi, обдурюючи народ брехливими гаслами, борються лише за те, щоби повернути землю панам i фабрики капiталiстам. Що ви переконалися, що для украiнської iнтелi-

генції, селянства й робітників – єдиний правильний шлях є підтримати совітську владу і йти за нею. Що, як бувший повстанський отаман, ви зрозуміли, що йшли злочинним шляхом проти українського народу, й закликаєте селян не вірити петлюрівським агентам та віддавати їх до рук української робітничо-селянської влади. Про те, як і що маєте говорити, ми ще побалакаємо. За це ми вам даруємо життя. Не розстріляємо, а дамо десять чи п'ять літ тюрми. Через пару років звільнимо. Як добре постараетесь на суді, вишлемо вас з України до якогось центрального міста, дамо працю й будете собі жити. Пам'ятайте лише одне: життя ваше тепер у ваших власних руках!

– За життя я своєї ідеї і честі не продам!

Галицькій іронічно підняв ліву брову.

– Не будемо забігати наперед. Ви тепер знервований, думаєте серцем, а не розумом. Посидите в одиночці, може, місяць, може, рік, – охолонете трохи, подумаєте над тим, що я вам кажу. Як не хочеться вам жити тепер, захочеться, може, згодом...

Начкро взяв слухавку.

– Алло! Товариш комендант! Відведіть арештованого до тюрподу. Камера №6. Ізоляція абсолютна! До побачення, товариш Харченко!

Три червоноармійці наставили зброю. З лабіринту кімнат вийшли на подвір'я. Попереду – комендант Раскін. Коли минали маленький, продовгастий будиночок з вікнами, наглухо закладеними грубими шпалами, він махнув у його бік револьвером і засміявся.

– Звідси ти на волю пойдеш без черепа...

Тюрпод містився в окремому будинку, оточеному колючим дротом.

Піднялися на ганок. Раскін стукнув револьвером у ґрати.

До дверей нечутно підійшов вартовий у повстяних пантофлях і, відімкнувши колодку, впустив Хмару та Раскіна.

Комендант, нахилившись до вартового, зашепотів:

– Камера №6. Ізоляція повна.

Хмара витягнув з кишені недопалок.

– Можна сірника у вас попро...

Наглядач приклав до уст палець:

– Тс-с-с...

Потім різнув себе пальцем по виставленому язичку і промовисто приклав палець до носа.

У тюрподі панувала мертва тиша.

Давши знак пальцем, вартовий підвів арештованого до столика й, поклавши перед ним аркуш паперу та олівець, нахилився до його вуха:

– Напиши своє прізвище, скільки літ і звідки родом. Та від цієї хвилини забудь, що у тебе є прізвище й що ти маєш голос.

Скінчивши формальності, повів попід двері камер у кінець темного, покрученого коридорчика. По дорозі затримав за рукав і мовчки підняв яду в підлозі. Знизу пахнуло смердючою вогкістю й холодом.

Нахилився до вуха:

– Як заспіваєш або голосно заговориш – підеш туди на три дні без їжі.

Камера №6. Стіни вогкі, дві з них до половини мокрі. Загратоване вікно, ззовні закрите дощатим щитом, пропускає трошечки світла, але ніколи сонця. Проти визірки, через яку вартові заглядають у камеру, – голий тапчан. У куті – смердюче відро.

Якийсь час Хмара ходив по камері. Потім упав на тапчан і заснув тривожним сном. Снилися галицьке місто й рідне село, Остапчук і Галицькій та ще дівчина, ніжна й ласкава, про зустріч із якою мріяв, як переходив Збруч.

IV

Потяглися одноманітні сірі дні. Темрява й тиша гнітили, вимотували нерви.

Кацапчук Арбузов на кожну спробу заговорити навіть пошепки – щоб почути людський голос, – маніпулював пальцем коло уст і носа. Другий кацапчук, Котельніков, скорчивши німу жакливу міну, пригрозив пальцем.

Двері відмикалися тричі на день. Уранці вартовий забирав парашу і подавав півфунтову пайку хліба та окріп у бляшанці з-під консервів. На обід щодня подавав ту саму бляшанку ріденької пісної баланди, звареної з прілого пшона. Ввечері – знову бляшанка окропу.

Хліб з'їдався відразу, не заспокоюючи голоду. Від пшонянки бурчало в роздратованому шлункові. Дужий організм вимагав їжі. Хмара чув, як з кожним днем слабнув. Від кількахвилинного ходіння по камері закручувалося в голові.

Усе довше пролежував він на тапчані, гамуючи думками крик голодного тіла.

Кілька разів викликали опівночі на допити. Відповідав одне й те ж:

– Нікого і нічого не знаю. Говорити на суді проти свого сумління і переконань не буду. Розстрілюйте.

Слідчі на допитах курили. Це страшенно дошкуляло – шалено хотілося курити.

Не втерпівши, попросив якомсь на мигах вартового, щоб дав закурити. Отримав німу відповідь із трьох пальців. Був лютий на себе, що напросився на приниження.

--2--

Вопрос: Скажите какие организации существуют на Украине и Подольи?

Ответ: Существует ли на Украине или Подольи организация или нет ~~мне неизвестно~~ ~~не знаю~~.

Вопрос: Скажите, у кого Вы еще были находись в Каменце?

Ответ: Кроме ОСТАПЧУКА я ни кому не заходил и ни у кого не бывал.

Вопрос: Скажите, у какого сотрудника финотдела Вы ночевали в камен

Ответ: ~~Никакого~~ сотрудника финотдела я не знаю ни у кого кроме ОСТАПЧУКА я в Каменце не бывал.

Прочитано: со слов моих записано правильно в чем и росписано

Допросил НАЧКРО

З протоколу допиту отамана Хмари (Семена Харченка-Харчука).
Публікується вперше

Часом увечері голодним вовком завивала неподалік тюрподу спеціально улаштована автомобільна сирена. Клацали вхідні двері. Грюкав засув найближчої до них камери. Вночі знову грюкали двері. Чулися кроки, лайка, часом крик або плач. Здогадався, що то привозили й забирали на розстріл засуджених.

Одного вечора, коли на вулиці понуро завила сирена, двері камери несподівано відчинилися. На порозі став вічно мовчазний, з усміхненим обличчям наглядач.

– За смертниками до тюрми поїхали... Ти на авто не проїдешся – ми тебе звідси заберем... Хочеш закурити?

– Ні.

Замкнув двері.

Через півгодини знову почулося виття. Клацнули вхідні ґрати. Кроки наблизилися. Шелеснув ключ. Двері відчинилися, й вартовий комендант Рубцов, тримаючи в руці револьвер, пропустив до камери двох сільських хлопців. Їхні руки були скручені дротом.

– Сідай, ти – в цьому куті, а ти – в тому! Як підведеться хтось, тут же кулю дістане!

Один із хлопців несміливо обернувся до Рубцова:

– Товариш комендант! Мені на сторону треба.

– Валяй у штани!

Задоволено засміявшись від свого “дотепу”, Рубцов обернувся до Хмари.

– Можеш через них бабуні на той світ поклін передати. Хай тобі місце приготує.

Двері замкнулися.

При скупому світлі брудної електричної лампочки Хмара розглядав хлопців. Ті з помертвілими обличчями непорушно сиділи по кутках.

– За що ви, хлопці?

Молодший, неначе прокинувшись, мотнув головою.

– Ні за що... Ой – ні за що!

Старший хлопець, мотнувши головою, відкинув з очей кучеряве чорне волосся.

– Покинь, Стьопа! Все одно вже... Багринівські ми... У Гальчевсько-го в повстанському загоні були. У двадцять другому році комуніста з Вінниці піймали. Пожалували – не вбили. Дали двадцять п’ять нагайок і нагнали. Тепер він нас упізнав у місті й арештував з міліцією. Наговорив того, що й не було. Присудили до розстрілу. Тепер от, привезли...

Молодший поклав лице на коліна і зайшовся плачем.

– Мамусю моя, бідненька моя! Рідненька моя! На кого ж я тебе одну стару покидаю?!

Товариш нервово поворухнувся.

– Покинь, Стьопа! Не заводь. Все одно вже. Нічого не pomoже.

Поклавши голову на стіну, засмучено подивився на Хмару.

– А вмирати не хочеться, ой не хочеться. Весна починається. Зазеленіє все: ліс, поле... На вулиці хлопці з дівчатами співатимуть... Моя вийде, а я вже гнитиму. Ех! Хоч би ще рік пожити!

Стьопа знову зайшовся плачем.

– Старенька моя, рідна моя!.. Хто ж тобі зоре, хто засіє?!

– Покинь, Стьопа! Люди допоможуть, знають, за що ми погинули.

Хлопець перестав голосити. Уткнувши голову в коліна, півголосом заводив на одній розпучливій ноті.

Товариш вилаявся й, підвівшись із кутка, став нервово ходити по камері, ворущачи перетягнутими дротом, до чорного розпухлими, руками.

Засувка тихо піднялася, й у визірку просунулася довга люфа маузера.

Зауваживши її, хлопець став проти визірки.

– Ну стріляй! Чорт тебе бери, стріляй тут – не все одно де?!

Постоявши якийсь час, знову почав ходити. Люфа тихо, гіпнотизуюче поверталася вслід за його рухами.

Хлопець якийсь час скоса поглядав у її бік, потім втягнув голову в плечі й мовчки сів у своєму куті.

Близько одинадцятої ночі на порозі став Рубцов із двома вартовими.

– Ну, реб'ята, давайте свої гарбузи під кулю. Ти, храбріший, – іди перший!

Хлопець підвівся і мовчки пішов.

Стьопа, скрививши уста, застиглим поглядом дивився йому вслід. Продовжував дивитися в ту саму точку й тоді, коли двері вже замкнулися.

За кільканадцять хвилин знову стукнув засув.

– Ну, маленький, ходім, до мами тебе заведем. Вставай – чого дивишся?!

Стьопа сидів нерухомо, якимось здивовано придивляючись до чекістів.

Коли ті наблизилися, він зомлів – звисивши голову, повалився на підлогу.

Арбузов відтягнув його за ногу на середину камери й вдарив чоботом у бік.

– Вставай, не роби фіглів!

Рубцов із другого боку копнув в обличчя. З уст вибіг струмок крові, але Стьопа не рухався. Котельніков засміявся.

– Диви! Мліє, як баришня. Зараз я йому одеколон дам понюхати.

Вхопивши з кута смердючу парашу, виляв усе з неї хлопцеві в лице.

Стьопа зітхнув і здивовано розкрив очі.

Підхопивши під руки, вартові потягли його, зів'ялого. Його ноги заплітались.

Виходячи останнім, Рубцов вишкірив до Хмари зуби.

– Тебе теж треба буде так тягнути чи сам підеш?

Хмара лежав на тапчані й думкою проводив Стьопу.

Грюкнули грати вхідних дверей. Подвір'я. Прохід у колючому дроті. Гараж. Задня стіна з піском за дошками. Лицем до неї ставлять Стьопу, він хитається. Рубцов наближає до потилиці рушницю. Постріл. Череп злітає... До дощок прилипають бризки скривавленого мозку. Тулуб падає поруч товариша – а в того чорні кучері, зліплені червоно-білою кашею, покривають знівечене обличчя. “А вмирати не хочеться, ой не хочеться... Зеленіє ліс, поле... І моя виїде... А я...”

(За урядовими приписами, у Совітах смертні вироки виконуються від 22.00 до світанку. Вбивають ззаду, пострілом з рушниці в малий мозок. Коли рушниця при цьому скерована трохи догори, то куля і гази

зривають із голови череп. Уміння так розстріляти є гордістю кожного чекіста. Арбузов під “добрий настрій” оповідав мені, що в нього з десяти злітає вісім черепів. Перед смертю засуджений мусить, за приписами, бути роздягнений догола. Робиться це, щоб хтось із близьких, викопавши тіло зі здеформованим обличчям, не впізнав убитого за одягом. Не меншу роль відіграє й ошадливість катів, бо знятий зі смертників одяг, звичайно гірший, ГПУ видає в’язням, які не мають у що одягнутись. Краще вбрання потрапляє до агентурних гардеробів. – Авт.).

Холодним вужем лізе в мозок Хмари думка: він іде зі скрученими дротом руками. Ганок. Прохід. Гараж. Стіна перед очима. Постріл. Розприскується мозок. Бараном гине – зі зв’язаними руками...

У всіх клітинах, у всіх атомах тіла розлягається крик протесту: “Не хочу!!! Треба шукати вихід!”

Зірвавшись із тапчана, оглянув двері, стіни і ґрати. Закрутилося десятки планів утечі – один від іншого неймовірніший.

До дверей наблизилися кроки. Стукнула колодка. На порозі – Рубцов з відсутнім поглядом і нервовою папіроскою в зубах. У Арбузова руки й кінчик носа в крові. Від носа на щоку простягся мазок крові, розвезений рукою. В руках Котельнікова – телефонний дріт.

– Ну, отамане, давай руки назад.

У серце вдарив холодний струмок. Що це?! Невже – кінець? Погляд його згас. Вартові вхопили руки й скрутили їх назад проводом. Почувши себе без рук, Хмара стиснув зуби. Ех, дурень! Було кинутися і загинути в боротьбі, а не бараном. Хоч би око комусь вибив!

Рубцов весело поляпав по плечу.

– Ну, браток, прийшла й твоя година.

Хмара криво всміхнувся.

– І без суду?

Рубцов засміявся.

– На чорта нам суд – час марнувати! Ми тебе – під час утечі – зрозумів? Вели на допит, а ти кинувся втікати. А ми тебе шльопнули – і все в порядку. Ну, пішов!

Блиснула думка – не йти. Хай беруть силою. Почують інші в’язні, але в ту ж хвилину все тіло обгорнула апатія. Та чи не все одно?! Раніше – чи пізніше...

Твердим кроком переступив поріг камери. Котельніков замкнув двері. Арбузов взяв з кута французьку коротку карабінку й зарядив. Проминувши дворик тюрподу, йшли між будівлями до головного будинку.

Арбузов доторкнувся холодною люфою до потилиці.

– Можна тут...

Рубцов, який йшов збоку, тримаючи маузер біля вуха, стукнув ним по люфі карабіна.

– Ні, далі. В проході воріт.

Хмара йшов, вичікуючи, стиснувшись.

Якось дивно лоскотало те місце, де голови торкалася люфа карабіна, неначе хтось м'яким пером свердлив там діру.

По всьому тілі бігали млосні струмочки, які вичікували удару, що мав перекинути за таємну межу буття. Невідомо, чи “хотіли вони” продовжити, чи скоротити оце очікування удару. А в мозку, як на сміх, крутилися дурненькі образки дитинства. Коли порівнялися з проходом між будинками, який вів до головних воріт, Арбузов знову доторкнувся люфою.

– Одійди, комендант, а то заляпаю...

Рубцов голосно засміявся.

– Покинь, Арбузику. Шльопнем, як назад будем вести.

Увійшли до секретно-оперативної частини й розв'язали руки.

– Марш у кабінет товариша Галіцького!

Начкро зустрів привітно.

– Я, товариш Харченко, зараз не маю часу багато з вами балакати. Викликав тільки, щоб подивитися, як ви себе почуваєте. Виглядаєте не дуже добре. Не надумалися ще?

Хмара понуро мовчав.

Галіцькій взяв зі стола револьвер і почав ним гратися.

– Переконувати та вговорювати я вас більше не буду. Ідеї – на бік! Ми пропонуємо вам звичайну комерційну комбінацію: життя – за кілька слів на суді. Може, ви думаєте, що ми не дотримаємо слова і після суду все-таки вас розстріляємо? Для нас це не було б вигідним. На такому суді ми мусимо показати себе ліберальними. Ви не останній. Якщо судитимемо вас за замкненими дверима – річ інша. Зрештою, ми можемо покінчити з вами кожної хвилини без всякого суду. Скажу – і вас застрілять на подвір'ї “при спробі втечі”. Захочу – застрелю вас отут, у кабінеті, – “при спробі напасти на мене”. Крім всього, ми послали до колеги ОГПУ на затвердження нашу постанову про ваш розстріл. Через тиждень-два зможемо забрати до гаража без всяких церемоній із судами. Якщо порозумнішаєте, ми це анулюємо й улаштуємо прилюдний суд. Маєте ще час – можете надумуватися. Здійснити нашу умову можна лише тоді, як я побачу, що ви порішили міцно. Нам нецікаво зібрати людей для того, щоби ви викинули якогось коника. Крім того, на такий суд нам потрібна для вас декорація. Потрібні ще люди. Муси-

те їх дати. Одного вас судити на прилюдному суді нецікаво. Поки що до побачення.

Начкро натиснув під сукном “гудзик”. На порозі з’явилися вартовий комендант і троє червоноармійців...

Тієї ночі Хмара вже не спав.

Та в камері №6 було вже два Хмари. Перший говорив: “Хочу жити! Треба рятуватися – поки є можливість. Галіцкій каже правду. Розстріляти мене тоді їм не буде рації. Буду в тюрмі. Матиму досить хліба, суп і кашу. Не буду голодний. Житиму надією на втечу, волю та помсту. Буду ще боротися за волю Батьківщини. Побачу ще Україну вільною!”

Та другий Хмара іронічно хитав головою: “Дурню-дурню!.. Бачив кого й за що розстрілюють, а тебе помилюють? А як і помилюють, то розумієш, що хочеш зробити?! Що ти скажеш селянам, яких сам підбурював до боротьби, яким через тебе палили хати та які все-таки вірили тобі, переховували, ризикуючи своїм життям, йшли на твій заклик у боротьбу й гинули в ім’я ідеї, яку ти тепер хочеш прилюдно оплювати. Якою ганьбою покриєш ти в їхніх очах своє ім’я! А що скажуть товариші за кордоном?! Довідавшись, з огидою відвернуться й занесуть тебе до списку зрадників. Живим тебе вже все одно вороги не випустять із рук. Не зможеш ні кров’ю їхньою змити із себе пляму, ні виправдатися. Чи не краще вмерти з гордо піднятою головою?!”

“Ти вже забув, як вмереш?! – запитував інший Хмара й починав викладати свої аргументи: – Хто вшанує тебе за це? Забудуть – як забули вже тисячі”.

Суперечка була безкінечною. Та коли в щілини вікна пробилось денне світло, в камері був уже один, той самий Хмара – ідеї і честі за життя не продам. Розстрілюйте!

V

Минали дні й тижні. Щокілька днів у Хмарину камеру заштовхували смертників. Сиділи три-чотири години і йшли туди, звідки нема повороту.

Кожний інакше дивився смерті в очі. Одні молилися, другі ридали, треті були понуро спокійні. Були такі, що божеволіли. Та від усіх Хмара чув одне найщиріше бажання: “Жити! Ще хоч рік, хоч місяць, хоч день...”

Вони заражали цим бажанням його душу, отруювали цим словом мозок.

Одного ранку, після розстрілу двох чоловіків та жінки, що цілий вечір ридала й реготала, б’ючись в істериці біля Хмариного тапчана, до камери зайшов Галіцкій.

– Ну, як поживаєте, товариш Харченко? Щось ви зле виглядаєте. Певно, годують вас не дуже добре?

– Хіба ви не знаєте?!

Начкро ледь усміхнувся:

– Як ви до нас, так ми до вас. Ну-у-у, нічого. Я скажу, щоб вам дещо приносили. Треба вам перед смертю трохи поправити здоров'я. Одержали вже постанову колегії з Москви про ваш розстріл. Та маємо час – спішити нікуди. Потреба в тому, що ми вам пропонували, помалу відпадає. Внутрішнє становище України складається так, що ми можемо обійтися без комедій. Та посидьте ще: може, щось цікаве для нас пригадаєте. Може, почитати маєте охоту? Можу вам цю книжечку покинути – якраз скінчив читати. Арбузов! Вкрути сюди яснішу лампочку, а на ніч давай гасову.

Кинув на тапчан московський переклад якогось легкого французького роману, змонтованого з кохання, вина та смачних вечер.

За годину Арбузов приніс розкішне снідання в посуді ресторану “Уніон”. Білі серветки. В термосі – чорна кава з лікером. Поклав на тапчан сотку дорогих папіросок і сірники.

Такий був обід і вечеря. Те саме – і в наступні дні. Найкращі страви вибагливо змінювалися. Обидва вартові ввічливо зверталися, давали читати газети.

Через тиждень Арбузов зайшов до камери і мовчки забрав коробку з цигарками, сірники, кусень білого хліба, який залишився від вечері, і книжку.

– Нащо ви це забира...

Арбузов, суворо виваливши очі, мовчки різнув себе пальцем по язичку й приклав палець до носа. Знову півфунта глевкого чорного хліба й окріп. Знову смердюче пріле пшоно. Матова лампочка пішла на своє місце. Знову тиша й темрява...

Тягнулися дні та ночі. Ніхто не приходив. На допити не викликали. Хмара все частіше думав над словами Галіцкого. Те, що вони йому пропонували, вже для них непотрібне. З темного кутка душі вилазили жаль і злість на себе. Хотілося їсти. Тупий, в'їдливий біль голоду запанував над усіма почуттями, відганяв набік усі думки й бажання. На перший день після “зміни” не міг проковтнути смердючої пшонянки. На другий присилував себе. На третій жадібно сьорбав огидну юшку, вибирав пальцем із дна пшоно, а шлунок і мозок викликали перед очима смачні обіди й вечері.

Були хвилі, коли почуття голоду перемагала мрія про волю, але не куплену ціною зради, а видерту власними руками. Ночами, припавши до маленької дірочки, зробленої у дверях нижче визірки, не тільки

слухом, а й всіма нервами, тим шостим чуттям, яке виробляє небезпека, вивчав життя тюрподу. Привчився чути нечутні кроки вартового. Безпомилково відгадував, де він був. Міська електровня давала світло лише до першої години ночі. По першій тюрпод поринав в абсолютну темряву. Лише біля вхідних дверей блимала гасова лампа.

Надворі було вже тепло. Під час останніх викликів на допити бачив на ганку, за ґратами вхідних дверей, ліжко і столик. Наглядачі вартували по дванадцять годин. Оглянувши ввечері камери, виходили й лягали на ганку.

Після першої години клацала вхідна решітка і вартовий нечутно йшов попід камери. Присвітивши у визірку електричним ліхтариком, оглядав камеру і йшов до наступної.

В одну з ночей у голові Хмари зародився план утечі, менш фантастичний від попередніх. Тюрпод був створений у колишньому приватному будинку. Двері залишилися звичайні дерев'яні, з філонками. Вирізати долішню філонку, вилізти після першої години в коридорчик, причаїтися за рогом і зачекати, доки наглядач зайде оглядати камери. Пропустивши повз себе, вхопити ззаду за горло... Потім забрати револьвер і ключі. На ганку біля ліжка – французьку карабінку...

Кругом тюрподу стоять на чатах червоноармійці. Але ж ніч! А за дровами – сади! Зброя в руках. Це можна здійснити! Лише чим вирізати діру в дверцях?! Покалічив собі пальці, дряпаючи дерево нігтями. Пробував і малесеньким кавальчиком скла, який знайшов на вікні. Переконавав себе, що мусить щось придумати. Коли мрія про втечу блідла, мозок знову шукав виходу – то в прилюдному “судові”, то в смерті з гордо піднятою головою.

VI

Одного вечора Хмару розбудило виття сирени від'їжджаючого автомобіля. Цей звук завжди вбивав у нього мрії і вкидав в обійми понурої безнадійності. Майстер, який вкладав цей багатотонний “спів” на всіх нотах гами в уста сталі, мусив бути добрим знавцем музики смерті. Це було жадібне виття зграї голодних вовків, що оточили серед поля безборонну дитину, розпучливий крик жертви про рятунок, а в останніх акордах – огидний сміх гієни над трупом.

За півгодини в тюрподі були нові смертники, але їх завели до іншої камери.

Близько одинадцятої Хмара скоріш відчув, як почув, що до його дверей тихо підкрадається кілька чоловік.

Тихий шелест ключа, і на порозі троє червоноармійців направили на нього рушниці. До камери зайшов Рубцов із двома вартовими.

– Руки назад!

Хвилина замішання й потім знову жаль та лють на себе: “От дурень! Знову дав себе зв’язати. Це вже певно – за постановою колегії”.

Вийшли в коридор і стали біля камери №8 – останньої перед вхідними дверима.

Котельніков відімкнув її.

– Виходь!

З камери вийшли молодий чоловік і жінка з гарним інтелігентним обличчям.

Руки в обох були зв’язані.

– Ставай один за одним! Випускай, Котельніков!

– Це ви вже нас розстріляете? – тихо запитала жінка надщербленим голосом.

Рубцов реготнув:

– Ні, спати тебе разом з чоловіком покладемо.

Неподалік ганку поруч з кожним в’язнем стало по два червоноармійці. Шість багнетів нахилилося, торкаючись тіла.

Попереду йшов Рубцов, за ним Хмара, жінка, потім її чоловік, позаду Арбузов із французькою карабінкою.

Тепла літня ніч лагідно дихнула в лице. Хмара з-під лоба глянув на повний місяць над садами. За деревами сильний дівочий голос виводив знайому пісню. Зовсім близько голосно сміялася якась пара, перебиваючи одно одного веселими вигуками.

Гаряча хвиля стиснула отаманові горло. “Жити!” – крикнуло щось у грудях.

– Ох, як хочеться жити! – неначе луною на той “крик” одізналася жінка.

– Що за балачки! – визвірився з московською лайкою Рубцов, махнувши револьвером.

Прохід у дроті. Кількадесят кроків. Широко відчинилися двері гаража. В першому переділі, біля столика під сильною електричною лампою, – Галіцкій та помічник губернського прокурора – жид Сталов. У куточку стояв з карабіном фірман ГПУ – мадяр Сабо.

Червоноармійці стали кордоном біля дверей. Коли засуджених підвели до стола, Сталов витягнув з течки кілька папірців.

– Громадянин і громадянка Онищенко! Вам присуд уже читали, ну та прочитаю ще раз.

Узяв папірець й завів московською мовою з легким жидівським акцентом:

– Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки. Подільський губсуд на надзвичайній сесії, у законному складі, під головуван-

ням начальника Подільського губернського ГПУ тов. Леплевського, при членах – начкро губернського ГПУ тов. Галіцком та членові губсуду тов. Берманові, розглянув у закритому засіданні справу громадян Андрія та Катерини Онищенків, з м. Києва, вчителів початкових шкіл, обвинувачених за статтями 58 та 76 Кримінального кодексу... Знайшов: Брала активну участь у боротьбі українських підпільних контрреволюційних організацій, що ставили за мету відірвати Україну від СРСР, шляхом переховування у своєму помешканні членів повстанських комітетів і ватажків розбитих червоними частинами повстанських і партизанських загонів. ...До початку травня 1924 року, вчителюючи в селах Подільської губернії, виховували в шовіністичному, ворожому до совітської власті духові дітей, навчаючи їх протидержавних декламацій і співів та плекаючи в них любов до самостійної кулацької України. ...Постановив: з огляду на ідеологічно соціальну ворожість обвинувачених до влади працюючих мас України застосувати до них найвищу міру соціального захисту – розстріл. Присуд може бути оскаржений у Верховному Суді УРСР протягом 24 годин від оголошення. Голова Леплевській, члени Галіцкій і Берман, секретар Зільберман.

Жінка закрила уста й ковтнула повітря.

– Але ж ми подали касацію, ми ж переховували лише двох і не знали навіть, хто вони.

Сталов іронічно усміхнувся.

– Але ж переховували! Отже, знали! Вашої касації до Верховного Суду надзвичайна сесія не пропустила. Це є її право, передбачене законом. Отже, тут ще є затвердження вироку найвищим судом, якому ми самі присилаємо кожен таку справу. Порухення процесуальних норм при розгляді вашої справи найвищий суд не знайшов.

– Але ж голова суду й один член суду нас допитували, затверджували слідство, їхні підписи – на акті обвинувачення.

Прокурор перекинувся усмішкою з “членом суду” Галіцкім.

– Склад суду був законний. Отже, ви подавали ще телеграму про помилування до всеукраїнського старости? Так ось тут: “Розглянувши, з огляду на важкість злочину і соціальну небезпечність засуджених їх не прохання залишити без наслідків. Голова ВУЦВК Петровський, секретар Буценко”.

Жінка засмучено, з любов’ю глянула на свого чоловіка, який стояв, здвигнувши брови, затиснувши уста.

Прокурор обернувся до Хмари.

– А ви засуджені по лінії ГПУ. Вам товариш Галіцкій прочитає постанову колегії.

Галіцкій лагідно всміхнувся Хмарі й взяв зі стола папірець.

– Колегія об'єднаного ГПУ в складі голови тов. Держинського, членів тов. Менжинського та Ягоди, розглянувши... постановила: Харченка Семена Васильовича – розстріляти.

Прокурор склав до течки папери.

– Ну, здається, все. Можна закінчувати.

Жінка нервово здвигнула плечима.

– Товариш прокурор! Дозвольте нам з чоловіком перед смертю поцілуватися.

Галіцкій з усмішкою підняв руку.

– Не спішіть. Ми ще вас роздягнемо. Голими смачніше поцілуєтесь.

Прокурор зареготав. Реготнули й інші.

Арбузов розв'язав смертниці руки.

– Ну, роздягайся! Тільки живо, і все скидай, до останньої шматки.

Зняковіла жінка стояла не рухаючись.

– Е, та я бачу, ти бариня! Служанку тобі подавай!

Шарпнувши застіжки, став роздягати жінку. Знявши сорочку і панчохи, знову зв'язав їй руки.

Очі чоловіка палали ненавистю...

Потім те саме зробили і з ним.

Рубцов глянув на Галіцкого.

– Отамана розв'язувати?

Той усміхнувся.

– Розв'язи... Може, отримаєш по зубах. Хай іде так!

Прокурор повів бровами.

– Це ж недотримання приписів.

Арбузов розщепив Хмарі пояса.

– Ну штани з підштаниками та чоботи я зніму, а решту – потім стягнем.

Поки Арбузов возився з Хмарою, жінка наблизилася до чоловіка і поклала голову йому на плече. Він наблизив свої уста до її. По його обличчі бігли сльози.

– Прощай, Катю...

– Прощай, Андрію...

– Можете не прощатися, – глумливо усміхнувся Галіцкій, – в одну яму підете.

Арбузов із сяючим від задоволення калмицьким обличчям крутнув головою.

– О ні, товариш начальник! Я її з отаманом положу, а чоловіка – набік!

Очі жінки злякано закрутилися.

– Я вас прошу: не робіть цього!

Згряя зайшлася реготом.

– Ну, досить! – стукнув Галіцкій рукою по столу. – Давай у той відсік!

Кімната була зацементована, а підлога нахилена трохи вперед і до рівчака посередині, по якому кров розстріляних збігала до старого клозету. На півметра від задньої стіни стояла дощана загородка, за нею – пісок. Дощки посередині були продірявлені кулями й вкриті темними плямами.

Смертників поставили біля правої стіни: попереду Онищенко, потім жінку, за нею Хмару.

Рубцов підійшов до “стенки”, заклав до карабіна набій і кивнув Онищенкові пальцем. Той оглянувся, мовчки кивнув головою дружині й пішов до Рубцова.

– Ставай лицем до стіни! Ближче!

Жінка глухо застогнала і, заплющивши очі, поклала голову на плече Хмари. Сотні почувань та думок вихором закрутилися в голові отамана, й однією з них, смішною й дикою в цій ситуації, був жаль, що ніколи вже не притисне до грудей жіночого тіла, ніколи вже не вип’є радощів кохання.

Глухо вибухнув постріл. Череп злетів і, вдарившись об дошки, ляпнув на них мозком. Теплі бризки впали на Хмарине обличчя. Жінка, жадібно хапнувши повітря, зсунулася по ньому на підлогу.

Рубцов відсунув ногами тіло Онищенко під стіну й, захопивши жінку за ногу, виволік на середину. Піднявши за руку, копнув чоботом у груди.

– Вставай! Нема часу в обмороки гратися!

Жінка не рухалася.

Прокурор підійшов і поторсав черевиком лице смертниці.

– Бий так – лежачу.

– Не можна, – усміхнувся Галіцкій, – куля від цементу дасть рикошет.

Рубцов нахилився, витягнув гребінь, розпустив довге розкішне волосся. Намотавши його на руку, ударом ноги в живіт перекинув неприємну жінку. Підтягнувши підлогою до стіни, підняв за волосся голову від землі, лицем до дощок і моргнув Арбузову.

– Валяй!

Арбузов став на коліно й приклав карабінку до потилиці.

Волосся разом з черепом підскочило і лишилося в руці вартового коменданта. Сіра маса мозку бризнула йому на ноги та дошки.

Витерши волоссям чоботи, Рубцов шпурнув череп на тіло Онищенка. Відсунувши ногами тіло жінки до її чоловіка, нахилився й голосно плеснув мертву по повному стегні.

– Пропає верстат!.. Ну, отаман, – обернувся він до Хмари, – підходь.

Хмара зробив кілька кроків і став, мало не торкаючись обличчям заляпаних дощок. Проти правого ока на дошці висів чималий кавальчик мозку. “Чому він не падає?” – свердлила думка.

Позаду хтось щось балакав. Ляснув затвор Рубцового карабіна. Шкіру на голові обпалив гарячий подих пострілу. “Чому я не падаю?..”

Здалеку донісся веселий голос Галіцкого, який поклав йому руку на плече.

– Ідіть, товариш Харченко, до своєї камери. Це я тільки познайомив вас із тим, що на вас чекає.

Коли Хмара впав у глибоку апатію, під час якої чоловікові зовсім однаково, що з ним буде, начкρο відповідною грою протягом трьох-чотирьох днів постарався вивести його з неї і повернути жадобу до життя, але вже на ступінь у нижчій формі.

Через півроку ув'язнення в камері №6 вже не було отамана Хмари, душа якого палала величною ідеєю, який в її ім'я з одвертими очима йшов назустріч небезпеці й смерті, що в боротьбі та крові шукав ліків на біль за долю Нації. Його вбили тиша, темрява, голод, щовечірне нудне очікування смерті. Його добило непоборне, болюче бажання жити тих, що йшли на смерть через його камеру. В камері №6 залишився чоловік-тварина, яка хоче їсти, жити й розмножуватися.

Однієї ночі Хмара сидів у кабінеті Галіцкого і називав хлопців, які брали участь разом з ним у повстанській боротьбі й тепер перебувають удома (на допиті 24 березня 1924 р. Хмара видав підпільників Петра Цимбалюка, Степана Пиріжка, Івана Шевчука, Григораша та вчителя Джуса. – Ред.).

Переглянувши записане, Галіцкій скривився.

– Я бачу тільки п'ять чоловік, яких можна посадити на лаву підсудних. І на тих ви не даєте більш-менш солідного матеріалу.

– Ті, що робили щось більше, – за кордоном.

Галіцкій прищурило око.

– А чому ви нічого про Яблунівського не кажете?

– Про якого Яблунівського?

– Покиньте клеїти дурня – це вам не до лиця. Вчитель Яблунівський, який вам багато допомагав під час повстань, якому ви пере-

дали листа з-за кордону перед своїм приходом, щоби він підготував ґрунт.

– Я від 1922 року не знаю, де він і що з ним.

– О, не турбуйтеся! Він у сусідній з вами камері, а лист ваш – ось у мене в течці. Ну, а про Іванова щось скажете мені?

– Який це Іванов?

– Не пам’ятаєте? Молоденький хлопець, котрий з вашого доручення в 1921 році служив у нас у Чека. Висланий на операції у ваш район, віддав вам у руки групу чекістів, яких ви порубали в лісі. Пригадуєте?

– Він за кордоном, працює кельнером.

– Він недалеко від вас – у тюрподі. Ви його почерк знаєте – ось протокол допиту, підписаний ним учора.

Хмара втягнув голову в плечі.

Галіцкій підвівся й через стіл поклав йому руку на плече.

– Ви зараз думаєте, що ми вас усе одно розстріляємо. Не турбуйтеся. Я це все знав і тоді, як перший раз балакав з вами. Коли б на ваших руках не було нашої крові, ви не становили б для нас ніякої цінності. Ваш суд мусить збалансувати наші рахунки. Ми свого слова дотримаємо. Можливо, що, засудивши вас на кілька літ для форми, переведемо вас до Харкова і звільнимо, якщо ви погодитесь щиро працювати з нами. Будете собі з Тютюнником... Але ми мусимо забезпечити себе, що ви не втечете знову за кордон.

– Після того суду дорога за кордон мені буде відрізаною.

– Згоджуюся. Та на всякий випадок перепишете своєю рукою одного листа, якого ми відішлемо адресатові. Можете дописати що схочете, виходячи із своїх “сучасних поглядів”. Розумієте? Харченко! – закликав він з другої кімнати чекіста Харченка. – В тебе готово там все?

Харченко приніс і поклав на стіл друкованого на машинці листа.

Галіцкій підсунув його до Хмари разом із пером та чистим папером.

Хмара взяв листа й став читати.

Рядок за рядком впивалися в серце отамана нові голки.

Лист до Головного отамана Петлюри, в якому він, Хмара, визнавав, що вся боротьба під національним прапором була шкідливою й ворожою для українського народу, й закликає Головного отамана до повного її припинення. В тому листі він “стверджував”, що всі балачки в закордонній пресі про звірства большевиків на Україні, про визиск України Москвою – гола брехня. Совітська влада на Україні – це правдива влада самого українського народу, який почуває себе щасливим під її проводом.

Хотілося зім’яти листа і кинути в лице Галіцкому.

У мозку промайнуло кілька образків з недавнього минулого...

Підсунув до себе чистий папір і став переписувати (цей лист зберігається в одному архіві за кордоном. – *Авт.*).

VII

Під осінь до тюрподу посадили близько чотирьохсот молодих сіоністів – жидівських націоналістів. Камери були переповнені вщерть.

Хмара сидів вже у п'ятій, бо у шостій був “абсолютно ізольований” полковник Дігтярів, якого привезли з кордону з дружиною і двома дочками.

Камера №5 була сухіша та світліша. Хмара отримував уже фунт хліба, часом і кусень білого та ковбаси, іноді трохи цукру й тютюну. Після того як домовилися з Галіцкім, двічі на день виводили на кілька хвилин надвір.

Із прибуттям сіоністів переформували камери: до п'ятої посадили ще й проскурівського жида-пачкаря Бенчика Кур'єра, який уплутався на кордоні в якісь “делікатні справи” й тепер чекав на розстріл, та одного з ватажків сіоністської молоді – Льова Кацмана.

Коли ти маєш співрозмовників, час збігає непомітно. Бенчик, якому Галіцкій на першому допиті викрутив і попик “папіроскою” статеві органи, скалічивши на ціле життя, все охкав, що його розстріляють, та вголос мріяв про втечу.

Льова, серйозний, ідеалістично налаштований хлопець, ставився до Хмари з повагою і співчуттям. Сіоністів у тюрподі обшукали не дуже старанно, й на другий день, отримавши хліб, Льова витягнув з кишень міцного складаного ножа.

Серце Хмари здригнулося: ніж! Те, чого бракувало для здійснення того плану втечі!

Через кілька днів присів до хлопця.

– Льова! Віддайте мені свого ножа.

– Так можете брати його коли схочете.

– Вас, може, переведуть до в'язниці або іншої камери. А мені він, може, вирятує життя.

Льова мовчки витягнув і віддав Хмарі ножа.

Використовував його якнайобережніше – щоб не помітив вартовий.

Тепер Хмара мав чим вирізати филонку, але була й інша перепона – він у камері не один!

Бенчик не спав ночами і сам носився з мріями про втечу.

Можливість здобути волю та життя, уникнувши болючого привселюдного судилища, будила в Хмарі надію. У голові – лише ця думка.

Очі нестримно притягала до себе филонка... Він уже бачив револьвер і ключі в своїх руках. Тоді відімкне камеру №8, в якій сидить знайомий, теж “кандидат до гаража” (мова про Юрка Городянина. – Ред.), з яким порозумівся через в’язня, що приходив мити камеру. Вдвох відімкнуть вхідні двері. Карабінка... Як не вдасться непомітно проскочити повз стійкового на подвір’ї – буде ще рушниця. А тоді через дріт – у ніч...

Серце то завмирало, то пускалося шаленим чвалом. Пробігло пару тижнів. Сіоністів, за винятком ватажків, відправили з тюрподу до в’язниці. Надворі вже прохолодно. Падали дощі. Ночі стали темні, безмісячні. Боявся пропустити їх.

Однієї ночі, коли по щитові вікна сів дрібний дощ, сів біля Кур’єра.

– Бенчик, я сьогодні тікатиму.

– Ой, і я з вами.

– Бенчик, злякаєшся.

– Ой ні! Чи я раз через границю ходив? Чи раз по мені стріляли?!

– Ну, гляди.

Сказали Льові. Хлопець на хвилину задумався.

– Бажаю вам щастя. Мені тікати нема розрахунку. Але я можу “спати, нічого не бачити і не чути”.

Опівночі вухо Хмари жадібно ловило на коридорі кроки вартового. Вийшов на ганок!

Хмара став на коліна й запрацював ножем.

Згасло світло. Тихо стукнули вхідні двері. Ліг на тапчан і “захропів”. На другому тапчані, трясучись усім тілом, “хропів” Бенчик.

По камері ковзнув сніп світла ліхтарика. Обійшовши камери, Арбузов знову вийшов на ганок. Знову, мишею, тихенько заскрипів ніж.

Через якийсь час филонка, хруснувши, вийшла з рами і знову стала на своє місце.

Карта викинута на стіл. “А що, як загубиш себе цим?” – писнув з кутка душі голос, та буйна хвиля іншого чуття захлиснула його.

Намацав у темноті Кур’єра.

– Бенчик, вилазимо без чобіт та верхнього одягу. Як упораємося з вартовим, Льова подасть нам їх у діру.

– Ну-ну, – зацокотав зубами Бенчик. – А як не встигнемо захопити? Вже холодно, дощ іде, простудитися можна.

– Не бійся, встигнемо. А що дощ, то це добре. По-перше, небо захмарене, темніше, по-друге, пси сліду не знайдуть. Я вилізу перший і стану за поворотом у наш коридорчик. А ти вилазь та ставай за тим рогом. Як я візьму вартового за горло й ти почувеш, що він борюється, підбіжиш на поміч. Тільки як почувеш, що він зайшов, – ані шелесни!

– Ну-ну, – дзвонив зубами Бенчик.

– Або знаєш що? Лишайся в камері. Як скінчу все, відчиню двері – прийду за чобітьми й за тобою.

– Ой ні! Я тепер вас не покину. Ви його за горло, а я за руки.

Хмара стиснув руку Льові й, лігши на підлогу, прослизнув боком у дірку.

Бенчик поставив коло діри свої чоботи та пальто і теж виліз на коридор. Потім засунув руку назад й витягнув пальто та чоботи. Взявши їх під пахви, пішов навшпиньках попід стіну. Дійшовши до рогу, обережно виставив голову. Було темно і страшно. Було чути, як у камерах важко дихали в'язні. Хотілося відшукати Хмару й стати поруч. Але ж він казав стояти тут. Трясучись усім тілом, став, спершись плечима на стіну.

Хвилини тягнулися роками.

Непомітно висунувся з-під руки чобіт і, гупнувши, впав на підлогу. Похапцем нахилився, щоб підняти, й... випустив другого.

Два стуки розрубали мертву тишу тюрподу.

На ганку схопився з ліжка вартовий.

– Хто там ходить?!

Кров застигла в жилах Бенчика, та в ту ж мить, схопивши чоботи, побіг до камери. Вкинувши одягу, прожогом кинувся в діру. Та проклята діра “стала” такою вузькою! Шарпнувшись, голосно гримнув дверима.

– Хто там?! Відгукнись, а то стріляти буду, – донеслося від вхідних дверей.

Видершись із діри, напівмертвий Бенчик заклав на місце філонку і, впавши на тапчан, “захропів”.

Хмара, що причаївся за виступом стіни, почувши стук та оклики вартового, скрипнув зубами.

– Проклятий жидюга! Де він взявся на мою голову!

Але карта викинута! Повороту нема.

Вартовий, вибігши з ганку надвір, дав тривожний свисток.

Мозок Хмари працював блискавично. Коли ходив надвір, бачив неподалік виходу збоку сходи нагору. Певно, вони вели на горище. Знадвору помітив на даху віконця.

“Виберуся на горище, – думав він, – через вентиляційне вікно – на дах і з того боку скочу в сад. Стійкові стрілятимуть, та чи ж поцілять у темноті?

Та все одно!

Нечутно прослизнув повз восьму камеру й, тримаючись стіни, побіг сходами наверх. Ступив на рівне і помацав рукою коло ніг. Підлога. Пішов,

розставивши перед собою в темноті руки. Дійшов до стіни. Що за чорт?! Кімната якась. Чи коридор. Але ж звідси мусить бути хід на горище!

Пішов попід стіну, обмацуючи її руками. Двері. Руки забігали по дошках, шукаючи клямки чи колодки. Намацав засув. Тихенько відсунув його і, відхиливши двері, прослизнув боком.

Серце забилося радісно й тривожно. Горище?! Чи ні? Провів рукою по стіні від одвірка. Через три кроки знову наткнувся на стіну. Пішов попід неї. У вухах шуміло і стукало. Коліна наткнулися на якусь перепону. Простягнув перед себе руку. Рука лягла на щось м'яке й тепле. Легенько провів пальцями. Жіноча груди, перетягнута рубцем сорочки. Лише тепер розчув рівні віддихи кількох сплячих.

“Жіноча камера! – громом вдарило в голову. – Коли тут ще є камери – нема чого шукати ходу на горище! Воно замуроване”.

Знизу почулися голоси, брязкіт рушниць. Стукнув засув вхідних дверей.

Сили покинули отамана. Мозок відмовився працювати.

Апатично став під стіну...

Арбузов, схвильовано оповідаючи, відімкнув заґратовані двері й впустив до тюрподу вартового коменданта Раскіна з десятком червоноармійців, які прибігли на свисток.

Блиснуло світло електричних ліхтариків. Наготовивши зброю, пішли попід камери. Всі двері були цілі. Всі колодки на місцях. Коли вернулися назад до восьмої, Раскін роздратовано обернувся до Арбузова.

– Ти менше кокаїн нюхай, а то скоро тобі мерці по голові будуть ходити!

– Але ж, товариш комендант, я ж виразно чув! Коли перший раз стукнуло, я сам думав, що почулося, та коли я крикнув, то виразно чув, як щось побігло і стукнуло дверима.

– Ну який же чорт міг бігати й стукати, коли всі камери замкнуті, в'язні сплять?! Дурня клеїш! Нюхатимеш кокаїн – будеш, як Рубцов, у власну тінь на стіні стріляти.

– Та я сьогодні не нюхав зовсім! Чорт його, зрештою, знає, може, й почулося.

Червоноармійці глузливо засміялися.

Глянувши на сходи, Арбузов ляпнув себе по чолу.

– Я вже знаю, що це могло бути! Це котрась зі шмаркачок Дегтярьових під визірку до батька бігала. В них камера на колодку не замкнута – могла просунути в визірку руку й відтягти чим-небудь засув. Ідемо на гору.

Як підійшли до жіночої камери №2, Арбузов сплеснув долонями.

– Так і є, засув відсунутий.

Коли світло ліхтариків освітило камеру, чекісти остовбуріли, побачивши під стіною Хмару.

Багнети і револьвери наблизилися до грудей.

– Руки догори, бандит!

Розлігся зляканий крик жінок.

Мовчки підняв руки.

– Марш униз!

Поки інші сходили по сходах, Арбузов побіг вперед і, присвітивши, оглянув двері п'ятої камери.

Вдарив ногою в одну филонку. В порядку. Коли вдарив у другу, вона з тріском вилетіла досередини.

Побіг назустріч.

– Давай його поки що у восьму.

Коли розхристаного Хмару впхнули до восьмої камери, вартовий з нервовим сміхом пригрозив йому револьвером.

– Я тобі, бандит, покажу, як тікати! Все одно я тебе шльопну, та так постараюся, що ще годину мучитися будеш!

Через хвилину повернувся, забив ручкою револьвера цвях біля дверей і, повісивши гасову лампу, пішов.

Хмара важко опустився на тапчан поруч в'язня восьмої камери (це був автор цих рядків. – Ю. Г.-Г.). Якийсь час сидів мовчки з низько похиленою головою, потім звернувся до сусіда:

– Ну, тепер кришка! Єдина надія була на втечу. Якби вдалося, ми б оце з вами були б уже десь за Калічем.

Сусід підвівся на ліктеві.

– Я нічого не розумію. Як ви опинилися нагорі, коли камера замкнута? Мені було чути все.

Хмара сумно усміхнувся й махнув рукою.

– Може, маєте закурити?

Затягнувшись потерухою з махорки, Хмара пошепки, нервуючи, розповів подробиці втечі.

Зробивши ще цигарку з недопалків, які сусід назбирав під тапчаном, оповів подробиці свого арешту й взяв у кулак розкуйовджене волосся.

– Боже! Як я мріяв про цю втечу! Тепер усе пропало.

– Не падайте духом, Семене Васильовичу! Як вас залишать у моїй камері, вдох щось придумаємо.

Стукнули двері з ганку. Арбузов відімкнув камеру і впустив Галіцкого.

На порозі став вартовий та два червоноармійці з наладованими рушницями.

Начкро, лагідно усміхаючись і тримаючи в кишені револьвер, наблизився до тапчана.

– Що, вовкові до лісу захотілося?

Хмара, не змінюючи пози, потиснув плечима.

– Жити кожному хочеться...

– А чому ви думаєте, що ми вас уб'ємо? Ми ж з вами, здається, домовилися... Якщо додержите слова, ми зі свого боку додержимо. Не розстріляли ж ми на тих самих умовах Тютюнника і Савінкова – чому б вас обдурювали? Краще обдумайте те, про що ми з вами балакали. Втекти все одно не вдасться.

Галіцкій перевів погляд на другого в'язня.

– Ну, товариш Горський, як здоровлячко?

– Дякую. Як ваше?

Начкро, привітливо усміхнувшись, пішов. На порозі обернувся і ще раз глянув на обох.

– Арбузов! Ти цих вовків розведи. А то вони тебе швидко за горлянку візьмуть.

– Слухаю, товариш начальник. Тільки коваль діру в дверях заб'є.

Коли відійшли від дверей, сусід торкнув за руку Хмару.

– Про яку це він умову згадував?

Хмара зітхнув і тихо став оповідати про свої розмови з чекістами на допитах, про пережите в камері та гаражі. Скінчивши, хруснув пальцями.

– Ніколи я смерті не боявся, але так не хочеться вмирати цією огидною, баранячою смертю зі зв'язаними руками. І коли вони починають мене обробляти, то не я, а тварина в мені, яка хоче жити, каже: погоджуйся. І все ж вірю, що ще буду корисний Батьківщині. Кров'ю ворожою змию ту пляму, яку накладу на себе на тому суді.

Якийсь час помовчав.

– Коли ж загину, а ти будеш живий, передай привіт товаришам, усім, хто боровся і хто ще боротиметься. Най колись у Вільній Батьківщині й мене спом'януть незлим словом.

Сусід поклав йому на плече руку.

– Даю слово, що, як зможу і треба буде, зроблю це. Але, друже, я сам на дорозі до гаража. Бачиш – Галіцкій навіть при мені не побоювся вибалакати про вашу умову. Він певний, що я вже з цих стін живим не вийду.

Вранці Хмару повернули до п'ятої камери. Того самого дня філонки у всіх дверях були ззовні перебиті навхрест смугами заліза. До визірок були прибиті полочки, на які після першої ночі, як гасла електрика, ставили гасові лампи.

VIII

У перші дні листопада 1924 року велика зала Народного дому на Замоості була переповнена. Переважали селяни, викликані на суд Хмари з повітів, в яких він оперував. Судить Надзвичайна сесія губсуду. Головував жид Міхайлов. Він добре володів українською мовою (до революції їздив з візком по селах). Праворуч від нього начальник Подільського губернського ГПУ жид Леплевській, по другому боці – начальник особливого відділу 24-ї дивізії латиш Петерс. “Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки...”

На лаві підсудних – Хмара, Яблунівський, Іванів та п'ять сільських хлопців. Хмара згорблений, постарілий, сивий, сидить, втопивши погляд у підлогу. Машинально відповідає на запитання “суддів”. Апатично слухає, як відповідають товариші, теж “оброблені” в ГПУ.

– Громадянин Харченко! Що спонукало вас перейти кордон і добровільно віддатися в руки ГПУ?

Хмара здригнувся й важко піднявся під тягарем відповідальної миті.

– Я переконався, що йшов неправдивим шляхом. Беручи участь у національній боротьбі під жовто-блакитним прапором, я думав, що борюся за добро українського народу. За кордоном я побачив, що то було самообдурення, що я був лише слугою закордонної буржуазії, яка хоче окупувати Україну, щоб знущатися над українським працюючим народом. Я зрозумів, що закордонні капіталісти давали нам зброю та гроші, щоб нашими руками відібрати для себе фабрики і землю, які український робітник та селянин видер у них під час революції. Я побачив, що жовто-блакитним прапором та гаслами самостійності України лише прикриваються наші ж такі поміщики й багатії, щоб за допомогою закордонних багнетів повернути в Україну старі порядки та одягнути важке ярмо на українського робітника і селянина. Перед тим як прийшов до ГПУ, я побував у різних місцевостях України. Приглядався й прислухався. І переконався, що радянська влада є справжньою владою українських трудящих мас, що лише в ній рятунок та надія на світле майбутнє. Я зрозумів, що, організовуючи повстання, підбурюючи несвідомих селян на боротьбу зі своєю владою, я робив важкий злочин проти свого народу. Я цим штовхав селян на злочинний і шкідливий для нього ж самого шлях. Мене мучило сумління. І я вирішив віддатися в руки робітничо-селянської влади та покаятися.

Серед селян почувся глухий шепіт, шморгання носами.

Отаман важко сів на лавку. Як вбивцю тягне подивитися на лице своєї жертви, так Хмару тягнуло глянути на селян. Він не стримався і

повів поглядом по залу. Один із селян поспішно обернувся на стільці, ніби розглядаючись за кимось позад себе. Хмарі стало гірко. Це ж Василь. Два тижні переховував його у своїй клуні. Годував, довідувався про червоних, тепер відвернувся – боїться, щоб не видав його.

Обличчя селян – понурі, задумані, деякі ворожі. А це хто? Де він бачив цього діда? Чому старий, зустрівшись із ним поглядом, сумно, якось докірливо захитав сивою головою?

Відвернув погляд від зали. Думкою гарячково пірнув у минуле. З-поміж сіл, лісів і піль виринув невеликий садок і закружляв образами. Бій під Війтівцями. Падає з коня прошитий ворожою кулею один з кращих козаків Хмариного загону. Хата в селі. Спалена “ударною групою” Чека – тепер накрита будь-як. У хаті на лаві лежить убитий юнак. У садку, на ослоні під старою грушкою, сидить старий батько й сумно хитає сивою головою. Сльози тихо збігають по зморшках.

– Останній. Єдина надія на старість. Одного австріяки на Стрипі забили. Другий в українському війську під Києвом загинув. Тепер цей...

Тепло пригортає Хмара до себе старого.

– Не плачте, батьку, знаю – тяжко вам. Та за святе діло віддали своє життя ваші сини – за волю Батьківщини. За долю свого села. Самі бачите, що робить ворог. Не буде Україна щасливою, поки не переможемо його. На жаль, без жертв цього не можна досягнути. Кращі сини свого народу взяли за зброю. Не складемо її, поки не станемо господарями у власній хаті. Вся Україна шануватиме і благословлятиме тих, що полягли й поляжуть ще в боротьбі.

Старий довірливо притискає голову до його плеча.

– Най діється воля Божа, отамане. Нема вже у мене нікого. Пішов би і я з вами, та не здужаю. Хоч би Господь дозволив дочекатися того свята, того щастя, за яке сини голови склали...

Залізні кліщі стиснули отаманове серце. Як злодій, крадькома повернув голову. Сумно хитає старий головою. По зморщеному обличчі тихо біжать сльози.

Хмара несподівано підвівся.

– Брати! Не вірте мені! Я брешу, щоби рятувати свою нікчемну шкіру! Не проклинайте мене! Гину за волю України – за вашу долю. Не вірте оцій московсько-жидівській владі! Вони прикидаються нашими приятелями, щоб легше грабувати наш край і пити нашу кров! Недалеко вже час, коли вони стануть перед грізним судом українського народу й своєю кров'ю заплатять за наші кривди. Не забувайте про справу, за яку віддало своє життя стільки кращих синів України! Готуйтеся до

останньої боротьби! Не буде Україна щасливою, поки не скине із себе московсько-жидівського ярма! Поки український народ не стане правдивим господарем свого краю!

Леплевскій зірвався й нервово закалатав дзвінком.

– Камендант! Ачістїть зал ат публікі!

...Коли замкнулися двері за останніми, Леплевскій наблизився до лави підсудних і стукнув маузером об поручні.

– Ну, сволочь! Вспомніш!..

Отаман випростався у весь свій велетенський ріст:

– Геть, жиденя шмаркате! Мене можете вбити – України не вб'єте! Все одно ваші трупи ще будуть пси розтягати!

Багнети варти вінком оточили Хмарині груди.

“Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки... Хмара, Яблунівський, Іванов... до розстрілу”.

Іншим – довготермінова в'язниця.

Спокійно вислухали смертники присуд. Коли прокурор Сталов іронічно запитав, чи подаватимуть прохання про помилування до “всеукраїнського старости Петровського”, заперечуючи мотнули головами:

– Не будемо!

Після суду всіх трьох не відправили, як звичайно, до в'язниці, а привезли до тюрподу та помістили у камері №8, попередньо переселивши її мешканця до камери №4.

ІХ

6 листопада, напередодні 7-ї річниці Жовтневої революції, вулиці Вінниці зацвіли червоними прапорами і плакатами. З плакатами і прапорами йшли в колонах службовці та робітники. Перед вікнами ГПУ – довгі шеренги шкільної дітвори, яку привели вихователі. Дзвінки дитячі голоси вигукували завчені в школі гасла: “Хай живе об'єднане ГПУ – меч революції!”, “Хай живе невиспущий вартовий тов. Дзержинський!”, “Смерть шкідникам, куркулям, петлюрівцям!”, “Вогонь по шовіністичних ухилах і релігійних забобонах!”, “Залізною мітлою змете-мо кантрреволюцію!”

Кожний вигук покривався дзвінком:

– Ур-р-ра!!!

На балконі театру з'явився Леплевскій.

– Дітям революції, будущім чекістам – пламенний привіт! Будьте достойними своїх отцов – борцов за революцію! В школі, дома – вездє беспощадно борітесь с кантрревалуцией!

– Ур-р-ра-а! Да здоровуєт ГПУ! Да здоровуєт таваріщ Леплевскій!
Начальник ГПУ підняв руку з піонерським вітанням:

– Будь готов!

– Всегда готов! – підняла руки дівтора.

Переладувавшись четвірками в колони, рушили. Вихователі затягнули:

Ми дітє тех, кто виступал на бой
с Центральной Радой!..

Дехто з дітєй, співаючи, боязко поглядав на забиті дошками вікна тюрподу. Там були їхні батьки. Крізь вікна з розбитими шибками до в'язнів долітали вигуки дівтори...

Увечері навпроти тюрподу ГПУ, на фронтоні міського театру, загорілися сотні різнобарвних електричних лампочок: “Хай живе Жовтнева революція!”, “Хай живе СССР – батьківщина трудящих цілого світу!”, “Хай живе всесвітня революція!”, “Хай живе Всесоюзна комуністична партія та її вождь тов. Сталін!”, “Хай живе об'єднане ГПУ – вірний сторож завоювань революції!”

До театру підкочували авта та екіпажі. “Еліта” міста збиралася на святкове зібрання.

Близько 7-ї години Арбузов відімкнув ґрати і впустив до тюрподу Галіцкого, вартового коменданта Рубцова та помічника губернського прокурора Саніна.

Санін, інтелігентний молодий жид, син багатого одеського купця, на свято вирядився в уніформу капітана Чорноморського флоту (колись служив у Чорноморській Чека). Обійшовши камери, начальство зупинилося біля дверей восьмої.

Хмара понуро сидів під стіною на підлозі. [Пилип] Іванів, білявий, гарний хлопець, лежав на тапчані, сперши голову на руку.

Сьогодні, коли під двері поставили передачу від сестри, чув, як Арбузов сказав:

– На чорта їм давати вже? Обійдуться!

– Хай перед смертю наїдяться, – засміявся комендант...

– Може... сьогодні вже? – сказав Іванів.

Отаман хруснув пальцями.

– Щось мені серце каже, що... сьогодні...

[Василь] Яблунівський, літній брютет, лежав на тапчані, закривши очі руками. У вухах ще бриніли вигуки дітєй біля ГПУ. Думав про своїх, яких залишив удома.

За дверима почулися кроки кількох людей, котрі поверталися з тюрподо. Зупинилися. Заслонка піднеслася, і в чотирикутнику визірки з'явилось незнайоме обличчя. Пара сірих очей уважно оглянула камеру. Дощечка стукнула на своє місце. Хмара тихо піднявся й приклав вухо до дірочки під визіркою.

– Ідемо, товаришу Галіцкій, на зібрання. В одинадцятій скінчиться, тоді прийдемо і шльопнемо. Річницю революції зустрінемо, – тихо звернувся прокурор до начкро.

– Я о десятій мушу бути в одному місці. Дуже важлива справа, самі тут з Рубцовим розберіться.

Хмара відійшов від дверей і з низько схиленою головою сів на тапчан біля Іваніва.

Товариші наблизили до нього обличчя:

– Що?

– Сьогодні, хлопці. По одинадцятій. Як вийдуть із театру.

Яблунівський знову ліг й закрив лице руками. Іванів нервово пройшовся по камері.

– Хлопці, – тихо закликав Хмара.

Коли обличчя товаришів наблизилися, зашепотів:

– Рук в'язати не дамо. До гаража не підемо. Загинемо тут. А може, ще й кого з них із собою заберемо. А може... може, й вирвемося. Тихенько розберемо грубку і накладемо в кутку цеглин. З визірки туди не видно. Візьмемо під поли по дві цеглини. Як тільки відчинять двері, кидаємо в них цеглу й, вихопивши з-під тапчанів “цапки”, – в коридор. У першу мить вони розгубляться. Вихоплюємо зброю. Арбузова з ключами треба кінчить у першу чергу. Може, й вирвемося. А як загинемо – то в бою.

В очах смертників блиснула іскра надії.

У восьмій годині з репродуктора над дверима театру розляглися звуки “Інтернаціоналу”.

– Товариші! – заговорив із виразним жидівським акцентом секретар губернського паркому. – Об'являю зібрання відкритим. Пропоную послати вітальні телеграми Сталіну, Калініну, Рикову, Дзержинському, Петровському, Чубарю, Балицькому. Заперечень нема? Приймається!

– Пропоную, – одізвався начальник ГПУ, – послати телеграму також і бувшому голові нашого виконкому товаришеві Порайку.

З лож рознеслися оплески.

– Товариші! – заговорив секретар паркому. – Сьогодні минає сім років, як пролетаріат збройною рукою взяв владу в свої руки. Ми перемо-

гли на всіх фронтах. Ми обрубали довгі руки захланних інтервентів і стали на шлях реконструкції та розбудови промисловості й сільського господарства на соціалістичних началах. Ми маємо величезні досягнення на цьому фронті, але разом з тим не можемо зменшувати, а навпаки, мусимо підсилювати бойову готовність ССРСР. Міжнародна буржуазія не спить. У країнах капіталу невпинно наростають революційні настрої в робітничо-селянських масах, очі яких звернені на соціалістичну батьківщину трудящих всього світу. Підбадьорені нашою перемогою, прокидаються сотні років експлуатовані й пригнічені європейським та американським капіталізмом народи Сходу і подають братню руку державі пролетаріату, яка не знає ні визиску, ні національного гніту. Робітничо-селянські маси Китаю стають під червоні прапори. Акули капіталізму добре розуміють, що революція на Сході та зростання сили ССРСР – це осиковий кіл у труну капіталу, і тому за всяку ціну намагаються перешкодити нашому мирному будівництву. Минулого місяця їхній військовий флот вогнем з важких гармат змів з лиця землі пролетарську частину великого китайського міста Нанкін. Вони окупують одну частину Китаю за іншою. Ми разом з усіма братніми компартіям, разом з трудящими всього світу мусимо рішучо сказати кривавим імперіалістам: “Руки геть від Китаю!” Але міжнародний капітал зазіхає також і на багаті околиці ССРСР – Україну, Грузію, Туркестан. У Туркестані знову з’явилися банди басмачів, зорганізовані за афганським та перським кордонами. Цими днями Грузинська Чека блискучо закінчила ліквідацію шовіністичного повстання в Грузії, зорганізованого закордонним капіталом, що простягає руки до кавказької нафти. Грузинським куркулям та меншовикам – соціал-демократам – брехливою агітацією вдалося було потягти за собою несвідомі робітничо-селянські маси і територіальні військові частини. Завдяки самовідданості та героїзмові ГрузЧека і скерованих туди з Москви частин особливого призначення бунт ліквідовано. На Україні ГПУ все частіше відкриває підпільні шовіністичні організації, стежки від яких тягнуться за кордон. Жовто-блакитна петлюрівщина, розбита в боях, поховала свої прапори й змінила тактику. Ті, що в минулі роки боролися проти нас із зброєю, тепер перемальовуються на червоний колір, пролазять в установи, школи, навіть партію і невпинно провадять руйнівну роботу. З шовіністично настроєної інтелігенції, з класово несвідомих та куркульських мас селянства готують кадри, щоб відірвати Україну від ССРСР, щоб запродати її закордонному капіталові. Мусимо бути пильними! Мусимо нещадно викривати і нищити класового ворога! Мусимо рішучо сказати західній буржуазії: “Руки геть від СРСР!”

Далі говорив прокурор Санін:

– У всьому світі визиск, зниження зарплат робітникам, зубожіння й голодування трудящих мас міста і села, а в СССР невпинно зростає зарплатня, невпинно росте культурний та матеріальний стан робітника і селянина... У світі шаліє розгнuzдана хвиля терору. Тисячі революційних робітників і селян викидають у капіталістичні тюрми. Буржуазія нещадно розправляєється з борцями за соціальне і національне визволення поневолених капіталом народів... У всьому світі – катування, розстріли, шибениці! Лише на цьому ще тримається при владі гнилий капіталізм, тримається, але пролетаріат уже копає для нього яму... Ми не можемо спокійно дивитися, як купається в крові наших класових братів міжнародна буржуазія... В Америці капіталістичний суд засудив на смерть двох революціонерів – Сако та Ванцеті. Пролетаріат усіх великих міст СССР стотисячними демонстраціями висловив своє обурення проти нечуваного нахабства кровожерливих капіталістів. Завтра трудящі Вінниці приєднають свій голос до цього протесту. Мусимо рішучо протестувати! Мусимо розбурхати голоси трудящих цілого світу! Мусимо через філії МОПРу (“Международная организация помощи революционерам”. – Ред.) розбудити сумління культурних та гуманістичних організацій в усіх країнах та державах! Мусимо врятувати невинних мучеників за діло пролетаріату від нелюдської смерті на електричному стільці!

В одинадцятій лампочки над дверима театру згасли.

Х

Арбузов тихо відчинив вхідні ґрати. До тюрподу навшпиньках увійшли прокурор Санін, Рубцов, Раскін, Котельніков, Сабо і дванадцять червоноармійців.

Червоноармійці з Рубцовим та Котельниковим попереду стали півколом проти дверей восьмої камери.

Не замикаючи виходу, Арбузов глянув у дірочку під визіркою.

Смертники сиділи на тапчанах, похилившись, накинувши на себе верхній одяг.

Відімкнув тихо колодку й, різко рвонувши засов, відчинив двері.

Наготовлена зграя кинулася до камери, та в ту ж хвилину панічно подалися назад. Дико скрикнув червоноармієць, який дістав цеглиною в обличчя. Цеглина потрапила і у груди Котельнікова. Він заточився і звалив Рубцова.

В'язні, перекинувши тапчани, вихопили з-під них “цапки” й кинулися до дверей. Уже вискочили на поріг... Та Арбузову з допомогою червоноармійців все ж вдалося захопнути двері.

Бахнуло кілька пострілів. Кулі, залишивши на дверях білі плямки, сипнули вапном з протилежної стіни.

Смертники – по кутках. Хмара, вхопивши цеглину, пустив нею в електричну лампу на стелі. В темноті почувся стук – повстанці розбирали грубу, розкидаючи цеглу по безпечних від пострілів кутах.

З коридору летіло матюччя.

– Сдавайся, бандіти, а то по куску будемо резать!

У відповідь – насмішкувата лайка Хмари.

У дірочку під визіркою просунулася люфа Рубцового карабіна.

– Арбузов! Давай лампу на волчок!

Вартовий засвітив газову лампу і поставив її на полицку біля визірки. Бахнув постріл, та в ту ж мить у лампу поцілів кавалок цегли.

Рубцов вистрілював удруге.

– Бий ще! – іронічно крикнув Хмара.

Знову бахнув постріл.

– Бий ще!

Роздратований комендант стріляв без зупинки.

– Арбузов, давай лампу!

Арбузов ставив лампи, а вони, одна за одною, злітали під меткими ударами Хмари. Нарешті сказав, що залишилася лише одна, котрої не дасть, бо не буде чим засвітити в коридорі, як згасне електрика. Після того як Раскін, присвітивши електричним ліхтариком, дістав цеглою по пальцях, чекісти відкрили навмання ураганний вогонь. Стріляли через визірку, в дірочку під нею і просто в двері.

В'язні всіх камер насторожено прислухалися до бою. У камері №4 сиділи на тапчані бліді львівські комуністи – Стефан Кравс та Франко Петричко, котрі перебігли з Галичини до “соціалістичного раю”.

Колишній мешканець камери №8 (Юрко Городянин. – Ред.) лежав на підлозі, підглядаючи через щілинку в дверях – було видно двері восьмої та вихід.

Прокурор Санін, вистрілявши з нагана всі набої, зібрав чекістів на нараду. Вирішили зачекати до світанку, а тоді, знявши з вікна щит, взяти камеру в перехресний вогонь.

Виставили варту ззовні й всередині.

Червоноармійці принесли з комендатури стільці, й вся згряя розсілася навкруги стола – проти дверей третьої камери.

Почали згадувати подібні випадки в минулому.

Прокурор задоволено попахкував англійською люлькою.

– Святе діло – плавуча Чека. Я як був на “Алмазі” (крейсер Чорноморського флоту, на якому більшовики влаштували катівню. – Авт.)... Зже-

немо було з півсотні зв'язаних до машинного відділу, а тоді – за руки, за ноги – і в піч. Тільки зашкварчить. Та одного разу здоровенний офіцер учепився зубами за мою полу – ледь із собою у вогонь не потягнув.

З восьмої камери залунав гімн “Ще не вмерла Україна”.

Співали три сильні гарні голоси.

Рубцов встав із-за столу й вистрілив у двері. Спів не перервався.

– Залиш, комендант, – крикнув Санін, – хай співають. Нам веселіше буде...

Потім почувся “Заповіт”. За ним, стискаючи серця, попливла в темряві й тиші сумна мелодія “Невольника”.

Де ж ви, хлопці, запорожці,
Сини славної волі,
Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі...

Густо розлягався бас Хмари. Надривався від чуття й болю високий тенор Іваніва.

Пісня змінювала пісню.

Шалійте, шалійте, скажені кати...

Жартували й сміялися чекісти.

Коли у вікна став прокрадатися сірий осінній світанок, кати піднялися з-за столу.

Хмара сидів у кутку на цеглинах і понуро дивився на все ясніючу пляму денного світла в горішній частині вікна. Яблунівський та Іванів до другого кутку притулились один до одного.

Визірка в дверях була закрита насторч поставленим тапчаном.

За дверима тихо прорипотіли кроки. Несподівано за вікном здригнувся на гачках щит й, затріщавши, полетів на землю. До камери ввірвалося світло. Хмара вскочив і приставив до вікна другий тапчан.

В ту ж хвилину у вікно приснули стріли. Брязнули шибки, і дошка, похитнувшись, впала на підлогу. Інший тапчан відіпхнула рушниця із визірки. Постріли посипалися і з цього боку.

За вікном показалася зелена шапка. Між ґрати протиснулася направлена на Хмару рушниця. Та не встиг впасти постріл, як влучно пущена між ґрати цеглина перекинула навзніч чекіста. Чекісти вже не відважувались більше показуватися. Стріляли з-за стіни в кути біля дверей,

Особовий склад Подільського губернського відділу ГПУ. 1922 р.

а з дверей обстрілювали протилежні кути та середину камери. Їдко дзижчали по камері смертельні джмелі-рикошети.

Щоб не дати ворогові зорієнтуватися, повстанці перебігали з кута в кут, шпурляючи цеглини у визірку і вікно.

– Здавайсь, бандити!

– Слава Україні!

Яблунівський, зійшовшись в одному кутку з Хмарою, стиснув йому руку.

– Семене, все одно вже, нащо ця боротьба?

Хмара замість відповіді пустив цеглиною у висунуту з-за вікна рушницю й перебіг на другий бік. Яблунівський повільним кроком вийшов на середину камери і, схрестивши на грудях руки, став очима до дверей. У визірку просунулася рушниця, і Яблунівський, підкосившись, упав на підлогу (ці подробиці оповідав у хвилию “доброго настрою” одному з моїх товаришів Арбузов, який застрелив Яблунівського).

Через кілька хвилин, перебігаючи з кута в кут, упав смертельно поранений Іванів.

– Упав! Упав! – закричали за дверима.

– Хто? Хмара?! – закричав із-під вікна Рубцов.

– Ні! Хмара один залишився!

Кати стали сміливіші. Постріли сипалися без перерви.

Отаман в’юном звивався під кулями, підхоплюючи по дорозі цеглини.

Викрикував войовничо і дико, б'ючи цеглинами на обидва боки.

У камері №8 вже не було тварини, яка хоче жити. Був хижий звір, що, смертельно поранений, кидається на мисливця, щоб вп'ятись зубами в його горло.

За півгодини куля молотком ударила отамана в голову.

Упав ниць, бризнувши на підлогу кров'ю.

– Упав! Хмара впав! – радісно закричав біля дверей Арбузов.

Згряя катів збіглася до дверей. Вартовий шарпнув їх, і всі кинулися досередини. Та в ту ж мить із криками жаху, штовхаючи один одного, вискочили в коридор, а за ними, з “цапком” у руці, вибіг з камери Хмара. Розкуйовджене волосся, залите кров'ю обличчя робили його страшним.

Кати – навтьоки. Біля вхідних дверей збилися в купу. Хмара, розмахнувшись, вдарив “цапком” Раскіна. Той упав, випустивши револьвера. Та залиті кров'ю очі отамана не побачили зброї. З диким криком, високо піднявши “цапка”, кинувся вслід за чекістами. В цю мить червоноармієць жидок Гріша, трясучись усім тілом, вистрілив Хмарі в груди.

Чекісти повернули назад. Яблунівського та Іваніва, що ще був живий, витягли за ноги на коридор. Рубцов підбіг до мертвого Хмари і в такт мелодії падеспання бив кільбою карабіна по черепу.

Арбузов та Котельніков з вигуками і сміхом розбивали голови Яблунівського та Іваніва. Прокурор Санін з веселим скавулінням танцював на тілах під спів Рубцова, стріляючи собі під ноги з нагана.

Череп Хмари тріснув, і мозок бризнув на стіни та чорне убрання прокурора...

Біля стайні на тілах, прикиданих сухим гноем, сиділи два червоноармійці з рискалями. Чекали на підводу. Ось і вона. Правив, як завжди, маляр Сабо.

Неподалік старого польського цвинтаря на Калічу, між тисячами низеньких горбків, з'явився ще один. Свіжий. Багато тих горбків в Україні. Невпинно зростає їхнє число. Ніхто не знає імен тих, що лежать під ними. Ніхто не ставить на них хрестів. Ніхто не приносить вінків та квітів. Лише дерева та бур'яни шумлять хвалу побореним.

Та в серцях старих борців і в серцях молодих невинно виростають суворі контури величного пам'ятника. Із сталі і крові.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара. З таємниць ГПУ. – Львів: Накладом бібліотеки “Студентського шляху”, 1934.

Ця газета опублікувала спомин Юрія Горліса-Горського "Іх прийшло дванадцять". З оригіналу

Іх прийшло дванадцять

Іх прийшло дванадцять і заповнили тюремну лікарню молододзвінкими голосами, подихами радісної юності роздмухали понуру тишу, обеззброїли похмурих вартових жартівливими поглядами. То були молоденькі студентки медичного технікуму. Головний лікар нашої лікарні, який водночас був професором у медтехнікумі, здобув дозвіл, щоб практичні заняття відбувалися під його керівництвом у в'язниці.

Голоси дзвеніли по коридорах і зникали в палатах. Лікар знайомив їх зі шпиталем. Тихо ступаючи, пошелестуючи біленькими, накрохмаленими халатами, проходили вони повз мене.

Лікар підвів їх до ліжка під вікном, на якому завжди в одній позі, розкинувши руки і ноги, лежав молодий хлопець.

— Це учасник зухвалого наскоку на державний банк в Одесі, про який ви, певно, читали в газетах. Оригінальна форма травматичного психозу внаслідок стріляної рани в голову і падіння з висоти під час втечі з харківської в'язниці.

Взяв хворого за руку.

— Здоров, Захарко!

Хлопець вп'явся в обличчя лікаря нерухомим, скляним поглядом.

— Ніколи – зайнята!.. – відповів заклопотано.

— Як почуваєшся?

— Ніколи, ніколи – зайнята!..

Це було все, що вдалося видобути з нього лікарям та слідчим ГПУ.

Перейшли до сусіда.

Дідусь селянин. Йому вже сімдесят вісім років. Старече розслаблення мозку. До в'язниці прийшов ще здоровий. Внаслідок моральних переживань і слабого відживлення захворів безнадійно.

Лікар посадив діда на ліжку.

– Ну, як там, дідусь?

Той мовчки посміхнувся радісною дитячою посмішкою і, зробивши з пальця хреста, поцілував його з обох боків.

– Він не чує і зле бачить.

– А нащо його тут тримають? – обізвалася з обуренням одна із студенток.

Лікар знизав плечима.

– Це вже не в нашій владі. Ми писали до ГПУ про його стан. Він ще під слідством в якійсь контрреволюційній справі...

Зупинились коло мого ліжка.

– Це параноїдальна форма шизофренії. Хвороба хронічна. Поки що дає часті, але нетривалі перерви. Манія величі поєднана з манією переслідування. Тяжкі галюцинації, під впливом яких впадає в депресію, не балакає, не їсть, як-от тепер, і тоді ми тижнями застосовуємо штучне відживлення. Прояви негативізму.

Він наблизився і потягнув до себе мою руку.

Я з силою шарпнув її.

– Товаришу, чого це ви сердитесь на мене?

Нахмурившись, уперто дивлюся в одну точку на своїх грудях.

Лікар підняв мені віко.

– Зіниці розширені. На світло майже не реагують. Хворий був присуджений до розстрілу. У в'язниці вже шостий рік. Ми робили заходи про звільнення, але надзвичайна сесія відмовила. Ставимо питання про скликання комісії експертів і про перенесення назавжди до психлічниці як невиліковного.

– А за що він? – запитало кілька голосів.

– Українська контрреволюція...

Дванадцять пар різнобарвних очей зиркнули на мене з цікавістю.

Я не помиляючись читав в їхніх душах. Це ж були щиренькі полтавочки, які одідичили від предків не тільки ту м'яку вимову, а й ту "невиліковну хворобу", яка млосно стискала їм серця, коли букви склалися в слово "Україна".

Відходили до наступної палати.

Останньою виходила невисока, міцно збудована дівчина з ясними сірими очима. Глянувши на табличку з моїм прізвищем, якось запитливо подивилася на мене, ніби віталася непомітним рухом очей.

Пригадую собі полтавських знайомих...

Дурниця! Їй тепер 17 – 18 років. Коли я був арештований, вона була ще малою... Але чого вона хотіла?

Нові враження заволідали мозком і завдали йому нову порцію праці. Це мене злостило. В ті дні для мозку була поважніша праця.

– Я диктатор України! Маю сильну армію, озброєну найновішими, незнаними нікому, засобами війни. За своїм бажанням ламаю кордони і змінюю мапу Європи. Маю вісімсот чоловік особистої охорони, в чорних убраннях на чорних автах. У Києві, над Дніпром, мій величний замок з чорного мармуру.

Зваливши до купи засади анархізму, фашизму, демократії й комунізму, я витворив “цілком нову політичну систему”, якій нема ніде рівної.

– Але ГПУ хоче вбити мене. Підсилає для цього своїх агентів. По ночах скрадаються до мого ліжка темні постаті з голкою, намоченою в отруті, щоб завдати смертельного уколу. Підмішують мені до їжі отруту.

Часом у цьому всьому шкутильгала логіка, та власне цього вимагала “моя хвороба”. Я не “захворів” на класичну параною з постійним і “логічним” маячінням, незмірно легшу для симуляції, бо хотів мати право на “ремісії”, перерви в недузі, під час яких міг би відпочити і повернути собі на хвилинку духовне “я” здорової людини. Інакше, під впливом автосугестії, міг би протягом тих років справді збожеволіти. Ці “нелогічності” були найнебезпечнішим місцем, їх треба було детально і суворо-логічно обміркувати. Я старанно готувався, бо за яких два тижні перед комісією із досвідчених експертів психіатрів і представників влади мав захищати дисертацію на звання невеликого вар’ята (божевільного. – *Ред.*).

Вигнавши з голови білі халатики, перебираю в пам’яті теоретичні мудрощі Бехтерева, Осіпова, Гіляровського. Пригадую практичні спостереження з двох психіатричних лічниць, в яких побував перед тим. Детально уявляю собі засідання комісії. Пронизуючий з-під сивих брів погляд доктора Гаха, обличчя наїндиченого прокурора, недовірливий погляд представника ГПУ.

Перебираю десятки можливих запитань і обдумую відповіді. Й тисячний раз повторюю собі, що перший з усіх присутніх, хто буде змушений повірити у те, що я дійсно божевільний, – це я сам. Але думки непомітно перебігли з кабінету лікаря до іншого, до того, захищеного серед одного великого будинку з важкими крицевими сейфами, де в сірих і зелених обгортках лежали доля й життя тисяч людей. Згадалися

сталеві очі “товарища” Галицького, начальника контррозвідки ГПУ. Його спокійний, з добре прихованою злістю голос, – коли я сидів проти нього вже без револьвера в кишені:

– Ну, пане (вже не “товаришу”. – *Авт.*), ваша карта бита.

Так, моя “карта” була бита. Але тепер уже тільки наполовину, бо життя я відіграв назад. Якщо воно не перерветься в тюремних мурах або на Півночі, то та зрадлива карта ще може виграти... Поки що я витягнув другу карту і, поставивши на неї тюрму, хочу виграти на неї безтермінову лічницю для божевільних. Тоді я викину на стіл третю карту і поставлю на неї ту лічницю, щоб виграти волю. А тоді?

Серце млосно стискається. Так хочеться виграти від життя трохи спокою...

Звідкись знову виринули лагідні сірі очі...

Вже давно настав вечір.

Двері палати замкнені на ключ. Я лежав під стіною, і крізь визірку не було видно мого ліжка.

Дістаю з потайної сховки малесеньку пляшчинку з легким розчином белядони і кінчиком вати запускаю в очі. На завтра.

На столі лежала сьогоднішня порція чорного хліба. Вже п'ятий день мене годували зондом. Шалено хотілося їсти. Хотілося вкрасти той хліб від самого себе й жадібно проковтнути. Він виглядав таким смачним!

Поборюю спокусу і, проковтнувши без води три приховані пастилки люміналу, засинаю.

Тієї ночі мені снилися сірі очі над ліжком та що хтось цілував мене.

II

Санітар-в'язень приніс снідання і запрошував їсти.

Як звичайно, не звертаю на це найменшої уваги.

Зітхнувши, ховає до кишені мою вчорашню пайку хліба і відходить.

Через якийсь час прийшла старша сестра.

– Випийте молока, бо знову будемо годувати зондом. Хіба це вам приємно?

У душі погоджуюся з нею, що товста гумова рурка, яку пропихають через ніс у горло і далі, в шлунок, незважаючи на призвичаєння, річ не дуже приємна. Але відвертаюся до стіни й мовчу.

Це повторювалося щоранку. На коридорі дзвеніли вже голоси студенток.

Сестра вийшла й повернулася з двома практикантками.

– Він з нами, старими, балакати не хоче. Може, вас послухає та мо-
локо вип’є. Розрухайте-но його трохи.

– А він не б’ється?

– Але ж ні! Та він дуже чемний хлопчик. От мине в нього нудьга, так
він вам ще про Україну викладатиме.

Відсунула трохи від стіни ліжко й пішла.

Дівчата несміливо наблизилися й сіли по боках.

– Слухайте, чого ви такий сумний?

– Хіба можна не їсти?

– Я ніколи б не витримала!

– Слухайте, випийте молочка, хоч крапельночку... Як не хочете для
себе, то для нас.

– Справді, випийте! Хіба вам важко? А для нас зробіте о-о-от таку
приємність!

Розвівши по дитячому руки, показала, яка то має бути велика при-
ємність.

– А то лікар подумає, що ми не вміємо хворих доглядати.

Переконавшись, що я не збираюся їх бити, вони цокотали без пе-
рерви.

Я вже знав, що блондинку з довгими русими косами звати Віра, а
підстрижену з кучерявим чорним волоссям – Рая.

Рая, обнявши мене рукою за голову, лагідно заглядала в очі.

Віра тримала мене за руку і говорила:

– Як вам не соромно! Гарненька дівчина залицяється до вас, а ви –
хоч би усміхнулися.

Очі Раї стали сумними.

– Мені вас так жаль! Я вночі не могла спати... все про вас думала.

Безтямно хотілося вхопити її за чубика і передражнити: “Думаля, ду-
маля!.. Галушення ти полтавське”. Але – продовжую уперто, понуро ди-
витися собі на груди. Та чую, що вже недовго. Надто могутні сили заата-
кували мою “депресію”, щоб вона могла утриматися на своїй позиції.

За кілька хвилин, притиснувши дві ручки до свого чола, усміхаюся на-
зустріч їхнім розсміяним поглядам. Вони були сильніші, як голки психіа-
трів, що глибоко проколювали шкіру, випробовуючи мою чутливість.

– От і гарно! Чудесно! А тепер випийте трохи молока.

Дві ручки разом підносять до моїх уст квартиру з молоком. Без відди-
ху вихиляю її.

Рая, поки я пив, тримала другу руку в кишені халата, тепер вихоп-
лює її і втискає мені до уст цукерку.

Вони безмежно задоволені своєю перемогою.

– Не сумуйте, не треба. Ми будемо до вас приходити. Як вам полегшає, розповісте нам про Україну. Тут у минулому році лежав професор Щепотів з ІНО (Інститут народної освіти. – Ред.), так він нам багато чого оповідав. Тепер він на Півночі, але ми ніколи не забудемо того, що він нам сказав. Ми крадькома збиралися до його ліжка і слухали. Приносили йому квіти. Потім ці огидні тюремники заборонили. А ми їх не дуже боялися – носили...

– Ви любите квіти? Побалакайте з нами трошки. Ви все розумієте, що ми говоримо?

До палати заглянув лікар і покликав Раю.

Крізь відчинені двері чути з коридору їхню розмову.

– Ну як він?

– Випив молоко.

– Говорить до вас?

– Трошки. Довго не хотів пити, але ми впросили.

– Гарно. У вас добрий підхід до хворих. Я зроблю візитацію без вас, а ви вже побудьте коло нього. Не давайте задумуватися. Це може викликати передчасну реакцію.

Як я був йому вдячний!

Звичайно, “задумуватися” не було коли. В цей день у мене було свято. Після обходу “мої” дівчатка приводили то одну, то другу товаришку, і скоро я вже був знайомий майже з усіма.

Стараюсь не дуже розбалакуватися. Та це нелегко. Ще важче – не забувати про свою хворобу. Захистившись щитом зі звання диктатора, говорю їм далеко не божевільні слова, кидаю в їхні молоді серця насіння моєї великої любові і моєї великої ненависті.

По обіді коло мене сиділо четверо дівчат і оповідали про Щепотіва і Ломацького, які перед засланням на Північ лежали в цій лікарні. Тоді ще не можна було вгадати, що за кілька місяців старого Щепотіва привезе ГПУ з Півночі, щоб посадити на лаву підсудних в процесі СБУ, що півтори сотні полтавських студентів і студенток – його ідейних вихованців – розстріляють без суду і слідства.

На коридорі почувалися кроки. Дівчата зірвалися, поправляючи моє й дідове ліжко.

До палати зайшли головний лікар і молодший помічник начальника тюрми, що завідував шпиталем по тюремній лінії, єхидний і дволичний комуніст із Холмщини.

– Ну як, розмірзся трохи? – запитав, киваючи на мене лікар.

Рая знизала плечима.

– Товариш чогось сердиться на нас... Не дуже охоче балакає... Сказав, правда, “хто він такий” і що його оточують вороги.

– Так-так... Їв?

– Їв.

“Товариш” Максимчук підійшов до ліжка і лагідно поклав руку мені на чоло.

– Нічого, скоро зовсім здорові будете, правда?

Я різко скинув із себе його руку і відвернувся до стіни.

Максимчук підійшов до ліжка Закорка.

– Ну, Закорко, скоро на суд поїдемо?

– Ніколи, ніколи – зайнята!

Начальство усміхнулося їй, махнувши рукою, вийшло з палати. На відході лікар сказав дівчатам, що можуть іти додому.

Прощаємося. До палати забігають попрощатися й інші.

Та, із сірими очима, не зайшла. Та коли наблизилася година міряти мені температуру, замість чергової прийшла вона. Звалася Ліда...

Замкнула за собою двері й сіла на ліжко.

– Я сьогодні зосталася чергувати. Тепер щонаочі буду залишатися на ніч допомагати сестрі. Ану зміряємо, скільки у вас вогню ще зосталося.

Засунула під пахву термометр і усміхнулася.

Втоплюю свій запитальний погляд в її очач. На хвильку трохи розгубилася. Не відриваючи очей, стискаю їй руку.

– Що?..

– Привіт вам від Л.

А! Тепер ясно. Л. – мій приятель, недавно звільнений з в'язниці. Він один знав, що я симулюю, і мав дещо допомогти.

– Як з ним?

– Нічого. Поки що не зачіпають. Перемалювався на червоного, що й рідна мама не впізнає... Казав передати, щоб ви старалися хоч ненадовго знову попасти до психлічниці, а там він зробить що треба. Я допоможу йому. Я знаю все.

Неприємно вразило, що той, такий досвідчений, розляпав усе якійсь дівчині.

Ліда відчула, мабуть, це.

– Ви сердитесь, що він мені сказав? Він знає мене ще змалку. Приятель мого батька. Батько тепер на засланні у Наримському краю. Не бійтесь. Не зраджу. Та я так чи інакше, а догадалася б. Знаєте, що думають дівчата? Що ви трохи божевільний, а трохи... хитрий.

– Добре, що вірять у трохи. Треба їхню віру підтримати.

Говорила навпошепки, нахиливши своє обличчя до мого. Непокірно рюсаве волосся, вибиваючись із-під білої хустинки, дратувало мене. Намотую кучері на палець.

Підіймає голову і скрикує:

– А-а-а! Як вам не соромно!..

Роблю невинну міну:

– Мій Боже! Які часи настали... Не можна вже й пожартувати трошки з дитиною...

– Я не дитина! Мені вже вісімнадцять років...

– А мені на тринадцять більше!

– Мій батько був старший від мамусі на сімнадцять, та ніколи її зачуба не тягнув.

Виходячи, глянула якомсь серйозно, збентежено.

– Я ще прийду, як поміряю в інших палатах.

За годину принесла ліки і стала біля ліжка, задумавшись.

– Сідайте, Лідо, ближче...

Усмінулася:

– Боюсь.

– Чого?

– Ще закохаюся...

Стало весело від думки, що, мене, виснаженого, блідого, зарослого, ще міг хтось закохатися. Сказав їй про це.

Поклала руку на колючу бороду і сіла.

– Розкажіть мені щось про себе.

– Не хочу, Лідо. Що не почну, буде невеселе.

– Хіба ви ніколи не були щасливим?

– Усього бувало... Розкажіть краще, що доброго по той бік муру.

– Там теж мало радісного. Більшість наших дівчат живе дуже бідно, але якомсь не дуже й сумуємо.

До палати заглянув вартувий з нижнього поверху і пішов далі.

– Піду... Щоб не звернули уваги.

III

Час збігав. Ниточки щирої приязні й дружби все тісніше зв'язували мене зі студентками. З Лідою зв'язало нас щось сильніше. Несподіване і... дивне.

Одного ранку на всіх столиках у палаті стояли квіти.

У мене квіти були і в шафіці, й під подушкою.

Дівчата господарювали. Перестелили постелі. Вмили діда та Закорка, годували їх.

Віра і Рая були прикріплені до нашої палати.

Після обіду вони привели голяра, і той “обчистив” мене й діда. Коли наблизився до Закорка, той замахав руками й ногами:

– Ніколи, ніколи – зайнята!

Ліда принесла записку від Л. і великого листа від себе. Що в йому було?

Милі дурниці, які вміє писати дівчина у вісімнадцять років.

Незабаром прийшла міряти температуру. Поставила термометр. Не сіла, як завжди, на ліжку, а стала коло столика, схиливши голову на руки, і мовчала.

Підніс руку і провів нею по її обличчі.

– Лідо!

– Що?

– Мила... моя.

– Твоя.

Сіла і стиснула мені руки.

– Ну і нехай буде, що буде!

– Я боюся, Лідо, це не принесе тобі радості.

– Я не хочу радості... Хочу щастя, хоч гіркого.

– Але я відбув тільки п'ять років. Ще п'ять років в'язниці та п'ять заслання на Півночі.

Злякано глянула на мене.

– Ти думаєш все відбути?

– Звичайно ні! Але... я піду до лічниці. Звідти втечу. Ти пішла б зі мною в невідоме?

– Пішла б...

Несподівано Закорко, затріпавши руками і ногами, закричав своє:

– Ніколи, ніколи – зайнята!

Ліда зірвалася і побігла до нього.

Двері тихо відчинилися, і на порозі став “товариш” Максимчук. Глянув на моє ліжку. Привітався з Лідою, сказав їй щось про важність праці серед “бзків” і пішов.

Цей лис крадьки підійшов до дверей, і лише наглий “бзик” Закорка врятував нас від провалу. Я тоді ще не знав, що хлопець побачив, як Максимчук заглянув у визірку, і свідомо попередив.

Під час одного чергування Ліди, коли вартовим дозорцем був “свій чоловік”, ми балакали до пізньої години.

– Слухай, Лідо, нічого не питаю і не спитаю тебе ніколи, та, коли будемо разом, запам'ятай, що найменша нещирість зробить у нашому

щасті щілинку, яка згодом перетвориться у безодню. Хочеш, я скажу тобі, коли ти була зі мною трошки нещирою?

– Ні, Юрій, не треба... Я сама збиралася тобі сказати, та боялася, що неправильно зрозумієш. Перед тим як познайомилася з тобою, була я в близьких стосунках з одним хлопцем... студентом. Говорили, що одружимося і поїдемо разом вчитися до Харкова. Ми майже однолітки, разом бавилися ще дітьми, товаришували, а в минулому році він... ми... Я думала, що справді його люблю. Тепер переконалася, що то було щось інше... Він ще ж... дитина. Нічого не бачив, не переживав... Нічого не міг дати мені, окрім поцілунку. Я ніколи не переживала і не відчувала з ним того, що з тобою за цей недовгий час. От так – гралася в кохання, бо це тепер модно. Майже всі наші дівчата мають якісь романи. Деякі живуть зі своїми хлопцями, як...

Жартуючи повернув до себе її лице:

– А ти, Лідо?

Вона опустила очі.

– Ні, ні! Я тільки цілувалася з ним. Знаєш, а тепер я закриваю очі й думаю, що з тобою... Все збираюся сказати йому правду, та якось не відважусь. Він, здається, справді мене любить, і не хочеться зробити йому боляче. Коли ти станеш вільним, не треба буде нічого казати.

Я мовчав.

– Чого задумався, Юрію? Може, думаєш, що я кажу неправду?

Я боявся налякати її душу тим, що давно вже прочитав на обличчі, відгадав по чомусь, чого не можна окреслити. Знав, що не може говорити зо мною так, як мені хотілося.

На відході міцно стиснула мені руки.

– До завтра! Принесу тобі маленьку свою світлину. Хочеш?

– Звичайно. Принеси його світлину теж. Добре?

– Добре.

На другий день принесла мініатюрку із себе та фотографію “його”.

– Подобається тобі?

– Нічого хлопчина...

Перевернув фотографію, прочитав напис: “Дорогій, коханій Лідочці на спомин про той вечір в парку 1 мая. Петро К. 5.V.1929 року”.

– Це три місяці перед тим, як ви сюди прийшли... Що ж то за такий пам’ятний вечір?

Ліда опустила очі.

– Це... тоді... він сказав, що любить мене.

Повертаю до себе її обличчя.

– Ти ж казала, що це сталося ще в минулому році...

На обличчя її лягла тінь болю.

– Юрію, не муч мене... Люблю тебе. Думаєш, мені легко? Я хотіла порвати... Посварилась із ним через якусь дрібницю – тиждень не балакали. Потім він сказав, що застрелиться... Ну, що маю робити? Я ще від того часу, як пішла до школи, не молилася. Тепер щовечора молюся, щоб ти скоріше став вільним. Якби ти знав, як я борюся із собою, з усім!..

– Не треба, Лідо, не хвилюй себе, я звільнюся.

IV

Лікарню сколихув трагічний випадок.

На нижньому поверсі, в жіночій палаті, хвора вуличниця (повія. – Ред.) не хотіла відійти від вікна, дратуючи вартового червоноармійця. Той вистрілив і поранив її. Та куля, вдарившись у стіну, [ще й] розтощила голову вагітній селянці, що лежала на ліжку.

Кілька днів перед тим подібний випадок був у загальному корпусі в'язниці. Вартовий вистрілив у молодого селянина, який махав з вікна рукою дружині, що стояла на вулиці з дитиною на руках.

Куля прошила його на смерть і, закрутившись по камері, важко поранила ще двох.

Вартовий отримав нагороду за добре виконання службових обов'язків. Той, що стояв цього дня під вікнами лікарні, мабуть, теж захотів “відзначитися”.

Приїхав військовий прокурор і нагримав на адміністрацію в'язниці, що вона розпустила в'язнів, які не слухають червоноармійців. Почалося “пригвинчування” дисципліни. До лікарні поставили ще одного вартового нагору, який щохвилини заглядав у палати, відганяючи хворих від вікон.

Дівчата мусіли остерігатися. Щоб дати мені можливість порозмовляти з Лідою, Віра та Рая “кокетували” з дозорцем, відтягнувши його на другий кінець коридору, так що я завжди був у курсі новин. Найважливішою з них, що прикувала до себе увагу студенток, був суд за забиття їхньої товаришки Зіни Самойлович. Перед початком шкільного року її зарівав шевським ножом молодий лікар Носенко. Зійшовшись із ним під час літньої практики, вона, повернувшись до міста, зійшлася з іншим, з якимсь червоним командиром.

Дівчата ходили на суд та оповідали подробиці.

Крім прокурора, мав виступати як громадський обвинувач директор школи Ткачук – старий комуніст із московських кафешантанних лакеїв. Але до того не дійшло. Неочікувано виступив свідок, шкільний

товариш Зіни, зізнавшись, що вони із Зіною два роки любилися напівдитячим коханням. Минулої зими, коли зі школи “вичищали класово ворожий елемент”, їй загрозувало виключення. Як дочка священика, за новим розпорядженням вона не мала права вчитися.

Дома велика родина і страшні матеріальні злидні. Це доводило її до відчаю. Та щасливо перебула “чистку” і залишилася в школі, після того як згодилася з пропозицією цього директора і стала заходити до його помешкання, залишаючись часом до четвертої ранку. Та й не вона одна... Зі школи з “безправних” вигнали лише негарних і занадто “гордих”. У хвилини щирості Зіна оповіла про все шкільному товаришеві. Потім із сорому порвала з ним і пішла по руках, аж попала під ніж Носенка.

Студент гаряче запротестував проти того, щоб директор виступав з обвинуваченням від імені школи. Коли у членів суду є революційне сумління, то директор сидітиме на лаві підсудних раніше Носенка.

Суд відклали. Партійний комітет створив комісію для розслідування, а та вирішила, що той студент, хоч і син робітника, є “ідеологічно ворожим елементом”. Мовляв, через особисті порахунки “безпідставною брехнею” намагався дискредитувати керівника школи, старого партійця, який має великі заслуги перед революцією, а в його особі – все партійне керівництво освітою.

Тому постановили виключити студента зі школи та притягти до судової відповідальності за публічний наклеп на комуніста.

На цьому скінчилося. Та директор все-таки “захворів” і на судове засідання не з’явився. Носенка засудили на вісім років.

У шпиталі ця подія була темою безкінечних розмов і суперечок. Одного разу, коли Ліда стояла біля мого столика, я спитав її, якої вона думки про те, що дівчата оповідали мені про того студента і директора.

Її обличчя стало сумним.

– Це все правда, Юрію... Перед тою “чисткою” він зіпсував не одну дівчину. Якби ти знав, як він хитро робив це... Вибирав гарненьких дівчат, які за новим розпорядженням не мали права вчитися, й по одній викликав до свого кабінету. Пояснював їй, що буде виключена з школи. Малював чорними фарбами наслідки. Потім... читав довгу лекцію про стосунки між чоловіком та жінкою з партійного погляду... Вичитував, вичитував, а потім казав, щоб прийшла до нього ввечері. Може, вдасться що зробити, щоб її не викинули із школи. Не одну дурненьку намовив.

– Лідо, звідки ти знаєш такі подробиці?

– Мені дівчата оповідали.

Вглядаюся в її обличчя.

– Лідо... твій батько мав приватний лікарський кабінет, був власником будинку, який попав під націоналізацію. В минулому році засуджений на заслання за українську “контрреволюцію”... Ти проходила “чистку”?

Її личко скривив корч болю.

– Ні, ні, Юрію! Не думай цього!

Не думав, бо знав уже напевно. Страшна, нелюдська ненависть спалахнула в мені.

Переміг себе і, вдаючи, що вірю, заспокоїв її. Прибита, вимучена цією хвилиною, вона побула ще трохи зі мною і пішла.

Наближався кінець півторамісячної практики. Мені треба було робити своє поводження більш ненормальним. Комісія, що з незалежних причин не відбулася минулого місяця, мала відбутися наприкінці цього.

Одного ранку, після дня відпочинку, Ліда прийшла і стала біля ліжка при столику. Сидіти на ліжку, як раніше, було їй небезпечно. Під очима в неї були тіні. Usta трохи напухли.

– Ну, що вчора поробляла, Лідо?

– Проїшлася трохи на річку, потім обід готувала. Я сама вдома – мама ще у лікарні. Треба було їй занести. Ввечері прийшов Петро – посидів трохи. Потім лягли спати з дівчиною-сусідкою.

Підняв їй легенько голову, ковнір халата зсунувся вниз – на шиї темніли сліди жорстоких поцілунків.

Вона спочатку, не розуміючи, слухняно піднесла голову. Потім відразу нахилила її і притиснула мені руки. Закрила руками зблідле обличчя.

– А чому... ти тут?! – витиснула із себе болісним шепотом.

– От так... не маю що робити та й волочуся по в'язницях.

Вона стиснула руками обличчя й кинулася йти.

Затримав її за руку.

– Лідо, не треба... підожди. Я не хотів робити тобі прикрості.

Безсило опустилася на ліжку.

– Юрію, я гірша, як ти думаєш...

– Це неправда, Лідо. Нема тут твоєї вини.

– Юрчику, мені так багато-багато треба з тобою поговорити. Та тут вже ні... Завтра вже останній день. Мені безтямно жаль, що я до цього часу...

Наблизилися кроки вартового. Встала й вийшла.

Останній день Ліда була бліда й розгублена. Це помітив навіть лікар під час візитації.

– Чогось зле чуюся, – виправдувалася перед ним.

– Ідїть додому.

– Ні. Піду вже разом з товаришками.

Невеселе було прощання з ними...

Через день прийшла друга групка. Було троє дівчат – товаришка Ліди і дві комсомолки. Хлопці – майже всі комсомольці.

Про такі стосунки, як з тією групою, не могло бути й мови. З одного боку, це було для мене краще, бо не перешкоджало підсилювати хвилю “психозу”. Одна з товаришок Ліди крадькома зачихала мені зрідка під подушку листа від неї. Звалася Ніна. Листи ті були просякнуті жалем, якимсь сумнівом. Згодом Ніна перестала заходити до нашої палати.

Почалася осінь.

Вікна були заплакані від безперервних дощів. У місті почалися масові арешти. Близько чотирьохсот чоловік української інтелігенції – шкільної молоді, лікарів, священників та членів релігійних громад автокефальної церкви, урядовців різних установ, майже всі співробітники музею – були у в’язниці. Багато було ще в арештах ГПУ.

Одного дня зайшов несподівано до палати Л., одягнений у білий халат.

– Ну, друже, прийшов попрощатись. Іду на Соловки...

– Яким чином?! Тебе ж звільнили.

– Звільнили, працював санітарним лікарем, а тепер знову посадили. Виявилось, що вже і присуд колегії ГПУ готовий. Пригнали оце нас сорок чоловік до лікарні на медичний огляд перед етапом. По старому знайомству (він під час минулого арешту працював в амбулаторії) випросив у сестри халат та забіг до тебе. Вартовий сьогодні той симпатичний дід – навіть не спитав. Може, востаннє бачимося. Не так і сталося, як ми ворожили з тобою колись. Про твої справи мені оповідала Ліда.

– Ти бачив її? Як вона?..

– Давно бачив. Мила дитина...

– Був на суді Носенка?

– Був.

– Чув, що казав той студент?

Л. махнув рукою.

– Що мені той студент? У мене дочка... сімнадцятий рік... вчилася у хіміктехнікумі. Поки я сидів у в’язниці, завідуючий уже почав її обробляти. Мусіла покинути школу – все одно вигнали б.

– Ти, як звільнився, не міг провчити?

– Що зробиш? Він не зачепить дитини того, кому повірять. А я ж класовий ворог.

Л. похилив голову і стиснув на коліні руки. Потім несподівано встав.

– Піду, там вже, певно, почався огляд.

Комісію пройшов успішно. Свою роль відіграв навіть краще, як сподівався. Попередні акти лікарських комісій, які вже визнали мене психічно хворим, промовляли самі за себе. На другий день дізнався про висновок – визнали невиліковно хворим.

Представник ГПУ погодився з думкою лікарів та... вперся, щоб відправити мене не до вільної лічниці, а до психіатричного відділу при Лук'янівській в'язниці в Києві. До тієї тюрми, тюрми в тюрмі, про яку ходили у в'язницях невтішні чутки.

Я програв.

Навіть не програв, а просто “круп’є” нахабно відгорнув від мене те, що я виграв.

Міг хіба якийсь час відтягувати від’їзд, бо лікар теж не мав охоти відсилати мене туди.

Постановляю сповільнити помалу темпи “хвороби”, відпочити, дати мозкові трохи здорової гімнастики, щоб потім на новому місці зі свіжими силами боротися далі. Не падаючи духом від невдач, треба невинно прямувати до поставленої цілі – волі! Не знав, що промине ще більше восьмисот сірих, невірних днів, поки я її побачу.

Коли Ніна зайшла з лікарем до палати під час візитації, дав їй знак, щоб залишилася на хвилинку.

– Ніно, чому Ліда не напише пару слів?

– Я давно її бачила, вона покинула школу.

– Чому?

– Не знаю. Перестала ходити, та й усе.

Через кілька днів Ніна поклала під подушку листа: “Мій хороший друже! Люблю тебе сильно, болюче... Знаю, вже ніколи нікого так любити не буду. Безмірно жалкую, що від початку не стала говорити з тобою як хотіла, що соромилася відкритися перед тобою. Може б, тоді я не переживала того, що тепер. Я готова була з тобою йти на все. Боюсь тільки одного – що не дам тобі щастя. Знаю, що приношу в твою душу важкий біль, якого і так у ній багато. Та повір – не можу інакше. Бажаю тобі скоріше стати вільним. Я глибоко вдячна тобі, що ти так болюче струснув мою душу. Я багато передумала за цей час. Мені хочеться тепер чогось вищого від того, чим нам набивали голови. Знаєш, я тепер стала гаряче молитися, як молилася колись, ще маленькою, за ту велику справу, якою тепер повне моє життя. З Петром я порвала зараз же

після практики. Він уже втішився другою. Я, Юрію, стала буянкою... Розбила лице нашому директорові, коли він викликав мене до кабінету в якійсь шкільній справі. Ти тоді вгадав... Він перший укинув мою душу в багно, яке, може, засмоктало б мене, як не одну з наших дівчат, якби не ця зустріч з тобою. І знаєш, коли б ти мене винуватив, може, я була б і не відчула так гостро брудноти того, чому під їхнім впливом уже перестала надавати значення. Я покинула школу і намовила маму їхати разом до батька у Сибір. Вона не хотіла раніше їхати, через те що я вчилася.

Юрію! Як мені тяжко! Хочеться забути все, впасти на коліна біля твого ліжка, плакати й сміятися. Та це незбутні мрії! Вчора цілу годину стояла на дощі коло в'язниці. Дивилася на ґрати і... боялася, що ти виглянеш і побачиш мене.

Цього листа дасть тобі Ніна, як ми поїдемо. Боюсь, що ти напишеш, щоб не їхати, і я послухаю тебе. Будь здоровий і щасливий. Ліда”.

Понура камінна нудьга натиснула на серце. Я вийшов і став біля вікна в коридорі.

Надворі йшов дощ. Було слизько і брудно. Квіти на в'язничному квітнику зів'яли і під безперервними краплинами сірої води припали зблідлими пелюстками до орної землі. Лише один білий безсмертник, обмитий від літнього пилу, стояв посеред грядки, змагаючись із холодним вітром та дощем.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Їх прийшло 12 // Волинь. Український часопис. – 1942. – Ч. 29 (57). – 19 квітня. – С. 2 – 3.

Горліс-Горський Ю. Їх прийшло 12 (продовження) // Волинь. Український часопис. – 1942. – Ч. 30 (58). – 23 квітня. – С. 2 – 3.

Горліс-Горський Ю. Їх прийшло 12 (закінчення) // Волинь. Український часопис. – 1942. – Ч. 31 (59). – 26 квітня. – С. 2.

“Ave diktator!”

Ave, Caesar! Morituri te saluant.
“Живи, Цезаре! Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!”

Стрункими рядами проходять перед ложею деспота гладіатори, кидаючи йому болючо-іронічний привіт... Жадібно вглядається пересичений володар у корчі поваленого мечем тіла, відчуває на собі погляд, повний благання й надії. І повільно, з насолодою, схиляє палець додолу:
– Добий його!

Кровожерливі тирани, що посилали на смерть людей для забави, понурі тіні історії, – якими мізерними і безбарвними виглядають вони в порівнянні з тобою, всевладний Диктаторе! Ти своєю постаттю в кривавому сяйві затемнюєш усіх! Ти, могутній, що прийшов у світ урятувати бідних, – довгі роки ідеш шляхами, залитими кров'ю і сльозами, переступаючи через мільйони трупів, до “святої мети”. Хвала тобі, незрівнянний!

Не знає рівних тобі історія, хіба подібних... Ось підіймаю край її заслони.

Середньовіччя... Понурі мури замку Шіфож... Зі стомлено-ласкавим обличчям приймає маршал Жіль Ре (Gilles de Retz, маршал Франції

(1404 – 1440). – Ю. Г.-Г.) бездомних, жебраків, дітей – щедро обдарує їх сріблом і ласощами... Побачивши гарне, прозоро-біде від голоду личко, маршал бере дитину на коліна, цілує, пестить її.

– Ти більше не знатимеш холоду, голоду, нужди. Я залишаю тебе в себе. Будеш гарно одягатися, їсти що захочеш.

Зворушена дитина, позбавлена материнської ласки, довірливо припадає до свого покровителя і зі сльозами вдячності цілує його руки. Маршал, передає її вірному слугі, той веде до замку і... перелякану, викидає до підземного каземату. А коли ніч покривала замок, нетерпляче дожидав великий демономан чергову жертву, з насолодою мучив і вбивав її. Пересичений фізичними тортурами, знаходив вибагливі знущання над дитячою душею.

Безмежний був маршал Ре у своєму кривавому винахідництві. Сімсот жертв нарахував суд “Святої інквізиції”. Огидна, страшна постать! Чорна пляма на тлі середньовіччя. Але якою дитиною, яким жалюгідним фіглярком виглядає той Чорний Маршал у порівнянні з тобою, великим Майстром!

За всієї жадності й “артистичності” він лише вбивав чужу дитину. Попри ненаситність, він загубив “лише” сімсот. А ти?!

Піднімаю другу заслону.

Зима 1929 року. У великій церкві міста Вологди – кількасот селянських родин, висланих з України, щоб звідси розійтися по безмежних просторах північних лісів.

Аж у глибину високої копули, поверх над поверхом, піднімаються дощані помости. Змучені довгою дорогою, покинуті на “власні запаси харчів”, не маючи достатньо навіть води і повітря, лежать один на одному люди, винні лише в тому, що попали “під важкий молот твоїх експериментів” (загальне число висланих за межі України станом на 1932 р., разом із жінками і дітьми, досягло двох мільйонів чотирьохсот тисяч. Узимку 1929 – 1930 рр. у Вологді, Архангельську, Котласі, Мурманську, Кемі та на периферії вимерли від холоду й голоду майже всі вислані з України діти до 8 – 9 років. Число їх неважко уявити, коли взяти до уваги, що лише під час другої, найбільшої, хвилі “наступу на капіталістичні елементи села” з України вислано понад 35000 селянських родин, а таких хвиль було чотири, окрім постійних “дрібних” висилок родин. Часто траплялися випадки, коли матері вбивали малих дітей, щоб вибавити їх від мук. Не покращало становище дітей, коли їх стали відбирати у батьків і вміщувати до дитячих таборів. Дітей до 14 років згодом, за дозволом Москви, було повернено без батьків в Україну, [і вони] поповнили лави безпритульних).

У важкому повітрі лунають зойки немовлят, які не можуть видобути молока з виснажених грудей голодних матерів. Тихо мруть хворі і старі. Один за одним конають діти на руках безпорадних батьків. Тіла померлих залишаються і лежать між байдужими вже до всього живими. Плач жінок змішується із криком і сміхом тих, хто збожеволів. Блідими були би фарби великого Данте, щоб змалювати це пекло!

Нарешті не витримали наспіх збиті настили і заломилися під вагою тіл. Сотні вбитих і покалічених. З диким криком, виваливши двері, затоптуючи людей, кинулася збожеволіла маса на варту, яка привітала вогнем “збунтованих”.

З нелюдським, застиглим в очах, жахом оповідала мені це в лікарні Херсонської в'язниці Ганя Н., молоденька дівчина, чорне волосся якої покритлося сивиною у вологодській церкві.

Прорвавшись разом з іншими крізь кулі варті, віддавалася вона в товарових вагонах кондукторам, щоб не вмерти з голоду і добратися до України, щоб... потім знову йти по етапах до Вологди з люесом (сифілісом. – Ред.) і невідомого батька дитиною під серцем.

Я жадібно розпитував у тюрмах виснажених, понуро-апатичних утікачів з Півночі, перевіряв слова одного словами інших і повторюю:

– Нема тобі рівних в історії, диктаторе!

Понад дві тисячі малих дітей загинуло на початку зими 1929 – 1930 рр. у хлівах і церквах Вологди! Чуеш, більше двох тисяч!

За неповних три місяці (з довгих літ) в одному лише місті (з багатьох) ти загубив їх у три рази більше, як за все своє життя Чорний Маршал із замку Шіфож!

А за все панування?!

Та дивись далі...

В осінньому тумані йде з Архангельська пароплав. На палубі вісімсот легко вбраних білих рабів, яких, з твоєї ласки, женуть твої гайдуки в північні нетрі здобувати тобі криваве золото: в холоді та голоді рубати одвічні дерева, які, облиті кров'ю і сльозами, повиті смертю і прокльонами, вигідно купують у тебе гешефтьярі Старого і Нового світів.

Біля поручнів з восьмимісячною дитиною на руках стоїть Оксана Тесленко і у глибокій задумі дивиться на непривітливе море. Її батька, чоловіка і двох братів розстріляло Полтавське ГПУ за тяжкий державний злочин, за те, що не бажаючи віддавати свою важку працю, спалили власний зібраний з поля хліб, порозбивали хліборобське приладдя і закликали селян йти за їхнім прикладом.

Її п'ятилітня донечка, пухкенька, весела Надя, колись пестунка і радість цілого жіночого коридору в Полтавській в'язниці, померла в Архангельській пересилці. Ніжна рослинка Півдня зів'яла в суворому повітрі Півночі, в голоді й нужді.

З невимовним страхом і болем притискає Оксана до висохлих грудей останню потіху і надію – маленького Андрія.

Посиніла від холоду дитина даремно відкриває голодні вуста...

Затуманеним від жалю поглядом сумно-довго вдивляється Оксана в дороге личко, міцно цілує його і, нахилившись над морем, розтикає руки.

Непорушними, застиглими очима слідкує, як розбігаються хвилячки від місця, де крижана вода навіки заховала її останню радість-муку (З оповідання матроса, бувшого комуніста, що служив тоді на тому пароплаві. Надивившись на знущання над українцями на Півночі, він виступив з партії і, повернувшись на Батьківщину, працював у Херсонському порту. Був арештований разом з матросами Дніпровської флотилії за відмову вантажити пшеницю на англійський та італійський пароплави. Оповідаючи в камері цю історію, він не знав, що Оксану я добре знав ще з Полтавської тюрми. Про численні випадки, коли матері вбивали на Півночі малих дітей, щоб вибавити їх від зайвих мук, мені не раз доводилося чути від затриманих утікачів з Півночі).

Аве, диктатор! Ти всемогутній! Ти зламав залізні закони природи! Ти засудив могутній інстинкт материнства! Ти примусив матір убити останню дитину! Ти чуєш глухі стогони і плач мільйонів, що гинуть від голоду, замерзають у безмежних просторах Півночі, бачиш страждання невинних, яких убивають твої посіпаки, і спокійно нахилиєш палець додолу.

Але для збудування твого соціалізму фізичного насильства замало. І ти робиш достойні подиви експерименти над людським духом. Натискаючи важелі складних державних механізмів, ти змушуєш мільйони обдурених обіцянками ситого і радісного життя, мільйони, які до глибини душі зненавиділи тебе і твою систему, з "радісним лицем" вітати і возвеличувати тебе і діла твої.

Скомплікованими (важкими для розуміння. – *Ред.*) операціями ти перетворюєш людей, гордих і правдивих, на боягузів і зрадників. У необмежене царство страху перетворив ти свої володіння; страху різнобарвного і всебічного, страху за життя, страху перед понурою Північчю, перед нуждою і голодом, страху за долю близьких, дорогих осіб. Як потворний іпокрит (ханжа, лицемір. – *Ред.*), вслизгується страх усіма щілинами в душі людей, роз'їдає їх і паралізує пориви протесту.

Закликаючи проти обману і зрадництва в цілому світі, ти увів у догму обман і зрадництво.

Іменем закону і права ти узаконив насильство.

Іменем свободи перетворив у безправних рабів мільйони селян, які повинні віддавати тобі свій важкий труд, залишаючись холодними і голодними.

Прикриваючи дійсність фіговими листочками революційних фраз, легендами про геройство й самопожертву, зразками “соціалістичної промисловості” для чужого ока, ти запровадив методи експлуатації м’язів робітників, яких не знає капіталізм.

Ти видираєш хліб у голодного і молоко в дитини, щоб викинути їх за безцінь на зовнішній ринок і купити за них потрібні для закріплення свого режиму машини і зброю.

Із криком про найвищі ідеали справедливості ти топчеш ногами все святе й чисте.

Яким смішним хлопчиком, що бавиться у зневажання святинь, здається в порівнянні з тобою відомий демонман, який служив чорну месо на “вівтарі” – животі старої розпусниці, який чіпляв роги розіп’ятому Христові, кадив Йому рогом і шерстю!

Найбільший з демонманів, кардинале культу сатани, ти перетворив у брудну потвору світле божество, якому поклонялися чесні й чисті, на служіння якому віддавали свої життя кращі з людей. Склавши вівтар з обману, насильства, сліз, крові й смерті, відправляєш ти свою прокляту “чорну месо” на шостій частині земної кулі.

Величний і незрівнянний у своїх злочинствах, ти жалюгідний і сміху вартий, всесильний деспоте! Звичайна жадоба влади і тваринний жах її втратити. Твоя зброя – страх, страх перед лицем темного майбутнього, штовхає тебе на безприкладні злочини.

Одне чуття (інстинкт самозбереження) підсвідомо керує і селянином, який знижує обсяги виробленої продукції, вбиває коня, ламає плуга, покидає політу потом землю, і членом твоєї пануючої партії, який жене раба, мов фараонів доглядач, на каторжну працю. Той страх об’єднує з тобою твоїх сатрапів, навіть тих, більш сумлінних, які в душі не погоджуються з твоїми чинами, бо... двох шляхів уже нема. Або перемогти, або... Завиразно написаний в очах маси невблаганний засуд, щоб можна було ще сумніватися.

“Перемога” ще по твоєму боці. Ти ще йдеш до поставлених цілей. Скомплікована (складна для розуміння. – Ред.) сума економічних умов, хід історичних подій поставили тебе перед дилемою: або піти на дальші поступки “приватному сектору”, що розпирав рамці непу, піти по лінії

включення господарки краю у світову систему, перекресливши прив'ялу казку про “збудування соціалізму в одній країні”, або вернутися до гасел воєнного комунізму й ще раз спробувати шляхом насильства здійснити провалений план...

Спалюючи за собою мости, ти пішов тим другим шляхом. Ти кинув на карту все, щоб зберегти у своїх руках необмежену владу й врятувати хвору на прогресивний параліч ідею шляхом прищеплення їй жорстокої малярії. Ти пішов дорогою розгнужданого насильства й жорстокості, перед якими бліднуть понурі часи воєнного комунізму.

Заперечуючи всяке значення особи в історії, ти захотів зробити її слухняною своїй волі. Та, взявши до рук стерно історії, ти розгублено кидаєшся з боку на бік під її жорстокими ударами.

Ти виснажив край, щоб будувати могутню промисловість, яка має дати твоїй системі незалежність і зверхність. Оповідючи світові наївну байку про те, що вона створюється для задоволення потреб населення, земного раю, ти мрієш про світову гегемонію, непереможну конкуренцію, оперту на специфічному розв'язанні проблем сировини і праці. Ти гнобиш Україну й Кавказ, ти хочеш гнобити Угорщину й Китай, Італію й Німеччину. Тобі потрібні ринки й колонії, бо інакше, коли б тобі й вдалося створити могутню промисловість, біг її упреться в ту саму стіну, в яку уперлися побудовані вже могутні промисловості світу.

Марксове “вірую” не скасовується, коли капіталістами стають марксистки.

Ти пустив світові порох в очі декретом про семигодинний робочий день. А вісім, і дев'ять, і десять годин чи не працює тепер робітник на підприємствах? (Майже на всіх “ударних будовах” робочий день дев'ятигодинний, у радгоспах та інших рільничих державних підприємствах, за винятком агітаційно-зразкових, до яких возять закордонні делегації, офіційно десятигодинний – як за царату). А на тих, семигодинних, які ще є там, де цього вимагає політика, на яких “робітники не постановили ще з ентузіазму” збільшити робочий день, чи не ту саму кількість виробітку мусить дати робітник, що й на восьмигодинних? Чи не за рахунок його ж м'язів зроблене агітаційне скорочення?

Пам'ятаєш ті крикливі гасла 1917 – 1919 років, які були сильним ващим козирем у боротьбі за владу? “Акордова (авральна. – Ред.) праця і акордова оплата – найогидніші засоби експлуатації робітника капіталістом!”, “У соціалістичній промисловості нема місця для акордової праці. Ніхто не має права примушувати людину працювати понад силу!” Святі слова! Але чи на дев'яти десятих соціалістичної промисловості не запроваджена тепер безапеляційна акордова праця?! Чи не тисячі пудів паперу

зіпсовано на брехливі заклики до соцзмагання? “Ану, хто більше дасть продукції! Хто скоріше виконає акорд! Хто за збільшення норми?! Ганьба тим, хто відстає, хто злісно не виконує акорду! Ледареві (а не голодному?) нема місця в соціалістичній промисловості! Ледаря (а не виснаженого?) притиснути грошем! Зменшити розцінки для тих, хто відстає!”

А де ж поділося “повільне вбивання і виснажування робітника”? Де – “ніхто не має права примушувати людину працювати понад силу, щоб мала що їсти”? Чи давно ти кричав, що конвеєр – це огидна зброя капіталізму, яка вбиває робітника духовно й виснажує фізично, яка перетворює людину на автомат? Нащо ж ти зараз платиш золото Фордові, щоб навчив вас, як перетворювати “соціалістичного” робітника на автомат?!

Ти зі своїми мудрагелями навіть не знайшов кращого виправдання, як тільки те, що: “То ж робітник працював на капіталіста під примусом, щоб не вмерти з голоду, і тоді акордова праця (звичайно, і конвеєр...) була злочином, а тепер він сам, добровільно (?) працює для своєї власної пролетарської держави, і це є – геройство!”

Скільки разів ти змінював погляди, кривавий облуднику, заперечуючи сам собі?! Скільки разів те, що вчора було “догмою соціалізму”, ставало “шкідливою контрреволюцією”? Скільки крові й сліз коштують твої експерименти?!

Але ти зробив для історії велику послугу. Ти довів на практиці абсурдність своєї ідеї і своєї диктатури... Твоя ідея, окрім крикливих і брехливих шильдів (вивісок. – Ред.), вже не має нічого спільного зі святою ідеєю людського щастя. Та... “той, хто взяв до рук владу, ніколи не зречеться її добровільно”, – казав якийсь мудрець у старовину, й ти знаєш, що робиш.

Для оборони своїх червоно-імперіалістичних замірів ти створив могутній “панцерний кулак” і тепер підводиш під нього величну технічну базу. Але всі твої киї фатально повертаються другим кінцем.

Створюючи індустрію, ти привів край до жорстокої сільськогосподарської кризи, до глибокого занепаду основної галузі народного господарства. Ти переконався в давно знаній істині, що підневільний труд (хоч би під маскою соціалізму!) не веде до поступу. Ти запізно навчився елементарних законів фізики, прийнявши засади “перманентного революційного чину” (які рік до того осміював!), коли твої чини стали викликати “перманентний противочин” (безперервний спротив. – Ред.) у масах. І ти, як засліплений червоним кольором бугай, хочеш розбити чолом мур, тюрмою знищити стремління до волі, страхом смерті вбити бажання жити.

Нищачи нації, підмінюючи в душах людей (як шулер карту) розуміння слова “батьківщина”, намагаючись новими методами перетворити народи на вірнопідданих червоної Москви, ти зміцнюєш лише національну свідомість у поневолених тобою націях!

Намагаючись закинути всьому світові брехливу ідею інтернаціоналізму, ти кличеш до життя і активного чину іншу силу – ідею, подібну і протилежну, з якою неминуче зіткнешся на світовій арені.

Намагаючись опанувати Азію, ти зіткнувся на Сході з достойним партнером, який з азіатським спокоєм пересуває шахи назустріч твоїй грі, і, затаївши оскаженість, ковтаєш гіркі пігулки, розуміючи, що твій “панцерний кулак”, величний і сильний тепер, може виявитися помальованим у сталевий колір картоном – при першому подихові війни...

Чи є десь нездари, які ще вірять у твоє миролюбство?!

Ти з радістю кинув би свої легіони вогнем і мечем понести у світ руїну, та... ти знаєш, що значить у твоїй ситуації дати зброю в руки мільйонів. Ти знаєш, що населення краю жадібно дожидає війни, бачить у ній своє вибавлення, і “борешся з воєнною небезпекою”, щедро кидаючи у світ криваве золото, проливаючи крокодилячі сльози над долею цивілізації. Бідний пацифісте! Ти все глибше заплутуєшся в лабіринтах суперечностей між теорією і практикою, між планами й дійсністю.

Перетворюючи все нові сотні тисяч селян на бездомний босяцький пролетаріат, що продає тобі за кавалок гіркого хліба свою працю, перетворюючи десятки мільйонів дрібних продуцентів у робітників-рабів на державній землі, ти збираєш залізні когорти спартаківців, куєш мечі, готові за першої нагоди впасти на твою голову. Знищуючи небезпеку, ти створюєш її.

Терор, насильство, систематичне знущання над душею людини, вся цілісність створених тобою життєвих умов залізними обценьками стискають мозок людини і штовхають її на дивну еволюцію. Змінюється біг електронів, робляться таємничі зміни у клітинах, які таять у собі інстинкт самозбереження, безслідно гине Страх, а на його місце втискається Сміх!

У цьому році я вже зустрів у твоїх тюрмах сотні людей, які сміялися в лице суддям і сатрапам, які сміялися над своїми минулими страхами, над голодом і холодом, над понурою Північчю і смертю, яка їм загрожувала, сміялися безтурботним сміхом людини, що не має більше нічого втрачати, для якої Життя перестало вже бути найбільшою цінністю, людини, яка переступила вже межі душевних болів.

Бійся цього сміху, диктаторе! Коли ти замість стогону і плачу почувеш сміх мільйонів, знай: смерть стала за твоїми плечима...

Я пишу ці рядки у шпитальному ліжку, навкруги бринять голоси твоїх жертв (подаю маячно психічно хворих).

Навпроти сидить немолодий уже селянин і, піднявши руки, кричить у просторінь:

– Розбійники і злодії! Всі ви розбійники і злодії! Правдивих большевиків-революціонерів між вами нема! Ви повбивали їх ще в сімнадцятому році та обманом захопили владу, щоби знущатися над працюючими! Я єдиний большевик-революціонер у цілому світі! Я вождь і спаситель селян і робітників, вибраний усім народом! Я призначив уже день, коли весь народ повстане під моїм проводом, і ми зметемо вас із лица землі, кровожадна бандо грабіжників!

Його перебиває таємничим шепотом старечий голос:

– Слухай, Сергію! А я тобі кажу, що наближається Страшний суд... і повстав брат на брата, і відрікся син матері... і прийшов звір, і пожирає народ... Сьогодні вночі приходив до мене святий Петро... Через два тижні, у п'ятницю, возсяде Господь на престолі й буде судити їх за діла їхні...

– Ні! Я! Ми їх будемо судити! Ми знищимо їх усіх та усіх, хто з ними! Живими в землю позакопуємо! Немовлят порозбиваєм об мури, щоб не залишилося проклятого насіння! Ми віддамо, відплатимо кров'ю за кров і насильством за насильство, а тоді я стану на чолі правдивої народної влади, знесу тюрми і смертні кари, зроблю всіх рівними і щасливими!

До палати, важко зітхаючи, заглядає дідусь зі зморщеним пергаментним обличчям, із застиглим у виразі жалю і страху непорушним поглядом (це дід Корнієнко, сина якого Петра розстріляно в числі “84” в Херсоні за участь у повстанні декількох сіл Голопристанського району в серпні 1930 р. – Ю. Г.-Г.).

– Хатку збудував, садочок-гайочок насадив... сина вигодував... Забрали... все забрали... хліб забрали... хатку забрали... сина забрали... брали... брали... брали... брали... а мені все легше ставало... легше... легше... легше... легше...

На коридорі голоси санітарів, душу роздер крик:

– Що робиться?! Що-о ро-о-би-иться?! Дивіться, що робиться! Всі стіни в крові! Вся підлога залита кров'ю! Я не піду дальше! Я не смію топтати ногами святу кров моїх мучеників-братів! Що-о ро-о-биться?!

– Байдаченко! Перестань кричати, а то зав'яжемо у мокрі рядна... Іди лягай спати... Ти ж інтелігентна людина, вчитель, повинен розуміти... Нащо тобі, щоб ми тебе в'язали?.. Слухай, Байдаченко! Іди спати!

– Так, я – Андрій Байдаченко! Син рибака з Голої Пристані, вірний син мого нещасного народу, і я не маю права спати! Хто сміє зараз спа-

ти?! Дивіться, що робиться навкруги! Чуєте плач і крики?! Чуєте – стогне Дніпро і виють голодні собаки?! Гинуть невинні діти! За що-о-о?! Хіба ми цього сподівалися від революції?! Опам'ятайтеся! Ви ж люди, а не звірі! Для чого ці жертви?! В ім'я чо-о-го?!

Слухай, великий вожде робітників і селян, слухай, необмежений володарю життя і смерті мільйонів, слухай і дай відповідь на цей крик зраненої тобою душі!

– В ім'я чого?! В ім'я світлого будучого людськості? В ім'я добра, справедливості, свободи, братерства?! В ім'я знищення насильства, голоду, нужди?! Для чого?! Для зміцнення захитаного становища пануючої кліки, яка розгубила на історичному шляху весь свій революційний багаж, окрім вивісок?

Заплющую очі, і, як на екрані, проходять переді мною образи минулого...

Встають безконечні лави розстріляних, що валялися на полях та пустирях, встають на кладовищах України з незчисленних могильних горбків, які з'являлися щорана після нічної “праці” московської (Все-російської. – Ред.) Чека...

Проходять під ескортою чекістів чотириста здебільшого напівдітей з України, членів Проскурівської “Просвіти”, щоб лягти під кулеметами в ями за цвинтарем... З туману небуття дивляться на мене ясні, милі очі шістнадцятилітньої Мані Мазур, яка з розпущеним волоссям ішла попереду колони засуджених, під ударами катів співаючи гімн Незалежності країни моєї...

Стискаючи льодом серце, впливають із мряки минулого підвали будинку Макеєва в Єлизаветграді, де, щоб видерти організаційні таємниці, імена товаришів, посіпаки Москви ставили мене у смертні черги, стріляючи над головою, ударами рушниць кидали на купи оголених, ще теплих трупів, заляпаних кров'ю і мозком. Я знову відчуваю той невимовно важкий сопух, що дурманив і викликав блювоту, переживаю знову тупу апатію, відсутність страху і болю, що скінчилися десь там... де світла лінія Надії зламалася і впала до понурої безодні фаталізму, десь на межі ясного царства Життя і володінь холодної, невмолимої Смерті, яку я переступив із серцем, що ще билося...

Знову як у тумані чую передсмертну молитву священника, роздирає душу крик старого, бачу конвульсії прекрасного голого тіла юної артистки та її непорушне велике око, вибите наверх кулею...

Бачу черепи, що розтріскувалися під стрілами в потилицю, чую крики, ридання, прокльони десятків людей, бачу обличчя тих, що спокійно і гордо тримали голови перед кулею московського ката, й обличчя тих,

які судорожно і смішно чіплялися за життя, за мертву – вже за тим порогом – Надію, плазували на колінах, цілували скривавлені чоботи, наївно благали у глумливих катів не відбирати їм радісно-важкого життя...

Не ласка, а пожадливість урятували мене: кати пошкодували відразу розбити череп, під яким таїлися імена нових жертв, не добувши їх, а божевільна Доля змінила рішення і у критичну хвилю кинула мене рятівний круг.

Пам'ять вихоплює із книги минулого окремі сторінки й кидає на екран нові образи...

Проходять накриті брезентами підводи, які вдосвіта вивозили трупи з Полтавської Чека... Гори розстріляних, які залишала за собою по глинищах, попід лісками оперативна “тройка”, що в кінці 1922 р. “прочищала” і до того вже “прочищені” подільські села.

Я знову чую глухий стук карабіна Рубцова, який, наспівуючи падеспань, розбивав череп мертвого вже Харченка-Хмари, веселі крики мадяра Сабо, Котельнікова та Арбузова, які поруч розбивали кольбами голови мертвих Яблунівського та Іваніва в коридорі тюрпеду Вінницького ГПУ...

Я знову, причаївшись коло щілинки у дверях своєї камери, з окаменілим від безсилового протесту серцем, дивлюсь, як товарищ Санін, член комуністичної партії, прокурор соціалістичної республіки, в захляпаному кров'ю і мозком убранні морського капітана стріляє з нагана (з білою кістяною ручкою) в непорушні тіла забитих, з радісним скавулінням і сміхом витанцьовує на них, як дикун-людожер...

Так на світанку 7 листопада 1924 р., в день сьомих роковин Жовтневої революції, яка “принесла для всіх поневолених Росією народів право на самовизначення”, закінчувалося виконання судового вироку над трьома гордими борцями за незалежність України, що не побажали йти зі зв'язаними руками до бойні й цеглинами з розваленої печі цілу ніч відбивалися від зграї катів, що стріляли в камеру.

Я знову проводжаю з тієї щілини на смерть згорблені постаті зі скрученими назад руками... Чую тверді кроки Шмідта, насмішки Ріпуленка над катами, що вели його на смерть, глухі стогони і плач селян, які залишали жінок і дітей... У моїх вухах бринить крик Мані Маєвської, яку, зімлілу, на руках несли твої кати на страту, на шостому місяці вагітності, ствердженої тюремним лікарем доктором Зейфманом, призвав до якої її слідчий “суддя” – “таваріш” Наг... Бачу на ношах обезкровлене лице Артема Руденка в коридорі Вінницької тюрми, якого ГПУ забиравало, щоб добити, після того як він перерізав собі в камері смертників вени...

Лук'янівська в'язниця. Київ, поч. ХХ ст.

Я знову, притиснувши палаюче від болю й обурення обличчя до грубих ґрат на третьому поверсі Лук'янівської в'язниці в Києві, дивлюсь, як ночами проходять через подвір'я свій останній шлях групи обідраних, виснажених українських селян, що застеляли своїми трупами шлях твого “соціалістичного наступу”... Вп'явшись зубами в залізо ґрат, знову проводжаю групи юнаків і дівчат, які з гордим криком прощання і привіту для України несли на її жертівник своє молоде життя...

Щоб убити невмирущу Ідею, твої сатрапи ще до комедії над керівниками Союзу визволення України і Союзу української молоді в Харкові без суду повбивали сотні української молоді (339 у Києві, 147 у Полтаві, понад дві тисячі по всій Україні!), і кров їхня лягла грізним “Мене, текель, фарес” на твою стіну (згідно з біблійними переказами, ці слова було накреслено невідомою рукою під час банкету вавилонського царя Валтасара напередодні падіння Вавилона від рук Дарія Мідійського. Мене – Бог вирішив, що час твого царства закінчився; текель – тебе зважили, і ти виявився надто легким; перес (фарес) – твоє царство буде розділено між мідянами і персами. Тієї ж ночі Валтасара було вбито і Вавилон перейшов до рук персів. – *Ред.*)

Я знову чую лайку і боротьбу Петрива і Маслівця, ветеранів Червоної армії, коли їх забирали на розстріл із залізного корпусу Херсонської тюрми, – які втратили під червоними прапорами своє здоров'я і, надивившись на страждання Батьківщини, стали твоїми ворогами... Чую крик Марії Новикової, сімнадцятилітньої селянської дівчини, винної лише в тому, що носила хліб батькові та братам, які ховалися від ГПУ по дніпрових плавнях, разом з ними розстріляної недавно в Херсоні в числі “31”... Аве, диктатор! Довгі роки, невідступною тінню стежив я за твоїми ділами – в селах і містах, фабриках і комунах, у льохах Чека і тюрмах.

Одягнувши червону маску, я переступав пороги “святая святых” твоєї могутності, де снувалося тонке павутиння і кувалися важкі ланцюги терору. Довгі роки був я твоїм невольником. Два рази постановляли мені твої судді смертний засуд, але жартівниця Доля вперто вибирала мене з обіймів смерті. Щоб відбороти собі життя, а потім щоб не загинути від виснаження у твоїх тюрмах, я зі здоровим розумом пішов у лічниці для божевільних і там теж знаходив сліди твоїх злочинів.

Як ботанік збірку ніжних рослин, дбайливо збирав я їх і складав до комор своєї пам’яті. Безконечними рядами лежать у звитках мого мозку імена, дати, місцевості, лежать образи твоїх безприкладних злодіянь, і недалеко вже час, коли, зібравши їх у величезний акт обвинувачення, написаний кров’ю, яка запеклась у серці, я разом з мільйонами інших жертв кину його тобі в лице перед судом світу, а невблаганний суд історії винесе над тобою свій присуд.

У радісному передчутті я притискаю під сорочкою до тіла ключ, зроблений зубами з бляхи, і, може, завтра вже відкрию вночі двері лічниці й зіпруся на крила Волі... Змучений душею і тілом, залишу твої володіння...

Ти ще, може, йтимеш своїми кривавими шляхами, кидаючись на брехливі компроміси, які нікого вже не обдурять, усе нові й нові перепони і дилеми ставитиме перед тобою історія, поки не поставить над безоднею, до якої або сам упадеш, послизнувшись, або будеш скинутий розлюченими масами...

Незнана ще історії людськості катастрофа розляжеться тоді на шостій частині землі... Сотні тисяч, а може, й мільйони трупів буде безжалісно кинуто на твій політичний гроб під блиски пожеж, під веселий брязкіт розбитих кайданів. Під крик тріумфу моєї України, що встане із труни. І коли стане вільним голос поневолених мільйонів, коли відкриються двері твоїх архівів, коли впаде Хінський мур (Велика китайська стіна. – *Ред.*), який оточує твої володіння, безславно загине в цілому світі й твоя ідея казарменого соціалізму і поневолення народів, а людськість почне шукати інших шляхів до загального добробуту.

Аве, диктатор! Той, що йде в життя, вітає тебе, що повільно, але певно йде до смерті!

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Херсон, [психіатрична лікарня], 1931 р.

[Уперше видано 1933 року у Львові].

Горліс-Горський Ю. Ave diktator! – Новий Ульм: табір “Ді-Пі”, 1948. – 16 с.

Колгосп над Інгулом

Юрій Горліс-Горський.
Поч. 1930-х рр. З оригіналу

Холодної квітневої ночі, утікши з Херсонської психіатричної лікарні, машерую вздовж залізниці Херсон – Снігурівка. За плечима вісім років голодних радянських тюрем, смертний засуд, від якого вирятувався симулюванням божевілля, половина не відбутої ще карри, попереду – зваблива, таємничо-невідомою доля.

Одяг – стареньке шпитальне робітниче убрання та “несезонні” кімнатні фіолетові капці. За пазухою 43 карбованці та документи на ім’я Валентина Орленка. З вдячністю згадую його – колишнього добровольця Червоної армії, засудженого на рік примусової праці за “ошуканство держави”. Підробивши хлібні картки, купував у кооперативі замість одної три пайки хліба. Попареного вибухом котла на тюремному тартаку, його привезли в безнадійному стані до лікарні київської тюрми, де я тоді працював уже старшим санітаром. Знайдені в кишенях його одягу “вільні” документи я не здав адміністрації, обережно ховаючи їх пізніше на етапах. Тепер вони для мене все! На них вся надія! У Херсоні моєї фотографії нема. Треба скоріше вибиратися з Херсонського району. А тоді, на випадок арешту, я – Орленко. Приїхав з Києва шукати роботи.

Коли розвиднілося, я вже був під Снігурівкою, відмахавши понад 30 кілометрів. Снігурівку постановляю обійти. Та треба достати десь щось з’їсти. Їсти захотілося немилосердно. Через Снігурівку проходить на Херсон пасажирський потяг. Сівши під снігосхроном, опрацьовую план розмови із селянами. Оглядаю свої документи: паспорт без фотографії, “В. Орленко” я написав на місці виведеного хлібом його прізвища (далі пропуск кількох слів. – *Ред.*) військкомату про втрату здібності до військової служби. Посвідка профспілки будівельників. Усе в порядку. Довідку, що Орленко знятий у Києві з роботи, як хворий на джексоновську епілепсію, та довідки лікарів і лікарень ховаю окремо. Ці стануть у нагоді у слизьких обставинах. Пройшовши кілометрів зо три польовими доріжками, входжу в село, положене на обох берегах Інгула. Перше, що впало в око, – порожні будівлі з обідраними дахами. Згадаюся, що хати висланих “куркулів”.

Але чому зняті покрівлі?

Два великі з’єднані подвір’я заставлені сільськогосподарським знаряддям. Стоять заржавілі плуги, борони, сіялки. Коло них ліниво тупцює кілька селян, приводячи їх до порядку. Вітаюся.

– До сівби готовите?

– Угу... – понуро відповідає селянин, що сидить на одному з плугів і, витягнувши з рота люльку, смачно плює на сусідній плуг.

– Заржавів сильно, – зауважую, оглядаючи знаряддя.

– Колгоспний... Поки був власний, кожний беріг, ховав на зиму, а тепер – от... Стягнули увесь сюди! Більш половини так і зимувало надворі під снігом. А чорт його бери! – красномовно махнув рукою.

– Не знаєте, дядьку, в кого тут можна купити трохи хліба?

– Смієтеся, чоловіче добрий? Самі від Різдва на картоплі перебиваємося.

– Може, ще білого захочеш? – іронічно питає другий, що, зв’язуючи борону дротом, прислухався до нашої розмови. – А зрештою, зайди он у ту хату до рахівника нашого. Йому на тому тижні з насінного фонду два пуди жита видали.

– Може, знаєте, в кого кусок сала чи з п’ять яєць можна дістати?

– У тебе, брат, бачу, апетит не соціалістичний, – піднявся з плуга дядько, беручись за молоток. – Наше, брате, сало та яйця англичане їдять... А нам – ось що залишається.

Показує відому комбінацію із трьох пальців.

Попрощавшись, іду до вказаної хати.

“Може, ще білого захочеш?” – пригадую іронічне запитання.

Таж це один з найбагатших районів України! Селянин тут колись не їв іншого хліба, крім пухкого, білого пшенишника.

Коло хати молодий ще чоловік у міській блюзі, сидячи на призьбі в одному чоботі, зашиває діри в другому. Привіталися.

– Чи не продасте мені кусок хліба?

– А ви хто такий будете? – запитав підозріло, затримавши погляд на моїх шпитальних пантофлях.

– Я робітник. Маляр з Києва. Їхав на будову елеватора в Херсон, та відстав від потяга – он на тому полустанку. Забіг до станції, думав, достану чого з’їсти, а потяг тим часом пішов. Головне – вискочив от у пантофлях, а черевики, пальто та скриня з білизною – поїхали... Заявив дежурному, щоб зателефонував. У Херсоні заберуть – як ніхто не вкраде...

– Гм-м... Не варто було злазити. Тут потяг тільки три хвилини стоїть. Тепер доведеться вам до завтраго чекати. А може, товарним яким доїдете. Ну... а документи у вас є? У нас, знаєте, тепер строго нащот “неизвестних лиц” у селі.

Показую документи. Уважно оглядає й повертає.

– Я теж колись на будовах працював... А тепер от рахівник у нашому колгоспі. Сідай. Баба картоплі зварить – поснідаєш з нами. У нас, брат, тепер теж сутужно з їдою. Труднощі перехідної до соціалізму доби переживаємо. Та нічого! Яюсь переб'ємося. Зате село наше – перше в районі! Перехідний червоний прапор отримали! Сколіktivізували на 95%! Майже всі зобов'язання перед державою виконали: хлібозаготівлі, позики... Важкувато, звичайно. Так що ж... Ось побудуємо п'ятилетку, а тоді заживемо як сир у маслі...

Вглядаюся в його обличчя, вслухаюся в голос. Говорить нещиро. Видно, боїться мене. Пускаю пробну кулю:

– Та добре, що у вас хоч надія на краще є, а нашому братові у місті нічого доброго і не видно. Рік за роком гірше. На базарі нічого нема, та й не купиш нічого за свої заробітки. А держава постачає, щоб з голоду не поздыхали. Розбігаються робітники хто куди. Вам, звичайно, легше. Хоч харчі свої маєте...

Моя заувага зачіпає його, видно, за болюче місце.

– Покинь, товаришу! Вам хоч кооперація пайок дає. Та й одержу як не-як, а достаєте. А тут, бач, чоботи подерлись... На нові півтораєта карбованців на базарі треба. А де їх у чорта візьмеш, як солі нізашчо купити! Працюєш як віл з ранку до вечора, а яка радість?! Платять трудоднями... Покинув би до лиха та й пішов десь у місто на роботу – так де ж ти гроші на дорогу візьмеш? З чим родину покинеш? А про харчі вже не говори! Насилу два пуди жита випросив. Добре, що городець свій був, то яюсь зиму перебилися картоплею з огірками.

З хати виглянула молода ще жінка з постарілим, змученим обличчям і покликала снідати.

На столі – півбуханця чорного хліба, нечищена картопля та миска квашених огірків. Господар присуває огірки й усміхається.

– Добра закуска! Тільки чарки бракує...

– А чи не можна в селі дістати?

– Та чому ні! В кооперації скільки завгодно по три і півкарбованця за пляшку. А тільки в мене, брат, четвертий місяць гроша в хаті не було. Продати нічого...

Виймаю п'ять карбованців.

– Може, скочиш? Погріємося трохи... Візьми на півкарбованця цукерок дітям.

– Е-е, нема, певно, цукерок, – одізвалася господиня, – як привезуть коли якої драні – зразу люди розхапають. Чай з ними п'ють ті, в кого гроші знайдуться. Цукру ж нема...

На глиняній долівці, коло стільчика, їдять пісну картоплю дві гарненькі дівчинки. Босі, в брудних стареньких суконочках.

Старша, може років шести, встає і починає лащитися до матері.

– Мамусю... знаєш що?..

– Що, моя доню?

– Дай мені ще кусочок хліба...

– Я ж дала вам по куску! Їж картоплю!

– Я ще хочу... Картопля без хліба не смачна.

– Господи! Скільки вони їдять!.. – звертається мати до мене. – Ви знаєте, з хлібом так важко! А вони їдять більше, як дорослі.

Відкрывши дві скибки хліба, дала дівчаткам.

– І солі ще дай! – просить менша.

– Вам солі давати?! Тільки розсипає. Знаєш, що солі нема. Їжте так.

Розкрывши огірок, дала дітям по половині.

– І що воно буде?! – звернулася знову до мене. – Ну так тяжко, так тяжко, що ще ніколи так не було. Ні їсти, ні одягнутися! Діти бідні цілу зиму в хаті пересиділи. Тепер от весна почалася, пустити б їх трохи на сонечко – так ні взути, ні одягнути нема в що. Що було, подерли. А справити щось і не думай. Чоловік раніш у місті працював. Землі у нас не було. Так бувало всякого – і доброго, і лихого, та голодними й босими ніколи не були. А при совітах захотілося йому до села. Ну і то спочатку не дуже й погано було. Землю одержали, працювали, старалися, господарствечко своє вже було... Так нечиста сила звідкись колективізацію притаскала!.. Здали все до колгоспу. Тепер і він з ранку до вечора працює, і я ціле літо спини не розгинала, а голодні сидимо.

– Та й не стало нічого – ні в кооперації, ні на базарі, а якщо є, не до купишся! Скажіть: куди воно поділося?! Кажуть люди, що за границю все вивозять, за довги... Дрібниці – мила – й то нема! Дітей нічим умити та обіпрати. І що воно далі буде? Люди всі стали як мертві. Робити ніхто не хоче. Та й за що робити?!

Господар приніс півлітра. Наливаємо чарки. Господиня теж випила. Рахівник приходять у добрий настрій. Жартує над "буржуйським" сніданням. Потім обіймає жінку за пояс.

– Слухай, старенька! У тебе там з десяток яєчок є... Спечи-но їх нам, хоч на воді. Твоя жовта курочка ще нанесе.

– А солі за що купиш? Знаєш, що вже кінчається.

– Я вам дам гроші, – схоплююся з думкою про яєшню.

– Так не дадуть же у кооперативі за гроші. Давай їм яйця, повств, вовну, прядиво... Кажуть, заборонено їм за гроші продавати, лише за заготівлю. Чорти б їх уже на шкварки заготовили.

Питання про яєшню відпадає.

Мій “будівничий соціалізму” захмелів. За якийсь час усе, що зібралося в нього на душі, все, що старанно ховалося від інших, проривається наверх і він починає малювати мені життя села.

Сколективізували село під важким тиском, під страхом конфіскації майна та висилки. Село було багате, 640 господарств! 120 родин вислали на Північ одразу. Майно їхнє перевели до колгоспу. 17 чоловік розстріляли за постановою ГПУ, обвинувативши в агітації проти колективізації. Налякані селяни, за винятком 14 бідніших та сміливіших, погодилися вступити до колгоспу. Усупільнили весь інвентар, коней, корів. Найдовше боролися жінки за корів, та хто не хотів здавати, того викидали з колгоспу й приводили йому план до двору на заготівлю та податки. Виконати того, що накладали, ніхто не міг. За кілька тижнів – конфіскація й висилка за межі України. Працювати в колгоспі, як працював для себе, ніхто не хоче. Не допомагає й запровадження акордової системи. Землі всієї не обсіяли. Минулого року четверта частина врожаю залишилася на полі незібрана. Не встигли до снігу.

По виконанні державного плану заготівель, який наклали, виходячи не з фактично зібраної кількості, а на підставі паперового планування сівби з центру та відчислення до посівного фонду, рештки поділили між колгоспниками залежно від кількості зароблених трудовнів. Заробленого на власній землі хліба вистачило заледве до Різдва.

Рятувалися овочами з власних городів, що не увійшли до колгоспу. М'яса ніхто не може їсти, бо зарізати свиню чи вівцю може лише той, хто виконав план заготівель, а його виконати ніхто не в стані. Молодняк увесь на обліку в сільраді. Заріже хто порося чи ягня – рік тюрми. Молоко від усупільнених корів дістають у мізерній кількості лише ті, що мають хворих дітей. Решта йде до Херсона на маслозавод, що виробляє масло для експорту. Корму для коней та корів вистачило в колгоспі до середини зими. Годували січкою із соломи, яку збирали по полях з-під снігу, та січкою з “куркульських” стріх. Від такого корму та не кращого догляду більш третини коней та корів виздыхало. Решта ледве ходить, і якщо машинно-тракторна станція не дасть досить тракторів, не буде як сіяти.

На майбутнє колгоспу рахівник дивився більше ніж сумно. Головне, у всіх опустилися руки. Ніхто не хоче робити. Були випадки, що цілі родини, покинувши все, тікали із села шукати десь заробітку. В цьому році хліба зберуть ще менше. План заготівель зменшений не буде, якщо не підвищать. Як не буде якоїсь зміни, на будучу весну запанує голод.

Попрощавшись із господарями, йду по дорозі на Снігурівку, роздумуючи, з якого боку краще її обійти, щоб уникнути зустрічі з ГПУ та міліцією.

Наздоганяла підвода.

Селянин, порівнявшись, пустив коні кроком і уважно оглянув мене.

– Закурити нема, товаришу?

Виймаю махорку й підходжу до воза.

– Сідай. Везу пшеничку для англичанів, підвезу вже й тебе. Здалека?

– З Києва.

– Ну як там тепер у вас у місті?

Закурюючи, оповідаю, що в місті “діла неважні”.

– А у нас, брате, ще гірше...

– Пшениця колгоспна?

– Ні. Свій піт та сльози. Я одноосібник. Не пішов до колгоспу. Хай він згорить! Як здихати з голоду, то й без колгоспу можна.

– Багато вас ще одноосібників?

– Було чотирнадцять. Тепер залишилося вісім. Тих уже зліквідували. Зліквідують і нас... Та що робити?! Однак виходу нема. А до колгоспу, сказав, здохну, а не піду. Та “плян” виконав, здав скільки вимагали, а оце – добавочний прислали... Зібрали з братом рештки пшениці, й от везу. Хай нею вдавиться, хто її їстиме. Повіриш – діти куска хліба пшеничного за зиму не бачили. Вже якось одірвав би з пуд, так млин державний. Поки не покажеш документа, що здав стільки, скільки на тебе наклали, пшениці молоти не можна. Оце до останнього зерна змів. Дома ще ячменю трохи залишилося. Будемо до ячмінного хліба звичаюватися.

Дядько в задумі затягнувся махоркою.

– А як наложить ще, то хоч бери, як Роман Біленко, – в Інгул...

– Як в Інгул?

– Та це, бач, один наш одноосібник... Наклали на нього так, що не зміг виконати. Ну, прийшла, звичайно, “комісія”, конфіскували все до чиста: й одержу, й горшки, все. Хату запечатали, а його з хворою жінкою і трьома малими дітьми – на вулицю! Положення – сам розумієш... Без куска хліба в хату ніхто не прийме – боїться в “кулацькі покровителі” попасти, а тут зима вже почалася, холод, діти плачуть... А Інгул ще не замерз був. Посадив усіх у човен, каже, перевезу вас до сестри за річку. Виплив на середину – та й перекинув човна. І сам втопився, й родину всю потопив... До скотини колись більше милосердя мали, чим тепер до людей.

Досить ситі коні бігли шпарко.

– Оба ваші?

– Ні, один братів, тепер пари не утримаєш. Колись я чотири мав, та хіба таких!

– То ви кулаком були? – зауважую жартівливо.

– Якби був кулаком, то досі на Соловках подох би вже... У нас заможніші по дванадцяті і більше коней тримали. Я в селі – найбідніший. У мене тільки шістнадцять гектарів землі було, й тепер шістнадцять – та що з неї толку!

Зауважую на полях гуртки людей, що перебігали з місця на місце.

– Що то вони роблять?

– Шуби для комісарш та заграничних баринь ловлять.

– ???

– Сусликів ловлять... Ховрашків. Прийшло на наше село завдання – здерти державі чотири тисячі шкірок із сусликів. Ото голова сільради й погнав людей у поле, щоб ловили. Школярі – так ті вже тиждень не вчаться, по полях ганяють. Воно діло непогане. Суслик хлібові шкодить. Та якби ж убив його та й викинув. А то стягай з нього шкірку. Казав уповноважений, що кожухи з них гарні роблять, заграниці за золото продають. Хитрі як сто чортів! З мужика вже сім шкур здерли. Так тепер на сусликові хочуть виїхати! Або візьми, як свиню хто має право зарізати, шкуру зніми й державі здай. Кажуть, портфелі з неї добрі виходять. Для комісарів. Хто це де чув, щоб із свині шкуру знімати! Куди те сало потім годиться! А не знімеш – триста карбованців кари, а то й у тюрму запакують. Цікаво, якби за границею людську шкуру купували... Напевно, заборонили б покійників погрібати, поки родичі шкури не здіймуть та на заготпункт не доставлять...

Виїздимо до залізничної лінії, недалеко міста.

– Ну, мені, брате, сюди. До елеватора, на станцію.

Прощаємося. Зачекавши, поки він від'їхав, обходжу Снігурівку полями.

День почався справді весняний. Південне сонце ласкаво припікає. На полях граються гарненькі пантарчаті ховрашки. Піднявшись на задні лапки коло своїх нір, весело посвистують до сонця, не підозрюючи, що ЦК всесоюзної компартії та уряд Советів постановили латати їхніми рябенькими шкурками діри у своєму бюджеті.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Колгосп над Інгулом // Незборима нація (Київ). – 1997. – Ч. 15 (128). – Вересень. – С. 2.

Юрій Горліс-Горський (ліворуч). Львів, поч. 1930-х рр. З оригіналу. Публікується вперше

“Час вибиратися за кордон”

Настала осінь. Порох перетворився в липке непролазне болото, по якому, цокотячи зубами, лазили робітники в одержаних чунях і лаптях...

Наближався визначений термін закінчення будови. Вся площа будівництва була вкрита горами землі, накиданої екскаваторами, уламками дерева, бочками з-під цементу... Життєві умови гіршали, і робітники тікали тисячами. На їхнє місце прибували голодні, обдерті українці, які, покинувши мачуху-батьківщину, шукали кавалка гіркого хліба на Московщині. Оглядаюсь весь час, щоб не зустріти якого землячка – “свата” по тюрмі чи повстанні.

Остання декада жовтня була оголошена штурмовою. Всі службовці, відпрацювавши свої години, мусіли йти на ніч на фізичну працю – очистку площі, засипку ровів і т. д. Звичайно, це було річчю “добровільною”, і той, хто хотів виставити собі свідоцтво “контрреволюційності” й ворожості до будівництва соціалізму, міг і не йти.

Усі службовці й студенти Нижнього Новгорода, Канавина, Сормова в дні відпочинку працювали на “Автострой”, звичайно безплатно. Коли сил виявилось замало, крайком партії об’являв мобілізацію комуністів і комсомольців, створював із них дивізію. Розташована в Нижньому дивізія війська була кинута на “Автострой”.

День і ніч грали оркестри, працювали пункти, на яких давали працюючим такий “люксус”, як французьку булку з кавалком масла і шинки. Площа очищалася й вирівнювалася під прокльони голодних, промоклих і перемерзлих “добровільних” рабів.

Заступник Дибіца – Валіков, як і весь час, день і ніч сидів у своєму кабінеті, приймаючи донесення і видаючи накази. Валіков не був технічним керівником, це справа головного інженера Мертца. Він не їздив до Москви, не приймав закордонних гостей, не вставляв рожевих окулярів закордонним делегаціям (про це в іншому місці), не виступав із крикливими промовами на з’їздах і зібраннях, – це справа франтуватого, дипломатичного Дибіца. Валіков був начальником, командиром бойової дільниці “соціалістичного наступу”: завчасно посивілий, із закаменілим поглядом, він спав і їв за столом між двома телефонними апаратами. Він завжди знав усе, що твориться на будові, й ніколи не казав “не знаю”, “не вдасться”, “подивлюсь”, “а може”... Він відрубав накази, яких ніхто не смів не виконати. Застаючи його в кабінеті в кожному пору дня і ночі, я не раз думав: чому доля не давала нам таких Валікових, як ми будували Українську державу?!

У той час як до останніх будівничих “генералів” треба було добиратись із докладами, через почекальні, до Валікова заходили просто, сідали кругом його і по черзі балакали.

Заходжу якимось, щоб одержати його підпис на чековій книжці. У кабінеті чоловік вісім партійців. Балакає командир батальйону воєнізованої охорони. Жаліється, що бараки, в яких живуть червоноармійці, течуть. Нема світла. По воду треба ходити півтора кілометра. Просить, щоб дав робочих і матеріали, щоб відремонтувати бараки, провести електрику і воду, зробити печі.

– Зараз не дам нічого. Скінчимо завод – тоді.

– Але ж товариш Валіков! Ми мусимо вважати на те, що це люди, і в таких умовах не можемо заставляти їх жити.

Валіков важко опустил руку на плече комбата:

– Товариш командир! Ми – на війні. Перш за все справа, а потім – люди. У мене з сорока тисяч щонайменш дванадцять тисяч робітників живе в умовах, у десять разів гірших, як твої червоноармійці, і нехай ці дванадцять тисяч замерзнуть, в болоті потопляться, без води позди-

хають – ми на це пі-дем! А воду, світло і тепло дамо спочатку для цехів! А наказ партії – до 1 листопада закінчити завод – виконаємо! Ти комуніст і мусиш розуміти мене.

Після цього став слухати справу другого...

Американські консультанти казали, що такий завод треба будувати не менше трьох років. ЦК партії рішив навчити американців “надамериканських” темпів і дав наказ побудувати за півтора року. Місцева парторганізація героїчно зобов’язалася скінчити завод за сімнадцять місяців – на місяць раніше.

Коли треба було піднімати революційні настрої в робочих і партійних масах, за чуба притягалися “контрреволюція” і “шкідництво”.

1 листопада – урочистий день закінчення будови. Зв’язався з заводом названо “імені товариша Молотова”. З поздоровленням від уряду приїхав [Авель] Енукідзе. За день до того зустрічаю в головній конторі начальника секретного відділу “товарища” Дашнакова.

– Орленко! Дай мені на вечір якого-небудь шофера, тільки комуніста і серйозного хлопця, а то мій захворів, а другий завтра приїде.

Посилаю свого Тарасова.

На другий день весь завод захвилювала чутка, що “контрреволюція” хотіла знищити завоювання пролетаріату. В серці заводу, в топках “Теплоелектроцентралі” вартовий технік вранці випадково знайшов більш двох пудів підложеного динаміту, який мав вибухнути при закладанні топок.

На зібраннях – бурхливі протести і “вогненні резолюції” з клятвами не віддати ворогові завоювань пролетарської революції. І не щадити контрреволюції.

Коли виходили із зібрання транспортників, “мій” Тарасов, усміхаючись, крутить головою.

– Ну, товариш Орленко, бачив я вже на своїм віку сволоти, сам добра сволота, але таких, як ці, вперше зустрічаю... Це ж ми з Дашнаковим та Ардьяковим привезли ввечері той динаміт з артилерійського складу. Ну й музиканти! Коли я робочий, то на чорта з мене дурня робити! Мені сказали, що у валізах ракети для ілюмінації. Та все одно – треба мовчать...

1 листопада з розкішної трибуни сам товариш Енукідзе вітав “ніжегородських пролетарієв” з перемогою.

Летіли крилаті слова про гірку долю робітника на цілому світі, про щасливу та радісну долю радянського робітника і селянина, про “акул імперіалізму” та оборону ССРСР, про велетенські успіхи соціалістичного будівництва.

Десятки тисяч голодних людей, набравши в черевики і лапті болота, понуро слухали “начальство” і думали, здається, лише про те, що сьогодні у всіх їдальнях обід буде з м’ясом...

Про автозавод, про велику перемогу на фронті соціалістичного наступу кричали плакати в місті, кричала місцева і столична преса, в честь цього відбувались концерти і академії.

Совіти сіли на власного “Форда”... Але я, “своя людина”, знав, що із заводом – діло дрянъ... Що підприємство, в яке вклали до двохсот мільйонів карбованців, робилося мертвим. Що через гарячку наробили помилку. Що після офіційного “закінчення будови” треба потратити ще не раз по сімнадцять місяців на доробки і переробки. Що через пару місяців завод буде збирати на 90% з фордовських частин авта з числа закуплених у “Форда” ста тисяч комплектів, але коли з його конвеєра зійде власний цілком “Форд” – цього ніхто не може сказати.

Вася Дьомін після третьої склянки горілки каже, що ніколи, а Кузнецов каже, що через три роки після того, як віддамо завод самим американцям переробляти і не будемо їм перешкоджати.

Знав, що центральна бухгалтерія не може сказати, куди зужито півтора мільйона карбованців. Знав, що, коли перестануть працювати будівничі, почне працювати ГПУ, знав і став задумуватися над тим, що яка не є приємна річ “будувати соціалізм”, але пора і честь знати. В разі випадкового арешту тил маю забезпеченим “вірною” працею на “Автострої”, документи підновив, грошей на дорогу роздобув – час вибиратися помалу за кордон.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. “Час вибиратися за кордон” //Незборима нація (Київ). – 2003. – Ч. 10 (212). – Жовтень. – С. 2.

Це оповідання, яке мені вислала Галина Гришко, є розділом (с. 15 – 20 зв.) невідомого автобіографічного твору. Особливості авторської мови в основному збережені. – Ред.

*Герасим Орел-Нестеренко, командувач
військами Холодноярської округи
в 1921 – 1922 р. З оригіналу*

Холодний Яр

Відгук на статтю Михайла Середи
“Холодний Яр”

Прочитавши в “Літописі [Червоної Калини]” за грудень 1931 року “Холодний Яр” М.[ихайла] Середи, я здивувався неповні правдивому освітленню історії нашої боротьби за незалежність, якої одною з найяскравіших сторінок є майже чотирилітня, повна героїзму, кривава епопея Холодного Яру. Я нічого не можу закинути авторові, бо він лише легковірно переоповідає оповідання сот.[ника] Ліхарева (в публікації в “Літописі Червоної Калини” прізвище подано як Ліхарів, Горліс-Горський навмисно його переключує. – Р. К.).

Хліб-сіль, зустрічі з дзвонами, патетичні промови... – все це не мало місця в суворих обставинах боротьби на Чигиринщині, де, як ніде на Україні, відзначалась вона організаційною стрункістю, свідомістю своєї цілі – визволення України – в широких масах, де боротьбою керували не Ліхареви, а кращі сили нашої низової (сільської. – Ред.) інтелігенції і свідомого селянства.

Чигиринщина – це околиця, в якій усе говорить про смутне і славне минуле, де над Суботовом зноситься (височить. – Ред.) “домовина України” – церква Богдана, а над Чигирином – Замкова гора Дорошенка, де завжди точилася запекла боротьба з ворогами. Про це свідчать сотні високих могил-курганів – “татарських”, “козацьких”, “лядських”, які з віками не загубили серед населення своїх назв, переказів, навіть овіяних легендами імен похованих у них козацьких ватажків. По лісах досі стоять городки (городища. – Ред.), за валами яких колись відсиджувалося населення від ворожих навал. На неприступних місцях стоять монастирі-фортеці, які не раз бачили під своїми валами татар, [фортеці], в яких зародилася Коліївщина і які в часи нової Руїни знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було населення, що не любило гнути шиї, бо ще не зникли тут войовничі традиції предків.

Розповсюджені в селах такі прізвища, як Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки,

Вернигори, Вернидуби, Запорожці, Залізняки, і цілий ряд знаних з історії козацтва прізвищ говорили самі за себе...

Ці села були колись козацькими форпостами перед Диким полем – “царством” орди, що недалеко звідси починалось.

Природні умови – великі ліси, гори, провалля – робили їх прекрасною лінією оборони. Вони віками жили спільним життям з не так далеким Запорожжям, до якого безперервно давали і приймали назад людей. Тут не тільки Хмельницький і Залізняк збирали силу для боротьби...

І коли на Україну вперше насунулися московські більшовики, населення береться за зброю, якої понаносило з російської армії, повідбирало у німців восени 1918 року, і починаються бойові акції, які, то пригасаючи, то підносячись, тягнуться аж до початку 1922 року (і далі теж. – Р. К.). На жаль, спочатку не в одному напрямку...

Свирид Коцур, отаман
“Чигиринської республіки”

Чигирин, Новоселиця, Суботів дають Чигиринський полк, який під проводом бувшого каторжанина “анархіста” [Свирида] Коцура прилучається до Червоної армії і бере участь у боях з Армією У.Н.Р. Але скоро розчарований у більшовиках полк самочинно повертає до Чигирина, де закладає самостійну “республіку” під червоними, а потім чорними прапорами.

Там існує революційний комітет, який складається в більшості з тих, що потрапили під вплив “батька” Коцура, свідомих націоналістів-українців – Сатани, Льченка та інших. Існує якась оригінальна радянська влада, хоч більшовики бояться і носять совати до Чигирина.

Під час захоплення України денікінцями “Чигиринська республіка” видержує їхні наступи завдяки тому, що місцевість боронить також і широко розвинена бойова організація. Її осередком був Холодний Яр під проводом отамана Василя Чучупаки (справжнє прізвище Чучупак, а не Чучупака. – Ред.), де цілковито панують українські націоналістичні настрої (полк Холодного Яру деякий час був у складі Армії У.Н.Р., але потім теж повернувся і засів у рідних околицях).

Одночасно ці дві “республіки” ведуть бої між собою, і Коцур, заскочивши до Мельників у той час, як холодноярські частини билися десь на стороні з денікінцями, спалює хату Чучупаки.

Денікінці не зуміли здобути околиць Холодного Яру і знищити в них збройних сил, які під час відвороту Білої армії форсували залізницю Бобринська – Знамянка, часто захоплювали потяги з бойовими припасами і награваним майном, хоч на цей відтинок стягнуто поважну кількість бронепотягів, які цілими днями безглуздо обстрілювали з далекобійних гармат холоднорьські ліси і жорстоко розправлялися з дальшими селами.

Були випадки, коли чеченці під командою російських офіцерів спалювали хату, не випускаючи з неї ні одної душі з родини якогось селянина, що був у той час у лавах холоднорьців.

Під час наступу денікінців, у часі, коли Коцура в Чигирині не було, заскочила туди якась червона частина, переодягнена в денікінську форму, з пагонами. Зібравши юрбу людей, “офіцер” став агітувати за “єдиную-неделімую Русь” і “за смерть большевікам”. Слухачі, інтелігенти і міщани українці, з холодком поставилися до “єдиної-неделімої”, але гаряче стали нарікати на більшовиків, до яких, звичайно, зараховували і Коцура. Тоді червоні “денікінці” загнали щось близько шістдесяти душ чоловіків і жінок у помешкання і повбивали їх шаблями і багнетами.

Дивом залишилося живими кілька важкопораних, серед яких й одна молоденька дівчина. З поворотом більшовиків до Чигирини приїхав новий склад ревкому, ЧК – усього дев’ять чоловік партійних тузів, – щоб закласти повітову владу, але Коцур по спільному засіданні обох ревкомів наказав потопити всіх присланих у криниці, що його хлопці з великою охотою і виконали... Після того вже одверто починає боротьбу з більшовиками, перемішуючи анархічні гасла з націоналістичними, які були рідніші й ближчі для маси.

Коли якась червона частина захопила і розстріляла Коцура, “республіка” відразу розпалася. Всі активні сили на чолі з членами ревкому згодом приєднуються до Холодного Яру. Від цього часу на Чигиринщині панує один напрямок політичної боротьби – націоналістичний, незалежницький.

Чигирин, невідгідний для оборони, ненадовго захоплюють більшовики. Але він стоїть далеко від залізниці і близько до Холодного Яру... Прислана туди повітова влада сиділа в йому як на гарячих вугликах, весь час оглядаючись то на піщані кучугури за Тясмином, то на Суботівську дорогу, [звідки могли прийти холоднорьці], то на ліс у бік Вовчого Шпиля, [одного з центрів партизанського руху], то в бік степу, де теж не було спокійно.

Ця влада фактично не мала жадної влади, бо всі села між залізницею і Дніпром у земельних і адміністративних справах підлягали тіль-

ки самі собі, а у військових – прислухались, що скаже Холодний Яр... А там у той час було тихо. Відділи всі були розпущені по домах, села мали звичайний мирний вигляд, хіба десь вулицею пройде дядько до кума в гості, перекинувши через плече добре вичищену рушницю, або, побрязкуючи шаблею, проскочить верхи на хутір до дівчини парубок у смушевій шапці з чорним шликом.

Тільки за валами Мотриного монастиря ми – немісцеві, бездомні бурлаки – спокійно варили в монастирських котлах кашу, примащуючи салом, яке не забували підвозити селяни, та підсипали коням вівса (на весну!)... Навіть варти не виставляли... для чого? – червоні сили десь аж під Кримом та Збручем, караульна рота та міліція в цей бік і носа бояться висунути з Чигирини – раді, що ми їх не зачіпаємо, – а коли комусь із “влади” треба до залізниці, то з охороною об’їжджають за тридцять кілометрів.

Коли ж надійде якась сильніша червона частина, то ще буде далеко, як до нас прискачуть зв’язки.

Селяни спокійно споживали – між боями, але для себе зібраний – хліб, а наші хлопці весело підморгували черниціям, допомагаючи їм рубати дрова та носити воду, їздили в села на вечорниці, де були бажаними, дорогими гостями, й тільки іноді далекі гарматні стріли нагадували, що йде боротьба.

Але Чигирин знав, що досить серед ночі вдарити великому монастирському дзвоніві, як дзвони в селах точно повторюють цей звук і, якщо дзвін ударить двічі підряд, збіжаться в повнім бойовім поготівлі на зборні пункти дієві сотні, як трічі – дієві й резервові, а коли “як на пожежу” – то всі, в кого є зброя, вхопивши її, прибіжать на призначене для збору місце. І тому, як тільки завесніло, нерви “влади” не видержали й вона, покинувши Чигирин, перенеслася до м. Кам’янки – на залізницю.

Весною і літом 1920 року Чигиринщина знову стає ареною запеклих боїв з перемінним успіхом.

Холодний Яр з Мотриним монастирем стає головним штабом повстанчих сил не тільки околиць, а й геть понад Дніпром – за Чигирин, до Черкас і Знам’янки, стає центром притягнення менших самостійних груп повстанців, і коли якогось отаманчика били червоні частини, він рятувався відступом на Холодний Яр (це стосувалося навіть таких визначних отаманів, як Матвій Григор’єв і Нестор Махно. – Ред.).

До сотні кілометрів можна було чути від населення легенди про силу та неприступність Холодного Яру, навіть про “важкі гармати і електричні загороди по лісах”, які, не без цілі розповсюджені, деморалізували, залякували ще здалека і без того не дуже боєздатних червоно-

армійців з частин ВНУС (Війська “внутрішньої служби” республіки) та ВОХРА (Війська “внутрішньої охорони” республіки), з якими найчастіше доводилось мати діло (автор бере в лапки ці визначення, через те що ВОХР і ВНУС – воєнні інструменти окупаційної, тобто зовнішньої, а не внутрішньої політики Москви. – Р. К.). Але в Холодний Яр перекидались і бойові частини з фронту, з Москви – армія Будьонного під час маршу на “польський” фронт дістає завдання зліквідувати по дорозі це “бандитське гніздо”, але тому, що з такою силою повстанцям не було рації битися, будьонівці, за винятком неочікуваних сутичок з “пірнувшими” в ліси повстацями і нічних нападів повстанців на їхні частини, проходять через “мирні” села, в яких нема збройного ворога.

Попаливши й пострілявши [хоч би] трохи підозрілих, “подарувавши” партизанам трохи коней і тачанок, армія Будьонного поспішає на фронт, а за її плечима знову виростають повстанчі курені й починається суцільна “мала війна”. Холодний Яр починає означати вже цілу місцевість, усю бойову організацію.

У лавах його бійців уже можна зустріти полтавців, херсонців, тавричан, галичан, кубанських і донських козаків. Одним з перших, хто залишив по собі серед населення славу відважного ватажка в боях, що дався втямки ворогам у 1919 році і загинув, був [кубанський] козак [Федір] Уваров, якого чомусь так не любить і негарно малює Ліхарев. А про Ліхарєва в 1920 році там уже ніхто не споминав, бо він був з числа тих, які проходили, не залишивши по собі сліду, і, чемно висловлюючись, він говорить дурниці, що Холодний Яр не мав бойових старшин, аж поки не прийшов туди Ліхарев, бо ті околиці мали багато свідомої селянської інтелігенції, з якої Світова війна створила чимало старшин. Перш за все Василь Чучупака, учитель із фаху, був у часі війни старшиною (прапорщиком. – Ред.).

Старший брат його Петро був немолодий уже (1885 р. нар. – Ред.) старшина (прапорщик. – Ред.), що провів на фронті війну, і я сумніваюсь, щоб він гірше від Ліхарєва знав, “як поводитися з генеральною (?) мапою” (Юрій з гумором цитує Ліхарєва. – Ред.). Був же він аж до трагічної смерти начальником штабу організації, і то не лихим! А такі місцеві хлопці, як сотники [Гнат] Зінкевич і [Сидір] Темний, як Вишневецький (із с. Лубенці. – Ред.), [Прокіп] Пономаренко, [Іван] Компанієць, і багато інших старшин, що були там у той час, про який оповідає Ліхарев.

Холодний Яр кров’ю і загравою спалених ворогом сіл вписав яскраві сторінки в історію Визвольної боротьби. Лише з одних Мельників загинуло зі зброєю в руках коло трьохсот чоловіка, не рахуючи жертв пізнішого страшного “умиротворення” ворогом після перемоги. Ли-

ше одна родина Чучупаків склала на олтар Батьківщини життя п'ятьох красунів-синів, з яких вже в 1930 році, коли знову почалося вороже хвилювання селян (виступи проти московської окупаційної влади. – *Ред.*), одного розстріляло Черкаське ГПУ, а найменшого черкаські жидки-комсомольці, звичайно не без відома ГПУ, скинули з потяга під колеса. Червоні “татари” не забувають про своїх ворогів.

Про ліквідацію Холодноярщини там (в УССР. – *Ред.*) видана груба (товстенна. – *Ред.*) книжка. Ворог вивчає минулу боротьбу, щоб мати досвід на майбутнє. І нам треба правдиво розповісти молоді про її блискучі сторінки. Тільки з поклоном і подивом мусимо споминати покійного [Василя] Чучупаку, який перший підняв жовто-блакитний прапор боротьби над Холодним Яром і, оточений ворогами, сам відібрав собі життя, не віддавшись у руки!

Холодний Яр – це не один з тих багатьох районів України, де повстання вибухало стихійно. Там боротьба йшла невпинно, роками, там повстання спалахують не тоді, як приїжджає продзагін дерти “разв'орстку”, а тоді, коли керівники вважають ситуацію підходящою.

У кінці літа 1920 року холодноярці своїм 2-м куренем (“Білого Яру”) з отаманом [Яковом] Мамаєм (Щирицею) [на чолі] форсували Дніпро в той гарячий час, коли по йому йшла евакуація ворога перед другим наступом на Київ із Заходу. В цей час об'єдналися Степова повстанча дивізія [Костя] Блакитного, відділи [Трохима] Голого, [Олександра] Кваші, [Ялисея] Лютого, летучий загін Чорного Ворона (Миколи Скляра. – *Ред.*) і разом з Холодноярською бригадою і великими гуртами селян, озброєних штилями й косами, створивши військо в 30 тисяч бойовиків з артилерією, на деякий час паралізували частини запілля червоного фронту, форсуючи і руйнуючи важні залізничні шляхи, переймаючи підкріплення і припаси, спрямовані на фронт.

Холодний Яр дав десятки огненних прикладів, як люди любили свій рідний край і гордо вмирали за його. Такими героями не кожна нація може похвалитися.

Чи Галичина знає, як під Капітанівкою загинув один з її кращих синів січовик Йосип Оробко, як він з перебитою від кулі ногою не захотів, щоб ми несли його, розуміючи, що загубить цим нас, кількох ще живих, і пустив собі кулю у скроню, крикнувши перед смертю: “Рятуйтесь, хлопці! Хто живий зостанеться, кланяйтесь Галичині!”. Що під Бондуровою січовик Микола Гуцуляк, оточений будьонівцями, поклав трупом семеро ворогів, поки його самого пошматкували шаблями.

Чи багато українців знає про той сумний епілог боротьби, яким гордяться у своїй книжці більшовики (“умелий подход”!)? Як ЧК брудним

*Йосип Оробко. З оригіналу.
Публікується вперше*

підступом і провокацією, приславши добре ознайомленого з повстанчими і закордонними справами, забезпеченого документами “представника уряду УНР” [Петра Трохименка], зібрала в засідку і захопила зненацька десятки кращих борців – ватажків Холодного Яру, які з весною 1922 р. ще мали замір підіймати збройну боротьбу (29 вересня 1922 р. у Звенигородці на “наradі отаманів” чекісти арештували холодноряських отаманів Ларіона Загороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала та їхніх козаків – Тимофія Компанійця, Василя Ткаченка й Олексія Добровольського; дехто з них підозрював, що у Звенигородці на них чекає пастка. – Р. К.).

Вже у Києві вони божевільно смілою операцією обеззброїли варту в в’язниці ГПУ і, відразу оточені в ній вартовою військовою частиною, кілька годин відбивалися з кільканадцяти захоплених рушниць і один за другим відбирали собі життя, бачачи безвихідність. Добротковський (Юрій Дроботківський. – Р. К.) і Загородній, крикнувши “хай живе Україна!”, по команді вистрілили один одному в серце.

Раненим і тим, що залишились ще, в той же вечір комендант Київського ГПУ Ріхтер власноручно повідрубав голови сокирою у господарчому хліві ГПУ.

Повна історія Холодного Яру повинна бути написана. По цей бік кордону повинні знайтись люди, які знають її в різні часи.

Я пробув у Холодному Яру з початку 1920 р. до початку весни 1921 року, час, в який боротьба досягла найвищих точок, під псевдонімом Залізняка, був осавулом 1-го (основного) куреня в час, коли події досягли найширшого розмаху, і вважаю своїм обов’язком передати в наступних числах “Літопису” те, що ще заховалося в моїй пам’яті.

ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський. Холодний Яр [Відгук на статтю Михайла Середи “Холодний Яр”] // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1932. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 6 – 8.

Семен Чучупак, член Холоднороського повстанкoму. З оригіналу

Від автора

Передмова до 1-ї частини спогадів “Холодний Яр”

Холодний Яр – одна з найяскравіших сторінок Визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але незламні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі (тобто в Галичині. – *Ред.*) мало хто знає, що, після того як московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна “республіка”, яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина – місцевість, де все промовляє про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботовом, стоїть “домовина України” – церква Богдана... Над Чигирином – гора, на якій височів замок гетьмана Петра Дорошенка. Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів – “татарських”, “лядських”, “козацьких”, які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять “городки” та неприступні монастирі-фортеці, за валами яких колись ховалося населення перед ворожою навалою. В часи нової Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шию і ще не втратило войовничих традицій предків-козаків, однаково любило і плуг, і рушницю... Ці села були свого часу козацькими сторожами перед царством орди – Диким полем, що недалеко звідси починалося. Природні умови (великі ліси, гори, яри) сприяли обороні. Вони століттями жили спільним життям із недалеким Запорожжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Поширені в селах прізвища – Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запорожці, Залізники і ще багато знаних з історії Козаччини

прізвищ – промовляють самі за себе. Тут Хмельницький і Залізняк збирали сили супроти ворога.

Коли в Україну вперше посунули червоні москалі, населення холоднорських сіл взялося за зброю, якої понаносило з царської армії, і почало з ними боротьбу. Ця боротьба не мала соціального підґрунтя, як за певняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували козацькі землі московські царі, а йому, хліборобові, бо вона полита потом і кров'ю його прадідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним поверненню потоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про землю і волю. Москаль (чи білий, чи червоний) був для нього лише москаль – одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково – кулями.

Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від боротьби в інших місцевостях організаційним ладом та усвідомленням широкими масами своєї мети – визволення України. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли “товаріщі” починали обдирати селян – тут хлібороб завжди був готовий ухопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Тарасом Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир...

Назва Холодний Яр перестала бути назвою лише одного з багатьох ярів, а стала назвою цілої місцевості, всієї бойової організації. З плином подій в Україні він перестав бути повстанчою організацією місцевого характеру. В лавах його бойовиків можна було зустріти полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків із Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався втямки червоним і білим москалям 1919 року й загинув там, залишивши по собі широкую славу, був осавул Війська Кубанського Федір Уваров. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній учитель із села Мельники Василь Чучупака (першим організатором і отаманом був його молодший брат Олекса. – Ред.).

Холодний Яр відвагою і кров'ю вписав блискучі сторінки в історію Визвольної боротьби. Лише з Мельників у тій боротьбі загинуло понад триста

Федір Уваров, військовий отаман Холодного Яру в 1919 році

чоловік. Це – окрім жертв пізнішого “умиротворення” ворогом непокірного краю. Лише родина Чучупаків склала на жертovníк Батьківщини життя п’ятьох синів¹. Холодний Яр дав такі приклади героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноряців майже зовсім немає на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, у тундрі Півночі, не зганьбивши свого прапора, на якому написали: “Воля України – або смерть”.

Деякі советські “українські” поети і прозаїки, зокрема й Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то була не національна боротьба, а... боротьба українських “куркулів” проти “братнього” московського та українського “пролетаріату”...

ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та “економічні” причини Холоднорящини, заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів – як боротися з “контрреволюцією” в Україні.

Олександр Доценко,
ад’ютант Головного
отамана Армії УНР
Симона Петлюри

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Якщо не брати до уваги історичних нарисів [під]полковника Олександра Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр (у зв’язку з партизанськими рейдами інших повстанчих груп), то маємо п’єсу Якова Водяного “Холодний Яр” і нарис полковника Михайла Середи в XII числі “Літопису Червоної Калини” за 1931 рік “Холодний Яр”, котрий він написав зі слів москаля сотника Ліхарєва. І Водяний², і Ліхарєв, які були випадково короткий час у Холодному Яру, витрачають усі свої “таланти” на те, щоб довести, якими то “лицарями і вождями” вони були та якими “нездарами, дурнями і зрадниками” були ті, хто роками тримав у своїх руках провід у боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у “Літописі Червоної Калини”, щоб живі холодноряці давали матеріали до історії Холодного Яру, відгукнувся лише Сергій Полікша, який був у Холодному Яру 1919 року, саме в той час, що і Ліхарєв. Слогад Полікші у “Літописі Червоної Калини” за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарєва на 90% – нісенітниця.

Однак це не перешкодило полковникові Середі в серпні 1934 року видрукувати їх ще й у паризькому “Українському слові”.

З чистим сумлінням можна сказати, що Холоднорящина в нашій пресі й літературі майже зовсім не висвітлена. Це примусило мене

Микола Кібець-Бондаренко, цибулівський отаман, герой книжки Юрія Горліса-Горського “Холодний Яр”. З оригіналу

відкласти інші теми і взяти за написання “Холодного Яру”. Мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує насамперед дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, у який день була та чи інша подія. Щоб зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я вбрав її у форму, так би мовити, повістярську. Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може, буде й цікаво. Можливо, комусь придасться.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

¹ Василь Степанович, Петро Степанович, Олекса Степанович, Автоном Юхимович, Семен Юхимович Чучупаки. – Р. К.

² Яків Водяний був ще до Лютневої революції бойовиком партії есерів та політкаторжанином, а 1917 року – смілянським полковником Вільного козацтва, делегатом Першого з'їзду Вільного козацтва, пізніше – організатором протибільшовицького спротиву, тож навряд чи його можна вважати випадковою людиною у Визвольному русі, але оцінка Юрієм Горлісом-Горським його драми “Холодний Яр” справедлива. – Р. К.

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. – П'ятнадцяте видання, стереотипне / Редактор-упорядник Р. Коваль. – Київ – Вінниця: Історичний клуб “Холодний Яр”, ДП “Державна картографічна фабрика”, 2011. – С. 46 – 48.

*Йосип Оробко, січовий стрілець, герой книжки
Юрія Горліса-Горського “Холодний Яр”
(сидить праворуч). З оригіналу*

Від автора

**Післямова Юрія Горліса-Горського до 2-ї частини
“Холодного Яру”, 1937 р. Перевидання 1961 р.**

Написані мною дві книжки про Холодний Яр охоплюють лише час від початку 1920 року до початку 1921 року. Роки 1918 –1919, 1921-й, 1922-й мною не висвітлені – за винятком принагідно згаданих епізодів. Не висвітлені вони взагалі. З 1919 року є лише нарис холодноряця Сергія Полікші “Кубанець Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 році” (Літопис Червоної Калини, 1934 р.).

Холоноряць Пилип Постоленко доповнює до 1-ї частини “Холодного Яру”, що під час топлення [Свиридом] Коцуром червоних комісарів у Чигирині загинув також і холодноряцький старшина Руденко, посланий Василем Чучупакою до червоних “на підпал”. Доповнює також, що документи (совітські), з якими холодноряці згодом виступали на службу

до червоної міліції, були роздобуті й підроблені згаданим Руденком, а їздив по них з доручення Чучупаки п. Постоленко.

Пан Постоленко зазначає в листі, що я “чиню кривду”, бо одних, як, наприклад, Чорноту, з ким він разом бурлачив, роблю “аж занадто героями”, а про других нічого не згадую. Як не помиляюся, має на думці тих, що їх при мені в Холодному Яру вже не було: чи то загинули, чи силою обставин попали в інші осередки Визвольної боротьби.

Не згадую, бо мало або й таки нічого про них не знаю. Хто має якісь матеріяли – мусить оголосити. До цього часу налічив я за кордоном аж... трьох живих холодноярців. Та, може, й ще є хтось? Хай напише про те, що при ньому діялося. Не зможе сам опрацювати – нехай пришле матеріял мені. Я опрацюю і за його авторством видам. Таким чином може побачити світ ще й третя або й четверта книжка про Холодний Яр.

Сердешно вдячний всім читачам і читачкам, які по перечитанні першої частини “Холодного Яру” майже в двох тисячах листів поділилися зо мною своїми думками і враженнями. Всі ті листи для мене цінні, та з одним із них хочу познайомити читачів другої частини.

“Високоповажний пане! Читаючи Ваш “Холодний Яр”, одержав я вістку про свого без вістки пропавшого брата – Йосипа Оробка. Вістка сумна, болісна, але й радісна тим, що мій добрий брат загинув і його нема між живими, але загинув чесно, не зрадив нашої матері-України та не сплямив свого роду.

Зрозуміла річ, що коли я, читаючи в хаті на голос ту книжку, перечитав вістку про брата в рядах славних холодноярців, про якого не знали шістнадцять років, де він подівся, та коли прочитав про його гідну смерть, то серце живіше билось, віддих запирало і не одну сльозу витиснула та згадка з моїх очей, не згадуючи вже про батька старого – сімдесятилітнього. Цього хіба ніхто нам за зле не візьме – рідний же він наш... Хай йому і всім, що лягли в боротьбі з катями України, земля буде легкою.

Прошу не гніватися на мене, простого селянина, за цю незграбну писанину, і ще раз дякуєм Вам дуже за згадку про Йосипа і просимо написати, як відомо вам, де похований брат Йосип – чи сам, чи в спільній могилі. 10. III. 1935 р. з пов. Михайло А. Оробко, в с. Кулаківцях, пов. Заліщики”.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Друга частина. – Нью-Йорк: в-во “Говерля”, 1961. – С. 367 – 368.

Юрій Горліс-Горський. Фінляндія. 1940 р. З оригіналу

Подорожні зигзаги

I

Великі крижини обступають усе щільніше. Зударившись із залізом, вони вже не відпливають. Підтримані натиском більших і дужчих, тиснуть на корабель з очевидним наміром розчавити його. Але наш “Поляріс” побудований з розрахунком на такі дорожні пригоди. Він ще намагається власними силами розштовхати крижини, та це не вдається.

Гнані не вітром і не течією, лише якимсь дивним законом не то притягання, не то штовхання, вони тиснуть звідусіль. Атакують зовсім як живі, розумні істоти: спинаючись одна на одну, затискають кільце, а тим часом, обабіч за нами, відриваються від країв крижаного поля нові й поспішно замурують шлях відступу.

“Поляріс” погоджується, що потрапив у полон: дужі машини, глухо зітхнувши, стихають.

Капітан, сивий, зморщений, як печене яблуко, сходить із містка і йде, мабуть, до буфету. По дорозі лається, скошуючи очі в бік подорожніх жінок.

Ще б пак не ляйтесь! Минулу ніч простояли в крижаному полоні. Визволені шведським льодоламом, сподівалися увечері бути в Або. А тепер будемо завтра або й ні. Льодове поле більше від учорашнього, а на обрії з'являються ще білі смути. Мороз міцнішає. До ранку обмерзнемо як слід, а тут ще й повітря підозріло сіріє... Туман – вірний союзник пливу-

чих льодів – льодолама вночі не пустить. Машини зупинились, і здається – стоїмо... Але ж – не стоїмо... Пливемо помаленьку разом з льодами туди, звідки припливли. Куди до ранку допливемо, Аллах відає...

Стурбовані подорожні з палуби сходять до ідальні. Йдемо і ми з панною Лайтонен. Вона відвідує ще по дорозі свого біленького як сніг шпіца Тікі, що з повним комфортом подорожує в собачій каюті. Тікі утішився, але, побачивши, що відходимо, не беручи його із собою, ображено надувається й обертається головою в кут.

Пані Лайтонен – расова жінка, легенько скуласта, з пишним, майже білим волоссям під чорним крепом. Її чоловік, капітан панцерних військ, згинув на лінії Маннергайма. Вона показувала мені на знімці маленький дерев'яний хрестик поміж багатьма такими ж хрестиками симетричного військового цвинтаря. На моє запитання, чому вона не забрала й не поховала його окремо, відповіла:

– Ні. Він мусить спочивати зі своїми бойовими друзями.

Коли вона під час розмови зітхнула і задумалась, я, як тільки вмів обережно, сказав їй, що вона ще молода, ще може вийти заміж.

Вона здвигнула бровами і сказала просто:

– Так, це можливо. Але це може статися не раніше, як остаточно вирішиться справа, за яку згинув мій чоловік.

Пані Лайтонен – мило товариська, проста, як може бути простою лише дуже культурна людина. За кілька днів подорожі ми майже подружилися. Розмовляли смішною мішанкою різних мов, якою, зрештою, можна розмовляти зовсім поважно.

При першій же розмові я з приємним здивуванням довідався, що вона родичка редактора Ватанена, з яким я зустрічався в Парижі і з яким маю зустрітись тепер у Гельсінках.

В ідальні тепло, ясно. Ніщо не нагадує, що ця затишна кімната розташована на залізному черепку, оточеному кілометрами льоду.

Пані Лайтонен, як і кожного разу, замовляє вечерю, визволяючи мене від праці розшифровувати меню, написане фінською та шведською мовами.

За столами витримано гамірно. Капітан, втішаючи пасажирів, оповідає, як він колись, за молодих літ, сидів у льодах півтора місяця.

Навпроти нас – чотири німці-купці. Один худий, довготелесий, а три – товстячки різної масті. Вони не журяться. В буфеті що хочеш – досхочу, і біленька кельнерка вже так набігалася, що майже сердито поглядає на грубих “сакса”. Один із них уже побував у Фінляндії й смачно оповідає іншим, що там чужинцям дають їсти в ресторанах “оне карте”, а перед обідом ставлять на окремих столах різні закуски – бери досхочу.

По вечері пані Ілайтонен сідає за піаніно. Перебігши кілька мелодій, починає грати марш “Фінляндія”. Я вже знаю історію цього нового – несамовитого і прекрасного – музичного твору. Автор написав його і збожеволів на фронті – в день підписання важкого миру. В ньому – душа всього народу Суомі.

Складна гра втомлює її.

– Г’юве весте! – привітно кидає вона, проходячи повз мене.

Це “г’юве весте” – фінське “доброї ночі” – дуже мелодійно звучить.

Раненько біжу на палубу, та багато подорожніх уже випередило мене. Довкруги, куди не глянь, – льодова рівнина, скована за ніч морозом у суцільність. “Поляріс” ані ворухнеться – примерз до дивовижно нагромаджених брил льоду. На обрії здається – по льодовому полю, в дійсності за ним просувається темний незграбний кадлуб.

– Венеа!.. – кидає фін, що дивився в далековид.

Підношу й свого “Цейса” (бінокль. – *Ред.*). На брудному кадлубі – червоний прапор, серп і молот. Вугільник. Мабуть, везе вугілля “венеям”, що за фінсько-советським договором засіли в Ханко.

Дивний народ ті фіни. Не люблять нічого запозичати – обходяться своїм. Усі народи, змінюючи кінцівки, називають Росію Росією. Лише фіни називають її “Венеа”. Порт, до якого не знати коли доберемося, для всіх називається Або, а для фінів він Турку. Та й сама Фінляндія – для всіх Фінляндія, а для самих фінів вона Суомі.

По щоглі “Поляріса” слизнув і замаєв на вітрі білий прапор із блакитним хрестом. Звертаю увагу, що вітер віє в протилежний від учорашнього бік.

На палубі з’являється пані Ілайтонен. Вона говорила з капітаном. Тільки що отримано радіограму, що льодолам “Сампо” наближається, ось-ось [буде], його тільки не видно. Вночі дув щасливий вітер – сьогодні ми ближче від фінського берега, ніж учора.

Спереду, по курсу “Поляріса”, замайорів дим. Якби не він, годі було би зауважити наближення льодолама, білий корпус якого зливався з білизою льодового обр’ю. “Сампо” поспішає на всіх парах, набираючи розгону для атаки противника. Через півгодини різкий хруст, а слідом – гарматний стріл, що, як телефонним дротом, передавалися поверхнею льоду, сповістили, що боротьба почалася. Не відриваю очей від далековида. Направду гарно. Льодолам з розгону майже до половини вискакує на поверхню льоду і заломлює його своїм тягарем. Відпливає назад, розганяється й знову – гарматний тріск ламаного льоду. Велетенські відлами перекручуються, стають дуба, збиваються в гурти, гуртом

атакують “Сампо”. Та корабель з найменням чудодійного килима з легенд Калевали не боїться їх.

Дві години праці – й капітани обох кораблів, відклавши рупори, розмовляють уже просто вихилившись із містків. Радяться.

“Сампо” починає топтати стежку довкруги “Поляріса”. Останній тріск – і “Поляріс” захитався. Брили льоду, що примерзли до боків, порушують рівновагу. Та окріп і пара з брендспойтів швидко звільняють його від зайвих прикрас.

Загули машини, й “Поляріс” поплив услід за “Сампо”, зневажливо розштовхуючи кригу.

До порту прибули пізно ввечері. Ще на відкритому морі зустрічає нас лоцманський катер, щоб перевезти через... мінні загороди. В’юнкі моторки при світлі прожекторів розчіплюють ланцюги мін і, пропустивши пароплав, знову замикають їх. Ці великі темні м’ячі пригадують, що хоч війни тут ще нема, але вона в повітрі.

Намагаюся розглянути околиці – та даремно. Ніч і квітневий туман старанно ковтають їх.

Сходні сполучують “Поляріс” із берегом. Штурман розносить паспорт і каже, що хто не хоче їхати до готелю, може ночувати на кораблі.

Пані Лайтонен радить ночувати в готелі, бо це спрощує справу дальшої подорожі.

Тримаюся моєї супутниці, бо ж мене очікує розмова з митними урядовцями, що на всьому світі однаково в’їдливі. Та в черзі розділюють нас чотири німці, що пруться, як на пожежі. Мабуть, бояться, що не залишиться для них кімнат у готелях.

Обличчя митника і військового, що стоїть поруч, непривітливі. Пашпорт, візи оглядаються уважно.

– Що маєте у валізі?

Роблю рух, щоб відімкнути, та урядовець ввічливо зупиняє мене.

– Хіба так не пам’ятаєте? – запитує по-німецькому, а зауваживши, що я не дуже-то второпав, повторює запитання кострубатою московщиною.

– Чому ж би ні! – починаю перераховувати речі, та на половині він перебиває:

– А в течці?

– Два фотоапарати, приладдя до них.

Військовий ще раз поглядає на рубрику в паспорті, де написано – журналіст.

– Кітас! – дякують обидва по-фінському і звертаються до наступного.

Пані Лайтонен чекає на мене в залі біля газетного кіоску.

– Я зателефонувала до готелю – зараз приїде авто. Я замовила кімнати в скромному готелі. Не люблю пишних. Не маєте нічого проти?

– Аж нічогосінько, я теж волюю скромний.

Поки я вибрав декілька англійських журналів та московських щоденників, шофер з готелю вже був біля пані Лайтонен. Авто на дерев'яному газі – бензин потрібний для танків. При вході до готелю хочу сунути шофєрові в кишеню фінську банкноту, але він ввічливо відводить мою руку. Транспорт буде завтра в рахунку, а “на пиво” у Фінляндії не прийнято брати.

Скромний готель має симпатичний вестибюль. На столиках – журнали, газети, прилади до писання, аркуші паперу, конверти.

Старий портє, що скидався більш на аптекаря, довідавшись, що з німецької, англійської, французької мов мені найлегше порозумітися російською, неохоче говорить німецькою, хоч володіє бездоганно.

Відписавши прізвища, вертає нам пашпорти. Замовляємо квитки на швидкий поїзд до Гельсінок. Пані Лайтонен віддає всі свої речі портє. Машинально роблю те саме.

Чистенька покоївка з інтелігентним личком веде нас до наших кімнат. Тікі тріумфує: окремих собачих кімнат у готелях не заведено.

На сходах похлоплююсь, що не взяв навіть мила, бритви, та вже ніяково вертатись. У кімнаті журба відпадає: на скляній полиці розкладені всі дрібниці, потрібні для гоління, вмивання, чищення зубів; усе невживане, в прозорих пакетиках, до яких пришпилені дуже помірковані ціни. На столі – телефон, усе до писання, сірники. Покоївка, не питаючи моєї згоди, відчинила двері до суміжної купелевої кімнатки, пустила до ванни теплу воду і побажала мені “г’юве весте”.

Ранком платимо рахунки, в які включено вже авто до станції та залізничні квитки. Замість речей, залишених у портє, отримуємо квитанції – речі вже в багажному вагоні. Мені робиться не по собі: і що було забрати із собою неважку течку з дорогими фотоапаратами. Течка незамкнена. Новенька “Лейка” хоч кого може спокусити... Ділюся своєю журбою з панею Лайтонен, але вона обурюється:

– Це неможливо! Це зовсім неможливо! У Фінляндії такого не трапляється! Та ще й де? – на державній залізниці! Як вам не соромно! Ви нас усіх ображаєте!

Те саме авто везе нас на двірць (вокзал. – Ред.). Вулиці міста вкриті втоптаним снігом. А на вулицях нічого особливого – звичайне європейське місто. Лише на вітринах магазинів, заповнених як за добрих часів, нема й сліду залізних штор або ґрат.

Висівши з авта, почуваю себе ніяково перед шофером, що не бере “на пиво”. Кажу йому “кітас” і простягаю руку. Він її міцно потискає.

Перед входом до станції – базар: у кілька рядів кошики з вирощеними в теплицях квітами. Пані Лайтонен захоплено всміхається:

– Вже весна! Як я виїжджала до Швеції, їх ще не продавали на вулиці.

І біжить купувати квіти.

Мені теж хочеться усміхатися. Дивовижа! Блискучий сніг і не думає топитися від сонця, що вже досить тепло пригріває, але й ніжні тюльпани та нарциси теж не в’януть від сусідства снігу. Квітка на тлі снігу і квітка в петлиці суворого фіна з ножем на поясі...

Приглядаюся до юрби, що висипала з якогось поїзду. Тверде підсоння і природа накладають відбиток на обличчя, особливо чоловіків. Вони твердіші, ніж в інших народів. Більшість, особливо жінки, одягнені по-весняному. Майже всі купують квітки. Видно, що ці діти Півночі люблять їх. Але кохаються, здається, і в ножах. “Пуукко” в шкіряних піхвах прикрашає пояси не лише чоловіків, а й по-спортовому одягнених дівчат, навіть школяріків, що поспішають до школи.

У залі, на пероні – людей багато, але немає штовхання, черг і сварок. Яюсь усе укладається без них. Переважна більшість чоловіків – у військових одностроях. Уся Фінляндія – під рушницею. На всіх ділянках суспільної та державної праці в заплілі чоловіка заступає жінка. Але й жінок багато в одностроях. Це військова допоміжна організація, так звана “Лота”. “Лота” – це зовсім не якесь гучне патріотичне слово. Це звичайнісіньке ім’я дружини звичайного вояка, що в давнину першою поїхала на возі за відділом війська, прала білизну чоловікові та його товаришам, “латала” ім рани.

Поїзд, набравши одразу шаленої швидкості, виносить нас за місто, й перед очима постає Фінляндія. Гориста місцевість вкрита шпильастими лісами й снігом. Сніг виблискує на сонці й кпить собі з того, що кінчається квітень, що через декілька днів починається травень. Ці місяці мусять мати тут інші народні назви.

Схили невисоких гір відкривають де-не-де кам’яні масиви. Попід схилами – дерев’яні хатки вибагливої будови, щось ніби вілли на наших літниськах (дачних місцевостях. – *Ред.*). Краєвид дає враження сувороестетичного, але зовсім не понурого.

У переділі другої класи нас четверо. Поруч пані Лайтонен сидів молодий ще полковник артилерії, біля мене – якийсь поважний добродій у золотих окулярах. На одній із зупинок два вільні місця займають лісові робітники з пилками й сокирами в шкіряних мішках. Привітавшись,

роздягаються й виймають свіжі часописи. Зав'язується вільна спільна розмова про політичні події.

Заходить кондукторка. Робітники доплачують різницю. Сіли до другої кляси, бо в третій тіснувато. По всьому видно, що пилка й сокира у вагоні другої кляси – явище тут звичайне.

Не знаючи фінської, не можу взяти участі в розмові. Тож витягаю совітські часописи, куплені в Або, й починаю переглядати. В Україні зацвіли сади. А в Криму досягають черешні.

Сусіди поглядають на часописи й на мене. Обличчя їх змурніють, стають ворожі... Пані Лайтонен зауважує це, усміхається й пояснює, що я не росіянин і не ворог, а приятель, що приїхав допомагати в скрутну годину.

Обличчя яснішають, простягаються руки, знаходиться і спільна мова.

Полковник вивчав російщину в академії штабу, бо... треба. Добродій в окулярах викладав її за царських часів у гімназії у Виборзі. Пояснює, що не любили її фіни тоді, хоч давала вона великі привілеї, не люблять її ще більше тепер – ту “венеа лайна”.

Добродій починає навіть в'язати речення з українських слів, плутаючи їх з російськими. Він знає Україну й українську справу... Перед революцією він бував в Україні, а тепер – він директор великого лісового підприємства на далекій Півночі... В нього працюють українці – політичні в'язні, що повтікали із совітських концтаборів. Фіни шанують їх. Вони навіть воювали добровільно разом з фінами...

Розмова збігає на становище Фінляндії. Співрозмовці стверджують, що воно важке. Треба розмістити й нагодувати півмільйона населення, що добровільно покинуло заняті совітами терени. Ці найбільш промислові райони були підвалиною експорту. Свого хліба ніколи не вистачало, а тут ще й війна, що точиться на морях, утруднює зовнішню торгівлю. Лінія Маннергайма – в руках ворога, треба будувати чимсь нові укріплення. Совітська база в Ханко – це ніж під серце країни, треба відгородитися від неї оборонним валом. Союз німців із Совітами створює небезпеку, що Фінляндію може спіткати доля Польщі. Треба тримати напоготові з півмільйона вояків. Все це при трьох мільйонах населення.

Тридцять тисяч забитих у минулу війну – це поважна втрата, хоч із совітського боку й полягло в десять разів більше.

На одній станції паротяг бере воду. Наш вагон відгороджує лише рампа переїзду від рівненької вулиці міста, що звужується в перспективі.

Пані Лайтонен просить через вікно старшого кондуктора – чи не міг би він принести на кілька хвилин Тікі, вона хоче його погодувати. Кондуктор охоче бере в неї собачий білет з номером і вертається з шпінцом на руках.

Тікі квапливо ковтає їжу й злодійкувато озирвається з прозорим заміром захватися, щоб не вертатися до собачого товариства. Та господиня подає його знову через вікно кондукторові. Тікі енергійно протестує, потім вислизає з обіймів кондуктора, закручує в кільце хвостик, голову до землі – й подався вздовж вулиці. Ні разу не оглянувшись, зникає на тлі снігу.

Пані Лайтонен сплескує руками:

– Противне цуценя – воно хоче мене покарати!

До вікна підходить черговий по станції, що бачив цю подію. Просить собачий білет й адресу.

– Не турбуйтеся, пані, ми зараз зателефонуємо до міської радіомережі. Ваш пестунчик приїде до вас пополудневим, найпізніше – вечірнім поїздом.

– Дякую! Прошу нагодувати його в буфеті й долучити це до рахунку.

Урядовець доброзичливо прикладає руку до шапки.

Дивний народ! Маючи на карку півмільйона карелів, нові лінії оборони, небезпеку, що нависла, Ханко – мають ще охоту думати про примхливих цуциків...

Закручений хвостик Тікі стоїть ще в уяві й витягає з пам'яті другого цуцика, чорненького... Пригадує мені другу “собачу подію” в далекій Арабії.

II

Поїзд вискакує із семикілометрового тунелю й починає летіти вниз. Гальма, здається, тут ні до чого. Котимося з правдивим магометанським фаталізмом: як Аллахові спеціально не забagnetься, то поїзд з рейок не вискочить.

За нами Торос – величний гірський хребет. Оглядаючись на верхи попід хмарами й за хмарами, не віриш, що по них їхав.

Від станції Февзівпаша гори зменшуються й переходять у мальовничу котловину. Села – в гайках. На рівних дахах сидять туркені з дітворою й байдуже поглядають на поїзд.

У вагоні, крім нас, трьох чужинців, нова молода інтелігенція нової Туреччини. Така, як і в Стамбулі, в Анкарі. Ніде не доводилося мені бачити таких коротких спідничок, довгих декольте і таких розмальованих

жіночих облич, як тут. Видно, що гасло “догнати й перегнати Європу” – в цій ділянці – привилося незле.

А за вікном – сіра Малоазійська Туреччина, убгана Ататюрком в одеську босяцьку кепку. Нема й сліду феси або чалми, вони суворо заборонені. Щоб відучити від них упертих турків, новатори здіймали їх часом разом з головою.

І дивно дивитися тепер на турецького селянина. Ті ж шаровари, часом халат, а на голові – “фартова” кепка. І так, як і колись, падає турок на коліна там, де застане його захід сонця, й піднімає руки в молитві до Аллаха і пророка його – Магомета. І здається чомусь, що незадоволено крутить головою пророк, оглядаючи з висоти правовірних, які одягли гяурські шапки.

Привернення до нової культури зовнішньо менше, але, мабуть, глибше торкнулося жінки-селянки. Пересадити її з шароварів у коротку спідницю не вдалося, але обличчя перед людьми закривати вона не сміє. Отож носить вона на голові ту саму довгу шаль і, щоб хоч трохи задобрити сердитого пророка, закриває нею обличчя тоді, як ніхто цього не бачить...

Один з моїх товаришів по подорожі добре володіє турецькою та арабською мовами. Розмовляємо, за його посередництвом, із сусідами-турками. Елегантна туркениця в спідничці поза панчохи фиркає на своїх турецьких мужиків, що ніяк не зрозуміють духу часу і не хочуть зрікатися старих забобонів. Старий інтелігентний турок у доброму європейському вбранні похитує головою, а на обличчі: “Сказав би я вам свою думку, та... боюся”.

Перед станцією Іслягія, останньою перед сирійським кордоном, до переділу заглядає якийсь тип у червоній краватці й клітчатій кепці. Зупиняє погляд на блокноті, до якого я якраз записую опис краєвидів з вікна. Зникає. За хвилину з’являється ще з одним. Показують значки – агенти таємної поліції. Перевірка документів.

Уважно оглядає паспорт, візи, починає підозріло допитуватися і все підсувається до столика при вікні. Несподіваним рухом хапає зі столика мій блокнот. Відрухово хапаю його за руку. Він кидає на землю мій паспорт і схоплюється за пістоль. Подавшись назад, падає з розмаху на коліна туркениці. Та не дуже ввічливо зіштовхує його з колін і починає лементувати, як перекупка. Ситуація мимоволі викликає в мене сміх. Побачивши це, агент облишає пістоль і починає допитуватися нашого перекладача, що я записую в блокнот. Той пояснює, що записую, як гарно виглядає його батьківщина, щоб надрукувати про це потім за кордоном. Агенти недовірливо перемовляються.

Приятель, що краще знався на східних звичаях, пояснює, що пашпорт у порядку, що агенти можуть мати неприємності, коли будуть нечемні, а тим часом, склавши увосьмеро турецьку банкноту – два турецьких фунти, – засовує її старшому в кишеньку камізельки. Другий і собі підставляє живіт, але приятель красномовно перерізує палець пальцем надвоє: мовляв, поділітесь. Агенти відходять нерішуче, почухуючи потилиці – чи не продешевили, бува...

На станції Іслягія поїзд стоїть довгенько. На пероні замурзані турецькі продають смажену баранину та яблука на шнурках. Деякі просто підбігають до чужоземців і простягають руку по бакшиш.

У почекальні досить добрий буфет: різні м'ясива, делікатеси, вина. Але на череватого турка-буфетника напала якась дрімота і він на всі вигуки пасажирів, що зібралися перед буфетом, лише заперечує крізь сон головою: киває головою зверху вниз – “так” вимовляється по турецькому головою, як наше “ні”.

За прилавок заходить жандарм і гучним лящем по голеній потилиці спонукає буфетника виконувати свій обов'язок.

Набравши в кишені в'ялених дактиль, в одну руку – по шматку баранини на шпильці, в другу – по пляшці вина, виходимо за станцію оглянути місцевість. У садах – горіхи, кипариси, в городах – кукурудза, капуста. На горбках поміж городами килими диких квіток.

Запиваючи по дорозі баранину вином, вертаємося до поїзда. Фіглярка французенка з вікна першої кляси, зауваживши, що мій приятель жартує з чорномазими бакшишниками їхньою мовою, питає його, чи не можна дістати квітів.

На знак рукою збігається до нас півдюжини дітлахів.

– Чому не принесли квіток продавати?

Чорномазі вирячили очі.

– А хто ж купить те хабаззя (тут: бур'ян. – Ред.)? Що це, тютюн чи дактилі?

Приятель вийняв кілька піястрів.

– Ану бігом по квіти! Дістанете по піястру!

Орда метнулася навипередки, та в цей час почувся сигнал від'їзду.

Пограничний пост Мейдане-Екпек. Ще раз перевіряють документи. Митні урядовці переглядають багаж. Подорожні уважно слідкують за руками митників, щоб, бува, не трапився фокус-покус – щось із речей не щезло. Просто з чемності соваємо урядовцям в руки невеличкий бакшиш. Беруть, не дякуючи, ніби нічого не сталося. А бакшиш брати заборонено Ататюрком так само суворо, як і феси носити...

Короткий, аж надто квапливий, перегляд документів французьки-ми урядовцями – й ми вже в Сирії. До поїзду всідають турки у фесах, араби в чалмах.

Старий турок з нашого переділу витягає з валізи довгу смугу зеленого шовку й урочисто намотує на голові чалму. Еге! То він ще й хаджі! Колись до гробу пророка пішки прогулявся...

Наша поступова (прогресивна. – *Ред.*) туркеня якось мимоволі по-смирнішала й починає натягати спідничку на коліна.

Місцевість непомітно змінюється, вирівнюється. Лише на обрії – пасма гір. Поміж гаями, нивами, виноградниками щораз частіше видніють дикі пісчано-кам'янисті острови.

Хати зложені з каменю, плосковерхі, дві стіни побілені, дві темні. Цвинтарі огорожені з трьох боків. Мінарети мечетей нижчі, ніж у Туреччині.

На порізаних ариками нивах ліниві буйволи тягають допотопні плуги. На дорогах – стрункі їздці на добрих конях. Усе частіше зустрічаються одnogорбі й двогорбі верблюди. Ці довгоशीї “кораблі”, лежачи коло залізниці, ліниво повертають свої голови вслід за поїздом, немов критично розглядаючи конкурента, що мчить у напрямку пустелі.

На кожній зупинці – пронизливі викрики арабок, що проганяють і відганяють від поїзду дівчур. Арабчата вперто намагаються залізти як не до вагону, то хоч під вагон. Цікавий спосіб, яким тут носять дітей: вхопивши згином ліктя дитину за шию, мати притискає голову до свого стегна і так волочить. Карапуз, виваливши очі, вимахує в повітрі руками й ногами і, як видно, вважає цей спосіб пересування за нормальний.

У вечірніх сутінках під'їжджаємо до міста Алепп, або Алеппо. Пригадую, що власне з цього міста був сирійський дякон Павло, що в половині сімнадцятого століття подорожував по наших землях і залишив цікаві описи життя в Україні та Московії.

На півстаночку до вагону заходить група козаків Запорозького корпусу з 1919 – 1920-го року. Змодернізовані широкі шаровари, короткі жупанчики кольору хакі, чорні каракулеві шапки з червоними шлика-ми... Через плече – кулеметні ленти з nabоями... Та це лише вояки ір-регулярних арабських відділів.

В Алеппо – пересадка. На станції і в місті повне затемнення. Лише де-не-де блимають скупі темно-сині вогники. Всіх подорожніх європейців, що приїхали з Туреччини, запрошують до офіцера французької розвідки, який усіма мовами у звичайній ввічливій розмові випитує, хто що бачив і чув. Довідавшись, що ми їдемо з Югославії через Грецію,

офіцер відкорковує пляшку доброго коньяку й починає дотепно переповідати сербською мовою анекдоти, які оповіли йому чеські офіцери, що прибули попереднім поїздом теж з Югославії і їдуть до чеських відділів в Агде.

Основа тих байок, у які вони, здається, самі вірили, – це “вездесущність” і всемогутність військ “советського Руска”, які під різним виглядом групуються на Балканах для війни з Німеччиною. Із “журналістичного обов’язку” спростовуємо ті нісенітниця. Офіцер вислуховує уважно і зручно випитує, чого нам у такі неспокійні часи забажалось подорожувати. Відповіді моїх приятелів сербів задовольняють його швидко, але українця він зустрічає тут уперше і ставить низку удавано наївних запитань, на які треба не наївно відповісти.

У почекальні натрапляємо на чехів, які чекають того ж поїзду, що й ми. Довідуємося від них, що Сталін договорився з Гітлером, що він забирає всіх чехів з Чехії до Руска, а в Чехію населять німців з Руска. Чому це їх тішить, важко зрозуміти...

Всідання до поїзду пригадує часи російської революції. Стільки галасу й штовханини давно не доводилося зустрічати. Нумерованих місць у другій чи першій клясі купити нам уже не вдалося. Мусимо проштовхуватися до загального вагону. Всідаємо разом з чехами.

Вагон побудований так, що переділи розділені лише низькими плечками лавок. У цілому вагоні можна всіх бачити і чути. Подорожні – одні чоловіки й кілька старих жінок. Почувши від мого приятеля, що молоді жінки подорожують із закритими обличчями в окремому вагоні, надпоручник Поспішіл зникає і за кілька хвилин вертається з розбитим вухом і носом. Пояснює, що він лише хотів подивитись, як улаштовано вагон для молодих жінок, а ті “прости” араби піймали його на східцях і почали молотити...

Поїзд рушає. Йде ліниво, не поспішаючи. Подорожні висідають, всідають, але через пару годин склад пасажирів більш-менш стабілізується. На одній станції всідає огрядний, але стрункий араб у жупанчику з погонами, чорній шапці зі шликом, з карабіном, пістолем на поясі. Його супроводжують два вояки з карабінами. Араби звільняють для них лавку. Це шейх якогось племені, й на погонах у нього висока ранга – старшого капрала французького війська. В розмові з моїм супутником шейх оповідає, що французи озброїли арабські племена вздовж турецького кордону.

На наступній станції всідає старий мулла в білесенькому халаті й такий же чалмі. За ним шанобливо ступають два молодих прислужники в халатах і тубетейках. Шейх з вояками підводяться й поступаються

місцем духовним [особам], але їм знову звільняють лавку інші араби. Духовні скидають капці й сідають на лавку, підобгавши під себе ноги. Мулла перебирає чотки. Галас у сусідніх переділах стихає. На обличчях відбивається пошана. Лише в другому кінці вагону високий тенор, переходячи часом у фальцет, виводить безконечні арабські пісні. Мабуть, веселі або й пікантні, бо присутні там вибухають час від часу реготом. Співає розхристаний юнак не арабського типу, білявий, з довгим кучерявим волоссям. Його обсіли молоді араби, притакують, приспівують, поплескують по повних литках і плечах. Це бродячий співак, що служить арабським парубкам ще й за жінку веселої поведінки. Мулла не звертає на це уваги. Це допускається звичаєм так само, як заперечується в патріархальному магометанському світі існування жінки легкої вдачі.

Відчиняю вікно й висуваюся на повітря. Поїзд іде пустелею. Безкрайня гола рівнина покрита сіро-блакитним шатром, оздоблена зірками й повним місяцем. Денну жовтневу спеку заступила свіжа прохолода, і лише зрідка поїзд потрапляє в смуги парко-теплого повітря.

Станція – пара невеличких будиночків, нічим не огорожених, з одного боку по самі вікна занесених піском. Поруч розляглася на піску череда верблюдів, що принесла на своїх горбах важкі тюки з бавовною. Витягнувши шиї, уважно розглядають поїзд. Лише один, що, мабуть, вперше побачив це диво, зірвався й здивовано впився очима в шипіння пари. Але звідкільсь лунає лінивий голос погонича, і “корабель пустелі” покійно лягає. Коли на якийсь час затихає чмихання паротяга, запановує маєстатична тиша. Тиша пустелі, що її приписують як ліки на хворі нерви.

Друга станція більша – такі ж неогорожені будинки, лише більші, з критим пероном. Це вже якийсь “центр”, хоч на обрії – ні одного будинку. Поблизу станції лежить зо три сотні осідланих верблюдів. Коли наближався поїзд, із-поміж них підвелася юрба арабів у широких білих бурнусах, з рушницями, шаблями, легкими списками. Якийсь відділ вільної арабської кінноти, вірніше – верблюдооти.

З нашого вагону декілька висіло. На їхнє місце всідають старий араб у бурнусі й стара кістлява арабка з гострим носом, і з ще гострішим поглядом чорних очей, що злодійкувато бігають. Широка тепла хустка з верблюжої вовни покриває її плечі і груди. Руки схрещені під хусткою, неначе щось тримає в них.

До вагону заходить кондуктор і просить квитки в тих, хто всів на цій станції. Араб показує свій. Арабка обережно висовує з-під хустки пальці з квитком. Та лише кондуктор наблизив руку до пальців арабки, як з-під хустки враз із грізним гарчанням висунулися спочатку зуби, а потім голова чорного цуцика. Кондуктор злякано відскочив, помахуючи

рукою, на якій виступила кров. Зорієнтувавшись, що сталося, він оскаженіло кричить на арабку, що вона хотіла провезти собаку без квитка, а собаки мають їхати у скриньках під вагонами. Арабка затуляє собаку хусткою і мовчить. На крик з’являється ще один кондуктор, потім ще один. Кричать усі три на все горло – стара ані пари з уст. Старий араб теж мовчить і злорадно підсмішкувато дивиться на арабку. Хтось із подорожніх зауважує, що, може, вона не має грошей на “собачий квиток”. Хтось докидає: нехай квиток купить чоловік. Кондуктор обертається до араба – той відсувається й поважніше.

– Це твоя жінка?

– Так, це моя жінка.

– Купи квиток для собаки!

– То не мій пес – то її пес.

– А що там довго розмовляти, – обізвався другий кондуктор, – віді-
брати собаку, викинути з поїзда, і по всьому!

Усі троє накидаються на арабку. Цуцик несамовито гарчить і гавкає, арабка починає не своїм голосом скавуліти. Шейх підводиться і підносить руку.

– Зупиніться!

Усі зупиняються й замовкають.

– Скільки коштує квиток для собаки?

Кондуктор називає цифру п’ястрів.

Шейх повагом дістає шкіряний капшук, відраховує п’ястри і простягає арабці.

– На, купи квиток.

Стара висовує з-під хустки обидві долоні, перераховує п’ястри, вкидає їх похапливо кудись за собаку, за пазуху, й мовчить.

Подорожні починають обурюватися. Мулла, що досі з філософським спокоєм приглядався, загрозово підняв руку.

– Жінко! Зараз купи квиток і віддай собаку туди, де він має їхати по закону.

Арабка злякано поставила цуцика на підлогу і дістала з-за пазухи шнурок з п’ястрами. Дрижачими пальцями розв’язує його, рахує монети і, жалісно зітхнувши, простягає кондукторові. Той виписує і дає їй квиток.

Але взяти цуцика не так легко. Він з гарчанням крутиться на всі боки і ляскає зубами. Один з кондукторів скидає із себе куртку, накидає на цуцика й несе його з вагону. Цуцик скавулить і в момент, як кондуктор скочив з приступки на землю, виривається з рук і зникає під вагоном.

– Утік! – від вікна кричать араби до старої.

Арабка безцеремонно відштовхує мене набік і сама стає у вікні – руки в боки.

– Ану – де мій собака? Квиток ось у мене! Я закони знаю! Ви за собаку відповідаєте, такі-сякі харцизники!

Обурено вертається на своє місце і бубонить щось під ніс, мабуть, бажає кольок і болячок у кондукторські боки.

Кондуктори стають навкарачки й лізуть під вагон ловити цуцика. Той зі скавулінням біжить попід вагонами на другий кінець поїзду. Відтіть починають його гнати інші кондуктори. Через пару хвилин уся обслуга поїзда, включно з машиністом, ловила цуцика. До обслуги прилучилися добровольці з подорожніх. Вояки спочатку приглядалися, потім почали допомагати вигуками, а пізніше одинцем і гуртами побігли на допомогу. В'юнкий цуцик прослизає поміж ніг, описує півкруги й знову губиться в темряві під вагонами. Ловці входять в азарт: за дикими вигуками розлягаються постріли в повітря. Верблюди, один за одним, підводяться і з зацікавленням приглядаються, що то діється.

Начальник станції, що давно відсвистав від'їзд, лається, махає ліхтарем – та на нього ніхто не звертає уваги. Забава затягнулася на чверть години. Подорожні починають нарікати, що через дурного цуцика затримується поїзд.

Старий араб виходить із вагону й стає на приступці. Коли юрба черговий раз пробігала з галасом повз вагон, починає махати руками й пронизливо кричати, мов муедзин з мінарету.

– Гей! О-гей! Правовірні! Послухайте мене, правовірні! І чого ви всі такі дурні? І чого ви за тим паршивим цуценям ганяєте?! Таж скажіть моїй старій відьмі, щоб вона його покликала, і воно само прийде їй до рук!

В юрбі, що затрималася, дехто засміявся з простоти розв'язки, але частина розохочених до забави вояків вирішила її продовжити. Та кондуктори, розсипавшись у лаву, штурханцями прогнали військо з лінії залізниці. Два з них вхопили за руки “відьму” й потягли її надвір. Через хвилину цуцик був у неї на руках. Вона простягала його кондукторам, але ті замахали руками й примусили бабу саму занести собаку до скриньки.

Спізнившись на двадцять сім хвилин, поїзд рушає далі, розтинаючи чмиханням паротягу тишу пустелі.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Цей спомин був опублікований у газеті “Українські Вісті” від 17 травня до 27 червня 1946 р., але оскільки Галина Гришко надала нам авторський рукопис статті, то вирішено опублікувати саме його. – *Ред.*

Печене порося (китайська легенда)

З давніх часів свинина була улюбленою їжею середнього [достатку] та заможного китайця. Гніздо ластівок, плавці акул, куряче яйце, витримане кільканадцять років у землі – це, звичайно, привабливі смаколики... Але доступні вони тільки шанхайським банкірам та бандитським генералам. Пересічний китаець налягає на свинину. В Китаї приготувляли її на різні способи, навіть українською методою, але, як це не дивно, не мали зеленого поняття про печене чи там смажене поросся.

У кожному китайському ресторані – чи то в Пекіні, чи Тяньдзіні, чи в Латинському кварталі або на Монпарнасі в Парижі – з п'ятдесяти дань (страв. – *Ред.*), виписаних на картці, сорок буде із свинини, яку чародії китайської кухні подають вам у формі крему, квіточок, ба навіть камінчиків. Але не шукайте й не питайте печеної поросятини. Чому? Цього вам не пояснить навіть найученіший кухар. Думайте собі що хочете: заборонено, не прийнято, несмачно... Нема, та й годі. І треба мати щастя, щоб випадково наскочити на когось, хто розбирається в лабіринтах китайської історії та кухні, щоб розгадати цю таємницю.

Таке щастя спіткало мене у різнонаціональному й різнобарвному Порт-Саїді, коли я в китайському ресторані підсів, за браком місця, до столика, за яким розмовляли по-сербському. Крім сербів-моряків з яко-

гось югославянського (югославського. – *Ред.*) пароплава, був за тим столиком старий дядько, однаково подібний до китайця, як і до араба. Присутні величали його доктором. Від чого й до чого був він доктором – так я й не довідався. Довідався тільки, що батько його був серб, що замолоду він зробив кар'єру на Далекому Сході як ватажок китайських піратів, а мати його була китайська князівна. Сам він студіював історію і літературу в Пекінському університеті, потім “пішов у море”, а на старість осів у власній віллі над Суезом (Суецом. – *Ред.*), занотовуючи час до часу якийсь там прибуток від якоїсь там більшої чи меншої партії кораблів та скорострілів, що плили на Далекий Схід.

Доктор був дуже цікавий тип, та справа не в ньому, а в печеному поросяті. Захмелілому капітанові-сербові забагнулося смаженої поросятини. Служба вислухала його замовлення з мінами, немовби він вимагав від них всмажити йому власні язики. З дрібнички зав'язалася між моряками й китайцями красномовна “дискусія”, немов на якійсь українській “анкеті” в найновішій добі нашої історії. Доктор, з яким ми залишилися удвох за столом, приглядався до тієї бурхливої “дискусії” з правдивою азійською флегмою. Мені не залишалося нічого іншого, як також удавати “азіята”, ухилиючись час до часу від тарелів і пляшок, що літали по залі. Після того як кільканадцять учасників дискусії пустило кров, а двох китайців і одного серба забрала поліційна каретка до лікарні, доктор запросив мене докінчити обід у нього. Може, тому, що довідався, що я журналіст і недавно був у Сербії, а може, й тому, що, коли за столом ішла розмова про торгівлю з Китаєм, я докинув, що на Закарпаттю була війна і... не було зброї. Словом – серце його прихилилося до мене.

Розмовляв він однаково зле на всіх мовах, так що ми зовсім добре розумілися. За відерцем свіжого помаранчевого соку та пузатеньким жбаном бананівки оповідав мені він про Китай, за яким чомусь тужив. Показував старі китайські рукописи та книги, які я уважно оглядав, як теля нові ворота. Нав'язуючи до “дискусії” в портовому ресторані, оповів мені таке: “В славній китайській “Книзі пісень”, що вже за часів Конфуція була великою рідкістю, неясно згадується про те, що за славних часів існування Серединної імперії вчені мандарини заборонили були їсти смажене м'ясо. Мудрі батьки народу, що плодився як саранча, прийшли до висновку, що м'ясо при смаженні всихається, а при варенні, навпаки, розбухає, – тож можна ним нагодувати більшу кількість людей.

У цій самій “Книзі пісень” оповідається з подробицями, як було спечене перше порося та як ця важлива подія ледве не зрушила всіх підстав патріархального китайського устрою.

Напровесні китайської історії, що, як відомо, дещо довша за нашу, в тих місцях, де тепер провінція Шансі, що її завойовують японці, жив собі чесний, а тому, звичайно, бідний хлібороб Чжун-Лі. Жінка його померла, і жив він із синком-хлопчиною. Батько з сином не кожного дня їли риж (рис. – *Ред.*), а частіше напихалися вареним ячменем, що краще розбухає в шлунку й дає ілюзію ситости. Варену ж свинину їли хіба у велике свято.

Так, може, й помер би Чжун-Лі невідомим китайцем від нетравлення ячменю в шлунку, як і до нього помирили десятки мільйонів бідних хліборобів Небесної імперії... Та химерна доля захотіла, щоб він відіграв головну роль в одному з переворотів, що періодично відбуваються в Китаї.

Почалося з того, що Лі пішов поливати свій клапчик рижового городу, а хлопчину залишив стерегти хату. Суворо наказав йому, щоб не бавився сірниками. Сірників уживали в Китаї ще з давніх-давен, хоч, з природної ввічливості, самі китайці приписують тепер цю видумку (винахід. – *Ред.*) шведам.

Праця коло рижу важка. Попрацювавши години зо дві, Лі захотів розпростати трохи хребет і... з жахом побачив, що його фанза палає, як смолоскип. Поки добіг, залишилася купа попелу та жару.

Ясно було, що хлопчина з необережності підпалив хату. Батько виламав грубу лозину й хотів повчити синка, як не треба бавитися сірниками. Та в той момент, як уже вхопив його за косичку, в ніс йому вдарив якийсь незвичайно приємний запах. Відомо, що кожний китаець вроджений кулінар і смакун, хоч біда рідко дозволяла Чжунові-Лі показати це на ділі.

Лі збагнув, що запах той іде з купи жару й попелу на місці його колишньої фанзи. Запах той не тільки приємно лоскотав його плескатиий ніс, але вплинув і на його порожній шлунок. Лі пригадав собі, що, крім гарячої води з листками чаю, від ранку нічого в його шлунку не було.

Виховання синка лозиною він відклав. Замість того Лі почав гарячково розгрібати попіл і жар. Під ними, збившись докупки, лежало шестеро спечених малих поросятток. Вони й видавали той запах, що тягнув голодному китайцеві слинку з рота.

Повороткий хлопчина скочив до сусіда й приніс жменьку рижу та соли. Почалася “біба” (в розумінні: банкет. – *Ред.*), й Чжун-Лі, перший у Китаї, покуштував смаженої поросяттини із золотистою шкурою, що хрускотіла на зубах. За смаковою насолодою Лі забув, що в нього згоріла фанза, а з нею скриня, в якій переховувалося найдорожче для нього: сині штани покійної жінки.

Те, що оповідав досі, – лише дрібний випадок. Далі вже починається епос, сказання з легендарної епохи Китаю.

Шестеро печених поросят для виголодженого китаЙця, та ще й з не-нажерою синком, – це не таке вже богзна-що! За два дні не залишило-ся й кусника печені. Залишився лише спогад, що мучив Лі. Правда, він усвідомлював, що увіковічнив своє ім'я, зробивши великий винахід у ді-лянці куховарства. Та самого морального задоволення було замало. Йо-му кортіло повторити досвід. Печені поросята просто снилися йому.

Врешті чесний і добродійний Чжун-Лі постановив зробити злочин. Ту постанову він виправдовував у душі тим, що робить злочин для до-бра всього китаЙського народу, відкриваючи йому новий шлях до на-солоди.

Близько його жив сусід-одинак, що також мав поросята. Підстеріг-ши, що той пішов поливати поле, Чжун-Лі підпалив його фанзу. Коли сусід почав побиватися на згарищах, Лі, заспокоюючи, дав йому ску-штувати печеної поросятини. Той сусід став його першим приятелем, або, висловлюючись по-сучасному, став першим членом його партії. З його допомогою майбутній великий вождь спалив іще декілька хат, у яких були поросята, й набув іще декілька членів партії. Так у коротко-му часі зорганізувалася чимала банда аматорів печеної поросятини, які забобонно вірили, що пекти її можна лише під час палення фанз.

Чжун-Лі зі своїми прихильниками скоро став пострахом околиць, а що число смакунів усе зростало, то незабаром його імени лякалася вся околиця. Прихильників зібралось стільки, що треба вже було палити не окремі фанзи, а цілі села, щоб заспокоїти апетити банди.

Під командою Чжун-Лі зібралася велика армія, для якої сама про-вінція Шансі була вже затісною. Посилали шпигунів до міст сусідніх провінцій, де вони вишукували і значили будинки, в яких були поро-сята. Вночі відбувався несподіваний напад – позначені будинки горі-ли. Військо Чжун-Лі забиало із згарищ здобич, відходило в лісисті го-ри Шансі й робило там гомеричні бенкети. Ніхто з прихильників Лі не протестував проти такого способу печення поросят – уважали його, так би мовити, нормальним, а самого вождя – геніяльним і непомиль-ним. Отож, коли Лі запропонував піти на Нанкін і скинути з престолу богдихана, прийняли це із захопленням, вірячи, що аж тоді почнеться золотий вік на землі.

У похід пішли з розпущеними прапорами, на яких ієрогліфами бу-ли виписані різні шляхетні гасла: “За соціальну справедливість!”, “За соборність Китаю!” і т. д. На цю вудку попадали наївні простачки, що добровільно збільшували ряди армії Чжун-Лі. Правдава ціль походу

трималася від них у таємниці. Їх послали палити фанзи, але поросята поїдали “старі члени партії”, залишаючи масі право доскочу набивати шлунок ячменем.

Рух Чжун-Лі, що перейшов у широке повстання, загрожував не тільки спокоеві богдихана, але й процвітанню його мандаринів. Найближчі з’явилися до імператора й обережно повідомили його про повстання, яке все розросталося, і про те, що армія Чжун-Лі наступає на столицю.

Богдихан вислухав мандаринів з холодним спокоєм, як це підходить півбогові. Але, як тільки замкнулися за ними двері, підібрав шовковий халат, прожогом зіскочив із престола й погнав слугу за командувачем збройними силами. Удвох із генералом почали вони радитися, що робити, щоб обминути небезпеку. Виробили плян, і тієї ж ночі командувач виступив у похід з великою силою війська.

Аматори поросятини були одчайдушними головорізами. Але досвідчений генерал ударив на них неждано збоку, саме тоді, як Чжун-Лі та його гвардія солодко спали після улюбленої печені. Орда, що наступала на столицю, була розгромлена. Ті, що залишилися живі, розбіглися й замішалися з цивільним населенням, як це завсіди буває у Китаї. Та головних ватажків генерал захопив і, закованих у ланцюги, доставив перед очі богдихана.

Чжун-Лі заявив, що хоче відкрити імператорові важну таємницю, але в чотири очі, на що той дав свою згоду. Коли вони залишилися самі, відбувся приблизно такий діяльог:

– О незрівняний Сину Сонця! Дай мені свою запашну обіцянку, що моя брудна коса буде надалі об’єднувати мою смердючу голову з моїми поганими плечима, – і я відкрию тобі шлях до великої насолоди, якої не зазнали ще навіть твої славні богорівні й богоподібні предки в їхньому радісному позагробному житті!

– Говори, сину славних і чесних батьків.

Богдихан вислухав уважно оповідання Лі про відкрити ним нову страву, що перевищує всі досі відомі дива китайського куховарства. Потім дав наказ відрубати винахідникові голову й прив’язати її косою до коміра. Покликавши кухаря, імператор наказав йому спекти молоденьке порося, розуміється, без підпалювання палати чи фанзи котрогось із підданих.

Імператор Небесної імперії з великим апетитом закуштував нової страви й другого дня видав закон, що всім мешканцям його широких володінь суворо забороняється їсти печену поросятину. У своїй божеській мудрості богдихан вирішив, що коли мешканці Китаю засмакують

смаженої поросятини, то перестануть їсти ячмінь та риж. У країні почне ширитися незадоволення, виникнуть внутрішні війни, і це приведе до розпаду імперії.

Від тих давніх часів, незважаючи на зміни династій, періодичні перевороти й революції, аж до нинішнього нещасного правління Чай-Кай-Шека (Чан-Кай-Ші. – *Ред.*), цей закон непорушно виконується і китайці печеної поросятини не їдять. Це вже навіть не закон – це вже традиція. І тому, навіть самі не знаючи чому, не почастиють вас китайці печеною поросятиною ні в Пекіні, ні в Парижі.

Сенс цієї легенди можна було б розвинути й глибше. Та він, зрештою, і так ясний. В кожному разі це оповідання ще раз підтверджує, що Китай, як і старий Бен-Акіба, може завсіди доказати світові, що в нього “всьяке бувало”... Але й молода Європа може на це відповісти старому Китаєві, що немає нічого [нового] під сонцем. Напівзабута на Сході легенда давно вже відродилася й на Заході...

“Не дивно, що наступники великого Чжун-Лі ненавидять богдихана, який дає накази пекти страву на власних... (Цей абзац автор закреслив чорнильною ручкою так, що неможливо розібрати кінця фрази. А на берегах дописав: “Оті, що донедавна ще горлали з висоти Кремля: “Ми на горі всім буржуям міравою пожар раздуем...” Все ж це аматори поросятини, спаленої на пожежі сусідської хати”. – *Ред.*).

Ми, українці, – нація, як то кажуть, дещо молодша від китайської. Та не в одному ми вже їх “переплюнули”. Скільки ж то у нас є Чжун-Лі, які для того, щоб спекти собі бодай малесеньке поросятко, готові спалити не тільки фанзу ближнього, але і його честь, його самого на повільному вогні. А коли й нема вигляду щось спекти, то бодай отак, для спорту, свиню ближньому підкласти. Найбільш ненавидять наші Чжун-Лі своїх-таки українців, які вміють щось пекти, нічого й нікого не підпалюючи.

Юрій ЧОРНОЯРСЬКИЙ

(Автор на газетній публікації перекреслив псевдонім Чорноярський і дописав: Горліс-Горський. – *Ред.*).

Травень 1941 р. (цю дату автор теж перекреслив. – *Ред.*)

Чорноярський Ю. Смажене порося // Краківські вісті. – 1941. – Ч. 108.

Чорноярський Ю. Смажене порося (продовження) // Краківські вісті. – 1941. – Ч. 109.

Чорноярський Ю. Смажене порося (закінчення) // Краківські вісті. – 1941. – Ч. 110.

Юрій Горліс-Горський. З оригіналу

Фінляндія. Країна скель і крицевих людей

Перше враження – краса зимових пейзажів у... другій половині квітня. Швидкий поїзд Турку – Гельсінки гонить так шалено, як, здається, ніде в Європі. Праворуч і ліворуч залізниці – горби і скелі, вкриті сосновими лісами. Морозу майже нема, сонце навіть припікає, але сніг усюди в непорушеній зимовій красі. На станціях гурти молоді з лещатами (лижами. – Ред.) в руках.

Перше враження від людей – свобідна поведінка, відсутність, так би мовити, нерівності. Лісовий робітник з пилкою і сокирою, не знайшовши місця у вагоні третього класу, переходить у вагон другого, доплачує кондукторові різницю і сідає поруч старшин. Виймає часопис, обговорює із сусідами політичні новини.

На двірці в Гельсінках купую серію совітських часописів. В Україні розцвіли сади... А тут під вечір мороз починає добиратися до шкіри.

У готелі “дивний звичай” міняти рушники щодня, а постіль щодва дні. Ще дивніший звичай у ресторані готелю: в час обіду посеред залу накладають на столи всяких перекусок – кому що подобається й скільки подобається, може підходити й вибирати.

На вулицях забагато людей в одностроях. Уже другий рік ціла нація перебуває в бойовій готовності. В шістдесят разів численніший сусід-ворог чигає на її незалежність. Ще незагоєні рани недавньої війни, але досить глянути в обличчя кожного вояка, щоб переконатися, що нова нерівна боротьба його не зламає. Учасники війни в розмовах з гордістю підкреслюють, що коли фінів згнуло тридцять тисяч, то ворог утратив близько трьохсот тисяч. Та для трьох з половиною мільйонів фінів Суомі це велика втрата.

Чоловіки мусять і далі стояти на сторожі зі зброєю в руках. На всіх ділянках праці в запіллі їх заступає жінка. Частина жінок також в одностроях – це допоміжні військові відділи. У трамваях, кінах, ресторанах, крамницях працюють винятково жінки. Улюблена тема гумористичних журналів – це карикатури, як у крамниці чи ресторані жінок обслуговує мужчина.

Здається, найбільше кохаються фіни в ножах і... квітах. Мистецьки зроблений ніж у піхвах – це прикраса не тільки чоловічого пояса. Нерідко побачиш його на поясі по-спортивному одягненої дівчини діти вихваляються один перед одним своїм “пуукко”. До речі, про дітей. Про виховання майбутніх громадян держава турбується не тільки в школі. На вакації майже вся дітвора їде державним коштом у табори, де її гартують на спортсменів і патріотів. Треба бачити, з якою певністю і спокоєм переходять малі фіни і фінки вулицю між автами і трамваями.

Щодо квітів... Лежить на вулицях і площах зимовий сніг, не піддаючись уже весняному сонцеві. На тих же хідниках (тротуарах. – Ред.) і площах – численні столи з весняними і літніми квітами. Лілії і тюльпани на тлі снігу... Квітка в петлиці хутряної шкіряної куртки – і суворе обличчя фіна з ножем на поясі.

Країна Суомі має сувору природу. Народ Суомі – тверде обличчя. Він гордий своєю суворою бідною батьківщиною. Фін в усьому любить бути першим – у першу чергу для неї. Маленька Фінляндія успішно конкуруватиме в спорті з Америкою при усій величч людських і матеріальних ресурсів тієї. Ба навіть першість у жіночій красі двічі підряд одержали жінки [з Фінляндії]. Але... славний бігун Нуурмі, що обігнав всю Америку, має у Гельсінках скромну крамницю спортивного приладдя та одягу і думає, що його рекорд – це лише скромне виконання обов'язку перед батьківщиною.

Остання “міс Європа” 20 травня закінчила гімназію. 28 травня ми зі знайомим фінським журналістом, переїжджаючи через село, з якого вона походила, одвідали “міс”. [Вона] вибирала каміння, копаючи город свого батька, селянина. Була задоволена, навіть горда, що своїм “нескромним” личком принесла світову першість Фінляндії, але... на майбутнє вибрала собі “кар'єру” сільської учительки...

У травні відбувся конкурс-марш між Швецією і Фінляндією. Автором його був шведський король. Ціль: перевірка справності й державної дисциплінованості обох народів. Умовини: добровільний марш на поклик уряду – 15 кілометрів за дві з половиною години. А що шведів удвічі більше, ніж фінів, то на тисячу шведів мало відмашерувати п'ятсот фінів. Шведські журналісти порахували, що виконає марш більше мільйона шведів і близько півмільйона фінів. Були певні перемоги Швеції. І дійсно, шведів відмашерувало більше мільйона, але фінів – понад півтора мільйона.

Переїжджаючи в цей час автом аж на далеку Північ, ми на всіх шляхах зустрічали групи й колони маршовиків. Машерували всі: від вісімдесятилітніх дідів і бабів до восьмилітніх дітей. Війська, школи, селяни, урядовці – скінчивши зайняття, робітники – вернувшись із праці. Всі відходили і приходили до контрольних станиць просто, по-діловому. На поклик уряду йшли всі, не маючи в тому ніякої особистої користі. Той, що відмашерував, дотримавши часу, одержував лише простенький значок, за який мусів заплатити 5 марок. Так само просто, по-діловому відмашерував президент держави з усіма міністрами.

Загроза з боку червоної Москви автоматично довела фінів до політичної єдності. Надалі існують політичні партії, є демократи і націоналісти, але зникли політична боротьба і сварки. Всі об'єдналися під одним гаслом: Фінляндія і тільки Фінляндія. Кожний на своєму місці працює під цим гаслом, відкидаючи набік другорядне.

Мальовничі горби й скелі під Гельсінками, де відбуваються щороку Першотравневі маніфестації, в минулі роки не раз були свідками бійок між націоналістами й комуністами та демократами. Минулого й цього року 1 травня стало маніфестацією єдності фінського народу. Після нападу червоної Москви не стало у Фінляндії комуністів. Вони перейшли в національний табір, відцуравшись зрадників – тих, які поза кордонами служать даліше Кремлеві. В маніфестаціях цього року поперед партійних несли національний прапор. Він повівав на найвищому горбі.

Фінляндія і тільки Фінляндія!

Першого травня студенти й студентки одягають свої традиційні шапки з білими верхами. Чужинця дивує велика кількість “білих голів” серед публіки. Країна Суомі на три з половиною мільйони населення має шість високих шкіл... “Біла шапочка”, що працює на полі чи городі свого батька, – це зовсім не рідкість.

Майже кожний фін передплачує або купує газету. Друковане слово знайдете в найбіднішій хатці, в найглухішій місцевості. Тому маленька Фінляндія видає так багато часописів і гарних виглядом ілюстрованих журналів.

Майже кожний фін – член кооперативи. Найбільша кооператива “Еланто” має свої будинки, земельні маєтки, рибні промисли. Вона веде скромні їдальні й розкішні ресторани. В них дістанете все, крім алкоголю.

Поширені також кооперативне будування й купівля будинків. У кількоповерховій кам’яниці живуть десятки родин робітників та службовців, з яких кожна є власником одного помешкання.

Фіни вміють ставитися до ворога по-ворожому на кожному місці й у кожній справі. Але й уміють відрізнити приятеля від ворога, бути добрими і щирими приятелями своїх приятелів.

Кожний фін чи фінка ненавидять усе московське. Не робиться при цьому поділу на “кольори” чи партійні ознаки. Фінляндія вела запеклу боротьбу з царською Росією – веде її і з большевицькою. Біла російська еміграція, що, зрештою, недвозначно захоплювалася територіальними завоюваннями Сталіна, не здобула тут великої симпатії. Незважаючи на те що число московських емігрантів у Гельсінках доволі велике, на вулиці не почуєте московської мови. У фіна вона викликає лайку, а під настрій можна й штурханця в бік отримати.

Фіни добре та ясно відрізняють українців від москалів. Під час мого перебування в Гельсінках трапився прикрий для москалів випадок. Московський емігрантський хор подав до цензури програму концерту, що складалася наполовину з українських пісень. У московській половині тексту вони були означені як “малоросійські”, а у фінській – просто як “руські”, мабуть із розрахунком, що фіни на тому не розуміються. Та цензор дбайливо позакреслював червоним олівцем проти усіх українських пісень “венеалайне” і понаписував “україналайне”, тобто зазначив, що це пісні не “малоросійські” і не “руські”, а українські.

Висвітлювали в Гельсінках фільм більшовицької продукції “Майская ночь”. Крім українських сцен, у фільмі був додаток з виступів українських співаків і танцюристів у національних одягах. Сидячи в кіні, приємно було спостерігати, як захоплення цією точкою програми емігрантів-москалів охолоджували сусіди-фіни. Не маєте, мовляв, чого тшитися, це не ваше, це українське. На плутане пояснювання москаля (що сидів за нами), що “руські” і “малороси” – це один народ, якийсь старший фін згіржливо кинув:

– Пане, ви не знаєте географії...

До ознайомлення фінів з українським питанням спричинився найбільше п. Герман Гумерус – фінський посол у Києві за часів Української державності. Він видав у Гельсінках книжку про Україну, багато писав про Україну в пресі. Пан Герман Гумерус, тепер впливова особа у мініс-

терстві закордонних справ, та його дружина, відома журналістка пані Сан Гумерус, під час університетських студій (у Росії) були фінськими революціонерами й зазнали московських тюрем. І сьогодні мають велике розуміння та симпатії до наших Визвольних змагань.

З інших наших приятелів треба вирізнити редактора Ватанена – найбільшого фінського журналіста, знавця міжнародних справ, що подає у радіо міжнародні огляди, доктора Кострина та редактора Весу – гельсінських “прометеївців”, що весь час слідкують за українськими справами. Пан Веса навіть вивчив доволі добре українську мову. Так звана “Лауренс Півночі” – п. Лааксенон – це також наш великий, може, найбільш бойовий приятель.

Для пропаганди української справи чимало зробили такі скромні події, як концертний виступ пані Любки Колесси (видатна українська піаністка. – Ред.), вистава графіки пані О.[лени] Кульчицької у Гельсінках. Мені доводилося бачити світлини з автографами нашої піаністки на почесному місці в хатах визначних осіб; показували мені не без гордості набуті на виставі образи нашої малярки. Мені докоряли, що я не привіз із собою плит з українськими піснями – їх радо б помістило Гельсінське радіо у своїй програмі. Зацікавлення Україною в Гельсінках особливо зросло в останньому часі, у зв’язку зі становищем на Сході.

Ставлення суспільності і влади до українців тут надзвичайно гарне й прихильне. Крім “об’єктивних” причин, фінам імпонувало, що ніхто з нашої, нечисленної тепер, еміграції не простягав руку за державною допомогою, чого не можна сказати про москалів-емігрантів.

Українці швидко вивчали мову, знаходили своє місце в житті працюючого, впертого народу. Єдиний представник Галичини теолог пан Горницький, що як делегат на з’їзд абстінентів через війну застрягнув у Гельсінках, навчився виправляти хутра, виробляє кустарним способом дитячі забавки, дає лекції німецької мови та гри на фортеп’яні. Пан Олександр Ючинський з Козятина, що сім років тому приборіг напівголий із Соловецької каторги, – сьогодні поважний купець у Гельсінках.

Як говорив мені “секретно” один фін, може, найбільше імпонувало їм, що ні один наш емігрант не одружився з московкою. Як одружувалися, то з фінками, а вже зовсім з пошаною говорять про робітника-українця, що взяв на свої плечі прогодування вдови та п’ятьох дітей фіна-вояка, що згинув у війні з червоними москалями.

Наша сучасна еміграція у Фінляндії бідна числом та культурними силами, а вже найбідніша жінками... Єдиною представницею тієї гарнішої половини українського роду є пані Оксана Шмідт, дружина німця, – вона не відривається від українського національного життя.

За відсутністю іншої лінії поділу наші емігранти діляться у Фінляндії на дві “політичні партії” – “соловчан” і “кронштадців” (втікачів із Соловків та емігрантів після придушення більшовиками Кронштадського повстання у березні 1921 року... Але “антагонізм” між ними невеличкий, може, тому, що перед очима ввесь час крицева єдність фінів в обличчі національної небезпеки.

Під час мого побуту у Фінляндії багато говорилося про нав’язання культурних взаємин з українцями. Фіни радо б послушали на своїх сценах український хор, радо б йшли на виміну виробів народнього мистецтва, взаємне ознайомлення обох народів про себе в часописах і журналах... Тепер, у зв’язку з [воєнними] подіями, це відходить на задній план. Та про це треба буде не забувати пізніше. Країна і лицарський народ Суомі – це наш сучасний і майбутній вірний приятель, з яким знайдемо завсіди спільну мову й спільні інтереси.

Ю. Г-КИЙ

Г-кий Ю. Фінляндія. Країна скель і крицевих людей //Краківські вісті. – 1941. – №144 (299). – 4 липня.

Г-кий Ю. Фінляндія. Країна скель і крицевих людей (закінчення) // Краківські вісті. – 1941. – №145 (300). – 5 липня.

Передрук:

Горліс-Горський Ю. Фінляндія // Незборима нація (Київ). – 1997. – Ч. 18 (131). – Грудень. – С. 3.

Юрій Горліс-Горський (сидить) та його читачки. Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше

Леся Петлюра

Донька Петлюри

Кабель Париж – Берлін приніс коротку звістку: померла Леся Петлюра. Три короткі слова – та глибина їх трагічного змісту – незмірна. Померла єдина дитина Провідника українського народу, ім'я якого відоме кожному в Україні, з іменем якого була зв'язана вся довголітня боротьба з червоною Москвою.

Леся не зазнала ні радощів життя, ні радощів кохання. Зате випила вона до дна гірку чашу вигнання, важкого тиску на душу чужини. Чорні сторінки еміграції врізалися в її душу дуже рано. З раних дитячих спогадів – чомусь найміцніше – вбився один епізод із життя у Варшаві. У тій Варшаві, що підписувала із Симоном Петлюрою умову воювати спільно з українським військом аж до звільнення України від московських большевиків – і зламала її; що була винна українському урядові багато мільйонів за постачання та за військове майно і зброю – і не платила тоді нічого. І ось у тій Варшаві голова Української Держави жив з родиною у злиднях. Усе цінніше, що мала родина Головного Отамана, було продане.

Одного ранку батько попросив Лесю почистити його плащ. Плащ, в якому він провів усю боротьбу в Україні. Річ, яка в інших обставинах була би цінною реліквією в національному музеї. І ось цей плащ віддає Симон Петлюра своєму ад'ютантові – полк. [Олександр] Доценкові, щоби той продав його за малий гріш жидові-перекупникові, щоби... купити картоплі та маргарини.

Не розкішне було життя родини по переїзді з “гостинної” Польщі до так само “гостинної” Франції. В дешевій квартирі на рю Тенар помагає вже Леся батькові в його праці на хліб щоденний, вислуховує його науки і наставлення, перебирає від нього його велику любов до Батьківщини, його віру в її звільнення від московського ката. Глибока любов і дружба в'язали її напівдитяче серце з Ним.

Трагічний день 26 травня 1926 року – смерть Батька від руки большевицького агента – накладає чорну печатку на її вразливу душу.

Життєвий шлях Лесі напровесні життя – тернистий. Матеріальні засоби – допомога приятелів. Вірні петлюрівці, хоч не один сам важко заробляв на хліб на чужині, вважали довгом честі допомогти в біді родині Симона Петлюри.

Душевні переживання і нестатки викликають у Лесі страшну хворобу легенів, з якою бореться довгі роки.

З допомогою друзів вивозить мати хвору Лесю до гористої місцевості у Піренеях. І там живуть вони самотно, лише час до часу відвідувані вірними приятелями; вдова-мати, що від душевних потрясінь втратила слух, і вона, що в двадцять дев'ять років виглядала п'ятнадцятилітньою дівчиною, – лише у великих сумних очах зорили пережиті роки і болі.

Теперішня війна важко відбивається на їхньому житті. Вони втрачають зв'язок з більшістю приятелів. Поки ці приятелі відшукали можливості зв'язатися, переслати допомогу, злидні знову підривають здоров'я Лесі.

Війна Німеччини з большевиками вносить у хату родини Петлюри світло радості і надії. З Піренеїв приходять до Берліна листи, переповнені тим світлом. Просять українських часописів, просять вісток з України. Леся мріє про поворот на рідну землю разом з Батьком (прахом батька. – *Ред.*), мріє про дідів будиночок на Константиноградській вулиці в рідній Полтаві, про животворне повітря Криму... І від цих мрій Леся ожила, здоров'я поправлялося. Аж – несподіване погіршення, і 6 листопада вранці відійшла Леся до свого великого Батька...

Під плитою на цвинтарі Монпарнас у Парижі, на якій вибито лише два слова – Симон Петлюра, – що говорять все, – є три місця... Як вірним приятелям удасться перебороти всі труднощі воєнного часу, Леся спочи-

не поруч Батька. А незабаром уже покине разом з ним негостинну чужу землю і спочине навіки у величному Мавзолеї над Дніпром, що його побудує український народ на вічну пам'ять і славу Симонові Петлюрі.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Цей спомин був опублікований у газеті "Краківські вісті" (ч. 257/412, 1942), але оскільки Галина Гришко надала мені копію авторського машинопису цієї статті під назвою "Вічная пам'ять", то вирішив опублікувати саме його, але з назвою газетної публікації. — Р. К.

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ.

Кабель Париз-Берлін приніс коротку звістку: померла Леся Петлюра. Три короткі слова: — та глибина їх трагічного змісту — незмірна. Померла єдина дитина — єдиного провідника українського народу, для якого відомою мовною в Україні з іменем якого була зв'язана вся довголітня боротьба в червоно-білому.

Леся не знала ні радощів життя, ні радощів кохання. За те впадала вона до дна гірку чащу вигнання, злишко тиску на душу — чужині. Черні старішки емігрантів — зрізали їй в її душу дуже рано. Іє рідні дитячі спогляди — чулись найміцніше запам'ятався їй один епізод із життя у Варшаві. У тій Варшаві, що підписувала із Симоном Петлюрою умову повстати спільно із українським військом аж до звільнення України від московських більшовиків — і зламала її; до була випла українському урядові багато мільонів за постачання та за військове майно і зброю — і не платила тоді нічого. І ось у тій Варшаві, голова Української Держави жив з родиною у злиднях. Все циміше, до мала родина Гомельського Олександра і його найблизче оточення — було продано.

Вдого рашку батько попросив Леся почистити його плад. Плад, в якому він провів усіх боротьбу в Україні. Річ, яка в інших обставинах — була б ціннов реліквія в національному музеї. І ось цей плад — віддав Симон Петлюра своєму адвантові — полк. Доценкові, деби той прудав його за малий грів хидові — перекупивши, деби... купити маргоши і маргарини....

Не розкіне було життя родини, по переїзді в "гостинної" Польщі до так само "гостинної" Франції. В дешевій квартирі на рй Тенар — помагав взе Леся сазькові в його праці на хліб моденний, працював його науки і наставлень, перебривав від нього його велику любов до батьківщини, його віру в її звільнення від московського ката. Глибока любов і дружба-визнала її малі дитяче серце — в Лисі.

Трагічне 26. травня 1926. р.—смерть батька від руки більшовицького агента намагався торну печатку на її чулу душу.

Життєвий шлях Леся — на провекні життя — тернистий. Матеріальні засоби, допомога приятелів, Вірні "немарквід", хоч не одні сам важе заробляв на хліб на чужині — вважали довгою честю — допомогти в біді родині Симоно Петлюри.

Дуже ціл переживання і недовостатки — викликають у Леся огранку: хворобу легенів, а яког бореться довгі роки.

З допомогою друзів — вивозить мали хвору Леся до горногої місцевості: у Шпрингелі. І там живуть вони самітно — лише час-до-чаю відвідувані вірними приятелями; вдова-мати, до від душевних погоресень втрачала дух і воля, до в двадцять дев'ять років виглядала п'ятнадцятилітньої дівчинкою лише в великих сонних очах зоріла переживі роки і боля.

Тепершній війна — важко відбивається на їх житті. Вони втрачють зв'язок із більшістю приятелів. Поки ці приятелі підкужали можливість знавствися, переслати допомогу, владні знову підризають адоралла Леся. Війна Шпінгеліши з більшовицькими — вносить в хагу родини Погларв світло радості і надії. З Шпрингелів приходять до Берліна листи, переі просять тму свідоків. Просять українських часомців, просять в істок з України. Леся мріє про поверот на рідну землю разом з Бальжон, мріє про ділі будиночок на Констанцінградській вулиці у рідній Поштава, про шкотооріне новітня Криму... І від цих мрій Леся очима, здрорала поіравлялося. Аж — насподіване поірашення — і 6. листопаду зради — відійшла Леся до свого великого Батька....

Під плизгов на кладовищі Монпарнао у Паризи на якім зробто лише вірна два слова: — Симоно Петлюра — до говорять все — в три місяці.... Як вірні приятелі укладає переборан всі трудності воішого чау-Леся зпочина поруч Батька. А незабаром вже — покине разом з ним негостинну чужу землю і спочине навіки у величному Мавзолеї над Дніпром.

Перша сторінка посмертної згадки Юрія Горліса-Горського про Лесю Петлюру. Публікується вперше

218638 I

1945 АВГ 17.11.18

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

**ТЮРЕМНІ
ПОЕЗІЇ**

Л Ъ В І В **1937 Р.**
ВИДАННЯ Ю. ЛІСОВСЬКОГО

43

Шановні читачки і читачі!

Передмова Юрія Горліса-Горського
до “Тюремних поезій”

Не знаю, як вам, а мені на правду досить ніяково, що оце виступаю перед вами не з чим іншим – лише зі збіркою... поезій. Досі я дав вам сім книжок і книжечок, але то була проза – річ потрібна і поважна.

На мою думку, люди пишуть вірші тоді, як не мають що робити. То лише моя особиста думка, і читачі та читачки, що є або думають, що є поетами, не мусять зараз ображатися. Незбагненні шляхи Аллаха! Мені доводилося в своєму житті бути багато ким – поетом також.

Якось у большевицькій в'язниці перечитував я різні старі видання, і дуже мені сподобалася передмова до якоїсь книжки, здається Шарля де Костера (автор роману “Легенда про Уленшпігеля”. – *Ред.*). Автор пригадує в ній, що колись в Атенах жив якийсь філософ. Не сидів він без штанів у бочці і не шукав він удень із ліхтарем за людиною, але... бігав по вулицях і ловив собак. Як удалося йому піймати якогось почитливого Рябка, він вставляв йому кудись там бзинову (бузинову. – *Ред.*) рурочку і починав його надувати. Пес, звичайно, як пес – скавулів, ну, а публіка в старій Греції була також “цікавська”, як і тепер. Збирався гурт... Як Рябко (чи як там греки називали) приймав нарешті форму балона, мудрець поплескував його по роздутому животі й урочисто звертався до юрби:

– Чи ви, панове, думаєте, що легка річ отак надуту пса?!

Згадуючи це, автор книжки питає в передмові читачів:

– А що ж ви собі, панове, думаєте, що то легка річ написати книжку?!

Мені, грішному, згадуючи їх обох, хочеться запитати:

– Чи ви, панове, думаєте, що так легко стати поетом?

Маю основане на життєвому досвіді переконання, що чоловік, якому Провидіння не призначило ще в утробі матері бути великим поетом, може стати сяким-таким поетом лише в тюрмі.

Я сидів у тюрмах вісім років і за цей час написав зо дві сотні “поезій”. Як чоловік щось робить, то набиває руку. Хто знає, якби посидів був ще хоч з вісім, чи не дорівнявся би як поет до Михайла Рудницького (автор збірки поезій у прозі “Очі та уста”. – *Ред.*) або хоч Михасьові Островерсі (один із трьох співавторів збірки поезій “Озимина”. – *Ред.*). Та – ба! Утік...

Тепер забув навіть більшість того, що написав, а щоби відтворити, треба було би хіба всісти знову на кілька років до тюрми. В тюрмі, панове, всі стають поетами.

Пишуть вірші на папері – як мають, а як не мають, то тріскою на стіні або пальцем на вікні... Присвячують їх далекій волі, недосяжній коханій. Бо змагання до чогось недосяжного – то саме і є поезія...

Як панству відомо, був колись такий славний поет Петрарка. Закохався у красуню Ляуру, вона стала дружиною іншого, а він – усе своє життя – писав їй сонети...

Якийсь мудрець із-під прапору скептиків писав: “Панове! Невже ви думаєте, що якби Ляура була жінкою Петрарки, то він писав би їй усе життя поезії?!”

Мені також здається, що якби Ляура вийшла була заміж за Петрарку, то на другий рік він писав би оди гетерам у шинку, а вона била б йому на голові горшки. Та пощо поринати аж у старовину!..

Знаю одного з найкращих сучасних поетів, що писав у тюрмі сонети і строфи, одержав навіть за них літературну нагороду. На волі він, що-правда, добрий редактор, але... не чуто щось його поезій. І не дивно. Бо... сидить собі чоловік у тюрмі... Зірвався десь із клена чи каштана звичайний собі жовтенький дурненький листок і, миготючи під золотом заходячого сонця, перелетів попід ґрати вікна. Цього вистачило, щоб написати сонет. Згадав чоловік по вечірній перевірці далеку кохану дівчину і – готова поема. Та прийшла воля... Кохана дівчина стала дружиною. Біжить поет через парк із думками, де роздобути грошей на викуп векселя, на нього сиплються сотні, тисячі золотистих кленових листків, а йому і не сниться писати на їхню честь сонети.

Занедужає часом дружина... Біжить поет до Терлецького по ліки – і гадки не має, щоб написати їй поему.

Так, панове, щоденне життя – то тверда проза...

Треба мати багато дару божого, цивільної відваги і досить грошей, щоб бути сьогодні поетом, принаймні українським.

Я на волі почав писати прозою. Щоби вдарився був у поезію, то, може, помер би був з голоду ще років з чотири тому.

Поезії, що ними оце вас “обдаровую”, – то, властиво, не поезії. То звичайне собі віршоплетення за ґратами. Деякі вірші писані не в тюрмі, лише в психіатричній лічниці, куди я потрапляв, симулюючи божевілля. Та то все одно. В лічницях для божевільних поетів ще більше, ніж у тюрмах. Щотретій вар’ят говорить римами. Може б, я і не відважився видавати цих віршомазань збіркою, та додає мені відваги те, що мої книжки в останній час усі рецензенти і критики консолідарно бойкотують. Може, й ця збілочка якось перешварцується (проскочити через щось легко, без затрат праці та зусиль. – Ред.), і читачі так і не довідаються, чи вона пса варта, чи й того не варта.

Певно, не один мій добрий знайомий, побачивши цю книжечку, вхопиться за щось, щоб не упасти від здивування: “Що?! Горський – і збірка поезій?!”

Ну, а чому б ні?! Що ж то я перший чи останній? Напише якийсь “Петрарка” із Задерихвостів збірку поезій, носиться-носиться з нею по редакціях, плюне, продасть восени бульбу і, замість купити собі на зиму плащ, видає поезії “накладом автора”, ще й присвятить їх якійсь місцевій Ляурі. А я теж... Продав рештки “Холодного Яру”, ну і замість пустити гроші на щось пожиточне – ба-бах збірку поезій!

Отакечки – пошився я... в поети. Самому трохи дивно. То... живемо тепер в атмосфері, яка дуже, і то таки дуже нагадує мені атмосферу лічниць для божевільних.

Як слухати, що говорять, і читати нашу пресу, то виходить, що принаймні щодругий політик, редактор чи видавець – провокатор і конфідент (агент. – *Ред.*), а вже щонайменше ошуканець, злодій і квадративий ідіот від уродження... Зовсім пристойні культурні люди гаратаються (б'ють. – *Ред.*) по писках на вулицях та у кав'ярнях. Панове, які не дали би ради добрій череді овець, уявляють себе вождями і духовними пастухами сорокамільйонної нації. Пастирі душ удають “здекуторів”. Гешефтярі та “гуляй-львівці” (не гуляйпільці) вірять, що вони... моралізатори суспільства. Чому ж я в дусі часу не можу, наприклад, уроїти собі, що я поет?!

Видаю цю збірочку навмисно на грубшому папері. В селі можна буде нею, наприклад, гладушки з молоком накривати.

Якби мав хто добру волю “з'їхати” (тут: скритикувати. – *Ред.*) мій “поетичний попис” з гори на долину, то клянуся “консолідацією”, що не буду за те бити.

Автор

Р. С. Якщо вам, шановні читачі, котрийсь вірш видасться кострубатим, то прошу звернути увагу, чи ви не вжили наголосу (акцент) замість “наддніпряньського” – “наддністрянського”, або навпаки. Буває навіть, що поети (в лапках чи без – однаково) уживають наголоси, не передбачені жодною граматиною. Бо... не йде гора до Магомета, то Магомет іде до гори. Не йде рима до наголосу, то наголос мусить шкандибати до рими.

Горліс-Горський Ю. Тюремні поезії. – Львів: видавництво Ю. Лісовського, 1937. – С. 3 – 6.

Тюремні поезії

Журавлі

Відповідь на “гріпс” Л.Н.

Про тугу пісню соромливу
залізні двері проспівали.
Іду на круг тюремний мріять.
Бо... мріять я ще маю право.

Сміюсь на сонця поцілунки,
киваю радісно квіткам,
кажу їм, теж блідим, невірним, –
що кращі тут вони, як “там”.

Під кроком тихим і недбалим
скрегоче болісно каміння...
Покрила тиша мури сірі,
а в небі – пісня журавлина.

В застиглим синім небосхилі,
розтявши крилами емаль,
летить трьохкутником мінливим
ключ журавлів – в таємну даль.

З собою кличуть у простори,
за море, в той чарівний край,
де Південь килими їм стеле,
серед зими – шепоче гай.

Все далі пісня їх журлива.
Зникають вже в ясній імлі.
У хвилях десь прозоро-срібних
розтанули... пропали журавлі.

Так день за днем літа минають сірі.
В їх низці барв нема ясних.
В важке минуле вже злетіли
шість літ понурих і сумних...

Назад вони вже не прилинуть.
Минулих літ мені не жаль.
І не одну ще низку журавлину
з-за мурів проведу я вдаль.

Та прийде кінець змаганням.
Обійму вільним рідний край!
Тоді із радісним вітанням
змарнілого прийми і приласкай.

Не нарікай на чорну долю.
Борця, кохана, не жалій.
В минуле злинуть дні неволі,
як в даль таємну журавлі.

1929 р.

Полтава, в'язниця

Гілка бузку

Цю весну я зустрівач
з вікна без ґратів.
Невільний ще...
Та за вікном палати
не мур сумний стояв,
а сад широкий розлягався;
до празника веселого весни
в зелені шати одягався,
із трав розкинув килими.
Кущ маленький, молодий
до вікна мого сягав,
і я пильно слідкував
за розвитком його щоранку.
Бруньки... листки укрили галузки.
Аж ось і квітка – гілочка бузку!
Щовечір свіжі пелюстки
лічив крізь фірточку вузьку –
прощався з нею до світанку.
Сьогодні вранці до вікна

я став – і серце заніміло:
 квітку хтось зламав...
 Лиш рана свіжая біліла.
 Яка іронія!
 Він – вільний...
 У нього безліч є квіток.
 В лісах, у полі, або й свій садок.
 Він може ними милуватись,
 на них лежать, їх подихом впиватись,
 і нівечить, і рвать...
 Або – садити, поливати,
 радіти чистій їх красі,
 її життя охороняти.
 Мені ж весна ця принесла
 лише одну... маленьку...
 Недосягаємо – близьенько
 цвіт її мій зір ласкав,
 голодний на красу натури,
 і тую він забрав!

1929 р.

Полтава, психлічниця

Невідомій

Сьогодні до нас завітала
 ясноокая дівчина мила.
 Поглядом щось запитала.
 І спокій неволі розбила.

Погляду мова німа
 співом чудовим здавалась.
 Хвилину побула й пішла.
 Дивная туга зосталась.

Мрії палкі полонили усього,
 груди чавунно здавили.
 Очі пестливі! Пощо ви
 у серці гадюку збудили?

Роками я жив без тепла і привіту,
став вже про них забувати.
Стіни в'язниці з заліза й граніту
в ночі веснянії міг цілувати...

Вони лише знають про ті поривання –
щастя і волі як груди просили.
Як тиском камінним гасив я бажання,
як ґрати залізні чоло холодили...

Ласка... цілунок дівочий...
Розмова палка серед ночі.
Чужі й далекі мені видавались,
як ви – в мою душу ввірвались...

Підняли в ній вихор бажань,
буйні хвилі пекучих змагань,
життя вільне, живе пригадали,
у мріях – в простори порвали...

1929 р.
Полтава, тюремна лікарня

Гей!

*Медици-практикантці Л.Н.
присвячений цей хаотичний плід тюремної ночі*

Гей, хто відкликнеться
на буйную радість мою,
на душі крик нечутний
луною озветься?!
Я знову могутній!
Я знову веселий!
Чорную тугу свою
в очах її я втопив,
і радість крізь мури
у всесвіт несеться...

Татри понурі!
По вас я ходив
з карабіном, з жалобою в серці,
яку по коханій носив...
Не людям – а вам
свій я біль відкривав,
скелі нечулі, просив і благав,
щоб здійняли з душі
чорну тугу.
Вітром привіт посилав до Дніпра...
До могилки над яром,
де спала вона
сном непробудним...

Карпати величні! Дунайце шумливий!
На вас розлучився я з смутком.
Мріяв, що буду щасливий.
Дунайце!.. а ти... пам'ятаєш?
в дар хвилі бурхливій
я перстень кидав...
І дико тоді закричав...
Душі біль жажливий
вернувся з прибутком...

В тобі, рідний краю,
був я щасливий.
За тебе я шаблю виймав,
на лоні твоїм я пізнав
ласку святу соромливу
тієї, що вперше кохав.
І... над трупом її – не ридав,
а довго сидів скам'янілий...
Ти радість і муко моя!
Літа найкращі віддав я тобі.
Щастя і горя зазнав в боротьбі...
В тобі полюбив
і утратив...
Й тоді... по Карпатах –
до тебе порвалась душа.
Я прагнув вогню в ту годину,

щоб тугу свою ним спалити...
І ти був жахливо сумний –
до болю мені дорогий.
Я мрії покинув...
Тобі послужити
хотів я ціною життя.
Була в тому радість –
було й забуття.

Мури тюремні! Ви свідки німії...
До вас я попав без надії.
Повільно зближалася
смерть з руки ката...
Як дівчина ніжна,
як добрая мати,
горнула до себе,
просила до хати.
Віч-на-віч ми стали.
Стиснулись, обнялись...
У вовчому хваті
роками змагались...
Аж біля самого порога
піддалась старенька,
вступилась з дороги...

Минули літа, і затихнули болі.
Всі пориви в душі заніміли...
Бажання одне лише – волі –
Кволо й несміло бриніло.
Аж – сонце засяло, душа заспівала,
загинула туга німа.
Погляд пестливий, очі як зорі,
як в казці – цілюща вода...
Прийшла несподівана – в душу ввірвалась,
мов у темряву промені дня.
Як сонце за мури ховалось,
Шепнула: “Твоя...”
Гей, чи ж це не весело?!
Я щастя в неволі знайшов!
Я маю майбутнє, я маю надію,

палку, променисту мрію, я маю її.
Чи ж це не весело?
Я тут віднайшов, що згубив на Дніпрі.
Гей, хто відгукнеться
на буйную радість мою?!
На душі крик нечутний –
луною озветься?!

1929 р.

Полтава, тюремна лікарня

P. S.

То привид був серед пустель неволі...
Від дотику життя він зник.
Та не клянуща зрадливої я долі...
Й тобі, що радісний той крик
взяла з душі холодної, німої,
я вдячним зостанусь навік.

Полин

Оселя рідна. Степ безкрайній...
Я зорі в ньому зустрівач,
забігши ген – за межі дальні,
де густий полин буяв.

І, набігавшись до втоми,
падав ниць в гіркий килим,
під осінні передзвони
шелестів сухий полин.

І я чув зловісний шепіт
в отруйних подихах листків.
Віщий дід – Господар степу –
там зо мною мову вів...

Як, було, його покличу,
чолом вдарю перед ним,

життя заслону таємничу
підійма старий Полин:

“Будеш жить в часи бурхливі.
Будуть селища палать.
Кати й спасителі брехливі
край наш будуть розпинать.

Серед тих, що стануть в лави,
не останній ти будеш.
Перемоги визнаєш славу.
Та не раз і сам впадеш.

Грошей владу визнаєш рано.
Ну і бідність будеш знать.
Під веселий регіт п'яний –
крадькома будеш зітхать.

Брехню знайдеш в коханні чистім,
отруту мила в ласці дасть...
І в спільнім ділі променистім –
тебе вірний друг продасть.

Наборовшись до утоми,
знявши маски з таємниць,
під осінні передзвони
отут знову ляжеш ниць.

Я гінців своїх покличу
волоссям гратися твоїм,
життя казку таємничу
тобі дальше оповім”.

Не бігти вже у даль до мрії.
На рахівницях, між роками,
буйні дні і дні німії
життя відстукало кістками.

Надворі негода... осінь.
На душі слизька гидота.

Вітер смуток в вікно вносить, –
за багнетами – ворота.

Ти цілуєш, вітре хмурий,
крила осені-сові,
передай привіт понурий
старій знахарці – траві.
І скажи: вона вгадала...
Я ковзався – аж... упав.
...Казку ґрати доказали,
що в степу полин почав.

1930 р.

Херсон, в'язниця у старій фортеці

Полтавське поле

Хрести по дорозі, розлогєє поле,
церква й висока могила,
а осторонь, поміж тополів,
лічниця хатки розложила.

На цьому широкому полі
зійшлися колись, в давнині,
могутні ворожії волі
в останній рішучій борні.

Тут з шведом Мазепа з'єднався
для бою з московським царем,
у будучність краю вглядався
під років і дум тягарем.

Мрія велична у ньому зродилась,
життя все могутньо гнітила,
і тут, на цім полі, судилась
для неї широка могила.

Далеко в минулім ті дні,
пам'ятник "слави"¹ підвівся...

На полі тому, між садів –
дім божевільних з’явився.

Царство сміху і плачу,
нудьги й понурого спокою,
в життєвій борні важкій –
додолу кинутих судьбою.

В крику їх вчуваєш бій.
Покору тихую – в молитві...
В важкій задумі мовчазній –
душа, побореная в битві.

Мазепа так на чужині
ночами довгими зітхав.
Життя бурхливе споминав,
України чорну долю.
Злих богів сліпую волю
і поле бою проклинав.

Воно – могила мріянь вільних,
що їх тут лицар-гетьман склав.
І чи не пам’ятником став
йому той дім для божевільних?

1929 р.

Полтава, психлічниця

¹ Пам’ятник, поставлений царем Миколою II у Полтаві до 200-річчя пере-
моги Петра I над гетьманом Іваном Мазепою. – Ю. Г.-Г.

Смерть Кальниша

Чи ніч, чи день, і скільки вже минуло,
як в гробі тім замурували?
Як військо царське Січ здобуло,
як руки вольнії в кайдани закували?

...Крізь мур лиш дзвін сумний
та чернець понурий, мовчазний,
який щодня приносив їжу,
нагадував про світ дневний...
Нагадував старому отаману,
що там десь є життя.
Роз'ятрював у серці рану,
будив з важкого забуття.

Роки понуро проминули.
Сильніш все вабила земля...
Літа козацький стан зігнули,
сили танули щодня.

Понура келія... мла Півночі...
Не бачить їх на ложі смерти...
Майбутнє зорять його очі –
заслону з нього хочуть здерти.
Із тьми важкої виринають
давні часи... він на коні...
Козацтво вольнее... походи...
Україна вся горить в огні.

“Ех, Богдане! Гетьмане старий!
Друже! Вороже тяжкий!..
Тебе Україна величає
і... гірко-гірко проклинає.
“Як рівний з рівним...”
Цареві вірив на квіток...
Щасливий, спиш ти сном могильним
і діл своїх не бачиш – ягідок...
Невже довіку буде так?!
О ні!!! Не раз скидали ми ярмо!..
Козацький стяг ще здійметься в степах,
ворожа кров ще потече в Дніпро!
І вас, всесильнії тирані,
трон ваш деспотів-царів,
як помсти буйний час настане
змете могутній бунт рабів!
Від вас я ласки не бажаю.
У снігах цих вже й сконаю...

І не за себе – за Україну –
вас і рід ваш проклинаю!
І бачу старчими очами...
Тих, що плачуть, чую сміх.
Народом вкрилися майдани,
кати заковані в кайдани,
і на площах трупи їх
вночі розтягуються псами.

Повітря в грудях не стає...
Час прийшов, вмирати мушу.
Молитись... може, Бог прийме
у царстві своїм грішну душу.
Молитись буду, як колись
з козацтвом вірним у Покрові,
щоб вороги-брати зійшлись,
щоб дав потугу нашій зброї...

Ох, темрява яка!
Як важко налягла на груди...
Видно, вже прийшла...
Завтра вже мене не буде”.
...Аж – сонце блиснуло із тьми,
стеги зелені зашуміли,
москалі, орда, ляхи,
і до бою козаки з кошовим своїм летіли –
і знову тьма... “Краю мій!
Свій дух тобі я відсилаю!
І ним синів твоїх на бій,
важку борню – благословляю!”

1926 р.

Вінниця, в'язниця

Петро Кальнишевський (Калнишевський) – останній кошовий Запорозької Січі. Захоплений підступом, був з наказу Катерини II замуrowаний у Соловецькому монастирі. Помер там столітнім старцем, відмовившись від ласки, дарованої наступником Катерини. – Ю. Г.-Г.

Ми йдемо!

Я бачив дивний сон. Іван Франко

*Пам'яти двох тисяч юнаків і дівчат із Союзу української
молоді, розстріляних в Україні без суду*

Не був то сон...
То яв була – весела і кривава.
Ми, молоді, бадьорі і зухвалі,
йшли ломать ворожю скалу.
Багато нас було...
І так було нас мало!
Кругом ворожії роїлися рої,
ворогів все свіжії ставали лави,
валилися і знов здіймались скали,
Та ми все йшли.
І падали нас сотні.
На місце їх нові борці ставали,
слабіші духом відпадали,
а ми ішли, і голос рідної землі
нечутно нам кричав:
“Ви мусите вогнем своїх сердець
спалити ці понурі скали!”
Та... глиби каменю упали
і розчавили крила нам.
Одні, з розбитими серцями,
пішли на чужину, щоб там
леліять в серці світлу мрію,
другі піддалися на слово ворогам,
щоб потім згинуть в підвалах,
а трохи смілих і зухвалих
пішли між трупи і каміння.
...Страшну ми бачили руїну.
Страх панував в усій землі...
Серця усі були німі,
й вогонь, що нас палив,
здавалося, вже згас і згинув...

Не був то сон.
То яв була – весела і понура.
Були ми у в'язничних мурах –
вже стомлені, знесилені, зів'ялі...
Слухали, як стогне рідний край,
й слова, важкі, як смерть,
падали із наших уст:
все пропало...
В снігах, по тюрмах, на чужині,
старих борців когорти гинуть.
На зміну нам ніхто не йде...
Ворогами рідної країни
ростуть України юнаки,
обдурені підступними врагами...
І гидкими, слизькими вужами
нам в душі влазили
розпука, холод, біль.

Роки минали...
Чорнішим все ставав туман...
В осінню ніч в тюремних мурах
чуєм крик:
“Ми йдем вогнем своїх сердець
палить ворожю скалу!”
То крик був сотень юнаків,
що росли, як ми боролись.
Заграло серце в нас,
забули ми важку неволю,
за борців нових лиш долю
тремтіли ми в тюремній млі.
І... проводили всіх на смерть...
Та вздовж і вшир по Україні
лунав вже крик:
“Ми йдем! Ми палимо себе
во ім'я мрії!”
Вернулися нам твердість і надія.
Вогонь наш не погас!
З борців, що згинули, з сердець,
він разом з кров'ю впливав,
у юні душі плив промінням,

будив, палив їх, бунтував,
а з них – полине в покоління.

1930 р.

Київ, Лук'янівська в'язниця

Весна на волі

Юрба – південно-гомінка.
На обрії – Кавказу пляма.
Чому така мені чужа
Ця вулиця, весною п'яна?

Козачко! У твоїх очах
Я бачу привиди омани.
Чекіст – іронія в устах –
Іде усміхнений за нами.

Тебе весна манить, бере в полон.
Йому ти – бранка для забави.
Я згадую весну далеку над Дніпром,
Весну розкішну і криваву.

Про гомін горобців розмову він завів.
Юнак назустріч глянув вогнеметно.
Цей – як і я, цей снить про спів...
Про спів веселий кулеметів.

То не моя весна.
Моя весна прийде з громами.
Із брязкотом шабель, під шелест прапорів,
З ненавистю й любов'ю до нестями,
Із криком ранених й піснями таборів.

1931 р.

Катеринодар на Кубані

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

Горліс-Горський Ю. Тюремні поезії. – Львів: видавництво Ю. Лісовського, 1937. – С. 7 – 32.

Поширені скорочення

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет – колоніальна адміністрація Москви в Україні.

Губвідділ – губернський відділ.

“Губісполком” – “губернский исполком” (губернський виконком).

ГПУ – “Главное политическое управление” – каральний орган російської окупаційної влади (6.02.1922 – 2.11.1923). ГПУ передувала “Чрезвычайная комиссия” (ЧК), згодом ГПУ перетворилося на ОГПУ, пізніше на НКВД та КГБ. Усі організації злочинні.

ДП – Державне підприємство.

ДП (Ді-Пі) – табори для переміщених осіб.

ЗЧ ОУН – Закордонні частини ОУН.

КГБ (Кагебе) – “Комитет Государственной Безопасности”, каральний орган СРСР.

КРО – “контрразведывательный отдел” (контррозвідка).

Начкро – начальник “контрразведывательного отдела” (контррозвідки).

НКВД – “Народный комиссариат внутренних дел” – репресивна організація СРСР.

Комінтерн – комуністичний інтернаціонал – об’єднання комуністичних партій різних країн, підпорядкованих Москві. Створений для диверсій в інших країнах з метою розпалювання “всесвітньої революції”.

“ЛЧК” – журнал “Літопис Червоної Калини”.

МОПР – “Международная организация помощи революционерам”.

НТС – “Народный трудовой союз” – російська емігрантська організація.

ОГПУ – “Объединенное главное политическое управление” (з 15 листопада 1923 р.) – те саме, що ГПУ.

ОУН – Організація українських націоналістів.

ППШ – Повстансько-партизанський штаб.

“ПУоукр” – Політичне управління округу.

РСФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

СБ – Служба безпеки ОУН.

СБУ – Служба безпеки України.

СВУ – Союз визволення України, міфічна організація, вигадана ГПУ для посилення репресій проти української інтелігенції.

СІС (Сі-Ай-Сі, Сіайсі) – зовнішня розвідка Великобританії.

Смерш – советська військова контррозвідка, дослівно “Смерть шпionам”.

СССР – “Союз Советских Социалистических Республик” – назва Російської імперії від 1922 року.

Тюрпод – тюремний підвідділ ГПУ.

УГА – Українська галицька армія.

УГВР – Українська головна визвольна рада.

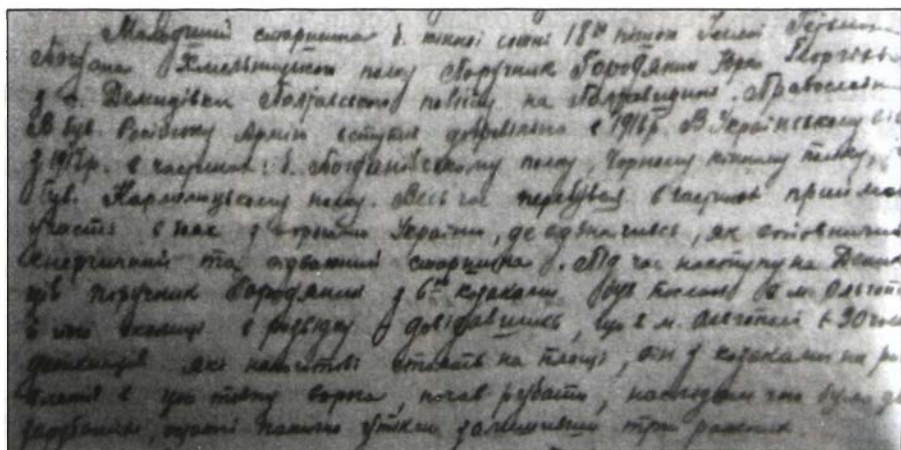
УНР – Українська Народна Республіка.

УНРА (UNRA) – міжнародна гуманітарна організація, що опікувалася біженцями.

УСС – Українські січові стрільці.

УССР – “Украинская Советская Социалистическая Республика” – колонія Москви.

ЧК (Чека) – “Чрезвычайная комиссия” – каральний орган російської влади. Називалася так до 6 лютого 1922 р., потім перейменована на ГПУ.

Характеристика на поручника Армії УНР Юрія Гордянина з реєстру “вояків-лицарів”, що відзначилися в боротьбі за визволення України. З оригіналу. Публікується вперше

*“Юрій Горліс-Горський”. Портрет роботи
Володимира Дем’яновича Чучупака.
Київ, 2010 р. З оригіналу. Публікується вперше*

ДОДАТОК №1

До біографії Юрія Горліса-Горського. Документи. 1921 – 1922 рр.

Документ №1.

**Характеристика на поручника Армії УНР
Юрія Городянина з реєстру “вожків-лицарів”,
що відзначилися в боротьбі за визволення України.**

**Молодший старшина б.[увшої] кінної сотні 18-го пішого імені
Гетьмана Богдана Хмельницького Поручник Городянин Юрко
Георгієвич з с. Демидівки Полтавського повіту на Полтавщині.**

Православний.

В був. Російську Армію вступив добровільно в 1916 р.

В Українському війську з 1917 р. в частинах: б. Богданівському полку, Чорному кінному полку, був. Кармелюцькому полку.

Весь час перебував в частинах, приймав участь в боях з ворогами України, де відзначивсь як войовничий, енергичний та відважний старшина.

Під час наступу на Деникинців поручник Городянин з 6-ю козаками був послан в м. Ольгопіль й його околиці в розвідку. Довідавшись, що в м. Ольгополі є 30 чоловік деникинців, які наготові стоять на площі, він з козаками на рисях влетів в цю товпу ворога, почав рубати, наслідком чого було двоє зарубаних, останні панічно утікли, залишивши три ранених.

[1921 р.]

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. не встановлено.
Оригінал. Рукопис.

Документ №2.

Обкладинка справи за 1921 р., ч. 8
штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
20 грудня 1921 р. – 11 листопада 1921 р.

ДЛО 1921 р.

Ч. 8

ШТАБУ 1-ї СТРЕЛЬЦЬКОЇ ЗАПОРОЖСЬКОЇ ДІВІЗІЇ.

Часть Інспекторська.

Ріжного роду листування (листування про посіщення касарень, ріжного роду листи, призначення комісій, їх акти і постанови, персональні посвідчення)

ПОЧАТО 20 Грудня 1920 р.

КІНЧЕНО 9 Листопаду 1921 р.

На 1650 ЛИСТАХ

[Рапорти та донесення частин дивізії про важкі умови життя в таборі. Списки, відомості, персональні посвідчення складу дивізії. Акти комісій по прийому медичного майна і проведенню іспитів учням школи підстаршин].

ПОЧАТО 20 Грудня 1920 р.

ЗАКІН. 11 Листоп. 1921.

Документ №3.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Рапорт поручника Юрка Городянина командирові 1-ї Запорозької дивізії про прибуття з Холодного Яру. 28 квітня 1921 р.

Поручник Юрко Городянин.
28 квітня 1921 року.
Вадовиця

Командіру I стрілецької Запорожської Дивізії

Рапорт

Я прибув з України від повстанческої бригади Холодного Яру до уряду У.Н.Р. за інформацією, відкіля був направлен в розпорядження повстанческою штабу генерала [Юрка] Тютюнника.

По обставинам, залежачим від загальної ситуації повстанческою руху, з поворотом на Україну я мушу де який час підождати. Генерал Тютюнник направляв мене до 1 Кінної Дивізії, але я як старий запоріжець, вибувший з Дивізії під час Зимового походу в повстанческу організацію Холодного Яру, попросив аби мене було відправлено в ваше розпорядження, а як старшина Богданівського полку, котрий зараз як курінь входить в состав 2 брігади, я прошу в командіра куріня донести про прибуття рапорт штабу дивізії.

28 квітня 1921 р.

Поручник Юрко Городянин (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 472. Оригінал. Рукопис.

Документ №4.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Рапорт командира Збірного куреня 2-ї Запорозької бригади про самовільне відлучення з табору Вадовиці поручника Юрка Городянина. 25 вересня 1921 р.

Командір Збірного Куріня II Бригади.
25.IX.1921 р.

Командірові 2-ої бригади

Рапорт

Доношу, що за минулу добу самовільно відлучивсь з табору Молодший Старшина 2 сотні Поручник Городянин Юрко.

Т.И.О. Командіра Куріня Сотник (підпис).

Ад'ютант К[у]р[е]ня Сотник (підпис).

На рапорті резолюція:

“Поручнику... негайно проїзвести слідство” (підпис).

ЦДАВОВУ.–Ф.3217.–Оп. 1.–Спр. 26.–Арк. 1403. Оригінал. Рукопис.

Документ №5.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.

Рапорт про розслідування справи зникнення поручника Юрка Городянина. 28 вересня 1921 р.

Доходження

28 Вересня 1921 року.

Я, старшина для перевідування 2 Запоріжської Бригади, на підставі пропонування Н-ка Штабу Бригади від 27 Вересня б. [іжучого] р. [оку] за ч. 2076 переводив доходження по ділу дезерції старшини 5 Збірного Куріня поручника Городянина.

Допрошений в цій справі ад'ютант 5 Збірного Куріня сотник Василик, з м. Мурафи Ямпільського пов., на Поділля, 25 років, парубок, православної віри, показав:

Поручник Городянин – старий богданівець. Під час партизанського походу він захворів був на тиф і відстав від б. Богданівського полку. Видужавши, він прилучився до повстанців Холодного Яру, перебував там весь 20-ий рік і початок 21 року.

Прибув до Вадовиць в Богданівський курінь поручник Городянин 13 квітня б. р. Пробув він тут до Червня місяця. В Червні місяці він знову відлучився з дозволу з Куріня і поїхав в Повстанчеський Штаб в Тарнові. Таким чином він пробув десь на Кордоні Польщі і України до Серпня місяця і потім знову повернувся до Куріня.

25-ого Вересня б. р. Чорний полк Запорожців відправився з Вадовиць на роботи. Поручник Городянин, нікого не повідомивши, відлучився з Куріня і, приїднвшись до Чорного полку, відїхав з ними на роботи. Поручник Городянин сам тоже кіннотник.

Більше показати нічого не можу.

Читав: Сотник (підпис).

Більше жадних відомостей що до самовільного відлучення пор. Городянина не маю.

Старшина для перевідування

Поручник (підпис).

м. Вадовиця.

ЦДАВОВУ.–Ф.3217.–Оп. 1.–Спр. 26.–Арк. 1401. Оригінал. Рукопис.

Документ №6.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Рапорт командирові 2-ї Запорозької бригади
про представлення даних розслідування справи зникнення
поручника Юрка Городянина. 28 вересня 1921 р.

Старшина для перевідування 2 Запор. Бригади.
28 Вересня 1921 р.
ч. 45.
м. Вадовиця.

Командіру Бригади

Рапорт

При цьому представляю доходження в справі дезерції 5 Збірного
Курія пор. Городянина.
Додаток: Листув. на 3 ар.
Поручник (підпис).
На рапорті резолюція: “Комдіву” (підпис). 29/ІХ -21 р.
ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1400. Оригінал. Рукопис.

Документ №7.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Рапорт командира 2-ї Запорозької бригади
командирові 1-ї Запорозької дивізії
про розслідування справи зникнення
поручника Юрка Городянина. 28 вересня 1921 р.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

КОМАНДИР 2-ї СТРИЛЕЦЬКОЇ
ЗАПОРОЖСЬКОЇ БРИГАДИ.

28 вересня 1921 р.

ч. 2178.

м. Вадовиця.

Вх. 3565 од 29/ІХ.

Командіру Запорізьської дивізії

Рапорт

Представляючи при цьому доходження в справі дезерції пор.
Городянина Юрка, доношу, що він відлучивсь в той час, коли ніс
обов'язки вартового по бригаді.

Додаток: Доходження на 4 аркуші.

Т. в. об. Командіра

Сотник (підпис).

Т. в. об. Начальника Штабу

Сотник (підпис).

На рапорті – дві резолюції: “Запитати к-ра Чорних шликів” (підпис).
30/ІХ. Справка: Як видно із доходження, пор. Городянин від’їхав на
роботи з Чорним полком. 29/ІХ-21 р. Підполк. (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1399. Оригінал. Рукопис.

Документ №8.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.

Лист начальника штабу 1-ї Запорозької дивізії
полковника Володимира Мазюкевича
командирові полку Чорних запорожців
Петрові Дяченку. 1 жовтня 1921 р.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ

1-ї ЗАПОРОЖСЬКОЇ СТРІЛЕЦЬКОЇ

Дівізії.

По частині інспектор.

1 жовтня 1921 р.

ч. 2927.

Вадовиці.

Негайно. Копія

Командірові кінного Чорних Запорожців полку

Командір дивізії наказав негайно донести, чи перебуває в складі
сотень дорученого Вам полку, від’їхавших на роботи 27 вересня б. р.,
поручник 2-ої збірної бригади Городянин Юрко.

Справка: рапорт командіра 2-ої збірної бригади ч. 2178.

Полковник Мазюкевич.

Певно:

Начальник інспекторського відділу,

Підполковник (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1398. Оригінал. Рукопис.

Документ №9.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Лист начальникові штабу 1-ї Запорозької дивізії
полковникові Володимиру Мазюкевичу
про перебування у складі полку Чорних запорожців
поручника Юрка Городянина. 3 жовтня 1921 р.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

Тво Ад'ютант Кінного полку Чорних Запорижців.

3 жовтня 1921 р.

Ч. 2325.

м. Вадовиця.

Начальникові штабу дивізії

З наказу Комполку повідомляю, що Хорунжий Городян Юрко 2-ої збірної бригади знаходиться на роботах з полком в м. Новий Тарг.

Справка: Віднош. Наштадіва від 1/Х під Ч. 2927.

Хорунжий (підпис).

На рапорті резолюція: "Негайно. К-ру полку донести, по чиему розпорядженню від'їхав на роботи" (підпис). 4/Х.

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1397. Оригінал. Рукопис.

Документ №10.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.

Лист начальника штабу 1-ї Запорозької дивізії
підполковника Семена Скрипки командирові полку
Чорних запорожців Петрові Дяченку. 4 жовтня 1921 р.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ

1-ї ЗАПОРОЖСЬКОЇ

СТРІЛЕЦЬКОЇ

Дівізії.

По частині інспектор.

4 жовтня 1921 р.

ч. 2953.

м. Вадовиці (на ч. 2315).

Негайно. Копія

Командірові кінного Чорних Запорозжців полку

Командір дивізії наказав негайно донести, по чиему распорядженню відбув на роботи з частиною дорученого Вам полку поручник 2-ої збірної бригади Городянин Юрко.

Підполковник Скрипка (підпис).

Певно: Т. в. о. Начальника інспекторського відділу Сотник (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1396. Копія. Рукопис.

Документ №11.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.

Лист в. о. командира полку Чорних запорозжців підполковника Бугаріна. 4 (?) жовтня 1921 р.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

Тво Командір Кінного полку Чорних Запорижців.

4 (або після цього числа. – Ред.) жовтня 1921 р.

Ч. 2329.

Начальнику Штабу 1-ої Запорож. Стрілець. дивізії

Повідомляю на відношення Ваше за ч. 2953 від 4/Х б. р., що пор. Городянин в реєстрі від'їхавших не лічиться і про відбуття його з полком в штабі відомостей не має.

Підполковник Бугарін (підпис).

За ад'ютанта полку Хорунжий (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1395. Оригінал. Рукопис.

Документ №12.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.

Лист начальника штабу 1-ї Запорозької дивізії підполковника Володимира Мазюкевича командірові полку Чорних запорозжців Петрові Дяченку. 16 жовтня 1921 р.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ

1-ї ЗАПОРОЖСЬКОЇ СТРИЛЕЦЬКОЇ

Дівізії.

По частині інспектор.

16 жовтня 1921 р., ч. 2982, Стржалково.
На ч. 2315.
Ч. 2329.

Негайно. Копія

Командірові кінного Чорних Запорозжців полку

Командір дивізії наказав негайно донести, по чиему розпорядженню відбув на роботи з частиною дорученого Вам полку поручник 2-ої збірної бригади Городянин Юрко.

Полковник Мазюкевич.

Певно:

Начальник інспекторського відділу,

Підполковник Скрипка (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1394. Копія. Рукопис.

Документ №13.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.

Рапорт командира полку Чорних запорозжців Петра Дяченка
від 29 грудня 1921 р. про перебування Юрка Городянина
на лікуванні у шпиталі м. Новий Сонч.

Командір
Кінного Чорних Запорозжців полку.
29 грудня 1921 р.
Ч. 2329.
м. Стрілково

Командірові дивізії

Рапорт

Доношу, що поручник Городянин Юрко пристав самовільно до полку в мент від'їзду на роботи. В сучасний мент він знаходиться на лікуванні в шпиталі в м. Новий Сонч.

Справка: Віднош. Начштадіва за ч 2982 від 16 жовтня б. р.

Полковник Д'яченко (підпис).

Ад'ютант полку, Хорунжий (підпис).

На рапорті штемпель:

12/1 1922 р., Вст. ч. 49

Запорозької дивізії.

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1393. Оригінал. Рукопис.

Документ №14.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Лист сотникові Марищенку від 22 січня 1922 р.
та його відповідь від 24 січня 1922 р. про те,
що Юрко Городянин дезертиром не вважається.

Сотникові Марищенко.

Чи рахується пор. Городянин дезертиром наказом по дивізії?
Підполк. (підпис).
22/І -22 р.

Справка

Наказом по дивізії пор. Городянин, як дезертир, не проведений. Є
лише наказ по 5 кур. 2 зб. Бригади ч. 88 §1 за 1921 р.

24/І 22 р.
Сот. (підпис).

На довідці резолюція: "На роботах". 31/І (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1392. Оригінал. Рукопис.

Документ №15.

Справа за 1921 р., ч. 8 штабу 1-ї Запорозької стрілецької дивізії.
Лист підполковника Армії УНР Семена Скрипки
командирові 2-ї Збірної бригади від 1 лютого 1922 р.
про рішення командира Запорозької дивізії
не вважати Юрка Городянина дезертиром.

Прямокутна печатка з написом:

У.Н.Р.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ

1-ї ЗАПОРОЖСЬКОЇ СТРИЛЕЦЬКОЇ

Дивізії.

По частині інспектор.

1 Лютого 1922 р., ч. 252, Стржалково.

На ч. 2078/21 р.

Вст. ч. 3565. 29/ІХ.21 р.

Копія

Командирові 2-ої збірної бригади

Командир дивізії наказав поручника Городянина Юрка, що від'їхав
свавільно на роботи з полком Чорних Запорозжців, рахувати не
дезертиром, а яко на роботах.

Командир, *Городянин*
 Начальник штабу
 Запорозької Стрілецької
 частини інспектор.
 1-го Листопада 1922 р.
 № 252
 Отримав ково.
 На н. 2178/21р.
 1922 г. 2865
 29/11-21р.

Командир, *Городянин*
 поручник
 Городянин Юра, що вступив в службу
 на роботу з полком Чорних Запорозьців,
 перебувати не дозволяється, а якщо на робо-
 тав.
 В даний момент поручник Городянин
 знаходиться на лікуванні в шпиталю
 в м. Новий Сонч.
 Справка: рапорт командира кін. Чорн. Запор.
 полку ч. 2329-29/11-21р.
 Підполковник Скрипка.
 певна:
 За Н-ка інспектор. від., Сотник *Скрипка*

В даний мент поручник Городянин знаходиться на лікуванні в шпиталю в м. Новий Сонч.

Справка: рапорт командира кін. Чорних Запор. Полку, ч. 2329 – 29/ХІ -21 р.

Підполковник Скрипка.

Певно:

За Н-ка інспектор. від.,

Сотник (підпис).

ЦДАВОВУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1391. Копія. Рукопис.

Уклав Віктор Моренець

за участю Владислава Карпенка і Романа Коваля

Юрій Городянин-Лісовський
письменник. Хуст, вул. Кор.
Александра ч.3, I-ий пов.

Хуст, дня 28. Січня 1939.

Предмет: приділення до
служби в шкільництві.

мр

СЛАВНОМУ

МІНІСТЕРСТВУ КУЛЬТУ, НАР. ОСВІТИ І ШКІЛЬНИЦТВА
КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Нижчепідписаний Юрій Городянин-Лісовський, українець,
народжений в місті Полтаві, 4. січня 1898р. поручник української армії,
освіта - закінчена середня і військова старшинська школа, - просить
о приділення його до учительської служби. Найохотніше в околицях Бич-
кова.

Прилоги :

- 1./ Відпис нансенівського пасу ч.009350/37.
- 2./ Відпис приречення домовського права Громадою міста Хуст ч.14988/38.
- 3./ Житєпис.
- 4./ Протокулярне проголошення свідків про скінчення гімназії.

З пошаною

Юрій Городянин-Лісовський

Włazny na zvláštním listě
čj. 2204/39
31. I. 1939 *Jan*

Лист Юрія Горліса-Горського Міністерству культу, народної освіти і шкільництва
Карпатської України від 28 січня 1939 р. З оригіналу. Публікується вперше

До біографії Юрія Горліса-Горського. Документи, спогади і лист. 1939 р.

Опис архівної особової справи Юрія Городянин-Лісовського, вчителя Української народної школи с. Луг, що біля м. Великий Бичків у Карпатській Україні

1. Особовий листок з 22-х пунктів.
 2. Лист Юрія Городянина-Лісовського Міністерству культу, народної освіти і шкільництва з проханням надати йому посаду вчителя. 28 січня 1939 р.
 3. Дозвіл на проживання Юрія Городянина-Лісовського в м. Хусті, вул. Пастеліго, 5. 28 січня 1939 р.
 4. Відпис із суду чеською мовою.
 5. Протокольне свідчення Леоніда Романюка, Івана Стрільця та Костя Ліневича про здобуття гімназійної освіти Юрієм Городянином-Лісовським. 28 січня 1939 р.
 6. Переклад посвідчення особи Юрія Городянина-Лісовського з польської мови. 30 січня 1939 р.
 7. Відпис домовського права (чесько-словацькою).
 8. Службова присяга. 13 лютого 1939 р.
 9. Власноручний життєпис Юрія Городянина-Лісовського. Поч. 1939 р.
 10. Призначення на посаду помічного вчителя (літератури) при державній народній школі з українською мовою навчання в с. Лузі на час потреби (від 13 лютого 1939 р. до 30 червня 1939 р.) Міністерством шкільництва і народної освіти в Хусті від 13 лютого 1939 року.
 11. Лист Окружного шкільного інспекторату в Рахові до Юрія Городянина-Лісовського про призначення його помічним вчителем в Українську народну школу в с. Луг Карпатської України. 13 березня 1939 р.
 12. Подання на пенсійне страхування з гарантованим доходом (7332 крони на рік, на місяць – 611 крон) від 13 березня 1939 р.
 13. Договір від 13 березня 1939 р., укладений з Міністерством культу, шкіл і народної освіти в Хусті з річною платнею 9768 крон (2 екземпляри не затверджені роботодавцем через окупацію Карпатської України угорськими військами).
- Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. – Оп. 4. – Арк. 1 – 28.

Ірина ГАРМАСІЙ, м. Ужгород, 23 травня 2012 р.

Особова справа Юрія Городянин-Лісовського,
вчителя Української державної народної школи с. Луг

Реферат освіти Підкарпатської Русі.

Поч. 28.01.1939.

Зак. 13.03.1939.

28 арк.

Документ №1.

Лист Юрія Городянина-Лісовського Міністерству культу,
народної освіти і шкільництва з проханням
надати йому посаду вчителя. 28 січня 1939 р.

Юрій Городянин-Лісовський, письменник.

Хуст, вул. Кор. Александра, ч. 3, I-ий пов.

Хуст, дня 28 Січня 1939.

Предмет: приділення до служби в шкільництві.

Славному міністерству культу, нар. освіти
і шкільництва Карпатської України

Нижчепідписаний Юрій Городянин-Лісовський, українець, народжений в місті Полтаві, 4 січня 1898 р., поручник української армії, освіта – закінчена середня і військова старшинська школа, – просить о приділення його до учительської служби. Найохотніше в околицях Бичкова.

Прилоги:

1. Відпис нансенівського пасу, ч. 009350/37.
2. Відпис приречення домовського права Громадою міста Хуст, ч. 14988/38.
3. Життепис.
4. Протоколярне проголошення свідків про скінчення гімназії.

З пошаною

Юрій Городянин-Лісовський (*підпис*).

Дві проштамповані марки Чехословацької Республіки.

Прямокутний штамп про отримання листа з датою 31 січня 1939 р.

На звороті – прямокутний штамп Рахівського окружного шкільного інспекторату з датою отримання 2 лютого 1939 р. і припис: “Повідомлено про призначення до Лугу біля В. Бичкова. 7.02.1939 (*підпис*)”.

Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. – Оп. 4. – Арк. 5 – 5 зв. Машинопис. Оригінал.

Документ №2.

Дозвіл на проживання Юрія Городянина-Лісовського
в м. Хусті, вул. Пастеліго, 5. 28 січня 1939 р.

Зібрання дорадчої комісії уряд.[ового] комісара в Хусті дня
20.12.1938 року.

Предмет: Юрій Городянин-Лісовський, посвідчення особи №14908.
1938.

Референт нотаря подає прохання Юрія Городянина-Лісовського з дня
16.12.1938 р. на отримання дозволу на проживання в Хусті на випадок
отримання громадянства рес. [публіки] чех. сл. (Чехословацької. – Ред.).

Прохання прочитали Урядовий комісар і члени дорадчої комісії
уряд.[ового] комісара та взяли представлений реферат до відома, а
уряд.[овий] комісар після заслухання думки членів дорадчої комісії і
на основі права, наданого йому оголошенням земського уряду в Хусті з
дня 12.11.1938 р., №17927 за 1938 р., постановляє рішення № 256/1938
про надання проживання в Хусті Юрію Городянину-Лісовському,
народженому дня 4 січня 1898 року в Полтаві, на випадок отримання
громадянства рес. [публіки] чех. сл. (Чехословацької. – Ред.).

Дозвіл на проживання має бути оплачено в сумі 50 Кч (чеських крон)
до каси міста Хуста не пізніше 14 днів після отримання цього рішення.

Отримати: 1). Юрій Городянин-Лісовський, вул. Пастеліго, д. 5, [пом.] 2.

Рахункове відділення Хуст, 3: Сабо Павло, до відома.

Урядова кругла печатка: Окружний нотаріат у Хусті.

За правильність (підпис), ст.[арший] нот.[ар] секретар.

Окружний суд в Хусті.

28 січня 1939 року.

Підпис: Чепелак.

Кругла печатки і штамп.

Проштампована марка Чехословацької Республіки.

Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. –
Оп. 4. – Арк. 6. Машинопис. Оригінал.

Документ №3.

Протокольне свідчення Леоніда Романюка, Івана Стрільця
та Костя Ліневича про здобуття гімназійної освіти Юрієм
Городянином-Лісовським. 28 січня 1939 р.

Протоколярне проголошення

Ми, нижче-підписані, проголошуємо, що п. Юрій ГОРОДЯНИН-
ЛІСОВСЬКИЙ (письменницький псевдонім: Юрій Горліс-Горський),

Хорунжий Кость Ліневич, начальник автоколонії 7-го Синього полку та дивізійної автоколонії 3-ї залізної дивізії Армії УНР, товариш Юрія Горліса-Горського

народжений 4 січня р. Б. 1898 в м. Полтаві, на Вел. Україні, в батьків Юрія Городянина-Лісовського та Людвини, з дому Соколовської, православної віри, свобідний, вступив до II кляси Полтавської Реальної Гімназії в р. 1909, а скінчив її повний курс в р. 1915 (сім кляс) з успіхом добрим, що нам є добре відоме, а тому це проголошення власноручними підписами стверджуємо:

В Хусті, дня 28. січня р. Б. 1939.

Інж. Леонід Романюк, в. р.

Інж. Іван Стрілець, в. р.

Інж. Кость Ліневич, в. р.

інж. Леонід Романюк, референт перший особисто знаний, другий – посвідчення виставлене окружним урядом в Пржерові №70/37 з дня 1/ 7 1937 р., третій має дорожній паспорт, виданий поліційною командою в Мукачеві з дня 7/6 1932 р. №1727, цей документ перед судом власноручно підписали. З канцелярії окружного суду в Хусті відділ VIII дня 28 січня 1939. Чепелак ск. асистент. Кругла печатка з надписом “Окружний суд в Хусті”.

Штамп із зазначенням дати (30 січня 1939 року) та підпису особи, що завірила документ (Чепелак).

Проштампована марка Чехословацької Республіки.

Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. – Оп. 4. – Арк. 7. Машинопис. Оригінал.

Документ №4.

Переклад посвідчення особи Юрія Городянина-Лісовського з польської мови. 30 січня 1939 р.

Сер. II № 009350. № Pol. P. 3/2/37/23/37/.
Річ Посполита Польща. Республіка Польща¹.
Посвідчення іноземця.

Прізвище та ім'я Лісовський Юрій, національність українська, місце проживання або адреса: Львів, вулиця Скарбковська, 35.

Рік народження 4.1.1898. Місце народження Полтава – Росія.

Ім'я батька – Юрій, матері – Ядвіга. Стан вільний.

Не одружений. Професія – літератор. Ріст середній. Обличчя овальне. Волосся шатен. Очі кольору пива.

Фотографія.

Староста міста.

Підпис власника – *Юрій Городянин-Лісовський*.

Власник цього посвідчення не є громадянином Польщі. Належність до сьогоднішнього громадянства не встановлена. Останнє [громадянство] – російське.

Термін дії посвідчення закінчується дня 30 грудня 1939 року, якщо не буде поновлений.

Печатка старости міста: Станіслав Порембалскі, староста міський Львівський. Підпис. Дата дня 3 лютого 1937 року.

Штамп Округного суду в Хусті, 30 січня 1939 р.

Підпис: Чепелак.

Проштампована марка Чехословацької Республіки.

Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. – Оп. 4. – Арк. 8. Оригінал. Машинопис.

Переклад з “чесько-словацько-польської”.

¹У цьому документі після польського речення чи слова йде переклад на “чесько-словацьку” мову. Ми ж далі перекладатимемо на українську одразу з двох мов.

Переклав Василь Угрин, 13 червня 2012 р., Ужгород.

Документ №5.

Власноручний життєпис Юрія Городянина-Лісовського.

Поч. 1939 р.

Життєпис

Юрій Городянин-Лісовський, письменник, літературний псевдонім Горліс-Горський, родився 4.І.1898 р. в місті Полтаві в Україні.

Скінчив реальну гімназію в місті Полтаві у році 1915 і вступив добровільцем до Кабардинського кінного полку Окр. Кавказької дивізії.

У 1916 р. скінчив військову школу (Новочеркаську козачу) в ранзі хорунжого.

У 1917 р. вступив до українського війська в ранзі поручника. Служив півсотенним командиром кінної сотні в полку ім. Богдана Хмельницького, командував кінною сотнею в 60-му дієвому полку ім. Кармелюка, Богданівською сотнею у 2-му Запорізькому полку.

Під час зимового походу в 1920 р. був прикомандирований до повстанчої бригади Холодного Яру, де був осавулом I-го, основного, куріня.

У 1921 р. виїхав до Польщі, де був інтернований в таборі Вадовиці.

У 1922 р. знову виїхав на підпільну працю в Україну.

У 1924 р. був арештований ГПУ і засуджений до розстрілу, що був замінений на 10 років в'язниці та 5 років заслання на Північ.

Роки 1924 – 1931 перебував в тюрмах Винниці, Києва, Полтави і Херсону.

У 1932 р., по втечі з херсонської тюрми, перейшов польську границю і перебував як політичний емігрант в Галичині до жовтня 1938 р.

Жив у Львові з літературної та видавничої праці.

Написав і видав такі книжки: “Холодний Яр” I-ий і II-ий том, повість і драма “Отаман Хмара”, “У ворожому таборі”, “Аве, диктатор”, “Червоний чортополох”, “Тюремні поезії”, “Пороги смерті”.

В кінці жовтня минулого року, прибув на територію Карпатської України, щоб віддати свої сили і знання на служення нашій молодій ДЕРЖАВІ.

Юрій Городянин-Лісовський (підпис).

Прощтампована марка Чехословацької Республіки.

Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. – Оп. 4. – Арк. 10. Оригінал. Машинопис.

Документ №6.

Лист Окружного шкільного інспекторату в Рахові до Юрія Городянина-Лісовського про призначення його вчителем до Української державної народної школи в с. Луг Карпатської України. 13 березня 1939 р.

Окружний шкільний інспекторат в Рахові.

Число: 527/39.

Рахів, дня 13 березня 1939.

Пан Юрій Городянин Лісовський,
в Лузі.

Павло Волощук, товариш
Юрія Горліса-Горського

На основі дозволу Міністерства Культу, Шкіл і Народної Освіти в Хусті з дня 2 березня 1939, чис. 6.200/39-I., на Вашу просьбу назначаю Вас від дня 13 лютого 1939 на час потреби, однак найдалше до 30 червня 1939, договірним учителем і приділяю Вас на службу при українській державній народній школі в Лузі коло Вел. Бичкова.

Про те повідомляю Вас. Рівночасно беру до відома, що службове місце Ви дня 13 лютого 1939 заняли. При тім потверджую, що дня 13 лютого 1939 зложили Ви предписану службову присягу.

За час Вашого дійствования в тім службовім відношенню належить Вам титул “учитель”.

Нагорода, злучена з тим містом, буде Вам переказанна вище наведеним Міністерством від дня наступлення до служби.

Шкільний інспектор (підпис).

Міністерству Культу, Шкіл і Народної Освіти в Хусті,
до відома.

Службове місто належить до “Д” групи чиновного. Натуральну квартиру не уживає. Пенсійне приголошення приключается. До окр. боль. асек. в Хусті був вищенаведений в час приголошений. Просьба вертається.

Прилоги: П.

Шкільний інспектор (підпис).

На звороті печатка українською мовою з виправленими словами вже на угорську з датою отримання 31 березня 1939 р.

Державний архів Закарпатської області. – Арх. спр. №1607. – Ф. 28. – Оп. 4. – Арк. 14 – 14 зв. Оригінал. Машинопис.

Уклала Ірина Гармасій
за участю Романа Коваля

Н. М. Сидор Чорторийський

МАНДРИ

В ЖИТТЯ

КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ

Поштовий значок
Карпатської України.

Спогади Миколи Сидора-Чорторийського
"Мандри життя. В Карпатську Україну"

У Великому Бичкові

У Великому Бичкові натрапив я на групу січовиків. Вони хотіли мені допомогти, але хіба тим, що показали мені напрям, як дійти до місцевої української школи, а там є ще учителі. Січовики пішли десь на схід. Між ними [очевидно] й мої старші друзі – Михайло Колодзінський, Зенон Коссак і ще пару, а решта рядовики маршують далі на схід і там мають виконати якесь завдання. Розпитувати не було часу, бо ця група відразу попрямувала горами в глиб лісів... (Михайла Колодзінського та Зенона Коссака арештували поблизу с. Нижня Апша, що біля Солотвина. – Ред.).

Я пішов до української школи у Великому Бичкові й тут застав Юрія Горського та Павла Волощука. Вони щось нараджувалися. Горліс-Горський упізнав мене відразу та обома руками привітав:

– Як добре, що будемо разом. Ми обидва, – і при тому вказав на Павла, з яким я запізнався, – продумуємо дальшу нашу долю: чи йти в гори, чи продиратися на другий бік Тиси.

При тім Волощук висловив бажання перейти Тису, або найкраще ще тепер поспішити і можна перейти мостом, бо міст стоїть цілий і ще не пізно.

Та вже було пізно...

Ми негайно вибрались автом. Всі троє посідали в авто і відїхали прямо до мосту: спішили, бо мадяри на п'ятах... Ми добралися до мосту, виступили з авта, й саме як Волощук випрямився наперед і відійшов з пару кроків, а ми обидва з Юрієм зараз за ним – надїхало швидко вантажне авто з боку Рахова, з нього повисакаували мадярські партизани у цивільному одязі й без слова почали стріляти крісами поміж масу людей, яка зібралася була в тому часі на мості. Куля поцілила Волощука в голову, й він відразу неначе скрутився набік, щоб поглянути поза себе, зсунувся та впав нам перед ногами. Маса людей заворушилася і подалася хто куди. А ми оба поміж тією масою продерлися без перепон у напрямі вулиці, а далі – поміж хатами і так добилися до помешкання професора Маценка, якого Юрій знав, і ми вступили в хату.

Застали немолодого вже пана та паню. Горський щось заговорив про хліб чи щось про поживу, а я витягнув з-за пазухи свій скарб – товстий зшиток моїх поезій, яких приробирав за пару років, а головне, які написав, перебуваючи в Берліні у в'язниці.

Передаючи це пані, сказав:

– Прощаю вас, збережіть це, бо, може, я десь загину, то нехай це останеться у вас...

Микола Сидор-Чарторийський матеріальним досі!

Панство Маценки, перестрашені до живого, не могли нас переховати. Я шарпнув Юрія за рукав.

– Тікаймо, – кажу, – бо тут ховатися не можна! Це ж родинна хата. Тож де ховатися? Як?

Ми бігом почали продіставатися на досить високу гору, що є зараз на північ від Великого Бичкова, й продісталися в хащі, ліси й далі вглиб, щоб віддалитися від села.

На горі було волого й дуже зимно. Ми обидва дрижали з холоду, а до того – безрзневий вітер та ще й ніч у горах є дуже ідкі та морозні. Ми цокотали зубами і тулилися один до одного, але це мало помагало. Юрій радив мені наблизитися до якогось господаря (там на схилі гори є хата), бо тут у горах не було ніякої хижі, ні затишку, де можна би було перебути холодну нічку, а на схилі гір є де-не-де хати. Не було іншого виходу. Ми під примусом холоду наблизилися знову до хатини, яка показалася перед нами, й там було видно світло. Отже, хтось там живе.

Трапили непогано. Це був свідомий газда... Прийняв нас до хати, згасив світло, дав Юрієві якоїсь горілки, а мені шматок хліба та часнику. Нам наче світ відчинився. Ми з'їли й розігріли свої руки й ноги. Все одно я скоро попрощався і потягнув за собою Юрія. Бо хоч той господар виглядав на дуже свідомого чоловіка, але міг хтось нас підглянути і спровадити мадярів або мадяронів, які також швендялися тут і могли б накоїти нам лиха. Горський не противився, але ще радив мені далеко не віддалятися від цієї хати, бо як знову дуже померзнемо, то прийдемо загіртіся.

Такої потреби не було. Ми знайшли якусь шопку і там примістили-ся. Було зимно, але від вітру зовсім затишно, а це вже було добре.

Я рухався та ходив сюди-туди, це саме робив Юрій. Так ми не давали морозові приступити до нас. При тому ми час до часу надслухували і знову ходили з місця на місце, бо шопка була невеличка. Такі наші проходи тривали до часу, коли ми почули голос півнів, які провіщали ранок. А як буде ранок, то буде й день. Наступний день наших пригод...

Для нас пора пускатися в долину. Перескакуючи різні наче загороди, колоди тощо, ми пересунулися майже до битого шляху, який провадив повз річку Тису, яка тут була досить уже широка, а місцями й глибока. Тихцем присунулися під якийсь оборіг (повітка для сіна на чотирьох стовпах. – *Ред.*), де я відложив свій револьвер та єдину гранату. Ми вже були на долині, але до самого шляху ще не приходили. Юрій свій револьвер ще мав із собою, й так ми підсукались аж під одну хату, яка була при самій дорозі.

Нараз чуємо виразно кроки мадярської військової стежі, що проходжувалася від Бичкова в долину на схід, а потім знову верталася в бік Бичкова. Коли вже стежа нас минула та пішла у бік В. Бичкова, ми уважно перерахували шлях і – гульк – у Тису!

Я вскочив перший. Холод огорнув тіло, аж дрож трясла мною й зуби самі почали скакати, наче на весіллю, – один за одним. Бр-р! Аж кров з уст іде. Аж тепер мені стало страшно, бо остався без зброї.

Річкою плила крига. Юрій вскочив за мною у річку й відразу почав наче топитися. Він був нижчий від мене, і вода йому доходила до уст. Я швидко почав помагати йому, а ногами шукати мілкішого ґрунту...

Знайшов і почав посуватися в той напрям, щоб мати більше сили вдержатися на ногах і протиставитися напорові лепу. Ми щасливо дісталися на місце, де вода нам доходила по пахв, а потім уже лише була нам по пояс. Зайшли ми на середину Тиси, як по нас посипалися стріли. То нас запримітили й почали стрілянину.

– Шісен зі ніхт! Шісен зі ніхт! Вір зінд українер! (Не стріляйте! Ми українці!) – кричав я щосили, бо ті цигани (тобто румуни. – *Ред.*) наче подурили, сипали стрілами по нас далі.

Кулі летіли зовсім близько, понад голови або збоку парув центиметрів, і могла нас куля швидко намацати та й – по нас... Ми піднесли руки й даліше кричали та посувалися ближче берега.

Річка замерзала, й її леп натискав на нас так сильно, що ми ледь-ледь не пішли з водою Бог зна куди...

Приваливши до берега, я мав ще силу сам вилізти на беріг, а Юрій уже при березі впав у воду, і його самі румуни витягнули на сушу. Ми стали наче льодові стовпи. Все на нас позамерзло, з білизною включно. Годі рушити. Румуни привели нас обох до себе на варту; це була хатина, де ми роздяглися і висушувались при залізній печі, яка горіла повною силою серед хати. Румуни дали Юрієві чарку горілки, а мені води, й так ми приходили до свідомості.

Як ми вже висушилися, можливо перед самим полуднем, прийшов якийсь румунський старшина, склав протокол, і за пару хвилин після того повели нас до міста Сигіт, і тут нас обох разом всадили до в'язниці.

Де вже я не сидів?.. І ще у румунську в'язницю попав.

Сидимо разом з Юрком. Посиділи нічку й не могли спати. Горський увесь час розповідав мені різні пригоди – сумні й веселі, які він мав ще в Холодному Яру, в Україні, то знову як переходив кордон і про те, як дістався до Львова. Життя і пригоди у Львові, перехід на Закарпаття, про свої труднощі й успіхи, – й так закінчував свою Одиссею – у в'язниці, брудній румунській тюрмі, де нас часто переслухували, випитували, складали протокол – аж до перемучення. Все це робив один майор румунської армії.

Я зі своїх мандрів розповів Юрієві все, що було гідне уваги, а також дещо гумористичного. Не поминув розповісти про пригоди Івана Семегена у Празі, а також пригадав собі свого часу голосну пригоду одного розсіяного українського професора, що мешкав з чешкою у Ржевніцах. Одного разу, як він приїхав із Праги, сказав своїй господині-чешці, що є змучений і скоро піде спати, тож щоб його не будила.

– Ано, ано! (Добре, добре!) – запевняла господиня.

А тим часом професор скоро обмився, і замість вилляти воду через вікно, як він то часто робив, він вилляв воду до ліжка, а сам вискочив через вікно надвір і, опам'ятавшись, почав кричати:

– Мілостіва пані! Где йсем?.. Просім вас, где йсем?! (Милостива пані, прошу вас, де я?)

Чешка настрашилася, бо не знала, як міг професор появитись надворі, не виходячи з хати, та питати з городу, де він є. Тож подумала, що це якесь насильство, закликала поліцію, і все закінчилось миром. Професор опам'ятався і вже спав спокійно до самого ранку... А наші емігранти мали півроку про що розказувати та дивуватися, що то може зробити неуважна людина...

Вичерпавши всі жарти, ми трохи спали, трохи ходили по малій в'язничній залі й діждалися неділі. Це було, мабуть, 18 березня 1939 р., як нас обох румуни скували кайданами за руки. Мою ліву руку скували до правої Юрія і вже вранці, в неділю, провадили нас пішки досить далеко, знову у сторону В. Бичкова, на міст, щоб нас передати мадярам. По дорозі ми випадково довідуємося, що вчора саме цією дорогою передали мадярам 350 січовиків. і їх мадяри забрали на мості в Бичкові. Така-то новина, яку ми прослухали таки від тих поліцистів, що нас провадили, хоч вони говорили лише порумунськи, але настільки ми їх зрозуміли. І не помилилися. Це була правда. Про це ми вже значно пізніше довідалися – в Югославії.

Міст на річці Тисі, у В. Бичкові, був якраз кордонною зупинкою, і там на самій середині того мосту робили виміну (обмін. – Ред.) чи передачу в'язнів. Там було два мости: один залізничний, другий дерев'яний. На дерев'яному мості відбувалися ті передачі. На тому мості загинув на моїх очах Павло Волощук, а от, можливо, сьогодні загинемо й ми...

Ми, сковані, наближаємося до того мосту. Аж дроз по мені проходить. А до того клятого мосту вже недалеко.

– Миколо, кричи! Кричи до тих циганів, що я маю важливу справу сказати. Хай нас не передають мадярам, бо там погинемо!.. – кричав до мене з усієї сили Горліс, і я не знав, чи він нормальний, чи зовсім зсунувся з глузду.

Що ж і як я мав кричати? До кого?..

– Говори до них по-німецьки. Може, хтось розуміє! – кричав далі Юрій, і я справді почав голосно кричати по-німецьки, що ми не злочинці, що ми політичні, що мій приятель має важливе діло до Букарешта.

– Подайте телефон до Букарешта! Нас не віддавайте, а наперед потелефонуйте у нашій справі... – таке я плів, аж задихався, бо румуни слухали, але були німі, мов скеля.

Ані слова надії...

– Кричи, Миколо, кажи тим туманам, що мене обікрали, що тут забрали в мене все, що я мав, а тепер віддають мадярам на смерть! – і при тім Юрій шарпав так сильно правою рукою, що моя ліва наче облізла зі шкіри й кров стікала та обмазала зовсім кайданки. – Скажи їм ще і ще, що я маю їм щось дуже важного сказати. Хай телефонують до Букарешту, – кричав Юрій і мене вже так розсердив, що я почав знову голосно все те переказувати по-німецьки, але ніхто нас не слухав, бо не було ніякої реакції з боку поліції, яка нас провадила.

Нарешті я скрикнув до Юрія:

– Замкни собі, бо тебе чорт побере! Що маю кричати, до кого? Ти здурів... Не крути мені руки, бо переломиш кости! – кричав я, бо ліва рука жажливо боліла від ран.

Я сказав все, що мав сказати і переложити ті слова крику, які мені все ще й ще насипав Юрій. Аж нарешті наблизились ми до якоїсь будки, мабуть, це станиця пограничників. Але нас ніхто не зрозумів. Вели нас дальше, наче на заріз, все ближче мосту...

– Говори знову! К... їх мать! – кричав Юрій, наче збожеволів на 100%.

– Мовчи, – кажу, – таж ніхто нас не слуха! – відповідаю, а сам уже не знаю, що маю говорити.

– Кричи, говори, хай мені дадуть телефон, я сам потелефоную! – верещав Юрій, наче сказився. – Хай мене скомунікують до Букарешта. Нас не сміють видати!

Тоді я почав ще раз усе те спочатку говорити на всіх мовах – по-чеськи, по-німецьки, по-італійськи, і навіть по-латині помагав собі деякими словами, хоч сам тієї мови добре не знав. А італійської я вчився лише один рік часу. Але це таки допомогло. Нас задержали перед самим мостом і закликали якогось румуна, що їхав ровером у цивільному одязі. Він розумів по-німецьки. Я все ще раз розповів йому, що мені сказав Юрій, який, слухаючи мене, аж посинів з люті. Вислухавши мене, цивіль сів на ровер і поїхав, а нас румуни повели далі – вже на міст.

Від Бичкова наближались до нас чотири мадярських військових жандармів – усі з когутячими перами при шоломах на голові. Юрій почав знову викручувати руку і ледь мені не переломив кістки. Я скрикнув з болю, а Юрій далі кричав до мене, аж слина йому бризкала з уст:

– Говори, говори!.. Чого ти мовчиш? Кричи тим вар'ятам, щоб нас не видавали, бо я маю телефон до Букарешта!

Я знову все переповів, але ніхто ані ворухнувся. Я вже був так вимучений, що мені було байдуже, чи мене зараз уб'ють, чи завтра. Крик Юрка мене дразнив, і мені прямо було аж соромно з такої ситуації.

Як то погано мати сковані руки!

Коли б були вільні, а був би, напевно, поспробував заїхати в пику як не поліцистам, то бодай Горському, так він надоїв мені своїми криками! Але, о Боже! Саме в час, як мадяри дійшли до визначеного місця, на середину мосту, щоб нас перебрати, аж до рогачки, ми побачили, як той самий цивіль гнався ровером у наш бік. Це запримітили й наші конвоїри і задержали нас на місці – за пару кроків від мадярських жандармів.

На волі

– Зінд зі фрай! (Ви вільні!) – крикнув той цивільний мужчина в наш бік, а опісля щось порозмовляв з поліцистами та наказав нас завернути і привести на станицю.

За пару хвилин ми опинилися у прикордонній станиці, а мадяри ще не відходили з мосту. Мабуть, ждали на нас.

Ми були вільні!

Лиш Бог нас врятував від смерти, яка вже чигала на нас з-під дула мадярських крісів.

Не тривало й півгодини, як приїхала гарна жовта бричка-повіз і нас відставили в товаристві одного поліциста до міста Сату-Маре. Тут ми переночували. Відпочили, погостилися, бо Юрій Горліс-Горський частував мене всім добром, якого лише міг купити, щоб з'їсти, бо ми

й зголодніли за той час, а також не їли, бо ніщо в рот не могли взяти внаслідок напруги й непевності свого життя.

19 березня 1939 р. нас прийняв на авдієнції сам префект цієї поліції, з яким ми провели понад дві години розмову на мові німецькій, якою префект розмовляв плинно, як німець. Саме того самого дня, 19 березня 1939 р., у Солотвинських копальнях у Карпатській Україні мадяри розбили групу січовиків на чолі з Михайлом Колодзінським (псевдо “Гузар”) та Зеноном Коссаком, яких того ж дня розстріляли. Вічна їм Пам’ять!

Довідалися ми в тій розмові, що нам повернуть все те, що в нас було сконфісковано (в мене нічого не забрати, бо я нічого не мав, але в Юрія забрали 72 тисячі корон чеських готівкою та дещо із приватної власності – годинник тощо). Також довідались ми, що той майор, що минулої суботи видав мадярам 350 січовиків, зробив це на свою власну руку, бо він був з походження мадяр із Семигорода, та що румунський уряд ніколи не думав видавати січовиків у руки мадярів і т. п. Що той майор уже арештований та стане під суд (перебуваючи вже в Югославії, довідалися, що справді того майора розстріляно румунським воєнним судом. – Авт.).

Хвала Богові!

Ми трохи відпочили – не лише фізично, але й духовно.

Такий наглий зворот: від смерті – до життя!

Горліс-Горський обняв мене та вицілував, немов рідного брата, а також запрягнув мені “вічну приязнь” і дружбу понад усе!

Йому повернули всі гроші, що їх той мадярон-майор був забрав від нього. З вдячності Юрій зодягнув мене від ніг до голови, бо я був майже голий. Усе на мені порозривалося внаслідок маршів по лісах та по воді й по в’язницях, а іншого одягу я не мав, лиш те дрантя, що на мені. Також дав мені пару десятків лірів на дрібні видатки, а понад усе гостив мене обідом і т. п.

– Ми вільні! – казав Юрій.

Він з радости знову майже збожеволів, так ясав (гучно сміявся. – Ред.), кажучи:

– О, бачиш, що ти таки договорився з ними, з тими туманами, – казав він.

І мав рацію! Коли б він був не кричав та не наглив мене, а я у свою чергу не передавав того крику далі, ми були б сьогодні уже під котроюсь стінкою ждали кулі або були б уже не жили! А тепер – ми вільні!

Ми збираємось їхати до Югославії, бо там є українці.

“І де тих наших українців немає? – думав я. – Всюди є українці, всюди ми можемо подорожувати та навіть тікати і по дорозі знаходити своїх братів-українців! Як у казці! А це ж правда!”

Наша ціль – це подорож до Руського Керестура, в Бачці, в Югославії. Тож вибираємося до Югославії. Тут, у Сату-Маре, нам говорили, що якась група українців поїхала до Югославії, поїхала залізницею на Ключ та що наш поїзд готовий і ми поїдемо тією самою дорогою до Югославії.

Юрій ще не позбувся радості, що його охопила після звільнення. От сьогодні ми відїжджаємо, а він купив літру горілки і майже всю випив нараз. Мене не пробував частувати, бо знав, що я рішуче алкоголю не вживаю, – не тому, що я не хочу пити через якусь постанову, а тому, що мені алкоголь не смакує. Я дивувався, як Юрій випив оковиту і навіть не сів, а ходить та підспівує під ніс, наче після ковтка холодної води... Навіть не заїкнувся з приводу терпкості тієї горілки.

У Празі я інколи міг випити склянку чорного пива “У Гуляку”, але горілки не пив ніколи, бо не любив. Це вже у крові мого роду. Ніхто з моїх батьків та дідів не пив алкоголю. Не пив і я (і ще додаю: не п’ють і мої діти. Хвала Богові!).

Юрій – цікавий тип, бо навіть як п’яний, то оригінальний. Він скаже якесь глупе, нецензурне слово, і на тім крапка. Я трохи втихомирював його, щоб не виказував, що він п’яний, бо то нам “не пасує”, казав я, і це помагало.

Юрко відповідав мені, що то “правда” та що мене послухає, бо я врятував йому життя та і при тім сам себе врятував від смерти...

– Ми були б уже неживі, – казав він.

Засівши у вагоні в кут, заспокоївся та заснув сном праведника...

У Руськім Керестурі

Ми щасливо приїхали до Югославії. Перевірка на кордоні була мінімальна, й ми опинилися на котрійсь станції в Югославії, а далі пересіли на автобус і приїхали до Руського Керестура.

Офіційно те велике село називається Руски Керестур. У тому селищі ми застали групу українців, що приїхали сюди день чи два скоріше. Якраз у часі нашого приїзду помер був один визначний місцевий учитель, і ми приїхати на день його похорону; так що ми відразу включилися до похоронної процесії та разом із хором, який створили для цієї цілі наші біженці, ми співали величне, похідне й похоронне “Святий Боже, святий кріпкий” і так відпроварили покійника на вічний спочинок.

Опісля цієї церемонії ми повернулися до села; тут нас розмістили в домах місцевих господарів, які нас дуже добре гостили. Це ж наші брати! Вони тут живуть у достатках і втішаються повагою та користають із волі, якої їм тут ніхто не відбирає. Щасливі люди наші брати! Вони

тут осіли, переїхавши одні із Закарпаття, а деякі таки з Галичини ще за часів панування австрійської імператриці Марії Терези.

Я потрапив до бездітного подружжя. Це були старші й багаті господарі, які вже мали приймаків – щойно подружених молодят. Ставилися до них як до рідних дітей, а я був у них гостем (...).

Старенька господиня мене дуже полюбила та відразу готовилася мене оженити та прийняти за своїх. Отака-то ідилія нам трапилася на новому поселенні між своїми братами в Югославії. Годувала мене та господиня голуб'ячим м'ясом так, що за два тижні я вигладився наче пещена дитина.

Наступними днями я подружився з Юльком, батько якого, греко-католицький священик, обслуговував велику громаду. Ми з Юльком стали нерозлучними друзями. Юлько весь час перебував зі мною або запрошував мене до себе, і я гостював як у рідному домі.

Слава і моя щира подяка тим добрим і шляхетним людям – нашим братам у Руському Керестурі за поміч, за гостинність, за співчуття, яке вони нам виказували за весь час побуту!

Одного разу наша група вибралася на оглядини та автобусом виїхала до міста Новий Сад, що недалечко від мадярського кордону. Шляхи тут такі, як бували в Польщі; автобус їхав, підскакував, як заєць по городі, й горе було тим, що сиділи на задніх колах в автобусі, бо кола трясли тих пасажирів до ослаблення (...).

Повертаючись домів, так сталося, що я опинився на тих задніх колесах автобусу. Ця подорож мене так трясла, що я захворів, ослаб та почав вонітувати (блювати. – *Ред.*). З приводу моєї недуги одна пані – гетьманка – Мурашко мала нагоду на мене сердитись та ще й сказала, що “от, впився та плюгавить автобус”. На це зареагував дуже гостро приятель Юлько, син священика з Керестура, бо він знав, що я взагалі не п'ю, а тепер важко захворів, а замість співчуття та пані на мене ще визвірилась. Мене підтримав шофер. Він сказав пані Мурашко, щоб сама сідала на моє місце, а я на її, то і вона захворіє...

Я помирився з долею, але Юлько докоряв тій пані навіть уже в селі, як ми приїхали домів; бо ніяк не міг зрозуміти, що та пані була така “гадюка”, як він казав, що замість помочі та співчуття вона... і Юлько закінчував це якимось словом, що я його ніяк ще не розумів...

У Руськім Керестурі відсвяткували ми й Великдень, гарно поспівали собі по хатах та в церкві “Христос Воскрес” та “Ангел Вопіящий”, побажали собі взаємно щастя та всіх благ від людей і від Бога.

А зараз після свят ми приготувалися хто куди виїжджати далі в світ за очі. Ми не могли довше перебувати тут, у селі, бо нам не тут місце. Ми відпочили, трохи нас повідгодували, тож, подякувавши за хліб і сіль, готувалися виїжджати до інших країн Західньої Європи.

У Відні

Деякі почали опускати гостинну Югославію вже пару днів по святах, а ми з Юрієм рішили виїжджати аж наступного тижня. Мало хто остався надовше в Югославії. Одні виїжджали до Франції, дехто до Італії, одна родина до Болгарії, а один пан вибрався до Греції тощо. Юрій Горліс-Горський одного дня сказав мені, що від'їжджає до Франції. Радив і мені їхати з ним разом. Одначе я мусів відмовитись, бо я не був сам... Я був дальше підпорядкований організації (ОУН. – *Ред.*), яка слідувала за нами й перебрала на себе обов'язок вивезти мене з Югославії. Тож ми попрощалися. Юрко виїхав до Парижа, а я ще остався на місці. Але моє перебування тут тривало недовго, незабаром десь тут узявся також Володимир Федевич, і нас обох разом оформлено на виїзд до Австрії, що в тому часі вже була інкорпорована до Райху, тож фактично й формально ми виїжджали до Німеччини (...).

Микола СИДОР-ЧАРТОРИЙСЬКИЙ

Сидор-Чарторийський М. Мандри життя. В Карпатську Україну. Хуст, В. Бичків, Сигіт, Сатумаре, Р. Керстур, Відень, Братислава, Леобен. – Нью-Йорк: в-во Чарторийських, 1975. – С. 93 – 125.

Лист Юрія Горліса-Горського
з Руського Керестура (Югославія). 1939 р.

Високошановні Панове!

Лист із Канади від п. інженера Нестеренка (з Флін-Фльону), посланий для мене на адресу Комітету, прошу ласкаво переслати на слідууючу адресу: Отець М. Фірак, для Юрія Горліс-Горського. Ruski Krstur, Dunawska, Banowina, Jugoslawija.

Наперед дякую за ласкаве полагодження справи.

З пошаною Юрко Горський (*підпис*).

На листі напис: "Вислано 15/VI.1939".

Листи збігців з Карпатської України // ЦДАВОВУ. – Ф. 3988. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 32. Оригінал. Рукопис. Знайшов Віктор Моренець.

Юрій Горліс-Горський як драматург

Юрій Горліс-Горський, який прожив драматичне життя, реалізував себе і як драматург – принаймні два українських театри здійснили постановки його п'єси “Отаман Хмара, або В чотирикутнику смерті” – на Прикарпатті й на Закарпатті.

Коломийський пересувний театр поставив “Отamana Хмару” наприкінці 1930-х років. 1938 року коломийська труппа гастролювала в надзбручанських селах. Коли театр виступав неподалік села Товстенського, звідки походив Мар'ян Остапчук, який зрадив отамана Хмару, родина Остапчуків дала акторам 500 чи 600 злотих, “аби вони до них не заїжджали”, але члени “Просвіти” завернули театр. Вистава “Отаман Хмара” йшла в Товстенському чотири дні. “Зал був переповнений”. Про це розповів Володимир Зелінський у спогаді “Шкільна подруга Ліда” (Незборима нація. – 2006. – Ч. 5 (243). – Травень). Отже, лише в селі Товстенському, тепер Чортківського району Тернопільської області, вистава чотири рази збирала повні зали.

І ось – завдяки журналістці Ірині Гармасій – дізнаємося про успіх цієї драми в Карпатській Україні 1939 року. Ірина в Державному архіві Закарпатської області дослідила видання Українського національного об'єднання “Нова Свобода” за грудень 1938 р. – лютий 1939 р. і надіслала мені низку фотокопій публікацій про вистави Українського театру “Нова Сцена” в Хусті (така його повна назва). Театр цей “зродився з театральної групи аматорів-учителів” при хустському Пласті. За кілька років він, попри переслідування влади, перетворився на державний театр Карпатської України. Успіх прийшов завдяки таланту та ентузіазму акторів театру і його організаторів – братів Шерегіїв (Юрія та Євгена) і режисера-хореографа Володимира Лібовицького.

Січень 1939 року для українців Хуста – столиці Карпатської України – був наповнений культурними подіями.

3 січня хустське громадянство вітало “найбільшого сучасного українського поета – [Олександра] Олеся. Про його творчість виголосив промову письменник Горліс-Горський, від карпатоукраїнських письменників і журналістів привітав В.[асиль] Гренджа-Донський, від “Говерлі” – М.[икола] Чирський. Опісля того “Нова Сцена” заграла здраматизовану поему Олеся “Над Дніпром” – під режисурою Лібовицького, що пройшла з успіхом, особливо були ефектовні модерні декорації [Михайла] Михалевича”. Про це повідомила газета “Нова Свобода” в замітці під назвою “Святкування 60-річчя Олеся в Хусті”.

Це була виняткова преференція – у присутності живого класика, на вечорі з нагоди 60-ліття, розповісти про його творчість. До слова, вшанував Олександра Олеся й Августин Волошин, якого публіка вітала “ясними оплесками”.

За кілька днів – Різдво. “Цього року наша селянська молодь, – писав журналіст “Нової Свободи”, – колядувала в користь своєї оборонної організації “Карпатська Січ”. Всюди зустрічались ми з колядниками...”

9 січня “Нова Сцена” запропонувала українському громадянству репризу Ю. Грома (Юрія Шерегії) “Часи минають”.

За зимовими християнськими “празниками” – свято Соборності України. 21 січня – перший день святкування проголошення соборності та Хустської (Марамароської) Народної Ради. У Слов’янському домі Хуста його відкрив “святочною промовою” доктор Й. Сич. Після виступу доктора Сича Український театр “Нова Сцена” представив драму на 5 дій “Отаман Хмара”. Напевно, й автор взяв участь у прем’єрі. Ось склад трупи, яка брала участь у постановці “Отamana Хмари”: режисер Володимир Лібовицький, у головних ролях – В. Коперльсівна, О. Батьківна, В. Лакатошівна, І. Шутка, В. Бідяк, Є. Приходько та брати Шерегії – Юрій та Євген.

22 січня – другий день “Великого свята Соборности українського народу”. Розпочався він зі служби Божої у греко-католицьких і православних церквах. Потім – українська маніфестація вулицями Хуста. Почався похід на площі Августина Волошина. На ній же і завершився “святочними зборами”. Згідно з оголошенням у “Новій Свободі” в той день мали промовляти доктор Михайло Брацайко, президент Гуцульської республіки в 1919 році Стефан Ключурак, голова Українського національного об’єднання Федір Ревай та інші. А на вечір було заплановано ще й “святочну академію”...

Але святкові заходи другого дня відбувалися вже без театру “Нова Сцена” – вранці 22 січня він виїхав на 9 днів у заплановане турне на схід Карпатської України – на Гуцульщину. Гастролі були безпосередньо пов’язані з передвиборчою кампанією.

У День Соборності у великому прикордонному селі Ясіня відбулося дві вистави “Нової Сцени”. О 15.00 почалася “народна оперета на 3 дії” “Запорозький скарб” (автор Костянтин Ванченко), а о 20.00 гуцули побачили драму Юрія Горліса-Горського “Отаман Хмара”. Це справді був День Соборності: гуцули і думками, і серцем були в той день на Великій Україні. А Юрій Горліс-Горський, учасник Визвольної боротьби 1917 – 1920-х років, який карався з отаманом Хмарою в тюрподі Подільського губернського ГПУ, в той день, напевно, був Ясіні.

26 січня “Отаман Хмара” прийшов до Рахова, 29 січня у Великий Бичків. Гуцули побачили й інші п’єси, зокрема “драматичні образи на 3 дії з життя Карпатської України” під назвою “Часи минають”, драматичний образ “Над Дніпром” Олександра Олеса і твір вояків Армії УНР Миколи Чирського і Миколи Аркаса – казку-оперету “Місяць і зоря”. Журналіст “Нової Свободи” засвідчував: “Населення Карпатської України приймає українських артистів з одушевленням, [як] символ свого визволення”.

Після турне на Гуцульщині театр виїхав на Свалявщину, бо і тут необхідно було “скріплювати свідомість” українців. 5 лютого зранку трупа вирушила на Довге і Сваляву, де по обіді зіграла для учнів виставу “Над Дніпром”, а ввечері – оперету Миколи Аркаса й Миколи Чирського “Місяць і зоря”. Ніхто не вірив, що український театр матиме успіх у स्वाлявської публіки, адже на Свалявщині були сильні позиції мадяронів – неугорців, прихильників “возз’єднання” з Угорщиною, власне яничар. Але сталося навпаки. Повертаючись із Верховини, театр на прохання громади знову дав вистави у Сваляві та Чинадієві – ще одній твердині мадяронів.

7 лютого, збираючись на репетицію, артисти побачили розкидані листівки із закликом голосувати проти українського уряду. Звичайно, угорці обіцяли солонину, фасолю тощо. Співаючи “За мадярську солонину не продамо Україну! За зіпсовану фасолю не підемо у неволю!”, актори спалили листівки ще до приходу глядачів.

Поет Андрій Патрус-Карпатський в органі УНО “Нова Свобода” за 28 лютого 1939 р. у статті “Слава і честь піонерам рідної культури. 3 нагоди успішних спектаклів “Нової Сцени” писав: “Багато людей не усвідомлює собі, яку велику користь для виборів (відбулися 12 лютого 1939 р. з результатом 92,4% за УНО) першого карпато-українського сойму зробила “Нова Сцена” як на провінції, так у нашому столичному місті. Інколи культурне слово зробить багато більший вплив, як сотня агітаторів. “Нова Сцена” скріпляла в серцях нашого народу почуття любові до своєї української культури, до своєї української нації. Такий “Отаман Хмара”, мабуть, зробив більший вплив, як сотня брошур або плакатів”.

По завершенні турне театр повернувся до Хуста. 18 лютого “Отамана Хмару” покликали в Севлюш (Виноградів), а 21 і 26 лютого “Нова Сцена” знову представляла його в Хусті.

Ірина Гармасій підрахувала, що театр поставив драму Юрія Горліса-Горського не менше десяти разів. Додам від себе – не менше десяти вистав за 35 днів. Це був триумф. Отже, Горліс-Горський відбувся як драматург.

Якби ж знайти текст його п’єси! Може, якийсь театр продовжив би тоді життя “Отаманові Хмарі”. В Коломиї, на Закарпатті чи на рідній Полтавщині...

Успіх завжди підштовхує автора до нових творів. Напевно, вони вийшли б з-під пера полтавського козака. Та наступала весна, весна надій, які чоботом завойовника розчавили уторські окупанти.

Березень – останній місяць існування Карпатської України, останній місяць перебування Юрія Горліса-Горського на Срібній Землі, пам’ять про яку він назавжди зберіг у своєму серці.

Спомини, листи, звернення, передмова та післямова до видань Юрія Горліса-Горського

Рядок до біографії Горліса-Горського

У 1930-х роках Юрій Городянин-Лісовський перебував у Галичині, зокрема в с. Плутів Золочівського повіту на Львівщині. Тут писав другу частину “Холодного Яру”.

Жив у гостинній родині Теодора Грозовського. Дочка господаря Ольга була активною учасницею молодіжних заходів, тож до хати часто сходилася патріотична молодь.

У Грозовських було кілька фотографій з письменником, але збереглась одна. На ній ми бачимо Горліса-Горського на вшануванні Маркіяна Шашкевича на Золочівщині. Горліс-Горський – з паличкою, біля нього стоять Ольга Грозовська та Степан Галамай, згодом автор книги “Боротьба за визволення України (1929 – 1989)” (Торонто).

До цього часу зберігся дім, в якому працював автор “Холодного Яру”. З осіб, які спілкувалися з ним, живою лишилася сусідка Ганя Сербка.

Ольга Грозовська-Ставнича була моєю тіткою. Нині в хаті живе її онучка – Лариса Краснова.

Зеновія ЯКИМІВ

Шлях перемоги. – 2012. – Ч. 3 (3004). – 18 січня. – С. 6.

На світлині – Юрій Горліс-Горський (зі стеком) на вшануваннях Маркіяна Шашкевича. Рогатинщина, кін. 1930-х рр.

“Там на розі, на Яновській, на вулиці Кліпаровській”

Клепарів за Австрії був селом, мав свою власну гміну, війта і щойно за Польщі був приєднаний до міста. То було чудове сонячне поселення, повне маленьких одноповерхових будівель і квітчастих садочків... На Клепарові мешкали рільники, городники і садівники, які колись вивели славу клепарівську череху (черешню), котра визначалася м'ясистими ягодами. Однак мешканці воліли вночі спати в задушливих покоях за зачиненими вікнами, аніж бути пограбованими, бо тут, як і на кожному передмісті, траплялися прикрі випадки.

Клепарів, як і Замастринів, був знаний як середовище суспільного маргінесу, дна, гніздо злочинів...

Обидва передмістя оспівані у вуличних баядах, знаних у цілому місті. В цих піснях буяла атмосфера пияцької романтики, культ відважного героя-батьра, котрий кожного валив у морду. Однак, як свідчив колишній львів'янин Альфред Ян, саме на Клепарові ті пісеньки мало знали. Співалося їх у львівських кнайпах, особливо студентами, але дуже рідко клепарівською молоддю, бо клепарівський батьр зовсім не думав плекати субкультуру – його мова була абсолютно нецензурна. Замість віддаватися співам, частіше крав, бився і хапався за ножа. Частими тут були криваві масакри. Ян розповідав, що соромився, коли університетські колеги, що походили з інтелігентних родин, набагато краще за нього знали цю народну творчість.

На Клепарові родини, відомі злочинною діяльністю, гніздилися в жахливих брудерах (халупах. – *Ред.*), а однак зберігали почуття спільноти з рештою мешканців, бо не зачіпали “своїх”.

Кнайпа на лівому розі Клепарівської славилася на ціле місто. Власник наймав батьрів та повій, які розігрували батьрські сцени, аби привабити публіку, а публіка, не ризикуючи забрідати на передмістя, щоб помилуватися романтикою батьрського життя, діставала його сурогат недалеко від центру.

Про цей шинок співали популярну пісеньку “Там на розі, на Яновській, на вулиці Кліпаровській, там ся добре пиво п'є, там ся добре морду б'є”. За німецької окупації цей шинок орендував відомий письменник, автор надзвичайно цікавих спогадів про повстанський рух в Україні, Юрій Горліс-Горський, якому вдалося втекти із Союзу до Польщі.

“Пам'ятаю, – згадував письменник Остап Тарнавський у книзі “Літературний Львів. 1939 – 1944” (Львів, “Просвіта”, 1995), – з якою увагою ми читали ще до війни його розповідь “Холодний Яр”. Горліс-Горський (справжнє прізвище Лісовський) був неухвитний

Шарж Ека (Едварда Козака)
на Юрія Горліса-Горського

(невловимий. – Ред.), і рідко хто мав нагоду його зустрічати. Саме в 1941 році вийшла його книжка "Аве, диктатор!", і тоді ж він з'явився у Львові, та ще й в ролі шинкаря у славному у львівському світі шинку. Тож коли колега Ярослав Шав'як запропонував одного післяполудня відвідати Горліс-Горського, я радо згодився. Шав'як, який був репортером судових розправ над українськими націоналістами перед війною, колись мав нагоду зустріти Горліс-Горського, і тепер у нього було більше відваги піти на цю зустріч.

У шинку на розі цих двох славних вулиць, що вели на два не менш славні передмістя – Янівське і Клепарів, було не тільки гучно, а й глітно (тісно. – Ред.). Кожний столик, кожне крісло були зайняті, стояли різні типи й під стінами.

Недалеко від шинку, на Клепарівській, була львівська browарня, тож напевно не було труднощів з довозом пива.

А втім, тут вирішувала справу постать Горліса-Горського.

Він походжав по шинку в чорній сорочці з викладеним коміром і в таких же чорних штаних. З-за ремня у нього стирчав великий револьвер. Справді макабричний (моторошний. – Ред.) вигляд.

Сам Горліс-Горський не радив нам шукати тут за місцем і замовляти пиво.

"Це не для вас, – сказав спокійно, – я вас іншим разом візьму на добру вечерю до іншого ресторану".

Шав'як тільки розпитав у нього, чи він тут свідомо перебуває, чи задумує написати якусь сенсаційну історію. Горліс-Горський усміхнувся: "Можливо, але не тепер".

Не знаю, що з ним сталося, бо після війни ми нічого не чули про Юрія Горліс-Горського.

А він міг написати цікаві спомини з того часу".

Юрій ВИННИЧУК

Винничук Ю. Кнайпи Львова. – Львів: Піраміда, 2001. – С. 250 – 254.

Д О В С І Х Т А В О Р Я Н !

В нашому таборі зайшли жалюгідні випадки, що стверили атмосферу яка, на майбутнє, загрозює розвалом і зганбленням доброго українського імені в очах чужинців.

Кожний таборянин повинен задати собі питання: що сталося, що наш табор, який під оглядом порядку, дисципліни, єдності рахувався найкращим - переживав цю кризу? Чому переживали не інші табори? Чому, одночасно переживавть не менш важку кризу Інгольштадт та Ельванген? Чи це звичайна випадковість - чи це кільце якогось ланцюга, якоїсь системи.

Ми не можемо терпіти жодних проявів бандитизму, шпигтва, бешкетів від кого б вони не виходили. навпаки, кожний таборянин зокрема і всі ми разом - повинні рішуче боротися з такою реду явищами. Але ми не можемо також допустити, щоб подібні випадки хтось використовував а навіть свідомо провокував в своїх вузько - грунових інтересах.

Щоб уникнути катастрофи і вилізнути табір від хоробливої гарячки мусимо стати на позиції чесні і відверті - мусимо глянути правді у вічі й назвати речі своїми іменами.

В усіх таборах точилася і точиться боротьба, яку зводить одна-однаїчна група, що намагається запровадити свою диктатуру серед українського громадянства. Для досягнення своєї цілі вона не передірає в засобах. Політичні шайбоголови з цієї групи, які перестали служатися навіть свого власного проводу, викликають всьди заколоти та сіть інтригами непорозуміння. Але... не власними руками. Вони при цьому домагаються за плечі недосвідчених довірливих внаків, яких переконали, що це все робиться для України. Вони немає громадянської відваги відверто сказати людям хто вони і що вони хочуть. Навпаки, вони на кожному кроці заперечують і вириваються з своїх діл і замрів. Вони нічого незнають - то все "робота чужих агентів" Але наслідки їх кайнової роботи відчуваються всьди, відчули їх і ми, ці "вожді народу" здумувать легковірних, що вони всі великі герої й підпілля, але... в таборах на українському пайку... Деякілька років вже ми зустрічаєм цих самих "героїв" лише в безпечних місцях. Вони завжди випереджували нас при втечі від ворога і завжди вони як не крутились коло кооператії - то просто спекулювали. Тепер вони спекулюють на крові, що лється за волю України! Видумують різні нісенітниці, щоб доказати, що... чех вони борються. Вони навіть проголошують "мобілізацію", але... для війни в таборах, за таборіві каси і харчові бази. Хто дозволяє собі сумніватися в правдивості їх побрехеньок - того вони роблять ворогом України.

Не перебрарачи в засобах - вони лякають доносимаи, лякають віддаванням на вівіз "на родину". Вони рослили це під час виборів до т аборіві ради, щоб провести своїх кандидатів - роблять це і зараз, щоб утримати в руках свої "здобутки". Але, вони забувають, що власне ця зброя - є для них самих більш небезпечна, ніж для загалу українського громадянства.

В таборах, де переважає зрівноважений свідомий елемент - боротьба з ними закінчується скоро і коротко. В таборі Мангайм їх примусили зібрати манатки і виїхати до "своїх". В мангайм і залишилися українці, здебільшого, з Галичини, які не поділяли їх погляди і в таборі настав спокій і порядок.

Не проминуло багато часу і багато із тих, що виїхали з "героїми" - почали борятися і благодати управу, щоб прийняла їх назад. Вони показують сліди і наслідки важких побоев і оповідають: "лицарі" створили собі таборіву поліцію на зразок "Гестапо" і в глибокому лбоку катують таборял, яких підозрівавть, що вони належать до інших політичних напрямків. Тримавть в лбоку аж поки зійдуть синяки і випускають під підлизку, що нікому не буде оповідати під страхом смертної карні. /Правдивість цього - може кожний перевірити в управі табору Мангайм/.

Звернення "До всіх таборян". З оригіналу. Публікується вперше

**Звернення “ініціативної групи єдності і спокою” в таборі
Райнгард-Казерне, ймовірно автором
якого є Юрій Горліс-Горський. 1946 р.**

До всіх таборян!

В нашому таборі зайшли жалюгідні випадки, що створили атмосферу, яка, на майбутнє, загрожує розвалом і зганням доброго українського імені в очах чужинців.

Кожний таборянин повинен задати собі питання: що сталося, що наш табір, який під оглядом порядку, дисципліни, єдності рахувався найкращим, переживає цю кризу? Чому переживали це інші табори? Чому одночасно переживають не менш важку кризу Інгольштадт та Ельванген? Чи це звичайна випадковість, чи це кільце якогось ланцюга, якоїсь системи?

Ми не можемо терпіти жодних проявів бандитизму, пияцтва, бешкетів – від кого б вони не виходили. Навпаки, кожний таборянин зокрема і всі ми разом повинні рішуче боротися з такого роду явищами. Але ми не можемо також допустити, щоб подібні випадки хтось використовував, а навіть свідомо провокував у своїх вузькогрупових інтересах.

Щоб уникнути катастрофи і вилікувати табір від хоробливої гарячки, мусимо стати на позиції чесні і відверті, – мусимо глянути правді у вічі й назвати речі своїми іменами.

В усіх таборах точилася і точиться боротьба, яку зводить одна політична група, що намагається запровадити свою диктатуру серед українського громадянства. Для досягнення своєї цілі вона не перебирає в засобах. Політичні шибайголови з цієї групи, які перестали слухатися навіть свого власного проводу, викликають всюди заколоти та сіють інтригами непорозуміння. Але... не власними руками. Вони при цьому ховаються за плечі недосвідчених довірливих юнаків, яких переконали, що це все робиться для України. Вони не мають громадянської відваги відверто сказати людям, хто вони і що вони хочуть. Навпаки, вони на кожному кроці заперечують і вирікаються з своїх діл і замірів. Вони “нічого не знають” – то все “робота чужих агентів”. Але наслідки їх каїнової роботи відчуються всюди, відчули їх і ми. Ці “вожді народу” обдурюють легковірних, що вони всі великі герої підпілля, але... в таборах на українському пайку... Декілька років вже ми зустрічаєм цих самих “героїв” лише в безпечних місцях, вони завжди випереджували нас при втечі від ворога, і завжди вони як не крутилися коло кооперації, то просто спекулювали. Тепер вони спекулюють на крові, що летить за волю України! Видумують різні нісенітниця, щоб доказати, що... це ж вони борються. Вони навіть

проголошують “мобілізацію”, але... для війни в таборах, за таборові каси і харчові бази. Хто дозволяє собі сумніватися в правдивості їх побрехеньок, того вони роблять ворогом України.

Не перебираючи в засобах, вони лякають доносими, лякають віддаванням на вивіз “на родину”. Вони робили це під час виборів до таборової ради, щоб провести своїх кандидатів, роблять це і зараз, щоб утримати в руках свої “здобутки”. Але вони забувають, що, власне, ця зброя є для них самих більш небезпечна, ніж для загалу українського громадянства.

В таборах, де переважає зрівноважений свідомий елемент, боротьба з ними закінчується скоро і коротко. В таборі Мангайм їх примусили зібрати манатки і виїхати до “своїх”. У Мангаймі залишилися українці, здебільшого з Галичини, які не поділяли їх погляди, і в таборі настав спокій і порядок.

Не проминуло багато часу, і багато із тих, що виїхали з “героями”, почали вертатися і благодіти управу, щоб прийняла їх назад. Вони показують сліди і наслідки важких побоїв і оповідають: “лицарі” створили собі таборову поліцію на зразок Гестапо і в глибокому льоху катують таборян, яких підозрюють, що вони належать до інших політичних напрямків. Тримають в льоху, аж поки зійдуть синяки, і випускають під підписку, що нікому не буде оповідати під страхом смертної кари. Правдивість цього може кожний перевірити в управі табору Мангайм.

(Пропущено три слова). Представник їх центру виразно повчав: “Мусите захопити всю владу в таборі в свої руки, щоби тут не сталося того, що в Мангаймі”.

І почали захоплювати. А потім, ще й не захопивши всього як слід, заходилися “обеззаражувати” табір за тією ж інструкцією і постановою згаданих вище тайних зборів – почали усувати тих, що перешкоджають їм. Почали із “східняків”, притягаючи на свій бік різними провокаційними штучками всіх галичан, а розправу з нелюбими їм галичанами залишаючи на пізніше. Розпустили провокаційні чутки, що серед “східняків” багато більшовицьких агентів, що вся редакція [газети “Українські Вісті”] – це більшовики, що в редакції знайшли комуністичні летючки в англійській мові, приготовлені для розкидання в американських казармах і т. д.

Пішла гра провокаціями на всі боки. Видно з цього, що наука, яку одержав [один] з провідників акції отримав у школі в Закопаному, не пішла на марно.

Щоб замилити очі УНРР-і і дотриматися частини інструкції, в якій говориться “американськими руками”, була б поведена акція і в цей бік. Законспіровані (як вони думають) ватажки акції через своїх інтриганів поінформували УНРР-у, що йде релігійна боротьба між православними українцями із Сходу та греко-католиками з Галичини.

При цьому всіх “східняків” представлено як бешкетників, пияків, спекулянтів, які виступають і нападають на тих, що хочуть порядку...

Не будемо зупинятися над “релігійною війною”, бо, дякувати Богу, її нема і не буде. Серед тих, що сіють заколот в імені своїх групових інтересів, є досить справжніх православних із Сходу, а серед галичан є ще більше таких, що не признають тим панам права на диктатуру над собою... Сьогодні перед нами стоїть єдине реальне завдання: зберегти честь українського імені на чужині й зберегти загальногромадську (не вузькопартійну) єдність для майбутнього нашої Батьківщини. Виконанню цього завдання стоїть поперек дороги те, що почалося в нашому таборі.

Щоб усунути цю перешкоду і врятувати табір від катастрофи, зацікавлені ми всі, і кожний з нас має в цих справах право голосу.

Спеціальна комісія розслідує причини і коріння випадків. Вона вияснить далеко не все, хоч і того, що вияснено, вже досить, щоб сказати “звідкіль вітер віє”.

Дехто хоче, щоб вислід праці комісії був захищений в таємниці від загалу. Щоб лише були прийняті “заходи” для неповторення випадків, але ми ще не забули, як після випадку з івангелистами (тут і далі: євангелістами. – Ред.) на загальних зборах, в імені нас всіх, було дано урочисту обіцянку пані Робертсон, що більше не порядку в таборі не буде. Тоді ми погодилися, що не треба “розкопувати” справи, а треба забути. Але ж ми бачили, що робили ті самі панки, які спровокували напад на євангелістів під час останніх випадків... Ми пам’ятаємо, як вони почувалися, коли було поставлено питання про викинення їх з табору, і як вони почуваються тепер. Вони тепер думають, що вони самі будуть вести слідство і самі себе будуть карати... Обіцянка пані Робертсон була дана від імені нас всіх, і ми не хочемо, щоб ці події йшли в забуття, щоб через якийсь час знову відновитися, вже в непоправній формі.

Ми також хочемо знати, чому при розгляді цих справ 2 члени Таборової Ради покинули Раду, а ще декілька має замір покинути.

Ми проти диктатури в таборі, від кого б вона не походила. В таборі можуть існувати всі національні групи і течії, але ніхто не може накидати силою своїх поглядів або забороняти інші погляди.

Управляти табором і додержувати в ньому правопорядку можуть лише люди поважні й безсторонні, що в своїй праці керуватимуться інтересами усього громадянства, а не окремих груп.

Чи це так тепер в нашому таборі?

Ми хочемо це розглянути на загальних зборах!

Для скликання зборів за таборовим статутом потрібно писемне бажання одної третини виборців. Отож складайте підписні листи з побажанням зборів в своїх блоках, поверхах, кімнатах і через своїх

уповноважених сповіщайте про кількість зібраних підписів персонально голову таборової ради пана Доллуда (Андрія Долуда. – Ред.).

Ми свідомі, що ті, які уважають, що коли табір не буде в їх руках, то може валитися, захочуть спровокувати, залякати вас, захочуть зірвати збори.

Не піддавайтесь провокації! Докажімо, що ми свідомі громада і можемо вирішувати свої життєві справи без кулаків і без поліційних палок.

На зборах кожному вільно висловити свою думку і зібрати на неї більшість голосів.

Ініціативна група єдності і спокою в таборі (104 особи).

[1946]

[Ймовірний автор звернення
Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ].

З архіву Романа Ковалю. Оригінал. Машинопис. – С. 1 – 1 зв.

Від видавництва

Передмова Миколи Сидора-Чарторийського до
перевидання 1-ї частини роману “Холодний Яр”
(Нью-Йорк, 1961)

Цю, першу, частину “Холодного Яру” Юрія Горліса-Горського перевидано без змін фототипом з другого видання, яке було появилося у Львові 1935 р. накладом сотн. Івана Зуба.

Знова ж другу частину цієї книжки перевидано теж без змін з видання, що було появилося у в-ві “Дешева Книжка” (Львів, 1937), яке не мало ніякого позначення, котре це з черги видання; тож маємо підставу вважати, що це було 1-ше видання, а наше видання друге. Це рідкісне видання одержали ми за посередництвом проф. Л. Бачинського з Публічної Бібліотеки з Клівленду і вдячні за цю виказану нам поміч, бо інакше навряд чи ця книжка була б знову побачила світ.

Перевидано її тому, бо її зміст є наскрізь протимосковський, героїчний і гідний уваги кожного свідомого українця, як теж заслугове собі на збереження і на цей труд, який ми виказали і який вложили. Понадто рішились ми перевидати її, щоб зберегти не лише саму книжку, але і пам'ять її Автора, доля якого нам не є відома.

Особисто вперше пізнав я Автора на Закарпатті в Великому Бичкові 15 чи 16 березня 1939 р., якраз кілька хвилин перед тим,

як він і сл. п. учитель Павло Волощук намагались перейти міст через р. Тису й дістатися до Румунії. Та в цій же хвилині надїхали з Рахова малярські терористи і на моїх очах застрілили сл. п. учителя Павла Волощука на мості. Ми оба втекли в гори і наступного дня досвітком перейшли вплав Тису й так опинились в румунській тюрмі. Але вже в неділю ранком, мабуть, 18.3.1939 р. нас обох скували разом за руки і перевели на міст, щоб передати нас мадярам в руки.

Лише завдяки прямому чудові нас завернули з мосту знова до Румунії, і як тоді виявилось, ми були врятовані, бо той майор румун. [ської] армії, що день перед нами видав у малярські руки 270 українців (опісля мучились у концтаборі Ніредьгаза!), якраз обрабував (пограбував. – Ред.) Ю. Горліс-Горського при нашому переслуханні, попав під суд і незабаром його розстріляли за надужиття своєї влади та як малярського шпигуна (був мадяром з Румунії). Та про це, може, колись на іншому місці. Словом, від того часу ми стали з Автором цієї книжки друзями.

Переїхавши до Югославії, в Бачку, до Руського Крстуру, ми згодом розійшлися: я поїхав до Відня, [а] він окржними дорогами – до Парижа. Довідавшись про мою адресу, він не раз писав мені про свою дальшу долю, з чого знаю, що він був одружився і перебував далі в Парижі. Вже після закінчення війни довідався я, що Ю. Горліс-Горський бував у Німеччині, але я вже в той час (1947 р.) був у Нью-Йорку і ніяк не міг знову нав'язати з ним перервану війною переписку.

В міжчасі кружляло багато різних сплетень (чуток. – Ред.) про його особу, але одно могу заявити: Горліс-Горський ніколи не служив московським комуністам!

**За в-во “Говерля”
д-р М. СИДОР-ЧАРТОРИЙСЬКИЙ**

Від видавця **Уривки з післямови видавця до видання** **“Холодного Яру” (Лондон, 1967 р.)**

Я вирішив перевидати книжку “Холодний Яр” тому, що, на мою думку, це один з найкращих літописів правди про Визвольну боротьбу народу нашого у двадцятих роках нашого століття. Юрій Горліс-Горський, старшина війська Холодноярської повстанської організації, безпосередній учасник її бойової і політичної діяльності, написав цей літопис із природною щирістю чесною людини і з великим письменницьким хистом віддав цілість образу подій та внутрішніх рушійних сил їх (...).

Холодноярська повстала Україна кров'ю своєю рясно полила землю свою, але волі не здобула. Чому?.. На це питання Ю. Горліс-Горський відповісти не може. Він напомуаки до відповіді наближається, коли каже, що коли б не міт (міф. – Ред.) Петлюри, то з повстанців легше було б зробити національне військо, цебто довершувати самостійну й самодержавну Україну її власними силами.

Літопис Холодного Яру дає нам образ буття й чинів мас народніх нації в час найвищого напруження її духовних і тілесних сил – всенациональної, всенародної війни за визволення (...).

Книжка-літопис “Холодний Яр” є книгою Великого Чину нації, книгою, яка відкриває велич і великість душі й серця нації, великість її жертви і любови. Книжка також відкриває й наочно показує величезний хист і вмільсть нації до самоорганізації і самодіяльного порядкування всіма справами суспільного життя нації і воєнної організації, організації війни. Книжка також у кожному рядку своєму показує трагедію нації, коли в час Великого її Чину-Повстання нація не вилонила із себе провідника і проводу цього великого чину нації (...).

Книжка “Холодний Яр” є неоціненним матеріалом і джерелом пізнання повсталого і воюючої за волю України для прийдешніх провідників Визвольної боротьби нації – людей великого серця і великого, всю Україну обіймаючого, розуму, що великий чин і волю нації у плян Визвольної війни укладуть, на чолі всеукраїнського Холодного Яру стануть і цілу Україну за собою поведуть до волі.

М. МИРОНЕНКО

Лондон, січень 1967 р.

З листа Галини Іванівни Гришко від 5 жовтня 1982 р.

Сумління моє у відношенні до Юрка [Горліса-Горського] (під час усього мого життя з ним) кришталево чисте.

Він для мене був великою опорою і щирим приятелем, що так рідко трапляється в подружжі.

Я його любила, жила його плянами, аспіраціями, і втрата його для мене була великою. Про нього і тепер я можу сказати, що він був не тільки українським патріотом, але людиною з великою душею.

Його кругозір виходив далеко поза рямці бачення пересічного галицького інтелігента, і це, мабуть, було єдиною його “виною” перед тими людьми, які його вбили.

[Галина ГРИШКО, 5 жовтня 1982 р.]

Відновлюючи історичну справедливість

Працюючи над книгою “Героїзм і трагедія Холодного Яру”, ми розшукували і знаходили родичів холодноряців. Завдяки доктору Анатолію Лисому з Міннеаполіса я нарешті віднайшов і дружину Юрія Горліса-Горського – Галину, нині Гришко (за прізвищем другого свого чоловіка – Василя Гришка).

Пані Галина надіслала пакет листів: і до мене, і копії листів інших діячів, у яких вона розповіла про Юрія Горліса-Горського. В них – гіркота, біль за свого Юрка, якого від 1930-х років оббріхували й досі оббріхують “свої”.

Взявшись за відновлення історичної правди, ми не можемо промовчати, коли ганьблять ім'я великого сина українського народу.

Наш обов'язок – дати можливість висловитися Галині Гришко.

“Привернути увагу до пам'яті про Холодний Яр, видавши книгу про ті пропам'ятні часи, – писала вона в листі до мене, – справа надзвичайно шляхетна і необхідна сьгоднішній Україні (...).

Сьогодні державою керують чужі нам люди, яким байдужа Україна. У всіх ділянках – політичній, релігійній, науковій і культурній – українці стали національною меншиною на своїй власній землі. Це факт дуже болючий для нас, свідомих українців. До того ж українці не вміють жити у згоді між собою (...).

Найбільш болючою для мене й по сьогодні обставиною є факт, що Юрій загинув з рук “своїх людей” – ура-патріотів, які поклали на Юрка анафему ще з львівських часів, після виходу його книжки, яка зробила його дуже популярним. Цей злочин сьогодні замовчується (...). Але з пам'яті не зітруться всі ті брехні, погрози й навіть присуди смерті, які сипалися на Юрка (...) і яких я була свідком протягом трьох років мого подружжя з ним, а його останніх років життя”.

Далі Галина Гришко пише про Євгена Стахова, який видав книжку спогадів “Крізь тюрми-підпілля й кордони. Повість мого життя” (“Рада”, УВКР, 1995). Завдяки їй маємо можливість ознайомитися з брехнями про Юрія Горліса-Горського й тепер – у 50-ту річницю його трагічної загибелі. Стахів “гідно привітав” великого сина українського народу, який зберіг нам правду про героїзм і трагедію Холодного Яру, зберіг образи видатних українців – Чучупаків, Лютого-Лютенка, Чорноти, Блакитного, Чорного Ворона, Мамая, Солонька, Голого та інших, які стали прикладом наслідування.

Можна без перебільшення сказати, що книжки Юрія Горліса-Горського покликали до чину десятки тисяч українців, які уславили Батьківщину в 30 – 40-х роках ХХ століття.

Прочитуємо книгу Євгена Стахова (всі підкреслення мої. – Р. К.):

“Ще на Карпатській Україні виходила січова газета “Наступ”, редактором був [Іван] Росоха, а працювали в ній Яків Маковецький, що приїхав з Парижа, та Володимир Федевич. Я думаю, що спочатку в ній був і Юрій Горліс-Горський. Але до нього не мали довір’я, підозрювали, що він висланий польською розвідкою, а також у зв’язках з советським НКВД. Потім Горський утік до Румунії, через Югославію (?! – Р. К.), перейшов до Німеччини, там нав’язав контакт з німецькою розвідкою, і німці його послали до Фінляндії. За тиждень до початку німецько-советської війни я зустрів його у Кракові. Він з німцями пішов до Києва і там працював на німецьку розвідку. Переходив до Холодного Яру. Люди з Холодного Яру (?! – Р. К.) казали, що то не він, а хтось інший написав книжку про Холодний Яр, за матеріалами, наданими НКВД, а він лише підписав. Взагалі його вважали дуже підозрілим чоловіком, ніхто в Холодному Яру його не впізнавав. Говорили, що він одружився з донькою Чучупаки, а потім видав її німцям буцімто як більшовицьку агентку і ті її розстріляли... То все, що я чув про Горліса-Горського” (с. 51 – 52).

Дивно читати такі, з дозволу сказати, спогади: “я думаю”, “підозрювали”, “його вважали”, “говорили”, “буцімто”, “чув”. Як бачимо, автор пасквіля нічого не стверджує і в той же час формує негативний образ Юрія Горліса-Горського. І Стахів не нестиме відповідальності за цей деформований портрет, адже він нічого “не стверджує”.

В епізоді про дочку Чучупаки Євген Стахів досягає просто майстерності політичного доносу: він починає думку із слова “говорили”, а завершує інформацією, що “її розстріляли”, а Стахів просто подає, бо “чув”. Перше враження, що писав ці спогади неповноцінний, змінюється думкою, що писав їх досвідчений провокатор.

Уявіть, що я скажу зараз: мені говорили, що Стахів – гомосексуаліст, у молодості – активний, нині, з віком, – пасивний. Як бачимо, я нічого не стверджую, а чутка образлива (а може, й не образлива для Стахова) вже пішла в люди. Нехай тепер Стахів спростовує, доводить, що це не так. Що він завжди був активним...

Цитую далі Стахова: “Взимку 1939-40 рр. вибухнула советсько-фінляндська війна, яку розв’язав Сталін, маючи намір захопити Фінляндію. Всі добре пам’ятають велику поразку советського війська під Виборгом і взагалі в тій війні. Туди йшли дивізія за дивізією, і їх там досить добре били. Та німецька розвідка посипала до Фінляндії своїх агентів. Я знаю, що тоді туди їздив Михайло Качмар, думаю, і Горліс-Горський також, бо він працював на німців, як перед тим на поляків, а одночасно і на більшовиків” (с. 81 – 82).

Боже, на кого тільки не працював Юрій Горліс-Горський! Шкода, що Стахів не приплив сюди японців, румунів, усташів... От тільки, як

впливає з-під пера Стахова, Юрій Горліс-Горський не працював лише на українців...

Раніше не дуже розумів людей, які викликають на дуель один одного. Та й зараз не розумію. Хіба таких засланців (перепрошую у цнотливих читачів), як Стахів, можна викликати на дуель? Це дуже благородно для такого типу персонажів чужої гри. Хіба можна з подібними типами поводитися шляхетно?..

Галина Гришко прокоментувала писання Стахова так:

“Оце ще один доказ... що українці й без чужих (чи НКВД) вміють себе поборювати. Наклеп на Юрка вже в 1995 р. повторений бувшим бандерівцем. На мого листа п. Євген Стахів “не зволили” відповісти. І все це жахлива брехня від початку до кінця”.

У зв’язку з публікацією Є. Стахова Галина Гришко звернулася до УАКРади з листом, уривок якого подаємо:

“Із жахом, не вірячи своїм очам, я прочитала уривки з повісті Є. Стахова про сл. пам’яти мого бувшого чоловіка Юрія Горліса-Горського, якого так ганебно очорнив Є. Стахів (...). Все, що написав Стахів про Ю. Горліса-Горського, – це найжорстокіша брехня.

Це була людина, що посвятила ціле своє життя служінню Україні; надзвичайно шляхетна, добродійна, мужня і відважна. Він не служив ні полякам, ні німцям, а тим більше більшовикам, як пише Стахів. Усі ці закулісні брехні про нього (ніхто не міг і не смів про це писати) появились після появи повісті “Холодний Яр”, яка мала величезний вплив на молодь у 30-ті роки в Галичині...

Що примусило Є. Стахова так грубо очорнити людину, яка не в стані себе оборонити, яка цілим своїм многострадальним життям заслуговує на велику пошану й доземний уклін?..”

Запитую і я: що примусило Євгена Стахова дискредитувати людину, на творах якої виховувалися тисячі українських героїв, будівничих Української держави?

Хто виховався на таких “творах” Стахова?..

**Роман КОВАЛЬ, редактор та співупорядник книги
“Героїзм і трагедія Холодного Яру”**

Коваль Р. Відновлюючи історичну справедливість // Незборима нація (Київ). – 1997. – Ч. 1 – 2 (114 – 115). – Січень. – С. 1.

Галина Гришко. Мюнхен, 1971 р. З оригіналу. Публікується вперше

З листів Галини Гришко до Романа та Олесі Ковалів. 1996 – 2010 рр.

ВШановний Друже Романе!

Ви не уявляєте, яка я Вам вдячна за Вашу статтю в обороні Юрка. Я неодмінно пошлю її до емігрантських газет. А Ви, будь ласка, перешліть її до інших газет в Україні. Звичайно, що її повністю не опублікують, але це не має великого значення. Головне те, що спадає величезний камінь з моєї душі, й ще головніше, що не лише я обстоюю честь Юрія Горліса-Горського (...).

Пригадую – УРДП (Українська революційно-демократична партія. – Ред.) творилася і в нашій хаті (малесенькій кімнатці в таборі переміщених осіб – ДП, чи радше ДР (лат.), в Новому Ульмі чи в кімнаті полковника [Кирила] Дацька. Сходилися [Іван] Багрянний, [Богдан] Підгайний, який жив в іншому таборі, також Майстренко, [Борис] Левицький, [Іван] Дубинець і багато інших, дискутували, сварилися.

Юрко любив товариство і часто запрошував багатьох до себе. В той повоєнний час дуже багато біженців було по таборах зі Східної України (хоч західняки завше творили більшість).

У тому ж 1945 р. почала виходити газета “Українські Вісті”, в якій Юрко брав активну участь аж до своєї смерті (...).

Юрко – мій учитель, я б сказала, духовний аристократ. Толерантність, лояльність, шляхетність, виrozumілість до людських слабкостей – це риси, яким він був вірний ціле своє життя (...).

Коли ми виїжджали з Києва в 1943 р. перед наступом большевиків, до Юрка прийшов один знайомий – свідомий українець – і запитував, як йому бути, коли прийдуть большевики. Юрко йому порадив: “Ідїть вгору, займайте чолові становища при владі” (...).

Пересилаю деякі матеріали і манускрипт Юрка “Подорожні зигзаги” – це останній його твір, який був надрукований зразу ж після написання в “Українських Вістях” в 1946 році. Потім я послала до “Нових Днів” у Торонто, де також надрукували (...).

Щиро бажаю Вам успіхів у Ваших задумах (...). На все добре!

Галина ГРИШКО (підпис).

3 грудня 1996 р.

P. S. Ще раз дякую за прекрасну статтю.

Оригінал. Рукопис.

ВІІІ Пане Романе!

(...) Ще раз повторюю: всі Юркові писання – мемуарні, не літературні. В спогадах мусить дотримуватися точність, не фантазія. Постать Чорноти і трагедія з Галею – дійсні; жорстокість вчинку з Галею змушена жорстокими обставинами тих часів.

Юрко – гуманіст, і правда для нього свята, гола правда, без прикрас. Довершенням звання Людини для нього – це чесність із собою, гуманність, любов до рідного краю, людей. Науку психології він добре вивчив у домі божевільних; самопізнання – це ключ до всіх людських чеснот.

Зауважте – епізод з Галею написаний коротко, видно було, що писати про це чи згадувати завдавало йому великого душевного болю (...).

З привітом!

Галина ГРИШКО (підпис).

15 вересня 2000 р.

Оригінал. Рукопис.

ВІІІШановний Друже Романе!

(...) Про племінницю Юрка мало що знаю, майже ніщо, навіть забула, як її звати. Причина проста: до Києва приїхала я, втікаючи

від німецького погрому з Рівного, у травні 1943 р. – Юрко вистарався мені папери, щоб мене не чіпали німці. Я жила в тітки, в якій Юрко харчувався, я допомагала їй. Малу дівчинку, яка жила в Юрка, я рідко бачила. Юрко встиг її вирвати з дитячого притулку незадовго перед тим. Мав клопіт з нею, відучуючи її від поганих звичок – крадіжки тощо. У вересні того 1943 р. ми разом евакуювалися з Києва, Юрко не рішався брати її у невідоме, вона була нібито дочкою його сестри (...).

Михайло Борейко з Рівного видає брошуру Юрка “Ave, dictator!” для ширшого розповсюдження з метою освідомлення мас. Отож ім'я Юрка невмируще, бо він робив святу справу для України, для якої присвятив усі свої сили; полум'я його любови до батьківщини не згасне по вік віків, ніякі стахови чи інші темні сили не зможуть його загасити (...).

На все добре, тримайтеся! З привітом!

Галя Г. (підпис).

26 травня 2001 р.

Оригінал. Рукопис.

ВП Пане Романе!

Відповідаю на Ваш лист від 23 червня 2001 року. Питаєте про мою згоду у перевиданні “Холодного Яру”. Про це можна було б не питати, бо моя відповідь мусить бути лише “ТАК!!!” (...).

На все добре! З привітом!

Галина ГРИШКО (підпис).

13 липня 2001 р.

Оригінал. Рукопис.

ВШановний Друже Романе!

(...) Коли Ви вірно підтримуєте дружбу з Юрком і обороняєте його ім'я при кожній нагоді, як я це роблю, то я безмежно вдячна Вам за це (...).

Від М. Борейка дістала недавно видані ним брошури Юрка “Ave, dictator!”. Цю брошуру везли із собою похідні групи в 1941 р. в Україну освідомлювати людей, цю роль вона має зіграти і тепер. Отож Юрко живий, хоч 50 років він був мертвий на еміграції і в Україні (...).

Щастя Вам Боже у Вашій просвітянській праці, бажаю успіхів у Ваших задумах. Не згадуйте лихом! Тримайтеся – не дайтеся!

З поважанням Г. ГРИШКО (підпис).

7 серпня 2001 р.

Оригінал. Рукопис.

ВШ Друже Романе!

(...) У львівському виданні [“Холодного Яру”] багато друкарських помилок, не говорячи про брак мовної редакції. Юрко писав книжку в Галичині для галичан. Його мрією було позбутися мовних помилок і перевидати гарною українською літературною мовою. Чи це можливо тепер, не знаю, це довший процес, а у Вас, мабуть, брак на це часу й грошей. Я, на жаль, не маю змоги допомогти.

Отож маєте мою, Галини Гришко, згоду перевидати “Холодний Яр” (...). На все добре! Тримайтеся – єдняйтеся! З привітом!

Галина ГРИШКО (підпис).

17 серпня 2004 р.

Оригінал. Рукопис.

Дорога Олесю!

(...) Дуже втішила мене поява (котра вже з черги?) книжки “Холодний Яр” мого незабутнього життєвого друга Юрія. Ви доклали багато труду для цього видання, дуже вам усім дякую від щирого серця. Так склалося моє життя, що я не змогла сама цього доконати, але дякую Богові, що змогла дожити до цього часу, коли добра слава Юрія, так жорстоко згальована своїми нелюдами, повернулася до нього з найяскравішим сяйвом (...). Гаряча любов Юркова до України максимально передалася читачам, і це його найбільша заслуга (...).

Цілую і обнімаю Вас, Олесю, й дякую за все!

Галина ГРИШКО (підпис).

5 березня 2006 р.

Оригінал. Рукопис.

ВШановні Друзі!

Вчора одержала книжку “Холодний Яр”, дякую. Оформлення робить добре враження. Багато знімок, як на мій смак, надто багато. І ось на сторінці 401 – шок для мене – на фото нагорі не ми з батьком, а [фото] чужих мені людей. Це жінка, з якою Юрко жив у Києві після свого від'їзду з Рівного, коли я відмовилась стати його дружиною. Не знаю, чи вони легалізували свій зв'язок, чи ні, але вони жили разом лише неповний рік.

Вона, Галина також, працювала в підпільній советській групі, і Юрко врятував її від німецької кари, надіючись, що зможе її перевиховати, бо її батько був свідомим українським інтелектуалом, викладав в

Юркова подруга Галя з батьком. Київ, 1943 р. З оригіналу

університеті. Та дарма! Для неї Юрковий “Холодний Яр” був твором “тенденційним”, як про це Юрко жалівся мені, як я була в Києві частим гостем у сестри маминої – тьоті Іри. Врешті-решт Юрко змушений був відіслати Галину до родичів далеко від Києва, щоб вона не попала знову в гестапівські руки. Мені байдуже, чи це моя, чи не моя знимка, лише ану ж книжка попаде в руки цієї Галини (...).

На все добре! Тримайтеся!

Вітаю Вас з виданням так потрібної тепер книжки.

Не радують нас вісті з України, але надія на краще ще не згасла.

З щирим привітом!

Галина ГРИШКО (підпис).

25 березня 2006 р.

Оригінал. Рукопис.

З листа Галини Гришко до Романа Коваля

(...) Дуже дякую за радісну звістку – спорудження пам’ятника могому “бідолашному мужеві” Юрієві. Довго чекали, дай Боже, щоб і далі люди пам’ятали його, бо надто довго він був забутий всіма.

Дата на конверті: 18 травня 2009 р.

Оригінал. Рукопис.

З листа Галини Гришко до Романа Коваля

Щодо поганих сторін характеру Юрка (обдурювань когось тощо), то я нічого не помічала... В тюрмі його навчили зеки різних штук – як викрадання в когось речей, і він це демонстрував у товаристві для розваги. Видно, друзі боялися його.

Він був дуже лояльний до своїх людей, особливо до жінок, був справжнім джентльменом, виховання мами було успішним.

Мама його була з аристократичного роду (...).

На все добре!

Галина Г. (підпис).

Без дати.

Оригінал. Рукопис.

ВШановний Друже Романе!

Продовжую свою “лебедину пісню” – спогади, від яких я ніяк не можу відірватися, маючи тепер вільний час до диспозиції (...).

Німці мали величезний тиск на населення Києва, люди голодували. Нас рятував Юрко, який діставав досить грошей за свою працю, щоб і нас годувати. Ми всі обідали в тітки. Я буду повік вдячна їй, що вона врятувала нас від голодної смерті.

Юрко намагався в дискусіях трохи українізувати тітку, але без успіхів. Коли ми вже жили в Америці, я дістала листа від т. Іри, яка намагалася писати листа українською. Дорога тьотю! Ти завжди в моїх думках-молитвах (...).

Життя Юрка в Києві було жахливим. Праця його була вимоглива і нервово вичерплююча, до того ж небезпечна, я переживала за нього. Вишукувати советських шпигунів і доводити слідство до кінця було нелегко. До того ж шпигуни наймалися до Гестапо, яке їх брало на працю. Абвер був під керівництвом військової влади (Вермахт), яка була прихильна до українців. Коли перші військові частини Вермахту вступили на українські землі, у нас був рай: повідкривали школи, українські установи тощо. Коли прийшла цивільна влада Гітлера, все позакривали й змушували їхати до Німеччини на тяжкі праці. Винищували, окрім жидів, нашу інтелігенцію (...).

На все добре!

Галина ГРИШКО (підпис).

Дата на конверті: 29 вересня 2009 р.

Оригінал. Рукопис.

Ірина, тітка Галини Гришко. Київ, 1943 р. З оригіналу. Публікується вперше

Дорогий Друже Романе!

Я безгранично Вам вдячна за все, що Ви зробили для с. п. Юрія Г. Лісовського. Пам'ятник – це фактично його поховання, яке б напевно він вибрав саме в Мельниках, які він завжди називав “святими місцями”. Ото ж нехай душа його спочиває як у своїй хаті (...).

Щирий привіт всім шанувальникам передає також Леся. Ще раз велике спасибі, надіюся якось Вам віддячитись.

На все добре!

Галина ГРИШКО (підпис).

6 березня 2010 р.

Оригінал. Рукопис.

ВШановний Пане Романе!

(...) Мені дуже важко сприйняти факт, що на “святих місцях” Юркових панує москаль. Чи 12 років самостійности ще замало, щоб позбутися наших ворогів на святих землях: Почаїв, Печерськ [у Києві], [Мотрин монастир у Холодному Яру] – монастирі не наші (...).

Я вже стараюся передати невеличкий архів Юрка в інші руки, бо в мойому віці (78) все може статися, а тут я не маю нікого, хто б цікавився Юрковою долею (...).

Не вперше запитуйте мене про історію з першою любов'ю Юрка з книжки “Холодний Яр”. Це була, безумовно, величезна трагедія Юрка, але це не була жорстокість чи помилка з його боку. Галя була присуджена до смерті групою, бо ж через неї постраждали люди. Юрко взяв цей гріх на душу, щоб вона не страждала перед смертю як приречена людина – від глузу й душевних мук. Звичайно, що це є факт, який сенс робити таку страшну річ художнім образом. Я вже писала Вам, що Юрко був великим правдолюбом, не терпів фальшу, казав людям правду в очі, через що наробив собі багато ворогів, особливо серед галичан, які з природи фальшиві люди (але не всі). Читайте уважніше його спогади й Ви відчуєте, що він не прикрашував образи, події, не фантазував, як це роблять письменники, тому його й не включають до художньої літератури. Але вміння легко і просто висловлюватися – це великий дар, який притягає багато прихильників.

Історія з другою Галею, яка стала його дружиною у Києві (я не знаю, чи вони оформлялись), також нелегка. Після того як Юрко виїхав з Рівного в 1942 р., коли я йому письмово відмовила стати його дружиною, він оселився в Києві, де працював у німецькій контррозвідці (Абвер), виловлюючи советських шпигунів, які робили величезні шкоди українцям, працюючи в Гестапо й винищуючи українських націоналістів (...).

Якимось чином Юрко вирятував Галю з пазурів Гестапо, заприятинився й оженився з нею. Я часто їздила до Києва, де зупинялася в тітки, й при першій нагоді Юрко познайомив мене з Галею, і я брала навіть участь у груповій мандрівці з ними по Києву (у Вас є маленьке фото з цієї мандрівки).

Коли я зустрілася з Юрком уже зимою того ж року, він з огірченням почав розповідати про свої стосунки з Галею. Вона цілком байдуже чи навіть вороже ставилась до українських аспірацій, книжку “Холодний Яр” назвала “тенденційною” (цей вираз мені дуже запам'ятався), mimo того що вона походила з доброї української родини, її батько був викладачем в університеті, вона говорила гарною українською мовою. Згодом розбіжності між ними дійшли до такого ступеня, що, коли Юрко відкрив секретні зв'язки Галі з підозрілими людьми і їй небезпечно було залишатися в Києві, Юрко змушений був відіслати її десь до родичів на провінцію. Розлука була бурхлива.

Я про це все нічого не знала, зв'язків між нами не було, пошта не існувала в Україні за німців. З початком 1943 року у нас на Волині (я жила з батьками у Рівному) почалися страшні утиски з боку німців, тюрми вщерть наповнялися українцями. Коли вже не було місця, німці розстрілювали в'язнів без розбору (...).

На початку квітня троє гестапівців прийшли і за мною до нашої хати, арештували навіть трьох моїх колег, які гостювали в нас. Я

була попереджена нашими про арешти, і хоч вони перевернули все в хаті, але нічого підозрілого не знайшли, і це мене врятувало. Хлопців випустили за три дні, а мене за порукою директора “Маслосоюзу” – за місяць; на допиті мене сильно били, я ні до чого не признавалася, бо, зрештою, не було до чого – обвинувачення були божевільно нереалістичні.

На той час я вже три роки була членкинею ОУН, наша хата була пристановищем для переходових людей нашого середовища, підпільників.

Залишатися мені в Рівному було небезпечно, вліс мене не приймали, тобто не кликали, брали лише сестер милосердя. І несподівано приходить лист від Юрка з Києва, який він передав через когось.

Юрко пропонував мені приїхати до Києва, де він виробить для мене відповідні документи, щоб мене німці не зачіпали.

У той час німці робили величезні облави й забирали людей на тяжкі роботи до Німеччини. І ось я опинилася в улюбленому мною Києві, де почувалася як риба у воді.

Жила я у тітки, разом ходили лікуватися до поліклініки, арешт не пройшов мені даремно – в мене розвинувся сильного ступеню радикуліт (саме там, де мене били). Тітка Іра водила мене до опери, яка була тоді лише для німців, але т. Іра знала всіх працівників в опері, бо сама працювала там колись – була професійною піаністкою і вчителькою співу.

Несподіванкою для мене виявилось, що Юрко жив сам, він про це згадав у листі. Ми з тіткою годували його, він допомагав живностевими картками з роботи, й це було наше спасіння, бо Київ за німців голодував.

Документи, які виробив для мене Юрко, робили мене працівницею Абверу, але я дуже мало що допомагала Юркові в роботі.

З Києва евакуювалися вже ми разом у вересні.

За час мого подружжя з Юрком ми багато розмовляли на різні теми, але спогади з його дитячих та юнацьких років були епізодичними. Розповідав, що його батько викрав свою будучу дружину з дому її аристократичних батьків, як він, люблячи солодкі речі, робив шкоди в хаті тощо (...).

Всі рукописи його я вже Вам вислала.

Його архів – мала папка і фотографії.

Це все, що він мав. Навіть нема всіх його книжок (...).

З щирим привітом!

Галина ГРИШКО (підпис).

Без дати.

Оригінал. Машинопис.

Христос Воскрес, дорогі друзі!

Ми дуже вдячні вам пп. Романе і Олесю, що тепло прийняли і заопікувалися моєю дочкою Лесею, вона гарно згадує вас!

Щиро бажаємо вам здоров'я, сили й витривалости у вашій боротьбі за кращу долю нашої, нещасної ще й досі, України.

Тримайтеся! На все добре!

Галина Гришко з родиною (підпис).

18 березня 2007 р.

Оригінал. Рукопис.

Зі споминів Галини Гришко

Юрко любив дітей і ніколи не з'являвся без цукерок для мене і брата, тим він відрізнявся від інших гостей – втікачів з України, яких батько часто запрошував до нашої хати.

За деякий час Юрко виїхав до Львова, де проживав у гуртожитку, де він почав писати. Митрополит Шептицький дуже допоміг йому фінансово довести до кінця книжку “Холодний Яр”.

Коли книжка вийшла у світ, Юрій став дуже популярний і більше не потребував милостині у людей (...). На все добре!

Десь скоро на Україну приїде моя старша дочка [Леся].

Галина ГРИШКО (підпис).

Без дати.

Оригінал. Рукопис.

Юрій Горліс-Горський з помічницею.
Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу

*Юрій Горліс-Горський (із дитиною на руках).
Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше*

Спогад

З великим зацікавленням слухала авторські радіопередачі “Отамани Гайдамацького краю” Романа Ковалю. Вони заслуговують великої подяки та уваги як старшого, так і молодшого покоління. Адже докладно знати історію свого рідного краю, Визвольну боротьбу українського народу впродовж багатьох десятиліть проти різних гнобителів і зайд, належно оцінити героїчні подвиги ватажків Визвольного руху – це наш святий обов’язок. Ці передачі збагачують знання, розширюють світогляд, виховують національну свідомість та почуття патріотизму, а головне, змушують задуматися над долею нашого народу, його віковичними прагненнями і достойно оцінити наші здобутки сьогодні. Тож щиро вдячна за велику і корисну працю, за те, що доносите в правдивому світлі давно минулі події, знаходите забутих, а часом неznаних людей, котрі у свій час працювали для України і жили її ідеями.

Мене схвилювала до глибини душі передача про великого патріота України письменника Юрія Горліса-Горського. Відразу згадала щасливі і неповторні роки свого дитинства. Та це ж видавництво мого батька у Львові 1937 – 1938 рр. друкувало його книги “Холодний Яр”, “Ave, dictator!” і, здається, “У ворожому таборі”. На цих книжках у 1930 – 1940-х рр. у нас у Галичині виховувалась українська молодь, гартувався її бойовий дух. Пізніше, в 1948 р., згадані книжки і багато

іншої літератури під час мого арешту були конфісковані з бібліотеки батька і представлені суду як речовий доказ у справі.

Річ у тому, що мій батько, Микола Ліщук, був співвласником видавництва “Рекорд”, заснованого в м. Коломиї і через декілька років перенесеного до Львова. Батько всеціло віддавав свої сили, вміння, знання і кошти на цю велику і потрібну справу. Українсько-польські стосунки в той час були дуже загостреними, і тому видання таких книг вимагало великих зусиль. Серед багатьох відвідувачів видавництва та нашого дому був і письменник Юрій Горліс-Горський. Багато приемних вечорів було проведено в його товаристві.

Останній раз він був 1938 року. Збирався переходити на Закарпаття допомагати Карпатській Україні і попросив дозволу залишити у нас на деякий час скриню з особистими речами. Батьки дали згоду, і через кілька днів він її привіз. Вона була досить велика і важка, замкнена на висячий замок. Батько пожартував, мовляв, чи немає там зброї? Пан Юрій заперечив, але додав, що в разі потреби дозволяє батькові розпорядитися його особистими речами на свій розсуд. Попрощався з нами та відійшов.

Будинок у Львові, в якому ми жили, був власністю якогось польського магната. Серед польських, єврейських і російських родин (що повтікали з Росії під час Жовтневої революції 1917 року) ми єдині були українці. Відчувалася неприязнь до нас, особливо з боку поляків, яка загострилася з початком польсько-німецької війни.

Батька огортав неспокій, що в скрині можуть бути недозволені речі, й він вирішив її перевірити. Збивши замок, ми побачили загорнутий у ковдру кріс та мішок з набоями, книги і одяг. Уночі батько заховав кріс на горище, а набої закопав у саду біля дому.

Через декілька днів недалеко нашого дому невідомі застрелили польського офіцера. Наші сусіди-поляки викликали військову жандармерію і направили до нас. Ті докладно обшукали наше помешкання. Зловмисники раділи і чекали, коли батька поведуть на розстріл. Але жандарми нічого підозрілого не знайшли. Якби знайшли зброю, що була у скрині, розправа була б неминучою. Та Боже провидіння не допустило до фатальної розв'язки.

Подальша доля видавництва і батька трагічна. Коли в 1939 р. нагрянула червона орда, батько змушений був переховуватись – його шукали органи НКВД. Видавництво знищили – виносили на вулицю книги та іншу мистецьку продукцію і палили цілодобово.

Батько тяжко переживав цю руїну, захворів і помер у квітні 1940 року. Тоді мені було дев'ять років.

У 1948 р. мене арештували як члена ОУН і засудили на 25 років сталінських концтаборів Воркути і Мордовії. Маму вивезли на спецпоселення в Читинську область (Забайкалля). Майно наше

Ірина Ліщук-Строцька.
Публікується вперше.
З оригіналу

конфіскували, в тому числі і скриню п. Юрія Горліса-Горського.

Жаль, що не збереглася, тепер могла б прикрасити музей Холодноярців, якщо такий існує.

Тепер на відстані 60 років людина, як кажуть, живе вже спога-дами. А цей спогад незабутній, бо пов'язаний з людиною, яка своє життя посвятила служінню Україні.

Ірина СТРОЦЬКА, педагог

Строцька І. Спогад // Незборима нація (Київ). – 2001. – Ч. 3 (180). – Березень. – С. 3.

Лист Анастасії Остапович до Романа Ковалю. 2002 р.

“Наш письменник”

Пане Р. Коваль! Син мій, подорожуючи Шевченківським краєм, зустрівся з Вами, коли Ви знімали фільм “Отамани козацького краю” (“Незгасимий огонь Холодного Яру”. – Ред.) і попросили його, аби я написала, де і коли я бачила автора “Холодного Яру” Юрія Горліса-Горського. Поки ще жива, так хотілося комусь розказати про це, хто цікавиться життям цього письменника. Не мала змоги раніше Вам написати, прощу пробачення.

Юрій Горліс-Горський був у нашому краю 1942 року. Ходив нашими дорогами і стежками. Я тоді вчилася в Рівному. Час був нелегкий – окупація, але хотілося здобути хоч яку освіту. Дуже радив моїм батькам, аби вчили мене, директор нашої школи Петрук Марко Миронович. Його дружина, Анна Михайлівна, – моя перша вчителька. Я дружила з їхньою донькою Катрусею. Жили вони в сусідньому селі Старожуківі, а працювали в нашій школі в Більові. Я в цій сім’ї була як своя. З Катрусею вчилися і жили на одній квартирі.

Село наше колись було багате, гарне, але фашисти спалили. Помалу відбудовується, але тепер уже вбоге. На південь від нашого села – історична Пересопниця, колись княже місто, де друкувалося Євангеліє, на якому присягають наші президенти. Пересопниця тепер також убоге село. На межі – заповідна зона: долини, кургани, городище над річкою Стублою, усе зберігається донині. Були розкопки. Можливо, й Шевченко був тут колись, коли працював в археологічній експедиції і написав вірш “Розрита могила”.

Сам пан Петрук був для мене загадковою особою. Він родом з Холмщини, а дружина з Полтавщини, де їх доля звела, не знаю. Пані Петрукова не раз мені розказувала, що батько її – поміщик Троян і жили вони колись на Полтавщині, по сусідству зі Скрипниками, дружили з ними, вона знала добре патріарха Мстислава, вони бували у них у Старожуківі.

А якось пані Петрукова розказала мені, що в них у Старожуківі був “наш письменник” – так вона його все називала. Гостював у них. Вони ходили з ним у Пересопницю, оглядали заповідну зону, що в нашому селі. Місцевість йому дуже сподобалася.

Я не знала, хто це “наш письменник”. Аж якось ідемо в Рівному з навчання – я і Катруся, а назустріч нам пані Петрукова і каже: “Он там Марко Миронович іде з нашим письменником”. Підходять, подає нам руку і представляється: “Юрій Горліс-Горський”. Я здивувалася. Він примітив, сміється (мабуть, дуже розкрила очі чи рота). Питає, де вчимося, як іде навчання, чи читали його твори. Кажу: “Читала “Холодний Яр” у двох частинах...”

У першій та боротьба душу пройняла, в а другій частині була горда за тих, хто остався живий і емігрував... Там, на еміграції, вивчилися, стали конструкторами літаків і пілотами. А на параді вистроїли так літаки в небі, що читалося два слова “Слава Україні!”. Як читала це, то аж плакала. У другій частині писали, хто з холодноярців лишився живий і де живе на еміграції.

Сам Юрій Горліс-Горський був середнього росту, худорлявий, у світло-коричневому костюмі, елегантний. Казав, що обов’язково щось напише про Пересопницю й опише природу нашої місцевості. Оце все, що я запам’ятала. Більш я його не бачила. Чула тільки, що він тоді одружився з донькою свого рівненського приятеля, в якого тоді жив. Пізніше почувала, що його викрали агенти Москви. Оце все, що я запам’ятала.

Петруків уже давно немає. Мені життя далось нелегко: 20 років прожила, репресована, на Півночі, в Комі АССР. Тепер реабілітована. Доживаю свій вік у рідному селі. Щаслива, що бачу українські символи, за які нас мучили, але гірко, що не маємо української влади.

Пробачте, що пишу погано. Впала і маю перелом правої руки, яка досі болить.

Дорогий Романе, працюйте з Богом для України.

Хай Вам буде усе добре!

Привіт Вам від сина – Павла Олексійовича.

Анастасія Олександрівна ОСТАПОВИЧ

З архіву Р. Коваля. Оригінал. Рукопис.

Шкільна подруга Ліда

У вересні 1944 р. у містечку Пробіжна ми, восьмикласники, сиділи поруч. Вона – худорлява, струнка, з гарними, допитливими, але чомусь зажуреними очима. Звали її Ліда Остапчук.

Мене обрали редактором класної стінної газети, її – членом редакції і писарем-виконавцем (мала гарний по-черк). Під час роботи над газетою Ліда виявила кмітливість. Була балакуча, але чогось недоговорювала.

Змалечку я наслухався оповідань, зокрема й про повстанців Великої України. Вразила мене і драма пересувного Коломийського театру “Отаман Хмара” (за повістю Юрія Горліса-Горського), де Остапчук зрадив отамана Хмару. А той Остапчук був із сусіднього села Товстеньке. Якось я запитав Ліду про “того” Остапчука. Вона відповіла: “В нашій родині в с. Кривенькому зрадників не було. Це однофамілець... Про те, що він зрадив друзів-повстанців, у нас вдома з ненавистю говорили не раз. Ще 1938 року по селах гастролював пересувний драматичний театр. Ставили різні п’єси. В їхній програмі була драма “Отаман Хмара, або В чотирикутнику смерті”. Власне, там і показали зрадника Остапчука... Родина Остапчуків із с. Товстеньке дала театрові 500 чи 600 злотих, аби вони до них не заїжджали, та частина свідомих членів “Просвіти” завершила акторів. Вистава “В чотирикутнику смерті” йшла у Товстенькому чотири дні. Зал був переповнений”.

Отаке розповіла мені Ліда Остапчук восени 1944 року.

Ми провчилися менше трьох місяців. Виявилося, що восьмого класу не було в плані, тож його розформували. В день, коли нам зачитували наказ про ліквідацію класу, Ліди в школі не було. І ми не попрощались. Важкий спомин і ковток гіркоти залишилися в душі від раптової втрати шкільної подруги.

Минуло 55 років. Крайова розвідниця, що тепер проживає в селищі Красному на Львівщині, односельчанка Ліди Ганна Полинська подарувала мені книжечку сільського літератора-початківця Зіновія Мамчура “Калинове гроно”. В ній змальовано вояків УПА із села Кривеньке, що загинули в боях проти більшовиків чи були закатовані в чортківській та уманській тюрмах. Тут я натрапив на розповідь про трагічну долю Ліди Остапчук. Виявилося, що навесні 1947 р. вона, студентка медичного інституту, приїхала додому провідати матір і молодшого брата Юрка (старший брат Степан загинув в УПА, а батька закатували 1941 року в Умані).

Хтось із сільських сексотів сповістив НКВД про приїзд Ліди. Її забрали з хати як “перевізницю” націоналістичної літератури. Цілу ніч

знуцалися над нею червоні бандити, а на ранок, побиту й обезцещену, розстріляли в полі. Кинули на авто і завезли в Пробіжну. Підперли під стінку і почепили табличку з написом, що це “бандерівська зв’язка”. Через день її матір і брата вивезли до Сибіру. Назад вони не повернулися...

2000 року вийшла в світ книжка нашого краянину з Копичинець Б. Савки “Забути не маємо права”. Там теж є стаття про Ліду Остапчук. Вміщено і її світлину.

Побачивши її, я зрозумів, що це та добра моя шкільна подруга, з якою три місяці сиділи ми поруч, разом готували стінну газету і мріяли...

Якби знати, де лежать її останки, то, всупереч літам і хворобі, поїхав би на могилу, щоб помолитися за неї і покласти китицю рожевих троянд на знак любові до неї і до всіх тих дівчат, які загинули в муках за кращу долю України.

Пам’ятаймо про них!

Володимир ЗІЛІНСЬКИЙ
м. Мостиська Львівської обл.

Зілінський В. Шкільна подруга Ліда // Незборима нація (Київ). – 2006. – Ч. 5 (243). – Травень. – С. 3.

Трупа Українського театру “Нова сцена” в Хусті, яка 1939 року ставила драму Юрія Горліса-Горського “Отаман Хмара”. Сидять зліва направо М. Кукурузова, В. Лакатош, М. Шерегій, Юрій Шерегій (директор), Володимир Лівовицький (головний режисер і хореограф), В. Коперльос, В. Богдан, у 2-му ряді – А. Бахова, М. Коперльос, І. Желтвай, М. Павлюк, Євген Шерегій (диригент), М. Баланчук (адміністратор), І. Шутко, О. Батько, О. Павлюк, М. Обручар, у 3-му ряду – Ф. Пилип, Є. Приходько, М. Куцин, Д. Цугорка, В. Бідяк, М. Цірікус, В. Йосипчук, І. Куцин. Згодом прибули Григорій Божук, М. і О. Самоїловичі. Світлина Серенчі. Хуст, 1939 р.

Йосип Оробко з батьком Оксентом. З оригіналу. Публікується вперше

Мій дядько Йосип Оробко

Із січовим стрільцем Йосипом Оробком Юрій Горліс-Горський (тоді Юрко “Залізник”) познайомився в лютому 1920 року в Мотриному монастирі. Обидва працювали за завданням отамана Холодного Яру в кам'янській міліції, брали участь в успішному нападі на новомиргородський гарнізон червоних, ЧК й тюрму. Під час повернення в Холодний Яр мій дядько загинув у бою. Ось як описав його останні хвилини Юрій Горліс-Горський: “Один за одним впали два брати Отамасі. Впав з перебитою ногою Йосип Оробко. Затримую лаву і наказую двом хлопцям нести його – ліс уже недалеко. Йосип заперече.

– Ні-ні! Не можна, не треба, – крутить він головою. – Рятуйтеся самі, хлопці. Як зостанеться хто живий, вітайте Галичину!

Починаю переконувати його, та Йосип підносить свого “Стаєра” і пострілом у скроню припиняє розмову”.

Родина довго нічого не знала про Йосипа. Лише коли у Львові 1934 року вийшла перша частина споминів Юрія Горліса-Горського “Холодний Яр”, рідні довідалися про його долю. Брат Михайло (мій майбутній батько) листом звернувся до Горліса-Горського. “Вістка сумна, – писав він, – болісна, але радісна тим, що мій добрий брат загинув (...) чесно, не зрадив нашої матері-України та не сплямив нашого роду”. Горліс-Горський опублікував цього листа наприкінці 2-ї частини “Холодного Яру”.

І ось я, Святослав-Василь Михайлович Оробко, племінник Йосипа Оробка, на прохання Романа Коваля написав про наш родовід.

Йосип Оксентійович Оробко народився в селі Кулаківці, тепер Заліщицького району Тернопільської області. Мав чотирьох братів, найменший з них, Михайло, – мій батько.

Рід Оробків – з незаможної шляхти, коріння можна простежити приблизно до 1750 року. Всі наші пращури – письменні, серед них були священник, учитель і сільський голова. Батько Йосипа Оробка, Оксент (Аксентій) Миколайович, народився 1866 року, а мати, Гафія (Агафія) Теодорівна (з роду Гаврилюків), – 1872 року. Усім синам прагнули дати освіту. Щоб заплатити за їхнє навчання, Оксент Миколайович навіть поїхав на заробітки до Канади.

Найстарший, Василь, народився 29 серпня 1893 року. У 1912 році, маючи за плечима гімназію, виїхав до Канади. Там продовжив навчання, а після закінчення працював інженером на Канадській тихоокеанській залізниці. Двоє його синів під час Другої світової війни воювали у складі Британських військово-повітряних сил. Після закінчення війни працювали в канадському уряді.

Іван Оробко народився 30 серпня 1895 року. Він, як і Василь, закінчивши гімназію, в 1912 році виїхав до Канади. Здобувши медичну освіту, працював хірургом. Згодом викладав у медичному університеті, через деякий час очолив його. Канадська преса писала про Івана Оробка, що він був одним з перших українців, який досяг такого успіху в Канаді.

Йосип Оробко, герой роману “Холодний Яр”, народився 16 квітня 1897 року. Припускаю, що Йосип теж навчався в гімназії в Коломиї, де і вступив до лав УСС.

Петро Оробко народився 4 лютого 1899 року. Прожив він найменше: 1915 року через село Кулаківці переходив фронт, і випадкова куля просто на подвір’ї обірвала його життя.

Михайло (мій батько) народився в січні 1905 року. Він теж, як і Йосип Оробко, потрапив у вир боротьби за волю України, але вже під час Другої світової війни. Був освіченою людиною, належав до ОУН. Перед початком війни громада обрала його сільським головою Кулаківців. Залишався на цій посаді аж до травня 1944 року. Під час німецької окупації, обіймаючи посаду сільського голови, саботував постачання продовольства для німців.

Коли гітлерівці влаштували полювання на сільську молодь із метою відправлення на роботу до Німеччини, він, знаючи наперед про цю акцію, збирав хлопців і дівчат у себе, таким чином рятуючи їх.

1944 року, коли на Західній Україні запанувала радянська влада, Михайло Оробко був засуджений до 20 років каторжних робіт. Помер у сибірському таборі “Ангарлаг” 1945 року. А в 1947 році мою маму, Стефанію Оробко, старшого брата Івана й мене, шестилітнього, було вислано на спецпоселення на Північний Урал (м. Козел Молотовської області Пермського краю). Про цей період мого життя я можу багато чого розповісти, але це вже інша історія.

Хочу висловити свою щирю подяку всім причетним до перевидання роману Юрія Горліса-Горського “Холодний Яр”. Хай Бог вам допомагає робити цю добру справу – справу відновлення героїчної історії нашого українського народу. Цього нам тепер дуже не вистачає.

Святослав-Василь ОРОБКО

с. Великополовецьке Сквирського р-ну Київської обл.

Оробко С.-В. Мій дядько Йосип Оробко // Незборима нація (Київ). – 2012. – Ч. 4 (314). – Квітень. – С. 2.

На Чигиринщині відкрито пам'ятник письменнику-борцю

Тепер є де поклонитися Юрію Горлісу-Горському, поручнику Армії УНР, авторові знаменитої книги спогадів “Холодний Яр”

Пам'ятник споруджено в центрі села Мельники Чигиринського району, поруч з монументом Холодноярським героям, на місці, де колись стояла церква Святої Покрови, де не раз бував Юрій разом з побратимами – старшинами та козаками полку гайдамаків Холодного Яру.

Як ведучий мітингу, я розповів, що за неповні два місяці на Черкащині, Херсонщині, Київщині, Дніпропетровщині та Житомирщині встановлено пам'ятники борцям за волю України, а саме: в селах Матвіївці, Зміївці, Воронькові, Ганнівці та Горбулеві. Сьогодні свято прийшло в Мельники, яку називають столицею Холодного Яру. Це вже шостий монумент борцям за Самостійну Україну в Мельниках!

Автором пам'ятника став член Національної спілки художників України Віктор Крючков. Профінансував побудову доброчинець Володимир Сапа, якого влада нині безпідставно ув'язнила, попри те, що в його діях відсутній склад злочину. На мій погляд, арешт Володимира Сапи має політичні мотиви – влада російських націоналістів руйнує його бізнес, бо він не раз фінансово підтримував патріотичні сили, їхні ініціативи та заходи. Це є спроба залякати й інших представників дрібного бізнесу, які підтримують національно-патріотичні сили.

На жаль, свято в Мельниках відбулося без Володимира Сапи.

На відкриття пам'ятника Юрію Горлісу-Горському приїхали наші брати з Галичини. Їхня патріотична півсотня прибула до Мельників з далекого Львова. Очолив делегацію Богдан Винниченко, голова секретаріату Всеукраїнського об'єднання ветеранів Львівщини. Скажемо відверто: наше свято без галичан було би неповним!

Чи знає хто, які слова було написано на жовто-блакитному прапорі полку гайдамаків Холодного Яру? Рядки з пісні “Не пора, не пора” Івана Франка:

Ми поляжем, щоб славу і волю, і честь,
Рідний Краю, здобути Тобі.

На чорному ж прапорі Холодного Яру випромінювали віру пророчі слова Тараса Шевченка “І повіє огонь новий з Холодного Яру”. Ось кого читали новітні гайдамаки! Шевченка і Франка! А начитавшись їх, взяли до рук зброю і пішли захищати Батьківщину.

Як гарно, що пісню “Не пора, не пора...” в Мельниках, попри дощ, в єдиному пориві співали українці Наддніпрянщини та Галичини. Співали так, що й дощ ушух!

Освятити пам'ятник отець Назарій (УАПЦ). Сказав він і тепле слово про полеглих.

Важливими були присутність та виступ в. о. голови Чигиринської районної ради Юрія Лисака. Він добре знав, що новий голова Чигиринської державної районної адміністрації Володимир Калашніков виступив проти відкриття пам'ятника, але Юрій Іванович приїхав, бо “це національне свято”. “Я обов'язково буду!” – сказав він і дотримав слова.

Лунало в Мельниках і глибоко патріотичне слово заступника голови Національної спілки письменників України Василя Шкляра. Вшанували Юрія Горліса-Горського Герой України Левко Лук'яненко та його дружина Надія. Розповів про реалізацію задуму автор пам'ятника Віктор Крючков. Змістовно виступали й члени Історичного клубу “Холодний Яр” Олег і Леся Островські та Богдан Легоняк, який взяв на свої плечі головний тягар завершення робіт зі встановлення пам'ятника.

Прочитала вірш “Пам'яті героїв Холодного Яру” племінниця командира 1-го полку Січових стрільців Армії УНР Івана Андруха Надія Макулович зі Львова. Декламував вірш “Нескорені” письменник з Галичини Володимир Бохонко.

Заспівав про Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака кобзар Тарас Силенко. Славив героїв піснею і бард Володимир Гонський, який, окрім того, передав кошти на поминальний обід від імені народного депутата України від партії “Батьківщина”.

Промовляв і народний депутат України Тарас Стецьків, який зі своїми товаришами фінансово допоміг завершити роботи, пов'язані з перевезенням та монтуванням пам'ятника.

Цього дня відбувся й автопробіг до Холодного Яру. Його ініціював представник руху “Українська альтернатива” Володимир Кухар. Сприяла в організації мистецька агенція “Наш формат” (Владислав Кириченко і Сергій Кудан). В автопробігу взяли участь лідер гурту “Тартак” Сашко Положинський, поет Павло Вольвач, журналіст телевізійного 5 каналу Роман Чайка, лідер рок-ватаги “ДельТора” Євген Янкевич, інші діячі української культури. Гасло автопробігу – “Воля України або смерть!”. Саме так митці, журналісти, громадські діячі, не пов'язані з політичними партіями, хотіли задекларувати свою рішучу незгоду зі спробами колоніальної адміністрації ліквідувати Українську державність.

“Воля України або смерть!” – таке гасло сяяло на чорному прапорі полку гайдамаків Холодного Яру в 1919 – 1920-х роках. Це гасло мусять написати на своїх прапорах українські патріоти сьогодні.

Роман КОВАЛЬ

Коваль Р. Відкрито пам'ятник письменнику-борцю // Незборима нація (Київ). – 2010. – Ч. 11 (297). – Листопад. – С. 1.

ФОТОДОКУМЕНТИ

*Юрій Горліс-Горський. Галичина, 1930-ті рр.
Публікується вперше*

Юрій Горліс-Горський. Галичина, поч. 1940-х рр. З оригіналу. Публікується вперше

ЖИТТЄПИС

Юрій Городянник-Лисовський, письменник, літературний псевдонім Горліс-Горський, народився 1.І.1908 р. в місті Полтаві в Україні.

Скінчив реальну гімназію в місті Полтаві у році 1915 і вступив добровільцем до Кабардинського кінного полку Окр. Кавказької дивізії.

У 1916 р. скінчив військову школу/Новочеркаську козаку/ в ранзі хоружого

У 1917 р. вступив до українського війська в ранзі поручника. Служив піротехніком командиром кінної сотні в полку ім. Богдана Хмельницького, командував кінною сотнею в 60-му дієвому полку ім. Кармелюка, Богданівськом сотнею у 2-му Запоріському полку.

Підчас зимового походу в 1920 р. був прикомандирований до повстанчої бригади Холодного Яру, де був осавулом I-го, основного, куріня.

У 1921 р. виїхав до Польщі, де був інтернований в таборі Вадовиці.

У 1922 р. знову виїхав на підпольну працю в Україну.

У 1924 р. був арештований ГПУ і засуджений до розстрілу, що був замінений на 10 років в'язниці та 5 років заслання на Північ.

Роки 1924 - 1931 перебував в тюрмах Вінниці, Києва, Полтави і Херсону.

У 1932 р. по втечі з харсонської тюрми перейшов польську границю і перебував, як політичний емігрант в Галичині до жовтня 1938 р.

Жив у Львові з літературної та видавничої праці.

Написав і видав такі книжки: "Холодний Яр" I-ий і II-ий том, повість і драма "Остаєм Хмара", "Увороженому таборі", "Аве диктатор", "Червоний чортополох", "Тюремні поезії", "Пороги смерті".

В кінці жовтня минулого року, прибув на територію Карпатської України щоб віддати свої сили і знання на служення нашій молодій Д Е Р Ж А В І.

Юрій Городянник-Лисовський

Юрій Горліс-Горський, праворуч – точно, ліворуч – ймовірно

“Холодний Яр” Юрія Горліса-Горського. Київ – Вінниця, 2010 р.

"Отаман Хмара" Юрія Горліса-Горського. Львів, 1934 р. З оригіналу

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського. Нью-Йорк, 1961 р. З оригіналу

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського. Друге видання 1-ї частини: накладом сотника Івана Зуба. Львів, 1935 р. З оригіналу

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського. Перше видання 2-ї частини. Львів, 1937 р.

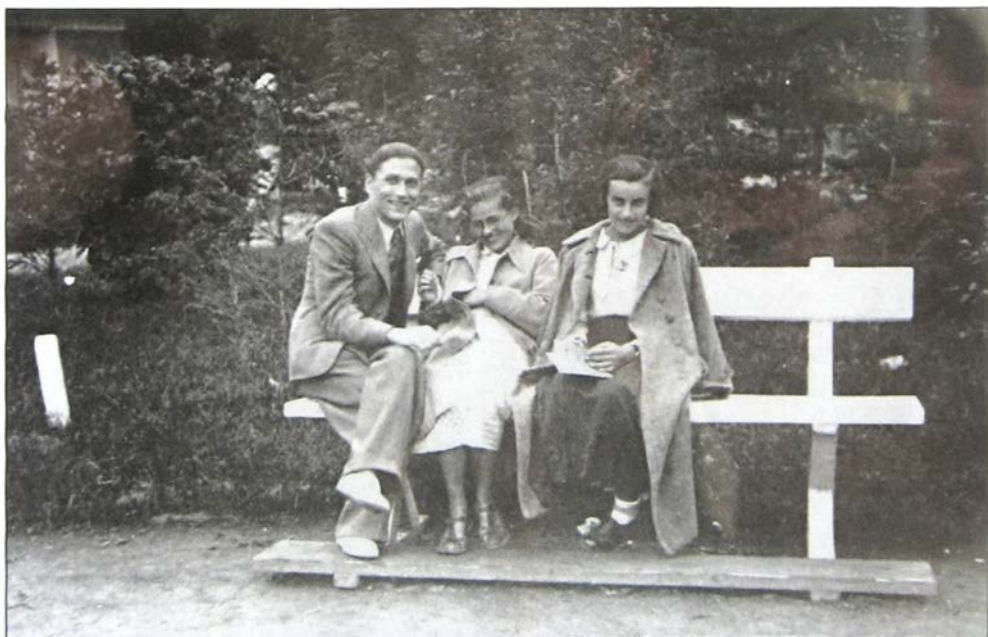
Юрій Горліс-Горський (ліворуч). Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу

Юркові й ця дівчина подобається. Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу

*Юрій Горліс-Горський (2-й праворуч). Галичина.
1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше*

*І приємно, і соромно. Але не Юркові. Одна з дівчат Турівна.
Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу*

Юрій Горліс-Горський (сидить у центрі).
Галичина, 1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше

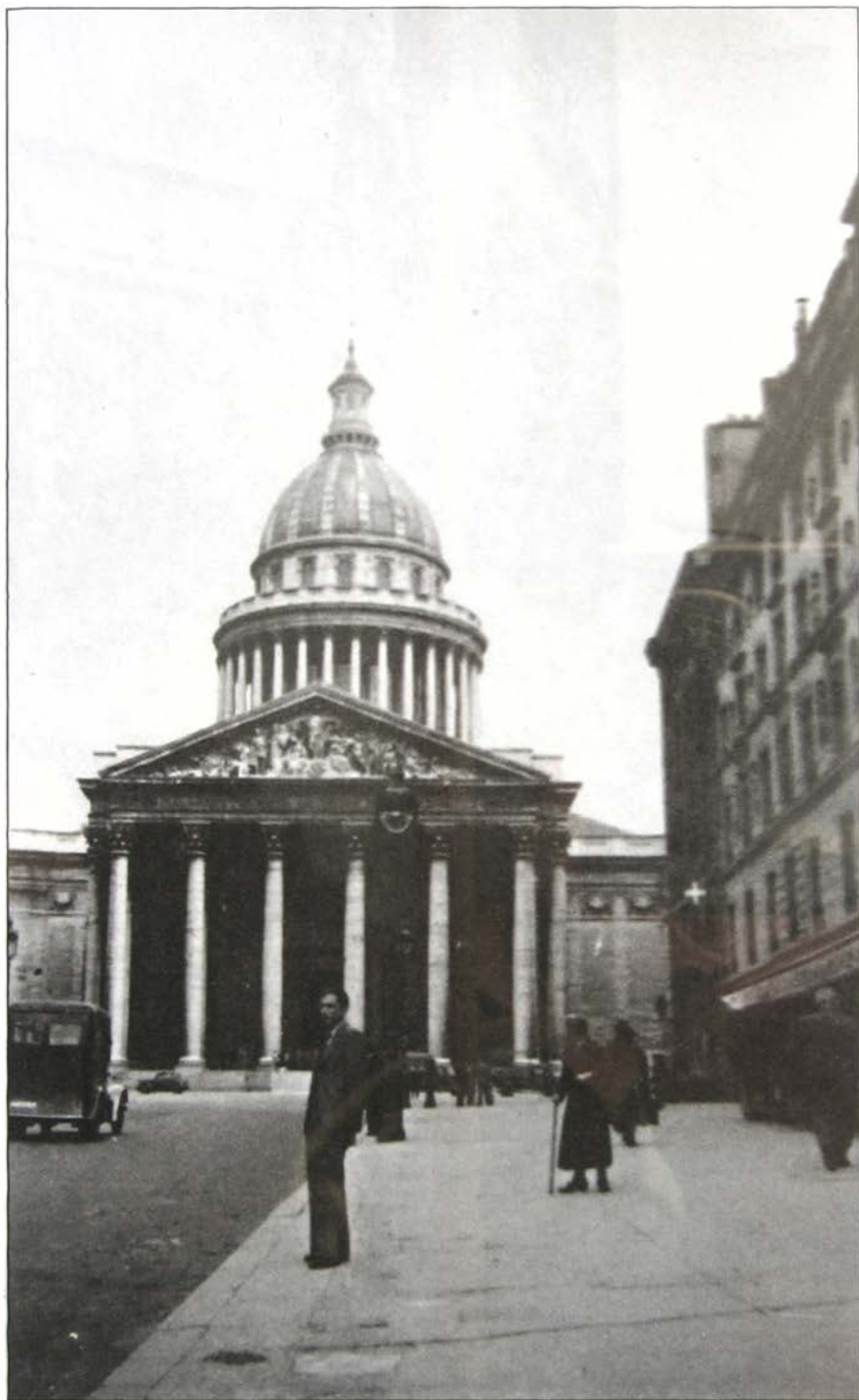
Юрій Горліс-Горський (стоїть у центрі). Галичина,
1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше

*Галина Змієнко і Юрій Горліс-Горський (праворуч).
Париж, Нотр-Дам, 1940 р. З оригіналу*

Юрій Горліс-Горський і Галина Змієнко (праворуч).
Париж, Нотр-Дам, 1940 р. З оригіналу. Публікується вперше

Юрій Горліс-Горський. Париж, Пантеон, 1940 р. Публікується вперше. З оригіналу

Юрій Горліс-Горський. 1940 р. (?) З оригіналу

Юрій Горліс-Горський. Берлін, поч. 1940-х рр. З оригіналу

Юрій Горліс-Горський. Париж, 1940 р. З оригіналу. Публікується вперше

Юрій Горліс-Горський. 1940 р. (?) З оригіналу

Юрій Горліс-Горський. Київ, 1943 р. З оригіналу

Панахида на могилі Василя Чучупака. Схилювся Степан Чучупак. Мельники, червень 1942 р. Світлина Юрія Горліса-Горського. З оригіналу

Панахида на могилі Василя Чучупака. Світлина Юрія Горліса-Горського.
Мельники, червень 1942 р. З оригіналу

Панахида в чучупаківському садочку. Стоїть у центрі (із сивою бородою) Степан Чучупак. Поруч (у білій майці) Володимир Дем'янович Чучупак. Праворуч від брюнетки, що дивиться на Володимира, – Валентина Дем'янівна Чучупак. Ліворуч у 1-му ряду – Володимир Автономович Чучупак, онук Юхима Чучупака. Сидить із сусідською дівчинкою Оксана Чучупак. Мельники, червень 1942 р. Світлина Юрія Горліса-Горського. З оригіналу

Панахида в чучупаківському садочку. Стоїть у центрі (із сивою бородою) Степан Чучупак. Поруч – Юрій Горліс-Горський. Ліворуч у 1-му ряду – Володимир Автономович Чучупак, онук Юхима Чучупака. Сидить із сусідською дівчинкою Оксана Чучупак. Мельники, червень 1942 р. З фотонегатива Юрія Горліса-Горського

Дві Галі та один Юрко. Київ, на балюстраді біля Андріївської церкви, літо 1943 р. З оригіналу

Галина Городянин-Лісовська (праворуч) з подругами. Львів, 1944 р. Світлина Юрія Горліса-Горського. Публікується вперше

*Бомба потрапила в будинок, де жив Юрко з дружиною.
Праворуч Леонід Царик. Львів, 1944 р. Публікується вперше*

Аварія в дорозі на Захід.
Галина Городянчин-Лісовська не журиться. 1944 р.

Галина Городянин-Лісовська з дочкою Лесею. Новий Ульм, 1947 р. З оригіналу

Галина Гришко. На звороті світлини підпис: "На згадку п. Романові від Галини Гришко. Флоріда, листопад 1996 р.". З оригіналу

Владислав Куценко в ролі Юрія Горліса-Горського в однойменному фільмі. Київщина, 2 жовтня 2010 р. З оригіналу. Публікується вперше

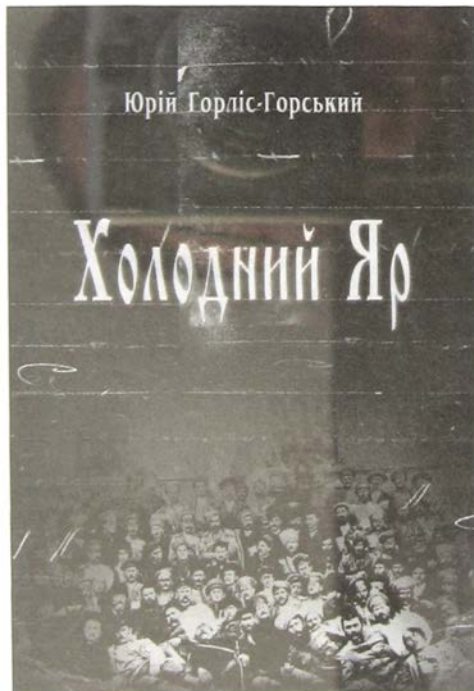
"Юрій Горліс-Горський". Портрет роботи Володимира Дем'яновича Чучупака. Київ, 2011 р. З оригіналу. Публікується вперше

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського.
Львів, 1992 р.

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського.
Львів, 1994 р.

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського.
Київ - Дрогобич, 2008 р.

"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського.
Київ - Дрогобич, 2009 р.

Олег і Леся Островські біля пам'ятника Юрієві Горлісу-Горському.
Мельники, 2010 р. З оригіналу

Роман Коваль (ліворуч) і Василь Шкляр біля пам'ятника Юрієві Горлісу-Горському.
Мельники, жовтень 2010 р. З оригіналу

Біографія автора-упорядника

Роман Миколайович КОВАЛЬ.

Громадський діяч, письменник, краєзнавець, дослідник історії Визвольної боротьби українського народу першої половини ХХ століття.

Народився 10 квітня 1959 р. в м. Горлівці Донецької області в родині українських вчителів Миколи Федотовича П'явка-Коваля та Надії Василівни Курило.

Закінчив лікувальний факультет Київського медичного інституту ім. Олександра Богомольця (1981). Учасник самвидаву. Редактор газет “Прапор антикомунізму” (1989 – 1990), “Визволення” (1990), “Нескорена нація” (08.1990 – 12.1993), “Незборима нація” (з 01.1994).

Член Української гельсінкської спілки та НРУ (1989 – 1990). Член проводу УРП (1990 – 1991). Заступник голови Всеукраїнського політичного об'єднання “Державна самостійність України” (12.1992 – 12.1993). Голова ДСУ (12.1993 – 06.2003).

Член Національної спілки журналістів України (з 1995).

Президент Історичного клубу “Холодний Яр” (від січня 1997 р.).

1998 року прийнятий до Національної спілки письменників України.

Автор книг “Гасла і дійсність” (Київ, 1990), “Чи можливе українсько-російське замирення?” (Стрий, 1991), “З ким і проти кого” (Київ, 1993), “Про ворогів, союзників і попутників” (Київ, 1993), “Підстави націократії” (Київ, 1994), “Філософія українства” (Київ, 1995), “Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії” (Київ, 1998), “Отаман святих і страшних” (Київ, 2000), “Повернення отаманів Гайдамацького краю” (Київ, 2001), “Трагедія отамана Волинця” (Київ, 2002; у співавторстві з Костянтином Завальнюком), “Ренесанс напередодні трагедії” (Київ, 2003), “Нариси з історії Кубані” (Київ, 2004), “І нарекли його отаманом Орлом” (Київ, 2005), “Багряні жнива Української революції” (два видання: Київ, 2005; Київ, 2006), “За волю і честь” (Київ, 2005), “Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу” (Київ, 2006), “Тернистий шлях кубанця Проходи” (два видання: Київ, 2007; Київ, 2007), “Операція “Заповіт”. Чекістська справа №206” (Київ, 2007), “Отаман Зелений” (Київ, 2008; 2011, розширене), “Таємниця отамана Зеленого” (Київ, 2008), “Отаман Орлик” (Київ, 2010), “Петро Дерещук і Дмитро Цвітковський. До історії партизансько-повстанського руху на Уманщині в 1920 – 1924 рр.” (Київ, 2010), “Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею” (Київ, 2011), “Тиха війна Рената Польового” (2011), “Іван Ремболович” (2012).

Редактор-упорядник книг “Невольницькі плачі” Зеновія Красівського (два видання: Київ, 1995; Київ, 2007), “Українські герої” Анатолія

Бедрія (1995), “Героїзм і трагедія Холодного Яру” (Київ, 1996), “Кость Блакитний, отаман Степової дивізії” (Київ, 1997), “Записки повстанця” Марка Шляхового (Київ, 1999), “Медвин в огні історії” (Київ, 2000), “Українська афористика” (Київ, 2001), “Рейд у вічність” (Київ, 2001), “Самостійна Україна” Миколи Міхновського (два видання: Київ, 2002; Київ, 2003), “Кубанська Україна” Рената Польового (Київ, 2002), “Кобзарі в моєму житті” Рената Польового (Київ, 2003), “Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу” (Київ, 2005; у співавторстві з Віктором Рогом), “Душею з вами” Лідії Чучупак-Завалішиної (Київ, 2005), “Холодний Яр” Юрія Горліса-Горського (чотири видання: Київ – Львів – Дрогобич, 2006; Київ – Дрогобич, 2008; Київ – Дрогобич, 2009; Київ, 2010; Київ, 2011 – тричі; разом 7 видань), “З воєнного нотатника” Якова Гальчевського (Київ, 2006), “50 пісень Віктора Лісовола” (Київ, 2007), “Так творилося українське військо. 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років” (Київ, 2008), “Туцули у Визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Горбового” (Київ, 2009), “Чорні запорожці. Спогади командира полку Чорних запорожців Петра Дяченка” (Київ, 2010).

Автор близько 2000 статей у газетах, журналах, альманахах, історичних календарях, енциклопедіях України та української діаспори.

Автор циклів радіопередач “Холодний Яр” (3-й канал Українського радіо, 1997), “Отамани Гайдамацького краю” (1-й канал Українського радіо, 2000 – 2001), “Кубанська Україна” (1-й канал Українського радіо, 2002–2004), “Історія, яка не завершується” (радіо “Культура”, 2005, 2004–2005), “За Україну, за її волю” (Незалежне радіо Чикаго, 2009 – 2011).

Автор сценаріїв документальних фільмів “Незгасимий огонь Холодного Яру” (реж. Володимир Моциньський, 2001), “Вільне козацтво” (дві серії, реж. Олександр Рябокрис, 2009), “Туцули у Визвольній боротьбі” (реж. Олександр Домбровський, 2009), “Отаман Зелений” (реж. Олександр Домбровський, 2009), “Семен Гризло, звенигородський кошовий Вільного козацтва” (реж. Олександр Домбровський, 2009), “Отамани Холодного Яру” (реж. Олександр Домбровський, 2010), “Юрій Горліс-Горський” (дві серії, реж. Олександр Домбровський, 2010), “Пам’яті шляхетних” (реж. Олександр Домбровський, 2011), “Отаман Ільницький” (реж. Олександр Домбровський, 2012).

Лауреат літературної премії ім. Михайла Стельмаха (2008).

Ініціатор і організатор вшанувань героїв Визвольної боротьби українців за свою незалежність у Холодному Яру та інших місцевостях, спорудження борцям за волю України пам’ятників, меморіальних дощок, відновлення їхніх могил та найменування їхніми іменами вулиць.

**Книжка вийшла коштом
членів Історичного клубу “Холодний Яр”
Лесі та Олега Островських і Романа Коваля**

Щиро дякую за сприяння у підготовці книги

Орестові АБРАГАМОВИЧУ, Петрові БИЛИНІ, Миколі
ВЛАДЗІМІРСЬКОМУ, Ірині ГАРМАСІЙ, Олегові ГОРБАЧЕНКУ,
Андрієві ЖОВАНИКУ, Костеві ЗАВАЛЬНЮКУ, Тамарі ЗДОРОВЕЦЬКІЙ,
Владиславові КАРПЕНКУ, Андрієві КОВАЛЮ, Олегові КУЦИНУ,
Наталці КУЧМІ, Вікторові МОРЕНЦЮ, Мирославі НАУМЧУК, Тетяні
НАУМЧУК, Дмитрові ПРОДАНИКУ, Володимирі СЕМЕНІВУ,
Лідії УЛЯНИЧ, Аллі ЧУБАРИ, Василеві ШКЛЯРУ та Юркові ЮЗИЧУ

Світлини з приватних архівів

Галини ГРИШКО та Романа КОВАЛЯ,
а також Антона БОБИРА, Лідії БОЛБОЧАН, Василя БОНДАРЯ,
Романа КРАКОЛІІ, Святослава-Василя ОРОБКА, Віктора РОГА та
Юрія ШЕРЕГІЯ

Газета “Незборима нація”

“Незборима нація” – газета для тих, хто хоче знати історію
боротьби за свободу України.

Передплатний індекс 33545.

Не забудьте передплатити “Незбориму націю” і для бібліотек та шкіл
тих сіл, з яких ви вийшли.

Газета “Незборима нація” в Інтернеті

<http://nezboryma-naciya.org.ua/>

Архів газети за 2001 – 2012 рр.

http://www.geocities.com/nezboryma_naciya/

Газета “Козацький край”.

Передплатний індекс: 89155.

Адреса редакції: м. Черкаси, вул. Львіна, буд. 330, кв. 4, 047-2-31-29-74;
067-23-84-757; cossack_land@i.ua Сайт <http://cossackland.org.ua>

**Музейно-етнографічний комплекс “Дикий хутір”
“Святкуйте по-українськи!”**

Адреса: хутір Буда, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
Телефони: (0472)566-911; (067)238-47-57; (067)442-79-64
Електронна адреса: dukuj_hytir@mail.ru
Сайт: www.hutirbuda.com

Горліс-Горський Юрій Юрійович

“Ми ще повернемося!”

Спогади

Коректор *Надія Овчарук*
Макет і художнє оформлення *Євгена Коваля*

Підписано до друку 21.08.2012.
Формат 60x84 1/16. Друк офсетний.
Зам. № 12156.

Видання підготовлене до друку
редакцією газети “Незборима нація”
та Історичним клубом “Холодний Яр”

Історичний клуб “Холодний Яр”:
03049, Київ, вул. Курська, 20, кв. 14,
тел./факс 242-47-38.
E-mail: koval_r@ukr.net
kovalroman1@gmail.com

Видання та друк ДП “Державна картографічна фабрика”,
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя,
буд. 19, тел./факс 51-77-33.
E-mail: dkf@vn.ua

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК №869 від 26.03.2002.

